volum coordonat de

Ute Frevert, H.-G. Haupt

Omul secolului XX

Plural

POLIROM

Ute Frevert şi **Heinz-Gerhard Haupt** predau istorie socială la Universitatea Bielefeld. Ute Frevert a scris între altele *Mann und Weib und Weib und Mann. Geschlechter-Differenzen in der Moderne* (1995), iar Heinz-Gerhard Haupt *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts* (1998, cu Geoffrey Crossick). Împreună au publicat la Editura Campus *Der Mensch des 19. Jahrhunderts* (1999; *Omul secolului al XIX-lea*, în curs de apariţie la Editura Polirom).

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, P.O. Box 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

Omul secolului XX / volum coordonat de Ute Frevert şi Heinz-Gerhard Haupt; trad. de Maria-Magdalena Anghelescu; – Iaşi : Polirom, 2002
328 p.; 23 cm – (Plural M)

ISBN: 973-683-902-8

I. Frevert, Ute (coord.)
II. Haupt, Heinz-Gerhard (coord.)
III. Anghelescu, Maria-Magdalena (trad.)

316

Printed in ROMANIA

volum coordonat de

Ute Frevert și Heinz-Gerhard Haupt

OMUL SECOLULUI XX

Traducere de Maria-Magdalena Anghelescu

POLIROM
2002

Prezentarea autorilor

CHRISTINA BENNINGHAUS lucrează ca asistentă la Facultatea de Ştiinţe Istorice şi Filozofie a Universităţii din Bielefeld. Publicaţii: *Die anderen Jugendlichen. Arbeitermädchen in der Weimarer Republik* (1999); *„Sag mir, wo die Mädchen sind..." – Beiträge zur Geschlechtergeschichte der Jugend 1880-1970* (ed., împreună cu Kerstin Kohtz, 1999).

DIETZ BERING este profesor la Institutul de Limbă şi Literatură Germană al Universităţii din Köln. A obţinut titlul de doctor cu tema *„Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes"*, a lucrat, între altele, la raportul germano--iudaic, la semiotica oraşului (nume de străzi) şi la probleme de politică a culturii. Interesul său deosebit se îndreaptă către o cercetare interdisciplinară la intersecţia dintre limbă şi istorie.

RICHARD BESSEL predă istoria secolului XX la Universitatea York din Anglia. Punctele forte ale cercetării sale sunt efectele sociale şi mentale ale celor două războaie mondiale, istoria socială a Republicii de la Weimar, poliţia şi societatea în SBZ şi la începutul RDG. În 1996 a publicat împreună cu Ralph Jessen *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.*

CHRISTOPH CONRAD, istoric, este director gerant al Centrului pentru Istoria Comparată a Europei de la Freie Universität din Berlin. A publicat, între altele, *Vom Greis zum Rentner. Der Strukturwandel des Alters in Deutschland zwischen 1830 und 1930* (1994); *Kultur & Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung* (1998, împreună cu M. Kessel).

CHRISTIANE EISENBERG predă istorie britanică la Centrul Britanic al Universităţii Humboldt din Berlin. Face cercetări mai ales pe tema istoriei muncitorului şi a istoriei sportului în Anglia şi Germania, precum şi pe tema istoriei culturii de masă. A publicat, în 1999, *„English Sports" und deutsche Bürger. Eine Gesellschaftsgeschichte* (*1800-1939*).

UTE FREVERT predă istoria la Universitatea din Bielefeld. A publicat, între altele, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (1991) şi *Frauen-Geschichte zwischen bürgerlichen Verbesserung und neuer Weiblichkeit* (1986). Împreună cu Heinz-Gerhard Haupt a publicat *Der Mensch des 19. Jahrhunderts* (1999).

PETER GAY şi-a câştigat recunoaşterea mondială cu monumentala sa biografie despre Freud (*Freud. Eine Biographie für unsere Zeit*, 1989). Istoricul a emigrat în 1939 în SUA, predă şi cercetează la Yale University în New Haven. Este membru de onoare al Societăţii Americane de Psihanaliză. Ultima lucrare publicată este *Bürger und Boheme. Kunstkriege im 19. Jahrhundert* (1999).

HEINZ-GERHARD HAUPT este profesor de istorie universală, preocupându-se în special de istoria socială, la Universitatea din Bielefeld. Autor a numeroase publicaţii pe tema istoriei franceze şi a comparării societăţilor europene din secolele XIX-XX, ultima sa lucrare este *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts* (1998, în colaborare cu Geoffrey Crossick). Împreună cu Ute Frevert a publicat şi *Omul secolului al XIX-lea*.

THOMAS KÜHNE a fost asistent la Universitatea Konstanz şi lucrează la o lucrare de docenţă pe tema război, armată şi bărbăţie în secolul XX. A publicat *Dreiklassenwahlrecht und Wahlkultur im Preußen 1867-1914. Landtagswahlen zwischen korporativer Tradition und politischem Massenmarkt* (1994).

THOMAS MERGEL este cercetător în istorie şi lucrează în prezent ca asistent la Universitatea Ruhr din Bochum. El se ocupă în primul rând de istoria civilizaţiei şi politica modernă. Lucrarea sa cea mai importantă este *Zwischen Klasse und Konfession. Katholisches Bürgertum im Rheinland 1794-1914* (1994).

MERITH NIEHUSS, profesoară de istorie germană şi europeană a secolelor XIX-XX la Universitatea Militară din München, conduce proiecte de cercetare pe tema istoriei familiei şi a femeilor în secolul XX.

JÖRG REQUATE lucrează ca asistent la Facultatea pentru Ştiinţe Istorice şi Filozofie a Universităţii din Bielefeld. A publicat, între altele, *Journalismus als Beruf. Entstehung und Entwicklung des Journalistenberufs im 19. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich* (1995).

HASSO SPODE este istoric şi sociolog. Predă la Freie Universität din Berlin şi la Universitatea din Hanovra istoria civilizaţiei, istorie socială şi istoria medicinii, precum şi sociologie istorică. A publicat, între altele, *Die Macht der Trunkenheit* (1993) ; „Was ist Mentalitätsgeschichte ?", în : H. Hahn (ed.), *Kollektive Identitäten und Mentalitäten* (1999).

RUDOLF STICHWEH este profesor de teorie sociologică şi sociologie generală la Universitatea din Bielefeld. Face cercetări pe teme de teorie sociologică, sociologia străinului, teoria societăţii mondiale, sociologia ştiinţei şi a universităţilor. Pe ultima temă menţionată a publicat *Wissenschaft, Universität, Professionen* (1994).

RICARDA STROBEL a lucrat, după obţinerea titlului de doctor, la temele : „*Bestseller*-ul literar în combinaţia mijloacelor de comunicare în masă", „Televiziunea în combinaţia producţiei-media" şi „Staruri ale televiziunii germane", la universităţile din Tübingen, Siegen şi Lüneburg. A publicat, între altele, lucrarea în patru volume *Die deutschen Fernsehstars* (în 1998, cu Werner Faulstich), ca şi numeroase articole pe teme de analiza filmului, comicului şi televiziunii.

Introducere

În comparaţie cu „lungul” secol al XIX-lea, se vorbeşte despre „scurtul” secol XX. Începutul său este fixat la revoluţia bolşevică din 1917, iar sfârşitul o dată cu prăbuşirea blocului de dominaţie sovietică şi căderea zidului Berlinului, în toamna lui 1989. Unitatea acestei epoci este confirmată de faptul că în ea au concurat, cu rezultat diferit, cele trei mari ideologii: comunismul, fascismul şi democraţia liberală. Tot în această epocă se încadrează pierderea predominanţei politice şi a puterii modelatoare a Europei. În fine, teza despre scurtul secol XX subliniază şi semnificaţia centrală pe care au avut-o Al Doilea Război Mondial şi dualismul SUA – URSS în politica mondială pentru experienţa de viaţă şi structurile politice nu doar din Europa, ci şi din Asia şi SUA.

Totuşi, această periodizare nu a rămas incontestabilă, căci se orientează prea puternic către momentele cruciale şi face să dispară încet-încet istoria precedentă a Primului Război Mondial, ca şi ultimii unsprezece ani ai secolului. Dacă ne întrebăm când au început modificările sociale şi mentale de lungă durată, atunci este util să considerăm începutul secolului XX încă din 1880, o dată cu apariţia societăţii de masă, să observăm începutul unei faze de schimbări intense încă din anii ’60 şi să înglobăm tot în acest secol incertitudinea evoluţiilor sociale şi politice din ultimii ani – în formularea lui Jürgen Habermas „noua dezordine”. Articolele de faţă cu privire la tipurile sociale ale secolului XX arată în ce grad diferit s-au format acestea, încă din secolul al XIX-lea, şi cât de diferenţiate au fost fazele lor de dezvoltare în secolul XX.Vorbind despre polistratificare şi nedefinire am rostit o caracteristică a secolului, care se datorează fără îndoială şi lipsei de distanţă în timp, necesară analizei. Nu o evoluţie, ci întotdeauna şi contrariul ei caracterizează secolul XX, care se lasă momentan cu greu cuprins într-o formulă. A fost fără îndoială o epocă în care, cel puţin în Europa, democraţia s-a generalizat. Niciodată până atunci atâtea femei şi atâţia bărbaţi n-au avut drepturi la decizii politice şi nu şi le-au putut exercita periodic. A existat însă simultan un mariaj de mişcări antidemocratice care, în diversele regimuri fasciste şi în comunismul stalinist, au golit drepturile democratice de conţinutul lor. Pe de o parte, acest secol este interpretat ca acela al maselor care au

influenţat din ce în ce mai mult viaţa culturală, şi-au pus amprenta asupra politicii şi au participat la consum. Pe de altă parte însă – ca rareori până acum – individul a dobândit, mai ales în ultimele decenii, o importanţă centrală şi multiple posibilităţi de dezvoltare. La fel de bine cum poate fi privit ca secol al industrializării, care a cuprins progresiv şi societăţile sud- şi central-europene şi a atins punctul ei culminant în raţionalizarea producţiei, el poate fi interpretat şi ca sfârşit al hegemoniei industriale, căci industria şi-a pierdut treptat locul ei predominant, în favoarea sectorului de deservire a populaţiei, marcând din ce în ce mai puţin realitatea vieţii indivizilor. De altfel, ultimele decenii au fost percepute sub semnul comercializării, căci s-au produs şi s-au comercializat tot mai multe mărfuri, în firme mari, organizate progresiv ca mari întreprinderi, iar semiotica şi estetica universului mărfii a transformat progresiv cotidianul. Dar, în acelaşi timp, şi critica acestei lumi a comerţului şi consumului face parte din dezbaterile ideologice importante ale secolului nostru. În fine, mai ales pentru Europa, dar şi pentru aşa-numita lume a treia, secolul XX este cel al formării statelor naţionale, al tentativei de organizare naţională a societăţilor şi al primatului ideologic al elementului naţional. Acestor tendinţe li se opun însă internaţionalizarea economiei, edificarea unor instituţii supranaţionale (Liga Naţiunilor, ONU, UE) şi renaşterea unor mişcări şi loialităţi locale şi regionale. În multe domenii, secolul XX a pendulat prin urmare între cei doi poli, încât poate fi definit, împreună cu Eric Hobsbawm, ca „secolul extremelor".

Această ambivalenţă social-istorică şi politică au perceput-o şi contemporanii, care s-au plâns destul de devreme de lipsa unor sisteme şi valori clare de referinţă. Cu un efect deosebit a formulat această lipsă Hugo von Hofmannsthal în *Scrisoarea Lordului Chandos*: „Cuvintele abstracte, de care limba trebuie să se slujească în mod firesc pentru a scoate la lumină orice cugetare, mi s-au descompus în gură ca nişte ciuperci putrede." Stefan Zweig preciza la sfârşitul anilor '30 această experienţă: „Trebuia să-i dăm dreptate lui Freud când vedea în cultura, în civilizaţia noastră doar un strat subţire care poate fi străpuns în orice clipă de pulsiunile destructive ale infernului, a trebuit să ne obişnuim treptat să trăim fără un teren solid sub picioare, fără drept, fără libertate, fără siguranţă." Mişcări politice şi ideologice au promis în repetate rânduri în secolul XX să pună certitudini şi perspective în locul acestei experienţe a nesiguranţei. Robert Musil a descris ironic în *Omul fără însuşiri* această reacţie împotriva scepticismului şi pesimismului, dând clar semnalmentele mişcării de tineret, de reformă a vieţii, cât şi ale fascismului şi comunismului: „A fost iubit supraomul şi a fost iubită bruta; au fost adulate sănătatea şi soarele şi a fost adulată fragilitatea fecioarelor bolnave de plămâni; omul a fost entuziasmat de credinţa în eroi, de crezul social în om, a fost credul şi sceptic, naturalist şi preţios, robust şi morbid." În cea de-a doua

jumătate a secolului, critica culturii şi dezorientarea au cunoscut o nouă radicalizare atunci când, o dată cu descoperirea energiei atomice, a devenit posibilă autodistrugerea omenirii. Ulrich Beck descria în anii '80 această ameninţare: „Este sfârşitul tuturor posibilităţilor noastre înnobilate de distanţare care a devenit perceptibil o dată cu infestarea nucleară. *Mizeria poate fi eliminată, pericolul epocii nucleare nu mai poate fi.* Tocmai în aceasta constă forţa ei de tip nou, culturală şi politică. Puterea ei este puterea pericolului care anulează toate zonele de protecţie şi diferenţierile epocii moderne."

Între aceste certitudini şi incertitudini se mişcă figurile sociale care stau în centrul cărţii. Ele ilustrează direcţii de evoluţie din secolul XX, la formarea cărora au participat. La baza alegerii lor stă ipoteza că, în comparaţie cu secolul al XIX-lea, poziţiile social-economice nu mai definesc singure situaţia şi perspectivele de viaţă ale indivizilor. Alţi factori de autocoordonare sau de coordonare străină li se suprapun, mai mult sau mai puţin, acestora sau li se substituie, iar ele se defalchează într-o pluralitate tot mai mare de stiluri de viaţă, ce caracterizează în mod deosebit sfârşitul secolului XX, făcându-l să se distingă de începuturile sale. Totuşi, aceasta nu trebuie să ne facă să subestimăm puterea de influenţă a apartenenţei la o clasă sau o pătură socială în secolul XX, nici atunci când atenţia noastră se limitează doar la Europa Occidentală, ca în majoritatea articolelor de faţă. Există pericolul ca, pornind de la prezent, să îngroşăm trăsăturile modernităţii evoluţiilor şi să supraapreciem viteza schimbării şi profunzimea ei.

Căci în anul 1945 mai mulţi erau încă în Europa cei care îşi câştigau traiul din agricultură decât din industrie sau din sectorul deservirii populaţiei. Desigur, agricultura se transformase prin mecanizare, iar comunitatea rurală fusese integrată totodată în relaţiile de piaţă. Totuşi, marile regiuni agricole din Andaluzia şi Alentejo, din nordul Franţei şi Italia meridională ofereau nenumărate locuri de angajare pentru forţele de muncă masculine şi feminine şi deseori chiar o existenţă îndestulătoare. Abia în faza de *boom* dintre 1950 şi 1973 industria s-a impus ca principal ofertant de locuri de muncă, au migrat de la ţară la oraş mai întâi femeile tinere, apoi şi bărbaţii, pentru care s-au construit degrabă barăci cu chirie la marginea oraşelor de mărime medie şi a celor mari, locuinţe care în urâţenia lor nu erau cu nimic mai prejos decât cele din secolul al XIX-lea.

Aceste schimbări din perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial, care au cuprins atât sudul, cât şi vestul şi estul Europei, au avut consecinţe importante în structura socială. Proporţia populaţiei rurale a scăzut rapid, nobilimea şi-a pierdut orice influenţă pe care proprietatea asupra terenurilor i-o procurase până atunci în cadrul elitelor naţionale. Deposedarea iuncherilor de la est de Elba după 1945 este un exemplu deosebit de concludent pentru această transformare. *Gheparzii* – ca să folosim titlul romanului lui Giuseppe Tomasi di

Lampedusa – ţineau de trecut, chiar dacă titlurile nobiliare însemnau şi mai departe un „capital social” şi rămâneau utile pentru cariere.

Nu numai că pierderea importanţei nobilimii a modificat structura claselor superioare, dar şi burghezia s-a dizolvat după 1918. Secolului siguranţei, care se încheiase, după Stefan Zweig, o dată cu Primul Război Mondial, i-a urmat o perioadă de crize economice şi schimbări politice. Perioada inflaţiei şi criza mondială a economiei, Al Doilea Război Mondial şi consecinţele sale sociale, edificarea unor societăţi explicit antiburgheze în estul Europei au zguduit o formaţiune socială bazată pe proprietate şi cultură, care, în comparaţie cu secolul al XIX-lea, pierdea mult din unitatea şi sensul ei. Pe lângă proprietarul de întreprindere, a apărut progresiv angajatul într-un post de conducere, cultura ca punct de referinţă al cetăţeanului cultivat a devenit lacunară, iar accesul la patentele culturale a căpătat, după 1960, o deschidere largă. Nu o burghezie unită prin valori şi conduită, ci cetăţeni izolaţi au jucat un rol în secolul XX. Această schimbare poate fi clarificată prin exemplul intelectualilor şi al jurnaliştilor, care şi-au definit rolul mai degrabă într-un anumit cadru profesional decât prin raportare la cultura burgheză.

Şi clasa muncitoare a început să se destrame după 1918 în medii izolate, influenţate nu numai politic şi confesional, ci şi social-economic. Universurile muncitorilor calificaţi şi necalificaţi, ale celor angajaţi şi ale celor şomeri, agrari şi casnici, bărbaţi şi femei, străini şi autohtoni s-au dezvoltat separat, încât sindicatele şi partidele muncitoreşti, care nu au ţinut seama de aceste modificări de structură, şi-au pierdut progresiv influenţa. O dată cu distrugerea cartierelor muncitoreşti, cât şi cu revoluţia culturală şi de consum din anii ’60, mediul proletar a pierdut din influenţa şi coeziunea sa, mai ales în vestul, nordul şi sudul Europei, pe când în estul Europei a fost conservat din raţiuni politico-ideologice. Prin dislocările şi izgonirile de populaţii în timpul şi după Al Doilea Război Mondial, prin numărul tot mai mare de muncitori străini emigranţi şi de femei încadrate în muncă – număr mai mare în Anglia, Suedia şi Franţa decât în RFG –, diferenţierile între muncitori au crescut atât de mult, încât, pentru acest secol, este dificil de perceput o clasă muncitoare unitară. Locul muncitorului a fost luat progresiv, în a doua jumătate a secolului XX, de funcţionarul sau funcţionara (*Angestellte*) care, o dată cu creşterea importanţei comerţului, tehnicii şi administraţiei, ocupa mai multe locuri de muncă şi dobândea prestigiu social. Prin accesul la poziţiile de funcţionari (*Angestellte*), şi în mediul funcţionăresc au avut loc, după 1945, cele mai importante ascensiuni sociale şi procese de schimbare.

Dar fizionomia socială a societăţii moderne au modificat-o mai cu seamă procesele de evoluţie care pot fi cu greu interpretate în schema claselor sau a stratificării sociale moştenite. Cultura de masă, care este şi ea o caracteristică a secolului XX, a făcut la rândul ei să apară noi grupe profesionale, ca şi scientizarea (*Verwissenschaftlichung*)

societăţilor, individualizarea, orientarea către consum şi birocratizarea. Pentru noile grupuri, originea socială era mai puţin marcantă decât funcţia profesională.

E drept că şi înainte de 1900 membri ai claselor inferioare avuseseră acces la ziare, piese de teatru şi cărţi. Dar abia presa de masă, cinematograful şi radioul, iar după 1950 şi televiziunea au transformat majoritatea populaţiei în consumatori de cultură. Dacă în perioada interbelică vizionarea unei piese de teatru, un abonament la ziar sau cumpărarea unui aparat de radio cereau un efort într-o gospodărie muncitorească, evoluţia favorabilă a salariului real şi regresul şomajului începând cu mijlocul anilor '50 au făcut ca publicul jocurilor de fotbal şi al concertelor rock, ascultătorii emisiunilor de radio şi spectatorii show-urilor TV să provină preponderent din mediul muncitoresc. De această dezvoltare a culturii de masă au fost legate pentru omul secolului XX roluri noi şi noi grupe profesionale. Starul este acel tip social care, printr-o comercializare abilă, răspunde anumitor necesităţi de identificare din public şi încearcă să le corespundă. Însă diferitele straturi sociale, sexe şi generaţii îşi însuşesc atât de diferenţiat mesajul provenit de la staruri, încât ar fi absurd să ni le reprezentăm pur şi simplu ca manipulate, aşa cum s-a întâmplat multă vreme într-o sociologie critică. Dar ca exemple de valori, moduri comportamentale şi estetică, cultele starurilor au structurat totuşi orizonturile reprezentării şi discuţiilor contemporanilor. În cercul lor s-au dezvoltat grupele profesionale ale regizorilor şi cameramanilor, tehnicienilor de sunet şi figuranţilor, negustorilor şi tehnicienilor de televizoare şi radiouri, al căror număr a crescut simţitor o dată cu industria modernă a divertismentului.

Şi sportul a jucat progresiv în societăţile moderne un rol din ce în ce mai mare. Jocurile Olimpice ca şi marile competiţii sportive au contribuit nu doar la lupte prestigioase între naţiunile participante, ci şi la marile lucrări de infrastructură care aveau drept scop îmbunătăţirea imaginii acelor societăţi care le produseseră. Şi în rândul sportivilor s-a accentuat cultul starului, care a rămas însă de regulă limitat la o scurtă fază a vieţii şi doar rareori a corespuns şi altor valori, ce depăşeau domeniul activităţii sportive. Cum emisiuni speciale de televiziune şi transmisii radio sunt dedicate sportului, şi cum o largă comunitate de suporteri cumpără articole sportive ale idolilor lor, din sport şi din comercializarea lui trăiesc părţi ale populaţiei.

Reducerea perioadei de lucru şi creşterea veniturilor au dus la o extindere a turismului, la care au luat parte, mai ales după Al Doilea Război Mondial, tot mai multe persoane. El a cuprins părţi din ce în ce mai mari din lume şi a devenit un fenomen de masă. Birouri de turism şi companii aeriene, localităţi turistice şi ghizi trăiesc din această industrie, care a influenţat la rândul ei locurile turistice, tipizându-le şi raţionalizându-le. Acestea îşi stilizează aspectul în funcţie de – presupusele – aşteptări ale turiştilor şi se adaptează la

pretenţiile lor de confort. De aceea, o cercetare critică a turismului subliniază efectul de nivelare a diferenţelor pe care îl are turismul de masă.

Un mediu important favorizat de cultura de masă a fost presa. În ea s-au prelucrat nu doar poziţii şi opinii politice astfel încât, începând din 1880, se vorbeşte despre politica maselor, ci au fost oferite şi informaţii cu privire la economie, cultură şi consum populaţiei progresiv alfabetizate. O dată cu diversificarea mijloacelor de comunicare în masă, şansele profesionale ale jurnaliştilor au devenit, e drept, mai mari, dar concentrarea financiară a ziarelor, comercializarea posturilor de radio şi televiziune au întărit dependenţa lor de sponsori. În locul influenţei politice asupra jurnaliştilor a apărut progresiv cea economică, care, deşi nu poate înlătura funcţia critică, o poate totuşi limita şi orienta.

Alături de cultura de masă, şi ştiinţa şi-a pus pecetea asupra secolului XX. Nu numai că a răsturnat metodele de lucru şi de producţie, dar a dezvoltat din ele şi dincolo de ele un sistem complex de reguli, metode şi forme de comunicare, care, pornind de la ştiinţele naturii, a penetrat şi formele şi conţinuturile muncii intelectuale din domeniile ştiinţelor spiritului şi sociale şi a influenţat reprezentarea literară şi artistică a realităţii. Deşi stricteţea metodică, caracterul verificabil al rezultatelor şi sfera ei de competenţă accentuează autonomia ştiinţei, ea a marcat totuşi în mod decisiv realitatea secolului XX, dincolo de domeniul ei restrâns. În cele două războaie oamenii de ştiinţă au contribuit nu numai la mobilizarea resurselor naturale existente, ci şi la inventarea unor arme de distrugere în masă. La rândul lor, sociologii şi savanţii din domeniul ştiinţelor spiritului şi-au dat concursul nu doar la punerea critică sub semnul întrebării a stării de fapt, ci şi la glorificarea unor conducători fascişti şi stalinişti, ca şi la discriminarea socială a unor grupuri sociale sau etnice. Turnul de fildeş a fost mai degrabă o afirmaţie menită să-i protejeze, decât o descriere suficientă a activităţii savanţilor. Încrederea în experţi ştiinţific calificaţi şi îndrituiţi din alte domenii a fost zdruncinată în repetate rânduri, fie că era vorba despre medici, fie despre fizicieni atomişti. De aceea, o dată cu scientizarea lumii, a crescut şi scepticismul ştiinţei, care a căpătat cea mai clară expresie în mişcări alternative.

Intelectualul, care se distinge ca scriitor, artist sau om de ştiinţă, prin remarcele sale critice la adresa vremurilor, se legitimase mai puţin prin aura ştiinţei, cât prin ascuţimea propriei sale inteligenţe. El şi-a definit rolul mai degrabă în viaţa publică decât în strictul univers al profesiei sale. Nu traiectoriile formării sale profesionale l-au calificat, ci realizările sale inovatoare. Ca purtător de cuvânt al unor mari tabere politice şi ideologice, el a formulat conceptele în care societatea s-a putut regăsi şi explica. Mai ales în Germania această funcţie a fost deseori criticată şi tocmai acea situaţie detaşată

a „intelectualului plutind liber" a fost numită cauza înstrăinării sale de lume şi a uşurinţei cu care se lasă ademenit politic.

În pas cu scientizarea s-a produs şi birocratizarea societăţii în secolul XX. Domenii sociale tot mai largi au fost subordonate unor reguli administrative şi administraţia a intervenit tot mai profund în viaţa de zi cu zi a indivizilor. Şi astfel a construit, prin reglementarea juridică a muncii şi a pensiei, tipuri sociale proprii. Tânărul care se deosebea de copil prin intrarea în câmpul muncii, dar încă nu era căsătorit, a format în secolul XX o categorie proprie a dreptului muncii şi a dezbaterii publice. A fost privit ca o categorie ce trebuie protejată, dar din ce în ce mai mult şi ca purtător al viitorului. Cultul tinereţii, care era comun fascismului şi comunismului, a continuat să existe, dincolo de aceste contexte politice, şi în cultura modernă de consum. În paralel, legile sociale au făcut din bătrân – pensionarul. Acest proces nu s-a produs de la sine, ci în mod artificial şi se referă la un grup care este în sine la fel de eterogen precum acela al tineretului. Dar, odată creat, de pensie şi pensionari s-au legat anumite reprezentări şi pretenţii, care au câştigat progresiv importanţă din punct de vedere politic. Statul social modern contribuie nu numai la creşterea numerică a aparatului administrativ, ci creează şi categorii sociale care dezvoltă apoi o viaţă independentă şi pot fi definite drept „clase cu drept de întreţinere" (*Versorgungsklassen*) (Lepsius).

Procesele de birocratizare nu sunt oprite nici de mişcările sociale, al căror succes a depins tocmai de măsura în care au reuşit să le facă durabile pe cele dintâi. Aceasta s-a întâmplat de regulă prin construirea unui aparat birocratic. „Funcţionarii de partid" (*Parteibeamten*), cum i-a numit Max Weber pe funcţionarii democraţiei sociale germane, au marcat aspectul organizaţiei prin calitatea lor de membri inconstanţi şi au jucat un rol central în mişcarea comunistă mondială. Atât în baza corectitudinii lor birocratice reglementare, cât şi în aceea a angajamentului lor politic, judecata istorică asupra lor e de multe ori contradictorie. Fie şi-au jertfit convingerea eficienţei, fie au sacrificat eficienţa convingerii lor.

Din macroprocesele secolului XX face parte, în fine, şi înflorirea societăţii de consum. Numărul şi varietatea bunurilor de consum achiziţionate de familii a crescut constant începând din 1900. Doar pentru scurtă vreme această creştere a fost întreruptă de anii de lipsuri din timpul războaielor sau din timpul crizei economice mondiale. Tot mai mulţi oameni au putut participa la consum. Ratele şi creditele au extins şi social stratul consumatorilor, iar prăbuşirea sferei de dominaţie sovietică a deschis o nouă mare piaţă pentru McDonald's şi Coca-Cola, VW şi Miele. Cu toate acestea, articolele de consum nu şi-au pierdut semnificaţia de diferenţiere socială a claselor şi sexelor. În calitate, culoare şi preţ s-au manifestat în continuare condiţii şi ambiţii sociale diferite.

Dar oamenii secolului XX n-au fost nicidecum închişi, prin procese macrosociale, într-o „casă a robiei" (*Gehäuse der Hörigkeit*). Ba dimpotrivă, cel puţin din când în când, ei au putut experimenta o uimitor de mare varietate de posibilităţi, în comparaţie cu trecutul, şi au putut alege – chiar în straturile de jos – între forme de viaţă diverse. Mai ales anii '20, '70 şi '80 sunt cunoscuţi ca perioade cu mari posibilităţi de alegere, pe când în vremurile de război şi criză câmpurile de acţiune ale indivizilor fuseseră evident îngrădite. Deşi situaţia stabilă a pieţii muncii, evoluţiile favorabile ale salariilor şi preţurilor reprezintă condiţiile indispensabile pentru formarea unei pieţe a posibilităţilor, şi alte procese au contribuit totuşi la dezvoltarea ei.

Căci experienţele generaţiilor şi ale sexelor s-au schimbat în secolul XX. Prin învăţământul obligatoriu, care s-a impus progresiv începând din 1950 în toate ţările europene, şi prin vârsta medie mai avansată de căsătorie, a apărut o fază a tinereţii care cuprinde mai mult decât un deceniu din viaţă. Desigur, ea a fost controlată şi disciplinată de instanţe statale, totuşi a putut fi utilizată şi pentru experimente în ce priveşte stilul de viaţă şi gustul, consumul şi angajamentul politic. O dată cu perspectiva de viaţă mai lungă, a crescut şi numărul pensionarilor şi pensionarelor. Tot mai mult au ajuns să guste şi bărbaţii acest fragment din viaţă, după truda muncii. În măsura în care un transfer de avere creştea resursele oamenilor bătrâni, ei deveneau mai interesanţi pentru industria bunurilor de consum, pentru turism şi politicieni şi puteau la rândul lor să profite de oferte în limitele posibilităţilor lor.

La proliferarea stilurilor de viaţă au contribuit şi sufragetele, care au pus adesea provocant sub semnul întrebării formele de viaţă tradiţionale şi au vrut să schimbe şi să clatine, prin programe şi acţiuni, roluri şi tabuuri sexuale. Sufragetele au declarat război diviziunii tradiţionale a muncii între bărbaţi şi femei, conotaţiei sexuale a şanselor în viaţă şi mecanismelor de excludere; scopul lor era să procure şi pentru femei dreptul la o modelare individuală a vieţii. Feminismul modern trebuie raportat la acestă mişcare. El a pus sub semnul întrebării şi rolul tradiţional de gospodină al femeii, rol care marcase îndelung ocupaţiile şi reprezentările scopului în viaţă al multor femei. Schimbările de pe piaţa muncii şi procesele de transformare culturală de după Al Doilea Război Mondial au susţinut această evoluţie, pe parcursul căreia activitatea lucrativă feminină a crescut pretutindeni în Europa.

O dată cu pierderea unor norme comportamentale clare şi a unor ierarhii sociale clare, şansele de individualizare au crescut, ca şi sentimentul individului că nu mai poate controla psihic diversitatea care apare. Totuşi, pe Georg Simmel l-a interesat în repetate rânduri „această nelinişte tainică, îndemnul neostoit sub pragul conştiinţei, care îl hăituieşte pe omul actual, de la socialism la Nietzsche, de la Böcklin

la impresionism, de la Hegel la Schopenhauer şi iar înapoi". El n-a mai trăit să vadă orientarea spre terapeut. Psihanaliza, care se consacră consecinţelor şi costurilor individualizării, încearcă să prelucreze starea de nesiguranţă a oamenilor şi să le ia totodată în felul acesta povara responsabilităţii. În acest context, terapeutul primeşte semnificaţia sa, care diferă totuşi în funcţie de societate. El este – după cum a explicat-o pentru prima dată Freud – un copil al secolului XX: „Psihanaliza s-a născut, cum s-ar spune, o dată cu secolul XX; publicaţia cu care a apărut pe lume ca ceva nou, *Interpretarea viselor* a mea, poartă data 1900."

În vreme ce, în comparaţie cu începutul secolului, se poate constata în numeroase privinţe o tendinţă de a pune accentul pe individ şi pe dorinţele sale, după 1960 începe concomitent o omogenizare progresivă a consumului şi a gustului, a stilurilor de viaţă şi a obiceiurilor, care cuprinde mai întâi vestul şi nordul Europei, apoi şi sudul şi, treptat, Europa de Est. Concerne organizate pe bază internaţională şi posturi de radio internaţionale, staruri şi fotbalişti internaţionali determină o scădere a particularităţilor naţionale şi regionale şi o apropriere reciprocă a ofertelor de care pot beneficia indivizii. În pas cu individualizarea se petrece o tipizare comercială a individualului, care şterge diferenţele şi particularităţile naţionale şi regionale.

Secolul XX s-ar putea înscrie prin urmare ca o istorie a succesului, ca o perioadă care le-a deschis tot mai multor oameni posibilităţi din ce în ce mai mari de participare şi dezvoltare. Dar această viziune optimistă a fost contracarată în două moduri. Pe de o parte, secolul nostru este caracterizat în continuare de inegalitatea socială. Noţiunea de „două treimi din societate", în care o treime este exclusă, cel puţin tendenţial, din câmpul muncii, de la oferta de consum sau de la cultura de masă, indică aceste structuri încă persistente ale inegalităţii. Nou este exclusiv faptul că aceste dezavantaje nu se mai explică doar prin criterii de clasă, ci şi prin condiţii ciclice ale vieţii (ca în cazul mamelor celibatare), prin emigraţie (muncitori emigranţi) sau printr-un cumul de dezavantaje (carieră şcolară întreruptă, poziţie geografică, confesiune). Pe de altă parte, tot în acest secol se încadrează şi violenţa, uciderea în masă, războiul şi moartea. Armata a intervenit ca niciodată mai înainte în destinul indivizilor, fie prin serviciul militar şi mobilizare, fie prin implicarea populaţiei civile în desfăşurarea războiului. Logica destructivă militară a fost împinsă fără precedent până la forma ei extremă de mizantropie. Nicicând n-au mai fost ucişi în războaie atât de mulţi oameni, femei şi bărbaţi, copii şi bătrâni, executaţi în lagăre de concentrare şi în convoaiele morţii, sau mutilaţi de bombe. Schilozi şi orfani de război, handicapaţi şi ostracizaţi, sunt şi ei oameni ai secolului XX. De aceea, chiar după 1918, dar mai ales după 1945, a fost reclamată şi demascată în repetate rânduri absurditatea războaielor. Cu toate acestea, nu s-a putut impune un sistem pacific, internaţional

controlat şi respectat. Astfel, după ce dualismul politic mondial a luat sfârşit, la capătul acestui secol, alarma antiaeriană şi refugiaţii, casele distruse şi distrugerea în masă fac iarăşi parte din orizontul vieţii europenilor.

(Regretăm că articolul despre sufragete nu a mai putut fi gata la timp pentru acest volum.)

Ute Frevert
Heinz-Gerhard Haupt

Capitolul 1

MUNCITORUL

Richard Bessel

Sfârşitul „proletariatului"?

Când secolul al XIX-lea s-a sfârşit o dată cu izbucnirea Primului Război Mondial, părea a fi încă destul de clar cine era considerat muncitor: lucrătorul salariat din industrie, care forma coloana vertebrală a mişcării muncitoreşti. În fapt, însă, încă de atunci bărbaţii care munceau în industrie, organizaţi sindical sau nu, nu constituiau majoritatea muncitorilor europeni. Mai mult, această imagine a muncitorului nu scapă din vedere doar milioane de femei active în câmpul muncii şi în gospodăriile casnice, ci şi milioane de agricultori, cea mai mare ramură a economiei europene înainte de 1914. Dar, în mitologia culturală şi politică a Europei, lucrătorul din industrie a marcat imaginea „muncitorului" până târziu în secolul XX. Şi multora li s-a părut chiar că noul secol ar putea avansa ca o epocă a „muncitorilor", mai ales când în 1917, în Rusia, pentru prima oară în istorie, o „revoluţie populară" a fost încununată de un pretins succes. Dar această imagine pare a fi în aproape toate privinţele demodată, nu în ultimul rând pentru că revoluţia rusă a fost o revoluţie preponderent agrară, la baza căreia a stat un *coup d'état* reuşit, al unei relativ mici organizaţii revoluţionare din câteva centre industriale ruseşti.

Or, la sfârşitul secolului XX, imaginea clasică a muncitorului nu mai are decât prea puţin a face cu realităţile societăţilor europene. Muncitori de felul celor care au participat la prima „revoluţie proletară" şi în interesul cărora s-a pretins că ar fi avut loc această revoluţie, formează în Europa o minoritate relativ restrânsă a populaţiei cu activităţi lucrative. Tocmai acest tip al clasei muncitoare ruse de odinioară, care se spune că a format infanteria revoluţiei bolşevice – un muncitor industrial de gen masculin, care lucrează în fabrici şi uzine şi trăieşte deosebit de strâmtorat şi într-o sărăcie extremă –,

tocmai el există din ce în ce mai puţin. Secolul XX poate fi secolul funcţionarilor, al populaţiei active în sectorul terţiar sau al muncitoarelor, dar nu este cel al bărbatului muncitor din industrie.

La sfârşitul „scurtului" secol XX, imaginea moştenită a „muncitorului" este – cel puţin în Europa – depăşită. Dar care este aceea care i-a luat locul şi ce schimbări caracterizează metamorfoza muncitorimii în cursul acestui secol? Câteva direcţii de evoluţie se pot distinge relativ clar:

1. Nici în sens politic, nici economic, nici în sens cultural, nici sociologic imaginea „muncitorului" ca lucrător masculin în industrie nu se mai poate susţine. Astăzi, la sfârşitul secolului XX, femeile sunt cele care formează aproape jumătate din populaţia lucrativ activă, după cum dovedeşte exemplul Marii Britanii; numărul bărbaţilor care îşi mai câştigă pâinea ca mineri sub pământ a devenit probabil mai mic decât numărul acelora a căror principală sursă de venit sunt astăzi furturile prin efracţie.

2. În majoritatea ţărilor europene industrializate sindicatele reprezintă doar o minoritate a salariaţilor, iar tendinţa este de scădere. Ramurile industriei în care muncitorii erau preponderent organizaţi sindical – de pildă industria metalurgică, minieră sau atelierele tipografice –, sunt tocmai acele ramuri al căror personal a fost redus masiv în ultimele decenii. Dimpotrivă, a crescut volumul angajărilor în sectorul deservirii publice, în care angajaţii sunt de multe ori greu de organizat sindical.

3. Creşterea puternică a numărului de angajaţi a modificat în mare măsură nu numai structura pieţii muncii, ci şi imaginea despre muncitorul angajat.

4. Fenomenul şomajului în masă, care a marcat piaţa muncii de-a lungul unor perioade întinse ale secolului (în special în perioada interbelică şi începând din 1973), pune probleme importante cu privire la imaginea „muncitorului". Iar aceasta, mai ales pentru că tocmai muncitorii din sectoarele clasice de activitate – muncitorii-bărbaţi care îşi desfăşurau activitatea în industria grea – au fost afectaţi cel mai puternic de şomaj. Putem deci să mai utilizăm noţiunea de „muncitor" pentru cei care nu au ce munci?

5. În cursul celei de-a doua jumătăţi a acestui secol o mare parte din muncitorime – iar acest lucru este valabil cel puţin în ţările industriale dezvoltate ale Europei şi în America de Nord – a devenit surprinzător de înstărită, cu bune condiţii de muncă, salarii mari, locuinţe „omenesc decente" şi încălzite şi cu oferte şi posibilităţi de concediu la care generaţiile precedente de muncitori puteau doar să viseze. O altă parte – de multe ori muncitori străini, tineret, şomeri, muncitori clandestini – a rămas în mare măsură exclusă de la această bunăstare.

6. Mediul muncitoresc clasic – cartierul urban muncitoresc – a fost în cursul secolului XX în mare măsură distrus în Europa. Şi aceasta

din multiple motive: apariţia suburbiilor industriale, bombardamentul, planificarea urbană (atât în ţările socialiste, cât şi în cele capitaliste) sau chiar şi dezvoltarea economică rapidă de după Al Doilea Război Mondial.

7. Ideea despre o cultură muncitorească omogenă şi marcată de mişcarea muncitorească socialistă, care se oglindea probabil în primele decenii ale acestui secol în universul vieţii muncitoreşti, trebuie respinsă pe baza unei serii de factori care, fie că au subminat o cultură muncitorească omogenă (ca afluenţa în masă a muncitorilor străini din alte ţări şi culturi), fie au redus simţitor graniţele culturale dintre muncitori şi alte grupe sociale (ca influenţa mijloacelor de comunicare în masă).

Aceste modificări fundamentale înseamnă, dacă nu neapărat o dispariţie totală, atunci măcar o reducere a conştiinţei de clasă în vechiul sens marxist şi indică o fragmentare profundă a „muncitorimii", atât în sens social-istoric, cât şi în sens cultural. Aceasta trebuie pusă în cea mai mare măsură pe seama regresului continuu şi de lungă durată al vechilor ramuri de activitate clasice, ca industria grea, care marcaseră decisiv imaginea „muncitorului" la începutul secolului XX. Dacă la începutul secolului mai lucrau încă în această branşă, în Europa şi în America de Nord, milioane de muncitori – în minerit, metalurgie şi oţelării şi în industria navală –, astăzi în ţările dezvoltate „postindustriale" se mai află acolo doar un fragment din lucrătorii de altădată. Relativul regres al importanţei economice a acestor ramuri industriale se făcuse remarcat încă din perioada interbelică. Ele au cunoscut, ce-i drept, o revigorare trecătoare, determinată de cursa înarmării dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial,de producţia de armanent în timpul războiului şi, în fine, şi de expansiunea unui socialism de stat de marcă marxist-leninistă, a cărui planificare economică avea drept scop edificarea în stil mare a industriei de secol al XIX-lea în Europa de Est a secolului XX. Dar în ultimele trei decenii ale secolului XX, relativa reducere a numărului de muncitori din vechile ramuri industriale a continuat, accelerată de creşterea sectorului deservirii publice, prin introducerea tehnologiei-EDV (prelucrarea electronică a datelor) şi, nu în ultimul rând din cauza prăbuşirii economiei socialiste planificate. Simptomatică pentru această reducere abruptă este evoluţia numărului minerilor: în Republica Federală mai existau în anul 1993 doar aproximativ 106.000 de angajaţi în minele de huilă, faţă de cei aproximativ un sfert de milion din anul 1970; în 1907 mineritul german mai oferise încă de lucru unui număr de peste 800.000 de muncitori.

Muncitori vechi și muncitori „noi"

După Al Doilea Război Mondial și până în anii '70 numeroși muncitori (și funcționari) și-au găsit de lucru în noile – pe atunci – ramuri industriale ale secolului XX: industria atomică, industria chimică sau chiar industria electrică. Pentru producătorul francez de automobile Renault de exemplu, care în 1898 avea angajați șase muncitori, lucrau 110 în anul 1900, aproximativ 2.000 în 1907, aproape 4.400 în 1914, 14.600 în 1919 și încă din 1930 peste 20.000 de muncitori; la Citroën, numărul muncitorilor a crescut de la 4.500 în anul 1917 la 31.200 în anul 1927. Și la Ford, în Dagenham, o suburbie la est de Londra, unde producătorul american de automobile deschisese la începutul anilor '30 marea sa filială pentru Marea Britanie, numărul angajaților a crescut masiv. Creșterea rapidă a noilor ramuri industriale a dus în multe părți ale Europei la o restructurare fundamentală a universului vieții lor. Ei lucrau de cele mai multe ori în fabrici noi – adesea raționalizate –, prestau o muncă în acord, pierzând astfel în mare măsură controlul asupra ritmului muncii. Și locuiau deseori în noile centre industriale, departe de vechile sedii ale industriei grele, ale industriei textile sau ale coloniilor miniere: în Marea Britanie, centrul de greutate industrial s-a deplasat din vechile centre industriale din nord-est (în jurul lui Newcastle) și din nord-vest (Lancashire, locul de naștere al revoluției industriale) în sud, acolo unde și-au extins fabricile marii producători de automobile, ca Morris în Cowley, lângă Oxford, și Ford în Dagenham. Remarcabilă este în acest context decizia lui Ford de a-și închide prima sa uzină din Anglia din Trafford Park – în nordicul Manchester – și de a-și concentra producția de automobile în Dagenham, în sud. În Franța, dezvoltarea cea mai fulgerătoare a pornit de la stabilirea industriei de automobile în suburbiile industriale ale Parisului, ca Billancourt sau St. Denis, și în Vénissieux, lângă Lyon. În Germania, pierderea relativă a importanței vechilor centre ale industriei grele, precum cele din Oberschlesien, sau de industrie textilă saxone se poate explica probabil la fel. În locul lor au apărut noile ramuri industriale în localități din vestul sau centrul Germaniei, ca Rüsselsheim (Opel) sau Ludwigshafen (BASF), în jurul Kölnului (Ford, Bayer) și pe lângă Merseburg (Leuna și mai târziu Buna). De expansiunea acestor noi ramuri și de noile centre industriale de producție a fost legată o consecință pe care Gérard Noiriel a formulat-o pertinent, referindu-se la Franța din prima treime a acestui secol: *„L'ouvrier nouveau est arrivé!"* (Muncitorul nou a sosit!)

Acești „noi" muncitori europeni ai secolului XX nu mai trebuiau să lucreze o perioadă atât de lungă precum cei ai secolului trecut. Timpul mediu de lucru a scăzut considerabil pe parcursul secolului XX, dacă exceptăm perioadele de regres temporar din vremea celor două războaie

mondiale. Înainte de Primul Război Mondial ziua de lucru a unui muncitor din industria germană măsura în medie peste 10 ore, iar săptămâna de lucru de regulă 6 zile. Astfel, timpul mediu de lucru de la începutul secolului era încă de aproximativ peste 60 de ore pe săptămână. O dată cu introducerea zilei de lucru de 8 ore după Primul Război Mondial, iar mai târziu cu creşterea economică din ţara miracolelor economice, RFG, timpul de lucru săptămânal a scăzut considerabil, până când, la începutul anilor '80, nu mai măsura decât peste 40 de ore. Această reducere a timpului mediu de lucru cu o treime a modificat considerabil viaţa de zi cu zi a muncitorilor. Beneficiau acum de timp liber într-o cu totul altă măsură, fără precedent, şi straturile muncitoreşti. Aveau întregul sfârşit de săptămână pentru ei şi pentru familie şi, mai ales de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului, fragmente din ce în ce mai mari din muncitorime puteau conta chiar pe săptămâni întregi libere. Începuse vremea concediului, a concediului în masă.

Dar cea mai mare schimbare în poziţia economică relativă a muncitorului poate fi observată nu în industrie, ci acolo unde îşi desfăşurase activitatea la începutul secolului cei mai mulţi muncitori, aproape pretutindeni în Europa: în agricultură. În aproape toate ţările industriale ale acestei epoci, în agricultură erau activi mai mulţi muncitori decât chiar în industria grea. Dar mecanizarea agriculturii, mai ales în a doua jumătate a secolului XX, a dus în perioada următoare la o scădere vertiginoasă a numărului celor activi. Aceasta a însemnat, între altele, că agricultorii au pierdut din ponderea lor economică şi socială, după ce în multe ţări de-abia îşi dobândiseră, nu de multă vreme, drepturile cetăţeneşti, o dată cu anularea tuturor dispoziţiilor legale – să ne gândim la regulamentele prusace pentru servi, care nu fuseseră anulate decât după revoluţia germană din noiembrie, în anul 1918. Este greu de imaginat o carieră (sindical-)politică de tipul celei a fostului agricultor Ernst Bevin, care în perioada interbelică a cunoscut o ascensiune, devenind unul dintre cei mai puternici funcţionari sindicali ai Marii Britanii, iar în 1945 ministru de Externe al Regatului Unit.

Încotro au pornit-o foştii muncitori agricoli ai Europei? În special după Al Doilea Război Mondial, mulţi dintre ei s-au mutat la oraş, unde şi-au găsit o ocupaţie în ramurile industriale în curs de dezvoltare. Acest proces s-a petrecut în ţări ca Italia, unde în perioada anilor '50 a dezvoltat o dinamică deosebită în comparaţie cu alte state, aproape ca o revoluţie tăcută, în care fenomenul „clasei muncitoare" şi al culturii ei s-a schimbat drastic într-un timp foarte scurt. Dar nu numai în ţările capitaliste ale Europei Occidentale, ci şi în statele socialiste ale Europei de Est o mare parte a noii muncitorimi provenea de la ţară. În Polonia, unde acestă transformare a fost deosebit de drastică, numai în intervalul dintre 1946 şi 1950 a migrat mai mult de un sfert din *totalul* populaţiei rurale la oraş. În vechiul centru al

industriei poloneze textile Lodz, cu o bogată tradiţie, cei veniţi de la sat la oraş după război formau în anul 1950 o treime din populaţie, iar în Varşovia un sfert. Tocmai în regresul activităţii în agricultură şi în migraţia masivă de la sat la oraş rezultată în urma acestuia rezidă una dintre cauzele cele mai importante ale transformării muncitorimii, aşa cum poate fi dovedită de-a lungul secolului XX.

De la începutul acestui secol a existat şi o creştere masivă a muncii de birou, a activităţii în sectorul deservirii publice, prin urmare în domeniul funcţionăresc. Populaţia lucrativ activă din ţările cu o economie dezvoltată ale Europei s-a feminizat prin aceasta într-un mare grad, pe măsură ce populaţia feminină devenea progresiv salariată. Ca să dăm un exemplu: între 1951 şi 1981 procentul femeilor între salariaţii din Marea Britanie a crescut de la 31 la 40, în timp ce procentul femeilor britanice apte efectiv de muncă – în limitele de vârstă stabilite, între 20 şi 64 de ani – a crescut de la 36 la 61; la începutul secolului doar aproximativ 10 procente (şi chiar în 1931 doar aproximativ 13 procente) din totalitatea femeilor căsătorite din Marea Britanie fuseseră salariate, dar spre sfârşitul secolului erau două treimi. Vechile ramuri ale industriei grele, care marcaseră imaginea clasică a muncitorului (masculin), şi-au pierdut mai devreme (în Occident) sau mai târziu (în Europa de Est) importanţa în ansamblul economiei şi au cuprins tot mai puţină populaţie activă. Numeroase oţelării, de la Ravenscraig din Scoţia şi Haspe de lângă Haga până la oraşul siderurgic situat aproape de graniţa Poloniei şi Skopje din noua republică Macedonia, au concediat o mare parte a personalului lor, în cazul când centrele de producţie nu au fost pur şi simplu total închise. Chiar şi în acele ramuri care garantau în perioada interbelică ocuparea forţei de muncă a acelui *ouvrier nouveau* şi care – lucru valabil mai ales pentru industria de automobile – primeau, în perioada de aur a anilor ’50 şi ’60, rolul ştafetei în modernizarea economică a lumii postbelice, s-au utilizat tot mai mult roboţii şi tot mai puţin oamenii. Astfel, mai degrabă domeniile în care femeile şi-au găsit progresiv ocupaţiile (ca industria electrică, serviciul sanitar, sectorul educaţiei, cel al muncii sociale, administraţia) sunt cele care s-au extins în „societatea post-industrială”.

Creşterea rapidă a activităţii lucrative feminine este greu de imaginat fără o regresiune simultană a ratei naşterilor, care poate fi observată pe parcursul secolului XX în toate ţările Europei, chiar dacă în momente diferite. În Germania, unde această evoluţie s-a petrecut deosebit de rapid, s-a înjumătăţit media naşterilor dintr-o căsnicie în timpul primelor patru decenii ale secolului XX: în căsătoriile încheiate înainte de 1905 în familiile muncitoreşti, media mai fusese încă de 4,67 naşteri, în cele încheiate între 1925 şi 1929 mai rămâneau doar 2,05; în familiile de funcţionari (*Angestellte*) numărul naşterilor a scăzut de la 3,39 la 1,45. Această evoluţie a creat pentru milioane

de femei căsătorite posibilitatea de a munci ca salariate în afara propriei lor locuinţe. Spre deosebire de soţiile muncitorilor, care în secolul al XIX-lea aduseseră pe lume copil după copil şi se ocupaseră decenii de-a rândul de copiii lor (fireşte, dacă supravieţuiseră tuturor acestor naşteri), şi a căror ocupaţie obişnuită premaritală de servitoare fusese privită ca o pregătire pentru rolul de gospodină, în secolul XX multe femei căsătorite, care nu aveau decât unul sau doi copii, puteau să-şi păstreze şi locul de muncă sau cel puţin să se întoarcă la el mai devreme. Evoluţia demografică dramatică a făcut aşadar posibilă creşterea puternică a activităţii lucrative a femeilor şi a contribuit astfel la subminarea vechii imagini a muncitorului, ca bărbat lucrător în industrie.

Fragmentarea vechii sale identităţi economice, sociale şi culturale a făcut ca muncitorimea şi chiar reprezentanţii ei politici (în forma partidelor social-democrate sau *muncitoreşti*), atât în vestul cât şi în estul Europei, să aibă progresiv, dificultăţi în a se adapta la aceste transformări. În Europa de Est, anchilozarea într-o ideologie marxist-leninistă închistată a dus practic la un refuz militant de a se adapta la noua situaţie şi de a dezvolta o altă percepţie a „muncitorului", cât şi o altă înţelegere de sine. Ceea ce rămânea era un crez politic într-o concepţie demodată despre muncitor, concepţie a cărei înscenare repetată şi necesară politic s-a precipitat atât în politica economică, cât şi în cea socială a statelor socialiste de model sovietic şi a avut în cele din urmă un efect categoric negativ asupra capacităţii de supravieţuire a sistemului. Mai degrabă în Europa Occidentală unii reprezentanţi ai intereselor muncitorilor au reuşit să se adapteze la noile tendinţe. Istoria (primelor) partide muncitoreşti occidentale de succes de după Al Doilea Război Mondial este – nu în cele din urmă – istoria unei renunţări la vechea lor ideologie (ca a *SPD*-ului din Bad Godesberg în 1959 sau a lui *New Labour* din Marea Britanie a anilor '90), care clădise pe concepţia veche despre muncitor, ca lucrător masculin în industrie.

Muncitori fără loc de muncă

Ar fi totuşi derutant să schiţăm imaginea unui proces de transformare relativ liniar al muncitorimii europene şi al modernizării (sau postmodernizării) ei în cursul secolului XX. Istoria economică şi, o dată cu aceasta, istoria socială a muncitorului european în acest interval de timp este şi o istorie a crizelor şi a consecinţelor lor. Un aspect central al acestei istorii pline de crize este şomajul. Şomajul în masă – conform constatărilor statistice – este un fenomen al secolului XX şi muncitorii din Europa au fost cei care au simţit cel mai puternic consecinţele acestui fenomen. La începutul secolului, situaţia pe piaţa muncii părea

a fi încă destul de bună pentru clasa muncitoare europeană: cele două decenii dinaintea Primului Război Mondial au fost caracterizate de o creştere economică şi de o rată a şomajului proporţional scăzută. Această constelaţie favorabilă s-a schimbat însă încă din primele săptămâni ale războiului: în unele ţări – ca în Germania şi Marea Britanie – şomajul a crescut brusc şi drastic din pricina prejudiciilor economice masive provocate de război; în alte ţări, mai ales în Franţa, pierderea unor regiuni industriale importante a făcut ca instalaţii industriale – şi o dată cu ele personalul muncitor din industrie – să trebuiască deplasate în număr foarte mare. Din cauza unei conjuncturi excepţionale imediat următoare, ale cărei cauze trebuie puse şi ele pe seama războiului, rata şomajului a scăzut totuşi rapid. Consecinţa a fost o mobilitate geografică fără precedent a muncitorimii, care s-a recrutat progresiv din rândul femeilor şi al forţelor de muncă străine, şi aceasta în situaţia în care milioane de bărbaţi tineri activi mureau pe câmpurile de luptă ale Europei. Perioada imediat consecutivă războiului a fost caracterizată de crize economice însoţite de mari mişcări greviste. O atare depresie economică profundă caracterizează situaţia postbelică din Marea Britanie şi Franţa, pe când în Germania începea o conjunctură excepţională inflaţionistă, care a durat până la hiper-falimentul din anul 1923 şi a atras după sine o stabilizare amară, care, la rândul ei, i-a costat pe mulţi muncitori angajaţi pierderea locului lor de muncă. La sfârşitul anilor '20 şi începutul anilor '30 spectrul şomajului în masă a reapărut, şi anume într-o măsură distrugătoare, pe care nimeni nu o mai trăise vreodată. O parte considerabilă a muncitorilor europeni a rămas fără locuri de muncă.

Şomajul nu este numai o problemă economică. El are şi profunde efecte sociale şi psihologice. Subminează solidaritatea socială, provoacă disperare şi amărăciune şi produce deseori o apatie personală şi politică. Frecvent, provoacă la cei în cauză prejudicieri considerabile ale sănătăţii. Trezeşte resentimente faţă de străini, cum ne-o arată xenofobia francezilor faţă de oţelarii italieni şi polonezi din Lorena, în timpul crizei economice din anii '30. El tulbură şi relaţiile din cadrul familiei. Un miner în vârstă de 49 de ani din acea vreme şi tată a patru copii din Wales-ul sudic, care era şomer după greva generală din 1926 şi căruia i se retrăsese până la urmă şi ajutorul de şomaj, formula situaţia astfel în anul 1933:

> „Acum depindem de băieţii noştri, iar ei trebuie să ne hrănească pe toţi şase, inclusiv pe soţia mea şi pe cei doi copii care merg încă la şcoală. Oamenii se întreabă de ce bărbaţii devin refractari şi dezechilibraţi când ofertele lor de muncă sunt în repetate rânduri respinse; se crede că şomerii au o viaţă plăcută, fiindcă lenevesc. Dar uitaţi-vă la mine: un sărăntoc, al cărui trai zilnic depinde de copiii mei care mă întreţin. Am luptat întotdeauna pentru independenţă, dar acum sunt silit să-mi pierd propria independenţă, nu din vina mea, ci pur şi simplu pentru că sunt victima unui cerc vicios."

Nu doar în lumea capitalistă universul vieţii muncitorilor purta pecetea nesiguranţei. În primul stat muncitoresc socialist, deci în URSS, muncitorilor le-a mers altfel, dar nu tocmai mai bine. Şi acolo viaţa populaţiei muncitoare a fost caracterizată de transformări revoluţionare şi de mare nesiguranţă. Un război civil ucigaş şi o foamete nimicitoare, lipsa agravantă a materiilor prime necesare şi închiderea în consecinţă a multor fabrici au condus la o reducere drastică a populaţiei urbane din fostele centre industriale ale Rusiei. În fabricile din Moscova de pildă, unde în 1917 activau 190.000 de muncitori industriali, mai existau la începutul lui 1921 numai 81.000 – dintre care 40% femei –, în vreme ce totalul populaţiei moscovite s-a redus, în decursul a patru ani, la jumătate. (Între 1912 şi 1920 populaţia lucrativ activă a Moscovei se redusese aproape la jumătate, de la 1.051.000 în anul 1912 la 564.000 în anul 1920.) Vechiul proletariat a dispărut în mare măsură sub dictatura proletară. A trebuit să fie re-creat abia în cursul anilor '20 – a căror evoluţie economică a fost caracterizată de crize şi de o mare rată a şomajului – şi prin primele planuri cincinale, din muncitori „noi" neşcoliţi, care veneau în valuri de la ţară la oraş şi de multe ori locuiau şi munceau în condiţii deosebit de proaste. Deja în 1926 existau doar în Moscova aproximativ 100.000 de persoane lipsite de adăpost. Mii de muncitori – deseori şomeri – căutau zadarnic un pat într-un adăpost de noapte amenajat într-o baracă (*nohlezhnii barak*).

Muncitorii în lumea postbelică

Siguranţa socială şi economică a muncitorimii europene, subminată din 1914 din cauza războiului şi a crizei, a fost înlocuită treptat în anii '50 şi '60 – cel puţin în jumătatea vestică a Europei – de o fază prosperă şi de o nouă stabilitate socială şi economică, fără precedent în istoria omenirii. Această ameliorare fără precedent, pentru muncitorii din Europa Occidentală, a situaţiei lor în timpul celei de-a doua perioade postbelice, se poate caracteriza în felul următor:

- Reţeaua socială a fost extinsă, înglobând, pe lângă o asigurare de şomaj şi o asigurare de boală, construcţia locuinţelor de stat şi pensiile, care au garantat muncitorului o existenţă comodă şi asigurată.
- Şomajul a fost redus masiv.
- Numărul membrilor unei familii a continuat să scadă, astfel încât mica familie „modernă" a devenit o caracteristică şi a straturilor muncitoreşti.
- Activitatea lucrativă a femeilor a crescut.
- Numărul muncitorilor din agricultură a scăzut.

- Sectorul deservirii populaţiei s-a extins considerabil şi o dată cu el şi numărul celor activi aici.
- Funcţionarul (*Angestellte*) a avansat către un tip alternativ de muncitor.
- Concediul plătit n-a mai fost un privilegiu al straturilor superioare şi mijlocii, aşa cum mai era cazul la începutul secolului, ci a devenit aproape un bun obştesc. Majoritatea muncitorilor a beneficiat de el şi astfel s-a dezvoltat treptat o industrie a turismului, care l-a inclus pe muncitor.
- În fine, a crescut numărul celor care trebuie consideraţi ca făcând parte din stratul de jos. El i-a inclus şi pe cei care profitau doar parţial de siguranţa societăţii prospere, adică pe milioanele de muncitori străini care se revărsau în ţările industriale prospere ale Europei Occidentale.

Ce consecinţe au putut avea aceste schimbări în viaţa de zi cu zi şi familială a multor muncitori ni se relatează sugestiv în următoarea expunere a unui miner din Saarland din anul 1963:

> „Viaţa este astăzi sută la sută mai bună. Taică-meu mai cobora încă în mină cu pâine uscată. Azi, a noastră e de două ori mai unsă. Bătrânii trebuiau mai înainte să muncească mult mai mult. Azi putem face toate acestea mult mai uşor. Şi gospodinele o duc mai bine acasă. Au acolo tot felul de maşini. La noi acasă eram opt copii. Şi multe familii aveau chiar mult mai mulţi. Iar dacă le spuneai ceva părinţilor, căpătai pur şi simplu câteva la fund. Erau pe atunci mult mai nervoşi decât azi, fiindcă aveau mult mai multe griji. Toate acestea nu mai există astăzi."

E drept că spre sfârşitul secolului, după ce industria minieră din Saarland a intrat acum şi ea într-o mare criză, problemele economice şi grijile de zi cu zi ale multor familii de muncitori au crescut considerabil probabil din nou. Dar cei mai mulţi muncitori germani, britanici, francezi sau olandezi sunt foarte departe de condiţiile din vremea când se „cobora în mină cu pâine uscată".

Înaintea Primului Război Mondial, aproape o jumătate din venitul unei gospodării muncitoreşti europene tipice era cheltuită pentru hrană. Numai funcţionarii, clasa de mijloc, burghezia, nobilimea erau în măsură să cheltuiască un procent considerabil din veniturile lor în scopuri care nu erau absolut necesare pentru stricta supravieţuire. Muncitorii din Europa erau, chiar şi în ţările mai bogate, ca Anglia şi Germania, foarte departe de posibilitatea de a participa la societatea de consum. Nu consumul, ci subzistenţa era caracteristică economiei lor casnice cotidiene. Această diferenţă caracteriza distanţa socială şi economică dintre muncitori şi alte straturi sociale şi le-a marcat substanţial conştiinţa. Totuşi, în a doua jumătate a secolului, aici a început o transformare fundamentală. Ea este uşor recognoscibilă din exemplul cheltuielilor pentru aprovizionarea cu alimente: pentru hrană, cei mai

mulţi muncitori din vestul Europei nu mai trebuiau să cheltuiască acum decât un sfert până la o treime din venitul lor. Şi muncitorii cu familiile lor au devenit acum consumatori care, după satisfacerea trebuinţelor fundamentale, puteau dispune încă de un venit substanţial.

Societăţile din estul Europei nu au rămas cu totul neatinse de tendinţa generală, dar aceasta se petrecea în cadrul unei economii planificate de stat, al unor organizaţii sindicale destul de neputincioase, în limitele unui sistem politic represiv şi al unui standard de viaţă scăzut. Deşi mult dorita „raportare nouă" la muncă nu s-a realizat în socialism, iar muncitorilor li se acrea adesea de soarta lor la locul de muncă, eliminarea şomajului – realizată în parte prin ocupaţia parţială a milioane de oameni şi plătită prin suferinţa ansamblului economiei – a devenit acolo una dintre caracteristicile sistemului socialist de stat. În estul Europei odinioară socialist se edificase o reţea socială complexă pentru „oamenii muncii", chiar dacă serviciile oferite erau adesea de cea mai joasă calitate. Şi în ţările socialiste numărul de copii per familie a scăzut. Majoritatea covârşitoare a femeilor era salariată, iar numărul muncitorilor din agricultură a scăzut, chiar dacă nu atât de repede ca în Europa Occidentală. Dar într-un punct important evoluţia muncitorului din Europa de Est s-a îndepărtat de a celui din Occident: numărul şi importanţa muncitorilor din industrie au crescut. Spre deosebire de vestul capitalist, în estul socialist vechea structură industrială s-a conservat până la sfârşitul amar. Punctul forte al economiei era industria grea, iar muncitorul din industrie a rămas figura centrală în statele socialiste. Socialismul „real existent" de model sovietic a lăsat în urma lui în statele socialiste falimentare o structură economică ce reprezenta în multe privinţe mai degrabă o copie deformată a clasicei economii industriale din secolul al XIX-lea decât dinamica dezvoltare ulterioară a economiei industriale şi a deservirii publice a sfârşitului de secol XX.

În acest context, este concludent faptul că marile mişcări protestatare muncitoreşti din a doua jumătate a secolului XX au avut loc mai degrabă în estul decât în vestul Europei, precum cea din 1953 din RDG sau din 1956 din Polonia. Proteste muncitoreşti ca expresie a solidarităţii – un exemplu este solidaritatea demonstrativă cu minerii grevişti, manifestată public pe Aleea Stalin din Berlin în RDG în iunie 1953 – au avut loc în state şi societăţi în care mai exista încă o concepţie coerentă despre „muncitor", înscenată de elita politică conducătoare. Aici se află o explicaţie parţială pentru tragedia statelor marxiste muncitoreşti şi ţărăneşti ale Europei de Est: ele avuseseră de îndeplinit mesajul proletariatului, al muncitorului clasic, tocmai în momentul în care acesta îşi pierduse deja importanţa sa economică. „Conştiinţa muncitorească" a devenit progresiv în Europa, în timpul secolului XX, un semn al înapoierii economice, sociale şi, la urma urmei, chiar politice.

În căutarea culturii (culturilor) muncitoreşti

„Cultura muncitorească” sau poate, mai bine, culturile muncitoreşti din Europa s-au schimbat în multe privinţe fundamental. Universul vieţii, relativ închis odinioară, al vechii mişcări muncitoreşti, al cartierului proletar sau al „provinciei proletare” a suferit, o dată cu răspândirea noilor mijloace de comunicare în masă şi a influenţei acestora, cel puţin un proces de eroziune. Cel târziu cu începere din anii ’20, muncitorii şi familiile lor au căzut tot mai mult sub influenţa mijloacelor de comunicare în masă şi de „uniformizare socială” precum filmul, radioul şi televiziunea, a acelor mijloace pe care le primea întreaga populaţie. Putem lămuri acest argument cu exemplul Marii Britanii: în anul 1937, aproximativ 20 de milioane de oameni intrau săptămânal într-un cinematograf – aproximativ 40% din totalul populaţiei; devenise un obicei în perioada interbelică, în multe cartiere muncitoreşti, ca întreaga familie să meargă împreună la cinematograf. Când a izbucnit Al Doilea Război Mondial, cam două treimi din totalitatea familiilor din Marea Britanie posedau un radio şi, o dată cu el, accesul la „un mijloc de comunicare profund democratic”, care oferea întregii populaţii o paletă de informaţii, divertisment şi cultură; încă din 1960, 80% din totalul familiilor britanice erau în posesia unui aparat de televiziune. La mijlocul anilor ’80, omul mediu britanic şedea peste 20 de ore pe săptămână în faţa televizorului (femeile chiar vreo 25 de ore). În Germania, existau în ajunul „celui de-al Treilea Reich”, în aprilie 1932, 24 de aparate de radio la 100 de case. Şi unii muncitori posedau acest mijloc de comunicare, iar conform anchetei audienţei la mijlocul anilor ’30, familiile muncitoreşti arătau tot atât de mult interes pentru ştirile zilnice, teatrul radiofonic, emisiunile pentru copii şi tineret, muzica de divertisment şi dans – dar mai puţin interes pentru concertele clasice sau expunerile ştiinţifice –, ca şi familiile de slujbaşi şi funcţionari. La începutul anilor ’70, 90% din totalul familiilor din RFG aveau cel puţin un televizor. Astfel, în cursul secolului XX, culturile muncitoreşti proprii, separate, au fost într-o oarecare privinţă subminate prin răspândirea mijloacelor de comunicare în masă, care între timp erau prezente în aproape fiecare cameră de zi, iar muncitorii Europei au fost, cel puţin cultural, parţial integraţi în „naţiune”. Vechile medii muncitoreşti nu mai erau izolate de celelalte (burgheze, naţionale), în măsura în care fuseseră până atunci.

Eric Hobsbawm a susţinut acum câţiva ani teza conform căreia punctul culminant al „vechii culturi” a clasei muncitoare britanice fusese atins imediat după Al Doilea Război Mondial, după 1945 – într-un moment în care numărul sindicaliştilor era deosebit de mare, Partidul Laburist (*Labour Party*) extrem de puternic şi numărul spectatorilor la jocurile de fotbal (sportul clasei muncitoare) atingea cota

maximă. O dată cu scăderea, uşor de observat, a numărului de angajaţi în vechile ramuri ale industriei, ca mineritul, industria navală sau chiar căile ferate, cu creşterea puternică a numărului de salariaţi din rândul femeilor şi nu în ultimul rând din cauza prosperităţii progresive a muncitorilor britanici, care deveneau şi ei o parte din societatea de consum, vechea cultură muncitorească s-a dizolvat parţial. Faptul că „începând din anii '50, pentru prima oară în istorie... a fost cu putinţă pentru majoritatea muncitorilor din Marea Britanie să ducă o viaţă omenească" a însemnat – după cum spune Hobsbawm – sfârşitul vechiului lor mod de viaţă şi prin aceasta „clasa muncitoare britanică a căzut în pericolul de a-şi pierde drumul". Vechea conştiinţă de sine şi o dată cu ea şi renumita societate britanică veche împărţită în clase a început să dispară.

Această teză se poate generaliza – cu deplasările corespunzătoare în timp – şi pentru celelalte state europene. Şi în Franţa, în Germania (de Vest), în Spania sau în Italia un „vechi mod de viaţă" al muncitorilor s-a pierdut măcar parţial începând de la mijlocul secolului XX. Caracteristice le erau de cele mai multe ori locuinţele mizerabile, locurile de muncă nesigure, angajările neregulate şi zilele de muncă lungi, hrana monotonă sau chiar foamea. Până târziu în secolul XX cultura muncitorească a fost – spune Josef Mooser – o „cultură a sărăciei", care impunea „o disciplină grea de nevoie, sârguinţă, economie şi grija pentru asigurarea pâinii zilnice" şi „nu îngăduia inutilul". Reversul acestei vieţi în locuinţe mici şi strâmte fusese „o structură familială proletară semideschisă" (cu chiriaşi care veneau doar pentru o noapte şi cu subînchirieri) şi o viaţă animată de stradă şi cârciumă, în vechile cartiere proletare – un contrast clar cu viaţa domestică intimă a straturilor burgheze. Noua prosperitate şi siguranţa pe care au putut-o gusta mulţi muncitori europeni şi familiile lor în a doua jumătate a acestui secol au făcut ca modul de viaţă din multe familii muncitoreşti să prezinte acum unele caracteristici ale traiului burghez.

„Vechiul mod de viaţă" al muncitorilor europeni a fost deci înlocuit, măcar în parte, de „un trai omenesc", într-o societate de consum, iar „muncitorul", cu ale sale caracteristici din secolul al XIX-lea, a dispărut – în mare măsură – în acest proces. În multe din fostele regiuni miniere ale Europei, ca în Lorena sau Asturia, în regiunea Ruhr sau în Wales-ul de Sud, unde existaseră mai înainte aşezări muncitoreşti cu culturi muncitoreşti în mare măsură închise, găsim acum industrii ale tehnologiei de vârf şi servicii de deservire a populaţiei. Personalul lor este compus mai degrabă din funcţionari şi muncitoare decât din bărbaţi muncitori în industrie. Când vorbim astăzi despre culturi închise ale straturilor inferioare, aceasta se referă mai cu seamă la şomeri, la cei ce primesc ajutor social şi la muncitorii străini care au, de multe ori, alte limbi, alte religii şi alte obiceiuri decât localnicii.

Un aspect esenţial, care ne arată şi mai lămurit schimbările profunde din mediile de viaţă ale muncitorilor europeni, este repaosul. Repaosul şi pensia constituie o noutate importantă în viaţa muncitorilor europeni. Până în secolul XX muncitorii erau siliţi să lucreze toată viaţa, iar viaţa lor era de multe ori nu prea lungă. Abia în cursul acestui secol muncitorii din Europa au putut beneficia progresiv de posibilitatea de a înceta munca şi de a intra într-o perioadă de repaos, un proces care poate fi descris ca transformarea „din bătrân în pensionar" (Christoph Conrad). Această evoluţie a însemnat, cel puţin în ţările industriale prospere ale Europei, nu numai o mare transformare economică, ci şi o modificare profundă a speranţelor de viitor ale muncitorilor. La sfârşitul anilor '70, un curier din Hamburg exprima foarte sugestiv aceasta, spunând:

> „Mă bucur la gândul pensionării mele. Vreau s-o spun clar. Fiindcă vreau să trăiesc în sfârşit în linişte. Să nu mai depind de nimeni. Să nu mă mai gândesc mereu: «Trebuie să te trezeşti la 6!» – mereu «trebuie!» – Chiar dacă probabil o să mă trezesc. Şi pe urmă o să mă apuc de vreo treabă. Ce treabă anume, nu ştiu. Am să fiu liber. Poate c-o să-mi cumpăr o maşină. Un mic Golf."

Acestea sunt vise care n-au nimic în comun cu viaţa şi experineţele muncitorilor europeni de la începutul acestui secol.

Integrare politică şi socială

Important pentru integrarea muncitorului în „naţiune" a fost faptul că pretutindeni în Europa şi muncitorii – atât femeile cât şi bărbaţii – au primit dreptul de vot. O dată cu aceasta, majoritatea muncitorilor din Europa nu a mai fost exclusă formal din sistemul politic, aşa cum fusese preponderent cazul în secolul al XIX-lea. Această excludere din sistemul politic – fie în baza sistemului electoral pe trei colegii ca în Prusia, fie în temeiul calificărilor proprietăţii ca în Marea Britanie, sau al simplului refuz al oricărui drept de vot pentru populaţia muncitoare, ca în Rusia – a contribuit în secolul al XIX-lea în mod decisiv la faptul că muncitorii europeni au dezvoltat o identitate proprie şi s-au înstrăinat de comunităţile pretins naţionale. Acolo unde industrializarea a precedat impunerea dreptului de vot universal – ca în Anglia, Germania sau Rusia, spre deosebire de Statele Unite –, s-a putut dezvolta o conştiinţă de clasă mai puternică decât avocaţii ei politici: partidele politice (uneori marxiste) care apăreau în public. Dar votul universal, implicarea în sistemul politic, a fost concomitent un factor important pentru „naţionalizarea" muncitorului în multe ţări.

Modificarea muncitorimii şi slăbirea conştiinţei sale de clasă în secolul XX sunt caracterizate deci de două evoluţii contradictorii:

„naţionalizarea” lor şi totodată fragmentarea lor. În vreme ce posibilitatea participării politice ca „cetăţeni” şi nu ca „muncitori” – pentru acei muncitori care aveau cetăţenia ţării în care lucrau – ducea la o identificare mai puternică cu naţiunea, erau subminate posibilităţi de identificare colectivă în alte domenii.

În primul rând, trebuie menţionată aici locuinţa. Schimbarea condiţiilor de locuit favorizează fragmentarea vechii imagini „a muncitorului” şi se reflectă în ea. La începutul secolului XX, cei mai mulţi muncitori urbani locuiau în odăiţe strâmte şi în cartiere muncitoreşti destul de clar definite. Dar cartierele muncitoreşti închise de odinioară, care îşi aduseseră o contribuţie esenţială la identitatea culturală a muncitorului, au dispărut în mare măsură. Bombardamentul a avut aici un rol important. Tocmai zonele interioare, care de cele mai multe ori erau şi cartiere muncitoreşti, au fost avariate cel mai puternic de război. Astfel, la mijlocul anilor '60 mai mult de jumătate din familiile muncitoreşti locuiau în RFG în locuinţe nou construite, înălţate după 1948. La Berlin cartierele clasice muncitoreşti – Wedding sau Friedrichshain – fuseseră cel mai mult distruse de bombe, în vreme ce cartierele de vile Dahlem şi Zehlendorf rămăseseră în mare măsură cruţate. East End-ul londonez, unde la începutul secolului sute de mii de muncitori îşi câştigau pâinea în cel mai mare port al lumii, şi-a schimbat fundamental înfăţişarea în urma bombardamentului şi a dezvoltării postbelice. A devenit un peisaj de terenuri părăsite, de locuinţe sociale, clădiri noi de birouri şi locuinţe scumpe pentru *yuppies* care lucrau în Londoner City sau în *Docklands*; aviaţia militară germană, planificatorii urbani din perioada postbelică şi speculanţii de terenuri au avut grijă ca acel clasic cartier muncitoresc de odinioară al Londrei să-şi piardă în mare măsură vechiul caracter.

La Paris – care din fericire a fost cruţat de bombe – suburbiile muncitoreşti, *banlieues*, s-au schimbat, chiar după Primul Război Mondial, într-un tempo rapid. În perioada interbelică numărul lor de locuitori a crescut aproape cu un milion. În Bobigny, de exemplu, populaţia a crescut între 1906 şi 1931 cu 700%, între 1921 şi 1926 anual cu 31,8%; în 1930, mai mult de jumătate din locuitorii din Bobigny proveneau din provincie şi numai aproximativ 20% din regiunea Parisului. După cum constată Gérard Noiriel, o atare „dezrădăcinare” (*déracinement*) însemna o „profundă destabilizare” a vieţii de zi cu zi a muncitorului, un fapt pe care îl putem remarca în cursul secolului XX la o mare parte a muncitorilor europeni. Tocmai în suburbiile industriale cenuşii a găsit sprijin Partidul Comunist Francez, în „noua” clasă muncitoare, în special necalificată. Astăzi, la sfârşitul secolului, şi unele *arrondissements* pariziene, în care locuiseră odinioară muncitorii din fabrici, devin un amestec de cartiere ale imigranţilor străini (de exemplu Belleville, unde fusese găsită odinioară Edith Piaf, copilul părăsit) şi patrie a *yuppies*-ilor (ca în sud-vestul Parisului, unde se

fabricau odinioară Citroën-urile). Adevărate cartiere muncitoreşti au devenit acele suburbii în care, în timpul ultimei treimi a secolului XX, a existat preponderent o înaltă rată a şomajului, a locuit o mare parte a muncitorilor străini şi care au devenit colonii pentru construcţia de locuinţe sociale.

O fragmentare a cartierului muncitoresc relativ omogen de odinioară a avut loc şi în „statele muncitoreşti şi ţărăneşti" din Europa de Est. Pe de o parte, şi acolo fuseseră distruse de război multe cartiere vechi muncitoreşti; pe de altă parte însă, administraţia de stat a spaţiului locativ repartiza după război noile locuinţe „oamenilor socialişti", fără să-i pese însă prea mult de apartenenţa lor de clasă. Rezultatul a fost că în noile blocuri, care se înălţau aproape pretutindeni în Europa de Est, muncitorul locuia deseori lângă un absolvent de studii universitare, un funcţionar mărunt de partid sau un poliţist.

Şi în alte domenii se restrângeau diferenţele dintre lumea în care trăiau muncitorii şi cea a altor straturi ale populaţiei. Pe de o parte, panta veniturilor dintre straturile muncitoreşti şi burghezie, care la începutul secolului fusese încă deosebit de marcantă, s-a redus considerabil din cauza inflaţiei, a creşterii economice şi a politicii sociale de stat. Pe de altă parte, o dată cu edificarea şi extinderea unor sisteme sanitare complexe şi cu asigurările de sănătate (obligatorii) – fie finanţate direct de stat, precum serviciul sanitar naţional britanic, sau administrate indirect de stat, precum casa legală de asigurări sociale din Germania –, îngrijirea medicală şi starea sănătăţii muncitorilor nu se mai deosebeau atât de mult de cele ale straturilor mijlocii şi superioare ale societăţii. „Inegalitatea socială în faţa bolii şi a morţii", care caracterizase încă viaţa muncitorilor din Europa la sfârşitul secolului al XIX-lea, s-a diminuat în cursul secolului XX din mai multe motive: ameliorarea condiţiilor de locuit, a alimentării cu apă potabilă, a hranei şi a serviciului sanitar. Astfel, distanţa între mediul de viaţă muncitoresc şi cel al funcţionarilor (*Angestellte*) a devenit semnificativ mai mică.

Introducerea unui serviciu sanitar complex, creşterea economică din era postbelică şi edificarea statului european social au redus una dintre cele mai importante surse distructive de odinioară ale vieţii muncitoreşti: nesiguranţa, care fusese atât de mare în prima jumătate a secolului XX, marcată de războaie şi crize economice. Creşterea şomajului în ultimele două decenii în aproape toate statele industriale dezvoltate a dus, ce-i drept, în acest context, la o involuţie. Dar profunda nesiguranţă cu care se confruntase muncitorul la începutul secolului în aproape toate domeniile vieţii sale a fost între timp radical redusă. Cei mai mulţi muncitori (vest) europeni pot fi şi acum, ca şi mai înainte, destul de siguri că şi la bătrâneţe vor ocupa o locuinţă confortabilă şi încălzită, vor primi o îngrijire medicală bună şi o pensie.

Muncitorul pe drum

O altă caracteristică importantă a muncitorului european este mobilitatea sa fizică. Muncitorul secolului XX a fost – şi este – în multe privinţe un muncitor pe drum: ca muncitor străin, refugiat, emigrant sau navetist. Sigur că mobilitatea muncitorilor europeni nu este nouă: în secolul al XIX-lea milioane de europeni emigrau spre America de Nord şi de Sud. Dar există totuşi câteva diferenţe specifice: transferurile masive de populaţie, care au fost o consecinţă a celor două războaie mondiale şi a războaielor civile europene, ca şi imigraţia unor milioane de oameni *în* Europa, unde au constituit în a doua jumătate a secolului un procent în permanentă creştere al muncitorimii „europene".

Începând din 1914, migraţia în masă a populaţiei muncitoare *din* Europa a fost blocată în mare măsură. Trei cauze puteau fi responsabile de aceasta: războiul, prescripţiile tot mai severe de imigrare, care au intrat în vigoare în SUA în timpul anilor '20, şi criza economică mondială. Nu şansele economice mai bune au fost cele care au dat până prin anul 1950 cele mai importante impulsuri pentru mobilitatea fizică a muncitorilor europeni, ci războiul şi violenţa: ocuparea şi distrugerea unor regiuni industriale importante, în Primul şi în Al Doilea Război Mondial, recrutarea brutală de condamnaţi la muncă silnică de cel de-"al Treilea Reich", deplasarea a milioane de muncitori sovietici spre răsărit, după ce armata germană cucerise pentru scurtă vreme cele mai importante regiuni industriale ale Uniunii Sovietice, în fine, masiva afluenţă de fugari în timpul şi după căderea militară a Germaniei din anul 1945. Abia după a doua perioadă postbelică, la baza mobilităţii muncitorilor europeni au stat din nou în primul rând factori economici, când creşterea economică fără precedent din anii '50 şi '60 a atras numeroase forţe de muncă în ţările industriale bogate din Europa Occidentală. Migraţiunile din ultimele decenii, fie provocate de recrutarea „muncitorilor străini" din afară, fie de migraţia unor oameni din fostele colonii europene (din Pakistan şi Bangladesh în Marea Britanie, din Alger în Franţa, din Indonezia în Olanda) au modificat caracterul muncitorului european. Mulţi muncitori care posedă astăzi paşapoarte ale Uniunii Europene sunt de origine africană sau asiatică, astfel că puterile coloniale europene de odinioară sunt colonizate acum de fostele lor colonii. Din muncitorii Europei fac parte şi turci care asamblează maşini în Germania, somalieni care culeg roşii pe câmpurile Italiei, indieni din Bangladesh care lucrează în micile ateliere ale industriei de confecţii din Londra. Adesea tocmai muncile cele mai murdare şi umile sunt îndeplinite de ei, pentru salarii mici şi în condiţii proaste de muncă.

Angajarea de muncitori străini în Europa nu este însă nouă. Încă din secolul al XIX-lea muncitorii irlandezi constituiau în Anglia un

procent semnificativ din salariaţii în anumite ramuri industriale şi în agricultură, la fel ca muncitorii polonezi în regiunea Ruhr şi cei italieni în Lorena. Şi în primele decenii ale secolului XX numărul de angajaţi străini era considerabil în multe ţări europene. În 1907 existau în Prusia aproape 475.000 de muncitori străini în industrie şi peste 258.000 de muncitori agricoli cu cetăţenie străină, iar în 1908 muncitorii străini formau aproximativ 9% din totalitatea angajaţilor din minele de cărbuni germane. În Franţa, unde pierderile de război, rata scăzută a naşterilor şi introducerea zilei de muncă de 8 ore au crescut nevoia de forţe de muncă, numărul muncitorilor polonezi şi nord-africani a crescut rapid. În 1930 procentul muncitorilor străini era de aproximativ 14% din totalul salariaţilor din Franţa – în construcţii cam 20%, în industria metalurgică şi în minerit, unde muncitorii polonezi erau puternic reprezentaţi, chiar o treime; numai în fabrica Renault din Boulogne-Billancourt, unde în 1931 17,6% din totalul de angajaţi erau străini, se vorbeau 17 limbi diferite, inclusiv chineza, rusa şi greaca. (În 1930 existau în Franţa 287.000 de muncitori polonezi şi 471.000 nord-africani.) Spre deosebire de Franţa, în Germania numărul muncitorilor străini a scăzut rapid după Primul Război Mondial: în anul 1924 nu mai existau decât 174.000 de muncitori străini în Imperiul German; dar el a crescut în timpul celui de-al Doilea Război Mondial până în august 1944, câtă vreme în „Marea Germanie" nazistă lucrau, condamnaţi la muncă silnică, 5,7 milioane de muncitori civili străini.

În primele trei decenii consecutive celui de-al Doilea Război Mondial, angajarea străinilor în vestul Europei a câştigat un nou aspect şi o nouă semnificaţie. Chiar imediat după război, în unele ţări din nord-vestul Europei, în care forţele de muncă deveniseră precare, fusese atras în ţară un număr de muncitori străini, la început mai mic, cei mai mulţi din Italia. Astfel, guvernul britanic introdusese chiar din 1945 sistemul *European-voluntary-worker*, prin care fuseseră recrutaţi aproximativ 90.000 de muncitori, mai întâi din lagărele de refugiaţi, iar mai târziu din Italia; guvernul belgian a introdus *contingentensysteem*, prin care, chiar în 1946, au fost aduşi în Belgia 60.000 de muncitori italieni (mai ales ca să lucreze în minerit şi în oţelării); iar guvernul francez a instituit un *Office National d'Immigration*, ca să organizeze recrutarea muncitorilor străini. După aceea, în timpul anilor '50 şi '60, cifra muncitorilor străini a explodat: aproximativ două milioane de muncitori străini au venit între 1946 şi 1970 în Franţa, împreună cu aproape 700.000 de rude ale lor; numărul „muncitorilor străini" a crescut în RFG de la 95.000 în anul 1956 la 1,3 milioane 10 ani mai târziu; în anul 1970 se ridicase deja la 2 milioane, în 1973 chiar la 2,6 milioane; în Elveţia, numărul muncitorilor străini a crescut de la aproximativ 90.000 în anul 1950 la 435.000 peste 10 ani şi la 834.000 în anul 1970; când numărul muncitorilor străini atinsese, în 1973, cu

897.000 cota sa maximă, o treime din toţi salariaţii şi jumătate din toţi muncitorii fabricilor din Elveţia erau străini. Când criza petrolului şi a economiei a pus brusc capăt, în 1973/74, acestei imigrări, străinii constituiau o componentă de loc neglijabilă a muncitorimii (vest)europene. În aceşti ani, recrutarea muncitorilor străini care nu proveanu din UE a fost suspendată, iar viza de intrare refuzată.

Tocmai muncitorii străini (şi progresiv şi familiile lor) au preluat în ultimele decenii ale secolului XX funcţiile şi proprietăţile clasice care caracterizaseră muncitorul european la începutul secolului: ei au lucrat frecvent în ramurile tradiţionale ale industriei grele, ca mineritul, industria metalurgică şi oţelăriile, dar şi în industria de automobile; ei au constituit o mare parte a acelor angajaţi care îndeplineau munci prost plătite şi care nu cereau o calificare specială; ei au fost acei muncitori care, de multe ori, ca urmare a unei combinaţii de restricţii din partea biroului pentru imigrări, din cauza necunoaşterii limbii, a calificării insuficiente sau chiar a unor prejudecăţi, au trăit în condiţii nesigure şi au muncit de multe ori „la negru"; şi tot ei au fost cei care au locuit în cartierele muncitoreşti clasice rămase în marile oraşe europene. Astăzi vechile sectoare muncitoreşti – ca Belleville în nord-estul Parisului, Tower Hamlets în East End-ul londonez sau Kreuzberg în Berlin – sunt noile cartiere ale muncitorilor străini. Pe scurt, dacă vom căuta vechea imagine, clasică, a muncitorului european, o vom găsi nu atât printre „localnici", cât mai degrabă printre „străini", inclusă în acest termen: „pakistanezi", „arabi" sau „turci" care au crescut în Anglia, Franţa sau Germania şi, deseori, s-au şi născut acolo.

Ce mai rămâne atunci, în cadrul muncitorimii europene, din „conştiinţa muncitorească"? Vechea „conştiinţă muncitorească", ce trebuie înţeleasă ca un produs specific al industrializării Europei în secolul al XIX-lea şi care şi-a găsit expresia în partidele muncitoreşti socialiste şi în sindicate, de multe ori cu amprentă marxistă, s-a dizolvat în Europa secolului XX, în multiple privinţe. Vechea conştiinţă de clasă este înlocuită frecvent de o alta: aceea de străin, de femeie, de angajat cu program redus, de beneficiar al unui ajutor social. Şi importanţa enorm crescută a funcţionarului a schimbat de-a lungul secolului XX vechea imagine omogenă a muncitorului – bărbat ce lucrează în industrie. O reprezentare coerentă a muncitorului nu mai există în Europa. Istoria muncitorului european în secolul XX este deci, nu în ultimul rând, istoria fragmentării unei reprezentări din secolul al XIX-lea: cauzată nu numai de marile crize din timpul primei jumătăţi de secol, ci şi de dezvoltarea socială şi economică din cea de-a doua jumătate.

Referințe bibliografice

Bourke, Joanna, *Working-Class Cultures in Britain 1890-1960*, Londra, 1994.
Castles, Stephen, *Migrant Workers and the Transformation of Western Societies*, Ithaca, 1989.
Chase, William J., *Workers, Society, and the Soviet State. Labor and Life in Moscow, 1918-1929*, Urbana, 1987.
Hartewig, Karin, *Das unberechenbare Jahrzehnt. Bergarbeiter und ihre Familien im Ruhrgebiet 1914-1924*, München, 1993.
Herbert, Ulrich, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin, 1986.
Herzig, Arno ş. a. (ed.), *Arbeiter in Hamburg. Unterschichten, Arbeiter und Arbeiterbewegungen seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert*, Hamburg, 1983.
Hobsbawm, Eric J., *Labouring Men : Studies in the History of Labour*, Londra, 1964.
–, *Worlds of Labour : Further Studies in the History of Labour*, Londra, 1984.
Hübner, Peter, *Konsens, Konflikt und Kompromiß. Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945-1970*, Berlin, 1995.
Jahoda, Marie ş. a., *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit*, Frankfurt a. M., 1990[8].
Lewis, Jane, *Women in Britain since 1945*, Oxford, 1992.
Lüdtke, Alf, *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeiterfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*, Hamburg, 1993.
Mooser, Josef, *Arbeiterleben in Deutschland 1900-1970. Klassenlagen, Kultur und Politik*, Frankfurt a. M., 1984.
Noiriel, Gérard, *Les ouvriers dans la société française XIX-XX siècle*, Paris, 1986.
Peukert, Detlev J. K., *Jugend zwischen Krieg und Krise. Lebenswelten von Arbeiterjungen in der Weimarer Republik*, Köln, 1987.
Tenfelde, Klaus (ed.), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*, München, 1986.
– (ed.), *Arbeiter im 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1991.

Capitolul 2

GOSPODINA

Merith Niehuss

„Mama mea nu trebuie să lucreze." Cu această frază am crescut la sfârşitul anilor '50 şi '60, înconjurată de colegele mele de şcoală şi prietenele mele de joacă, ale căror mame nu trebuiau să lucreze nici ele; erau casnice, gospodine. Aşa am învăţat încă de mică deosebirea dintre „muncă" şi activitatea femeilor casnice, a gospodinelor, despre care credeam că înseamnă ceva mai bun. A durat mulţi ani până am înţeles că şi femeile care trebuiau să lucreze îşi îndeplineau şi treburile casnice: găteau, făceau piaţa, curăţenia şi cârpeau, le pregăteau copiilor micul dejun şi îi culcau seara. Făceau toate acestea pe lângă activităţile lor lucrative şi de aceea nu se defineau ca gospodine. Copiii lor mergeau la grădiniţe sau, când erau mai măricei, la internatul şcolii, instituţii care, în copilărie, mi-au făcut întotdeauna impresia unei anumite decăderi. În copilărie, credeam că aceste „grădiniţe" şi „internate" erau populate de copiii muncitorilor, ale căror mame erau obligate să lucreze şi nu puteau să aibă grijă de copiii lor.

Dar apoi vremurile s-au schimbat. Economia înfloritoare a inventat pentru femei lucrul cu program redus, atrăgându-le din ce în ce mai mult la serviciu. Totodată, tehnologizarea muncii gospodăreşti casnice a eliberat forţa de muncă, iar mamele salariate se bucurau de preţuirea rolului lor în familie. Însă trebuiau să-şi rezolve în continuare treburile gospodăreşti şi să şi le organizeze bine, la fel ca şi creşterea copiilor, căci nu puteau conta pe ajutorul soţului lor. Dar, cu timpul, aproape toţi copiii au mers la grădiniţă, chiar şi cei ale căror mame stăteau toată ziua acasă. În anii '70 femeile casnice erau încă majoritatea covârşitoare a femeilor căsătorite, iar femeile salariate care erau şi mame constituiau încă o minoritate, totuşi, maniera în care îşi îndeplineau ele „treburile casnice în subsidiar" a pus întreaga tabără a gospodinelor în procedură silită de justificare. Dintr-un simbol orgolios al clasei mijlocii din perioda interbelică şi din anii '50: acel „nu trebuie să meargă la serviciu", gospodina a decăzut în ultimul sfert de veac la „doar-gospodină".

Aceasta a fost evoluţia în Germania de Vest postbelică, unde gospodinele reprezentau (până astăzi) majoritatea femeilor căsătorite. „Dincolo" situaţia era însă alta. În spatele Cortinei de Fier, în vremea când RDG mai apărea încă în presa din Vest numai între ghilimele, domina o lipsă a forţei de muncă în toate domeniile; milioane de oameni, mai ales bărbaţi tineri cu o pregătire bună, fugiseră, până la construirea zidului în 1961, în Vest, silindu-i astfel pe responsabilii statului socialist să integreze progresiv femeile în câmpul muncii. Acest lucru a avut consecinţe considerabile pentru toate femeile din RDG. Astfel, fetele erau căutate încă de tinere ca ucenice în meserii până atunci exclusiv masculine. Imaginea unei femei în cabina de comandă a unei macarale uriaşe a devenit de-a dreptul simbolul femeii-muncitoare socialiste. „Femeia nu-şi face de ruşine bărbatul" se spunea până târziu în anii '80. De altfel, propaganda de stat mereu prezentă avea grijă să împingă permanent într-un plan secund „doar-gospodina" ca ideal de viaţă pentru femei. Serviciul, activitatea salariată avea prioritate pentru bărbaţi ca şi pentru femei, statul nu lăsa nici un dubiu în această privinţă. Până şi lucrul cu program redus a fost o vreme prohibit, de vreme ce priva economia de o jumătate din forţa de muncă. O a treia consecinţă a nevoii invariabil crescute de forţă de muncă a fost oferta în permanentă creştere de grădiniţe, cămine şi creşe de stat pentru copii. A durat desigur peste un deceniu până s-a putut acoperi fie şi pe departe cererea de grădiniţe, creşe şi internate, dar până la urmă a fost o reuşită, care a scutit mamele de datoria de a-şi îngriji în permanenţă copiii. Propaganda le-a scutit şi de mustrările de conştiinţă: RDG nu ştia ce sunt acelea „mame denaturate". Şi treburile gospodăreşti? Ele au rămas, ca peste tot în lume, treaba femeilor. Apelurile, bine intenţionate, la cooperarea soţului în treburile casnice, au schimbat în acest domeniu tot atât de puţin ca şi introducerea noilor tehnologii, care erau lăudate în Vest şi Est în egală măsură de bărbaţii (căsătoriţi), ca panaceu pentru rezolvarea poverii stânjenitoare a muncilor gospodăreşti.

Gospodinele au reprezentat în Germania de Vest majoritatea femeilor căsătorite, în RDG o minoritate clară, iar în Germania unificată de după 1990 din nou majoritatea – nu atât pentru că femeile vest-germane ar fi fost mai multe decât cele est-germane, ci deoarece condiţiile înrăutăţite de la locul de muncă au constrâns femeile din noile landuri germane să revină la ocupaţiile lor gospodăreşti.

Există şi a existat vreodată „gospodina"? Răspunsul este şi da şi nu. Nu: căci la începutul secolului nostru ea nu exista încă, tipul ei mai purta încă în mod obligatoriu amprenta specificităţii stratului social din care provenea. Gospodina din straturile superioare ale clasei de mijloc şi gospodina din clasele superioare, care îşi conducea servitorimea, ale cărei ocupaţii constau din delegarea muncilor şi supravegherea personalului, care vizita cercuri potrivite rangului şi stării

sale, nu avea nimic în comun cu soția gospodină a unui muncitor calificat, care trebuia să facă singură totul fără nici un fel de personal şi nu era răspunzătoare doar de gospodărirea casei, hrana şi educația copiilor, ci, în regiunile rurale, muncea şi ea, ca țărancă, alături de bărbatul ei, cultiva o grădină mare de zarzavaturi, creştea şi hrănea animalele de pe lângă casă. Între aceste două tipuri existau variante tipice fiecărui strat social, cu mai multă sau mai puțină servitorime, cu un buget mai mare sau mai mic.

După Al Doilea Război Mondial şi după cea de-a treia mare criză economică a secolului XX, s-au nivelat pentru început marile diferențe dintre straturile sociale : pe ruinele oraşelor distruse s-a dezvoltat mai întâi construcția socială de locuințe. Familii de medici şi muncitori populau în egală măsură noul spațiu de viață. Şi tehnicizarea muncilor gospodăreşti, o dată cu creşterea economică incipientă, a pătruns în toate straturile sociale. Personal de serviciu nu mai exista nici în familiile din straturile superioare, încât atât soția medicului, cât şi a muncitorului specializat, şi-au spălat începând din 1960 lenjeria în noile *Constructa*. Treptat a apărut imaginea gospodinei moderne care, începând din anii '50, a evoluat spre un anumit tip.

Treburile menajere

Bunica mea Toni era de condiție modestă, cum se spune. Ea s-a căsătorit după Primul Război Mondial cu un polițist şi a trăit cu el în regiunea Ruhr, într-o locuință de funcționari publici. Toni îşi făcea singură treburile gospodăreşti în perioada interbelică : târguia, curăța legumele şi zarzavaturile – pe unele dintre ele le cultiva în propria-i grădiniță de zarzavat –, curăța vânatul şi peştele pe care îl aducea uneori bunicul meu, freca şi lustruia singură parchetul. Lenjeria mare o spăla săptămânal lunea, în spălătoria casei de la subsol : o zi întreagă de muncă grea ; de gătit, lunea gătea „frugal". Cosea singură rochiile fetelor ei în creştere, tricota, croşeta şi cârpea.

Fiecare operație în parte cerea timp mult. Ziua de spălat, de pildă, dura de fapt mai mult de o zi : lenjeria trebuia pusă la muiat încă din ajun, unele piese mai trebuiau să fie şi scrobite, iar apoi toate cele atârnate la uscat puteau fi luate abia peste câteva zile – în funcție de anotimp şi de vreme – spre a fi, în fine, călcate. Spălatul de luni era pentru toate gospodinele o muncă grea şi, dacă îşi puteau permite, angajau mai bine o spălătoreasă pentru această îndeletnicire obositoare. Risipa de energie fizică putea să difere însă substanțial. În multe gospodării o parte din rufe se fierbeau pe plită, amestecate şi supravegheate permanent. Multe gospodării beneficiau chiar de „maşini de spălat", cazane în care apa punea în mişcare palete ce scuteau gospodina de învârtitul rufelor. Altminteri, rufele se pricep de minune

să ia foc. În general, înfierbântarea apei de spălat rufe era o treabă dificilă: ce ușor ieșea culoarea din haine, ce repede se decolora bluza! Albirea cerea apoi și ea un alt procedeu de spălare. Mai târziu, în mașinile de spălat cu motor și palete, rufele se încurcau și uneori se mai și rupeau; elasticul de la chiloți trebuia schimbat permanent. Rufele foarte murdare trebuiau frecate pe scândura de spălat. După ce fiecare rufă spălată era bine limpezită în mai multe ape, trebuia stoarsă. Mașina de măngăluit mai prelua atunci o parte din efort, dar ce nu trecea pe sub tăvălugul ei trebuia răsucit cu putere de două persoane. În ultima apă de limpezit se adăuga *Sil*, care înlocuia vechea albăstreală. Rufele curate atârnate pe sfoară la uscat făceau vizibil și în afară efortul gospodinei. Așternuturile mari erau atârnate afară, lenjeria intimă (chiloții, corsetele și cămășuțele) pe frânghiile dinăuntru. Și cantitatea de rufe spălate arăta hărnicia gospodinei. Bunica mea Toni spăla toate perdelele din casă, ca să nu se apropie încet-încet dar sigur de acea culoare cenușiu-cafenie a tencuielii locuinței sale de închiriat din Essen. Furnalele uzinelor metalurgice învăluiau pe atunci tot ținutul Ruhr într-un nor de funingine gălbuie. Cantitatea rufelor de spălat depindea și de meseria bărbatului. Chiar dacă minerii făceau cu toții duș încă de la mină, își aduceau pe urmă acasă hainele murdare. Și așa era în toate meseriile, și la țară. De regulă, lenjeria intimă nu se spăla prea des, căci nu era schimbată decât o dată pe săptămână. Mai grea era treaba atunci când exista un bebeluș în familie, care își murdărea întruna scutecele de pânză. Atunci se puteau vedea uneori pe frânghie scutece care nu fuseseră spălate, ci doar întinse la uscat.

După Al Doilea Război Mondial, nici în gospodăriile răsărite vest- și est-germane nu mai existau slujnice în sens tradițional. Căci unde ar mai fi putut să le cazeze măcar cineva, în locuințele strâmte din perioada imediat postbelică? Iar în tabloul societății socialiste nici nu se mai potriveau de altfel. Și meseria de spălătoreasă a fost declarată oficial „dispărută" în 1950. Încât și gospodina din straturile superioare ale clasei de mijloc trebuia acum să opteze între a-și spăla singură rufele sau a le duce la o spălătorie. Aceasta depindea desigur de venit, dar numărul tot mai mare de spălătorii din perioada postbelică demonstrează cerința crescândă. Din 1951 *Constructa* a produs o mașină de spălat complet automată, accesibilă la început doar femeilor și gospodinelor din straturile mijlocii cele mai înstărite. Prin concurența altor producători, mașina s-a ieftinit și a fost în plus îmbunătățită tehnic. În 1962, aproape jumătate din gospodăriile vest-germane cu un venit mediu aveau deja o mașină de spălat. Mașinile de spălat electrice însemnau renunțarea la lunea de spălat rufele și permiteau totodată femeilor din câmpul muncii să-și spele singure rufele. Chiar în condițiile în care standardele igienice au crescut imediat – firește, chiar producătorul atrăgea în mod serios atenția că lenjeria trebuie spălată zilnic –, spălarea lenjeriei putea fi făcută acum ușor, pe lângă alte treburi. Și astfel se cruța o zi de lucru pe săptămână sau la două săptămâni.

Şi în RDG tehnicizarea operaţiilor de întreţinere a gospodăriei a atins un standard ridicat. Idealul socialist în legătură cu îndeletnicirile gospodăreşti, aşa cum fusese formulat de Bebel şi Lenin, tindea să transfere cât mai multe funcţiuni gospodăreşti unor instituţii sociale: mari bucătării aveau să scutească de gătit perechile căsătorite din câmpul muncii, instituţii de educare a copiilor aveau să le facă părinţilor mai uşoară grija zilnică de supraveghere a progeniturilor, iar mari spălătorii – azi am spune curăţătorii – trebuiau să elibereze femeile de munca grea a spălatului rufelor. Deşi curăţătoriile de textile sau albitoriile au crescut numeric atât în Germania de Vest cât şi în cea de Est, ele nu au putut diminua totuşi cerinţa de maşini de spălat proprii a familiilor. Chiar şi în RDG, la începutul anilor '70, jumătate din gospodăriile particulare posedau o maşină de spălat electrică.

În mod similar, gătitul cu toate necesităţile sale fusese la începutul secolului o ocupaţie care lua mult timp, mai ales pentru că toate alimentele se prelucrau complet în casă. Mazărea şi fasolea existau de cele mai multe ori doar ca păstăi proaspete. Ele erau „curăţate" şi fierte acasă; o găină fie ţi-o tăiai singur (găina ouătoare bătrână bună pentru supă, puii tineri pentru friptura din zilele de sărbătoare), fie o cumpărai gata tăiată, dar cu toate penele pe ea, şi în ambele cazuri trebuia s-o jumuleşti, să-i cureţi măruntaiele, s-o tai şi s-o frigi. Se cunoştea doar orezul nedecorticat; ca să devină comestibil, avea nevoie de două ceasuri de fiert pe maşina de gătit. Se puneau pe iarnă fructe şi legume: se fierbeau marmelăzi, prune şi pere uscate pentru desert şi mâncăruri dulci, compot de mere, se mura varză albă tăiată, castraveţi şi multe altele. Căci fiecare aliment putea fi procurat doar în anotimpul lui. Chiar după apariţia celor mai recente cuceriri ale industriei alimentare, cubul de supă de carne şi praful de legume *Maggi*, prepararea unei supe de zarzavat dura două ceasuri bune sau mai mult, chiar pentru o gospodină cu experienţă.

O mare problemă era perisabilitatea alimentelor într-o perioadă fără frigider. E drept că la oraş venea săptămânal negustorul de gheaţă şi o aducea pentru răcitorul pe care bunica îl ţinea într-un mic balcon. Dar la ţară aşa ceva nu exista, aşa că alimentele mai perisabile puteau fi păstrate doar foarte scurt timp, chiar în vase de lut, în pivniţă. Laptele rămas mai putea fi păstrat în castronaşe puse lângă fereastră, dar smântâna şi untul, cârnaţii şi brânza şi chiar o parte din fructe şi legume se stricau repede. Gospodinele făceau faţă acestei probleme cumpărând mereu alte lucruri proaspete şi coborând des în pivniţă. Acolo stivuiau şi cărbunii şi cartofii. Târguielile aproape zilnice erau mult mai obositoare decât astăzi şi nu se puteau rezolva – în funcţie de portmoneu – cu un cărucior dublu la *Tengelmann* sau *Aldi*. Marile magazine alimentare cu autoservire (*Supermarket*) au existat abia din anii '60, prăvăliile de vânzare cu amănuntul erau de multe ori la mare distanţă unele de altele, iar mijloacele de transport în mediul rural erau rare.

Ca şi în cazul spălatului rufelor, şi prepararea hranei zilnice a devenit simţitor mai uşoară o dată cu intrarea tehnicii în gospodării. De o deosebită importanţă a fost maşina de gătit. La începutul perioadei interbelice, cele mai multe femei găteau încă pe plita încinsă cu cărbuni. Aceasta nu cerea doar o pricepere specială în utilizarea temperaturii variabile, ci producea şi fel de fel de incomodităţi. Femeile se sculau mult mai devreme decât restul familiei ca să „încingă" la bucătărie cuptorul, pentru ca apa fierbinte pentru cafeaua din malţ şi pentru cacao, iar iarna şi pentru spălat, să fie gata înainte de micul dejun. Trebuiau să fie aduse în permanenţă lemne şi cărbuni, o treabă extenuantă şi murdară. Aragazul a intrat în anii '30 în multe gospodării şi a adus cu el o uşurare fundamentală a muncii. Al Doilea Război Mondial a întârziat răspândirea maşinii de gătit electrice cu 20 de ani, dar în noile clădiri din anii '50 ea a pătruns paralel cu aragazul. La fel s-a întâmplat cu boilerul electric, care a uşurat considerabil spălatul vaselor şi spălatul în general. Şi frigiderul electric a economisit timp, căci n-a mai fost nevoie de târguieli zilnice. Congelarea alimentelor s-a răspândit abia în cursul anilor '70, dar atunci a suplinit în mod comod multe proceduri (şi cunoştinţe) dificile de conservare a alimentelor şi a permis o păstrare mai îndelungată a peştelui proaspăt.

Alte invenţii în aparatura electrocasnică din euforia tehnică a anilor '80 au fost primite de gospodine ambivalent. Exista atunci microrobotul multifuncţional, care putea fi folosit ca burghiu sau aspirator de praf, ca ceruitor de podele şi uscător de păr, ca presă pentru fructe sau mixer. S-a văzut repede că transformarea dintr-una într-alta era prea complicată şi greoaie, depozitarea componentelor cerea prea mult loc, aşa că în cel mai bun caz îşi mai făcea treaba dacă era prevăzut cu o singură funcţiune permanentă. Şi alte aparaturi s-au dovedit a fi un eşec: maşina electrică de curăţat cartofi, de pildă, care putea să fascineze doar un univers masculin pasionat de bricolaj, nu s-a impus în lumea gospodinelor, din pricina curăţirii ei complicate şi a risipei de timp. În general, cantitatea aparaturii electrocasnice variate putea deveni o plagă: prăjitorul de pâine şi cuţitul electric, maşina electrică de tăiat pâine, storcătorul de fructe, mixerul electric pentru piure şi cel pentru aluat, mixerul manual pentru maioneză, filtrul de cafea şi râşniţa electrică cereau spaţiu de depozitare în bucătăriile devenite între timp destul de mici şi în plus erau de multe ori greu de curăţat.

Deosebit de reduse s-au dovedit posibilităţile de tehnicizare într-un alt domeniu al activităţii gospodăreşti a femeii: curăţirea casei. E drept că imediat după Al Doilea Război Mondial aspiratorul a pătruns împreună cu mocheta în aproape toate gospodăriile germane, dar majoritatea activităţilor pentru păstrarea curăţeniei locuinţei au rămas totuşi cele vechi.

Aşa se exprima recent o gospodină: „Gătesc cu plăcere, fac prăjituri cu plăcere, dar curăţenia mă epuizează. Şi pentru asta nici nu există

încă o tehnică adevărată. Sigur, există aspiratorul, dar şi pe el trebuie să-l ţii în mână. Sau spălatul geamurilor! O, Doamne, ar trebui să existe ceva pentru asta, industria ar trebui să născocească ceva: un *Mister Propper* adevărat, pe care să-l pui în mijlocul camerei şi să-l laşi să se agite de colo-colo!" Este foarte răspândit obiceiul în straturile mai înstărite ale clasei de mijloc, încă din anii '60, să angajeze săptămânal câteva ore o femeie la curăţenie sau o „femeie cu ziua", cum i se spune neutru.

O altă sarcină importantă a gospodinei şi care îi răpea mult timp era cusutul şi cârpitul, ţesutul şosetelor rupte şi tricotatul. „Nu era ceva rău să porţi haine peticite sau ţesute ici-colo, dar petecul sau ţesătura trebuiau să fie frumos făcute, materialul să nu fie strâns doar la un loc" – îşi aminteşte o gospodină. De cele mai multe ori aceasta se făcea seara, după lucru, în timpul liber al femeilor: coseau petice pe pantalonii uzaţi ai copiilor, ţeseau şosetele rupte, puneau elastice noi la chiloţi, coseau nasturi, croşetau pulovere de vară din fire de bumbac şi tricotau pulovere de iarnă din lână groasă. Aproape toate gospodinele făceau asta, mai mult sau mai puţin intens. Dacă erau îndemânatice, aveau şi o maşină de cusut şi confecţionau singure hăinuţe pentru copii sau chiar propria lor îmbrăcăminte. Aşa se petreceau în mod curent lucrurile mai ales înainte de Al Doilea Război Mondial, când îmbrăcămintea pentru copii nu era cumpărată aproape niciodată „de pe tejghea". Multe se transformau, încât copiii puteau să poarte fostele haine ale adulţilor şi pe cele ale fraţilor lor mai mari, fetele haine rămase de la băieţii mai mari din familie. Secolul XX a fost marcat până târziu, în anii '60, de constrângerea la o economisire extremă. Îndemânarea şi cunoaşterea materialelor făceau o bună gospodină.

În vremurile de sărăcie s-a dovedit însemnătatea capacităţilor gospodăreşti. Familii germane flămânzeau în Primul Război Mondial la fel ca în perioada de după Al Doilea Război; tocmai în perioada dintre 1945 şi 1949, când mulţi soţi nu se întorseseră încă din prizonierat, a rămas în seama priceperii şi a capacităţii de supravieţuire a gospodinei şi mamei să scoată la liman restul familiei sale, mai mici sau mai mari. Cât de bine sau rău le-a mers femeilor în acei ani a depins de mulţi factori, dar a fost mai ales o problemă de generaţie. Cea mai mare povară se afla pe umerii femeilor tinere care se căsătoriseră înainte de război sau la scurtă vreme după începerea războiului şi aveau, între 1944 şi 1950/53, de îngrijit copii mici (şi de cele mai multe ori şi câteva rude mai în vârstă). Lupta zilnică pentru supravieţuire a durat până când, în urma reformei monetare, au intervenit cel puţin condiţii financiare reglementate. Apoi a început reconstrucţia obositoare: din locuinţele sărace familiile s-au mutat încet-încet în mici locuinţe din clădirile noi, care au fost înălţate într-un ritm impresionant. Fiecare locuinţă, oricât de mică, însemna totuşi raiul pe pământ pentru cei care, an de an în aceste vremuri de război şi de

după război, ticsiţi la un loc cu alte familii, trebuiau să se certe zilnic pentru utilizarea băii şi a bucătăriei sau să supravieţuiască în adăposturi insuficient încălzite, în barăci şi ruine. Vicisitudinile lăsaseră urme mai ales asupra bărbaţilor care lucraseră fără pauze de odihnă în acei ani, neglijându-şi prea de multe ori propria sănătate atunci când era vorba de binele familiei.

Pentru multe mame din această generaţie perioada postbelică s-a împărţit în Germania în două faze: prima, din 1943/44 până în 1948/49, în care realizările gospodinelor au fost prea adesea mai importante pentru soarta famiilor lor decât cele ale bărbaţilor salariaţi. A urmat o fază de reconstrucţie, de la care soţiile şi mai ales mamele au fost excluse, dacă bărbaţii lor ajunseseră la o situaţie profesională satisfăcătoare şi familia se mutase într-o locuinţă proprie, corespunzătoare cu necesităţile ei. În această a doua fază, multe soţii au sprijinit educaţia soţilor – perioada de formare risipită în război –, ucenicia lor într-o profesie, studiul universitar, fie renunţând la realizarea propriilor lor dorinţe, fie câştigând şi ele un salariu. Fireşte, şi acele femei ai căror bărbaţi căzuseră în război au fost nevoite să-şi ia o slujbă plătită. La începutul anilor '50 multe femei erau epuizate. „Diagnosticul?... cel mai cinstit ar fi: epuizate şi închise în ele însele, ca urmare a suprasolicitării neîntrerupte în viaţa de zi cu zi" – formula situaţia o doctoriţă în anul 1955. Impresia subiectivă a unei atare stări de epuizare se obiectivează în statisticile de asigurări. Asigurarea muncitorilor pentru caz de invaliditate indica în iulie 1938 că fix 30% din bărbaţi şi 34% din femei (deci din femeile care lucrau ca muncitoare salariate) contau pe această asigurare la împlinirea vârstei de 65 de ani şi, din motive de sănătate, îşi părăseau înainte de vreme serviciul. În anul 1953 erau asiguraţi în Germania de Vest 25% din bărbaţi şi 43% din femei, iar în 1957 chiar 57% din femei! Cu cât condiţiile economice ale oamenilor erau mai rele, cu atât mai mari erau prejudiciile aduse sănătăţii. Pentru angajatele care erau şi mame, asociaţiile de femei din cele două mari confesiuni, în colaborare cu Asistenţa Socială pentru Muncitori, Crucea Roşie şi Uniunea Germană pentru Asistenţă Egală au înfiinţat în 1950 sanatoriile pentru mame. Între 1950 şi 1956 au fost îngrijite într-un număr tot mai mare de sanatorii în total 300.000 de mame; diagnosticul medical cel mai frecvent atestat în fişă era lapidar: epuizare fizică şi nervoasă.

Desigur, ele erau o minoritate. Cele mai multe gospodine din această generaţie s-au refăcut de pe urma eforturilor lor, o dată cu normalizarea traiului zilnic în anii '50. Erau anii construcţiei, pe care cele mai multe familii i-au început în Germania cu mijloace foarte precare: cei care fuseseră alungaţi din oraşe de bombardament, tinerii proaspăt căsătoriţi, care de regulă nu primiseră nici cea mai mică zestre din care să-şi încropească o gospodărie, numeroasele familii de refugiaţi, cu toată casa încărcată într-o căruţă cu loitre. Nevestele, gospodinele

care abia scăpaseră de vremurile de restrişte, au pus acum umărul la reconstrucţie în toate domeniile în care economia le-o îngăduia: au intrat în câmpul muncii.

Activitatea în câmpul muncii

Jumătate din femeile apte de muncă, în vârste cuprinse între 15 şi 65 de ani, erau în câmpul muncii şi în perioada interbelică, iar în perioada postbelică s-a schimbat doar puţin în această privinţă. Totuşi, structura acestei activităţi s-a modificat considerabil şi de asemenea şi componenţa socială de grup. Femeile căsătorite, „gospodinele" deci, erau salariate şi în perioada interbelică într-un procent de 30%: aproximativ 20% ca ajutoare la firma unei rude, de cele mai multe ori ca ţărănci, dar şi ca soţii de meşteşugari, sau ca soţii de întreprinzători independenţi. Zece la sută din femeile căsătorite lucrau în 1939 în afara casei, cele mai multe erau muncitoare, cea mai mică parte funcţionare. În 1970 nu mai rămâneau nici măcar 8% din femeile căsătorite ca ajutoare în întreprinderile familiale – mai ales din cauza procesului de restrângere din agricultură –; dimpotrivă, mai mult de 27% din femei lucrau în afara casei. Importanţa socială a muncii ca ajutoare în întreprinderile familiale a scăzut deci simţitor în perioada postbelică. Şi totuşi, secole de-a rândul aceasta fusese singura formulă de angajament plătit pentru femei acceptată cu adevărat. Dar deseori această muncă de cooperare a femeilor era foarte ingrată, deşi era considerată aproape activitatea ideală. Căci, de vreme ce soţiile lucrau de cele mai multe ori acasă, ele puteau să se îngrijească în acelaşi timp şi de copii şi gospodărie. În 1950 lucrau în felul acesta aproximativ 1,6 milioane de soţii în RFG, cele mai multe ca ţărănci şi doar vreo 320.000 ca soţii ale altor independenţi. Deşi contribuiau în condiţii relativ favorabile la creşterea veniturilor familiei, ele sufereau din pricina efortului lor dublu, iar frecvent şi din aceea a lipsei de recunoaştere a muncii lor.

Această muncă a soţiilor ca „ajutoare" a fost atât de firească timp de secole, încât şi legea obliga, „în situaţia în care exista obiceiul acolo unde trăiau cei doi soţi", ca soţia să ajute şi ea în întreprinderea familială (§1356 *BGB*, care a rămas în vigoare în RFG până în 1957). Dimpotrivă, activităţile lucrative în afara casei ale femeilor căsătorite sau chiar mame erau ceva relativ nou. În epoca industrializării fusese o necesitate de supravieţuire, pentru straturile inferioare ale societăţii, ca tinerele muncitoare să rămână în fabrică şi după căsătorie şi naşterea primului copil. Dar în afara acestei justificări date de sărăcie, munca salariată rămânea totuşi pentru femeile căsătorite un tabu. Prin creşterea numărului de ocupaţii funcţionăreşti, au apărut progresiv în cursul secolului XX locuri de muncă atractive pentru femei,

la care ele renunţau cu greu după căsătorie. Din ce în ce mai multe femei aşteptau, în anii de după Republica de la Weimar, naşterea primului copil, pentru ca abia după aceea să-şi părăsească locul de muncă. Mai ales în anii crizei economice şi ai creşterii şomajului, în 1922/24, în 1929/32 şi iarăşi în 1948/50 ele au fost expuse în repetate rânduri reproşului cumulului de funcţii. Iar dacă nu aveau nici un copil de îngrijit, se adăuga reproşul „mamei denaturate". După 1933, ideologia nazistă adăuga şi mai multă forţă acestor reproşuri; procentul de femei căsătorite care după naşterea copiilor mai rămâneau active în afara casei s-a menţinut la un nivel foarte scăzut.

În RDG, după cum am menţionat încă de la început, situaţia pentru femeile căsătorite şi mame arăta cu totul altfel. Diferenţele decisive în raport cu RFG se pot constata în această privinţă în economia rurală. Procesul colectivizării a transformat în RDG sute de mii de femei – care lucraseră până atunci ca ajutoare ale unor rude, fără să pretindă vreo asigurare de pensie sau socială – în ţărănci cooperatiste, muncitoare în agricultură sau funcţionare, cu toate drepturile de întreţinere. Propaganda masivă politică, oferta de locuri de muncă relativ foarte bună în RDG, înzestrarea, cel târziu în anii '70, cu creşe, grădiniţe şi cămine – excelentă în comparaţie cu cea din RFG – şi, în fine, o generoasă lege de protecţie a mamei la locul de muncă – au asigurat în RDG o rată mare a activităţii salariate a femeilor căsătorite şi mame. Dar nu trebuie să trecem aici cu vederea faptul că în RDG femeile care contestau politica regimului puteau să decadă din toate privilegiile. Le era de multe ori imposibil să dobândească locul visat în facultate, să înveţe meseria dorită sau să o practice. Totuşi, a crescut aici o întreagă generaţie de femei care au realizat compatibilitatea în planul vieţii feminine a activităţii profesionale şi a dorinţei de a avea copii. După unificarea Germaniei, o ziaristă din Est povestea:

> „Îmi amintesc bine începutul: lucram pe atunci în redacţia mixtă Est-Vest de la *Wochenpost*. Toate femeile din Est aveau copii. Toate cele din Vest n-aveau. *Toate*. Era ca o lege. În conversaţii se simţea o mare suspiciune: oare toate cele din Est erau mame denaturate? Erau toate cele din Vest carieriste? A fost nevoie de un timp destul de lung până ne-am lămurit, spunându-ne fiecare povestea."

În motivele pentru care lucrau în afara casei se revelau mari deosebiri între femei. Mamele care acceptau o muncă de opt ore pe bandă rulantă, într-o hală zgomotoasă de fabrică, făceau de regulă aceasta de nevoie: erau silite să muncească, mai ales în anii '50, fiindcă venitul sau pensia bărbatului lor nu le ajungea pentru trai, sau pentru că el căzuse în război şi aveau copii în întreţinere. Dar existau şi învăţătoare, care lucrau preponderent pentru că „îşi iubeau meseria". Între aceste două „extreme" exista o paletă largă de muncitoare în diverse meserii şi de funcţionare. La sfârşitul anilor '50 lucrurile se separaseră

deja, încât mamele salariate care își păstrau în continuare locul de muncă făceau parte din generația mai tânără, indiferent de statutul social, chiar după ce sărăcia imediat postbelică fusese depășită de mult. Între timp făceau aceasta pentru că le plăcea să câștige în plus: acest câștig le permitea în concediu călătoria în Italia, pe care nu și-ar fi putut-o permite numai din venitul soțului; le permitea cumpărarea unui automobil, la început a unui *Goggomobil*, iar apoi a unui gândăcel *VW*. În plus, acest venit le asigura mamelor o anumită autonomie și recunoaștere pe care doar munca de gospodină nu le-o procura, chiar dacă în curând legea avea să pretindă contrariul.

Totuși, trebuie să ne gândim că cea mai mare parte din mamele care mai câștigau și un salariu aveau un loc de muncă nesatisfăcător. Desigur nu toate, dar un grup tot mai mare de gospodine învățaseră în adolescență o meserie: croitorese sau coafeze, vânzătoare sau secretare. La această meserie renunțau de regulă cel târziu la nașterea primului copil. O întoarcere la ea era în cele mai multe cazuri imposibilă.

Să luăm de exemplu o femeie tânără care a învățat meseria de vânzătoare de textile și care până la căsătoria ei din anii '50 sau '60 lucrează cu normă întreagă ca vânzătoare într-o galanterie. După căsătorie, ea se mută în aceeași casă cu soțul ei (lucru interzis înainte de căsătorie de paragrafele legii referitoare la cupluri) și rămâne, după ce naște un copil sau doi, lungă vreme acasă.

Or, dacă se întoarce după aceea – dintr-un motiv sau altul – la viața profesională, ea trebuie să se asigure mai întâi de o bună îngrijire în continuare pentru copiii ei. În cele mai multe cazuri, tocmai în perioada de după Al Doilea Război Mondial, bunicile din partea maternă puteau prelua îngrijirea copiilor. Mult mai rar copiii erau dați în grija unor rude din afara casei, și încă și mai rare erau cazurile în care copiii puteau merge la grădinițe cu program prelungit până seara și, respectiv, internate școlare. O dată ce rezolvase această problemă de maximă importanță, femeia putea să-și caute un nou loc de muncă. Deseori, ea nu mai locuia în vechiul ei oraș sau în vechiul ei cartier. Rețeaua de transport public s-a extins abia treptat, acoperind întâi mici suprafețe, încât în căutarea unui loc de muncă ea trebuia să se limiteze la zona învecinată noii ei locuințe. La aceasta se adăuga programul de lucru: ca vânzătoare – deci în meseria pe care o învățase –, ea ar lucra până seara la 18^{30}. Chiar dacă ar putea să-și facă târguielile zilnice pentru casă în pauza de prânz, ar mai rămâne totuși o problemă: soțul ei ar ajunge de regulă acasă înaintea ei, fără ca mâncarea să-l aștepte pe masă. Jumătăți de normă nu-și putea permite să ofere în perioada anilor '50 nici un patron; ce-i mai rămânea atunci? Accepta o muncă necalificată într-o fabrică oarecare, care îi permitea să plece de acasă cel mai devreme o dată cu soțul ei, să-și facă seara cumpărăturile și să se întoarcă acasă cel târziu o dată cu soțul. După aceea își începea munca zilnică de gospodină: gătitul, spălatul, micile curățenii, culcatul copiilor,

iar seara, ascultând radioul, cârpitul ciorapilor. Un soţ bun – se spunea în anii '50 – este acela care îi ţine uşa deschisă soţiei sale, atunci când ea urcă scara venind de la piaţă cu două sacoşe pline."

Şi în RDG treburile gospodăreşti apăsau în mare măsură pe umerii femeilor, ca şi îngrijirea copiilor seara. Pentru că rata divorţurilor şi în consecinţă procentul mamelor care îşi creşteau singure copiii erau foarte ridicate, rezulta o dublă povară pentru ele, la fel ca în RFG. Aceasta reducea şi în RDG şansele femeilor la o carieră. Scriitoarea Irmtraud Morgner exprima această dilemă într-un interviu din 1984 astfel: „Atunci când ai aceleaşi drepturi şi duble îndatoriri, nu poţi percepe toate drepturile, e practic imposibil."

O femeie din RFG trebuia să se gândească foarte bine înainte de-a face un pas în câmpul muncii. Ajutorul bărbatului în gospodărie este de-abia un fenomen – cel puţin retoric – al anilor '80 şi '90. Indiferent de faptul că soţia trebuia să lucreze din necesităţi financiare, că voia să o facă din „dragoste de profesie" sau din dorinţa de a-şi câştiga o oarecare autonomie financiară, ei îi revenea dubla povară a muncilor gospodăreşti şi profesionale. În plus, bărbatul trebuia să fie de acord cu angajarea ei în câmpul muncii.

Familia

O dată cu căsătoria, o mare parte din femei îmbracă până în ziua de azi o nouă identitate. Ele primesc numele soţului lor: în cancelarii învechite se mai pot auzi şi astăzi denumiri ca „Doamna Eberhard Meyer" atunci când este vorba despre soţia respectivului Eberhard Meyer. Şi rolul social al femeii casnice este stabilit în funcţie de bărbaţi. Ca fiică a unui muncitor calificat, ea creşte în straturile modeste ale clasei de mijloc; dacă se căsătoreşte cu un profesor de gimnaziu, urcă în stratul superior al clasei mijlocii (deşi ascensiunea de acest fel este foarte rară. De cele mai multe ori, perechile se formează în cadrul unor limite sociale stricte). „O viaţă întreagă trăieşti la mâna a doua", formula o femeie situaţia la începutul anilor '70, „nu mai eşti decât soţia bărbatului". Soţia este dependentă şi de contactele sociale ale bărbatului. Căci pe lângă relaţiile cu vecinii şi soţiile acestora, contactele sociale au fost influenţate esenţial de bărbat şi de mediul său profesional. Mai ales în straturile cele mai înalte ale clasei mijlocii şi în clasa superioară, unde există multiple obligaţii sociale, alegerea invitaţilor se concentrează masiv asupra cercului de colegi ai soţului. Soţiile gazdei şi ale invitaţilor participă prin tradiţie la universul profesional al soţilor lor; ele acordă ospitalitate şi divertisment invitaţilor acestora şi îşi apropriază prieteniile şi contactele sociale ale soţilor lor.

Reversul acestei dependenţe se arată întotdeauna în cazul în care căsătoriile eşuează. În funcţie de poziţia bărbatului şi de dreptul la

divorţ, femeia rămâne nu numai într-o situaţie financiară mai mult sau mai puţin proastă, ci îşi pierde dintr-o lovitură şi poziţia socială, nu mai este doamna Eberhard Meyer, soţie de doctor, nu mai oferă ospitalitate şi divertisment medicilor colegi cu soţul ei, care fuseseră cândva şi prietenii ei. Ea îşi pierde mai mult decât partenerul, cade într-o gaură socială, din care va trebui să-şi procure cu trudă de acum înainte o nouă poziţie socială. Şi întoarcerea, absolut necesară acum, la carieră, se produce de cele mai multe ori cu o mare pierdere a prestigiului, atunci când între părăsirea profesiei şi reluarea ei s-au aşezat ani lungi de căsnicie.

Gospodinele au fost şi sunt cât se poate de conştiente de această dependenţă, cel târziu atunci când soţul lor ameninţă cu divorţul. Iar o atare decădere socială, de multe ori inevitabilă, pierderea, care urmează indubitabil, a anturajului cu care s-au obişnuit, a oprit multă vreme soţiile doar-gospodine să ia în consideraţie posibilitatea divorţului. Şi încă mai este valabilă afirmaţia că femeile sunt departe de sărăcie doar graţie unui soţ. Fără îndoială, creşterea rapidă a ratei divorţurilor în ultimele decenii este într-o relaţie directă cu autonomia financiară şi socială a femeilor căsătorite. Şi rata înaltă a divorţurilor din RDG oglindeşte autonomia profesională a soţiilor şi mamelor.

Poziţia forte a soţului în familie a fost cimentată în Germania şi juridic până târziu în secolul XX. Abia în legea egalităţii sexelor din Germania de Vest s-au anulat în 1958 câteva codiciluri vechi, care dezavantajau clar gospodinele în poziţia lor familială. Până atunci a durat de exemplu dreptul de decizie a soţului în toate problemele căsniciei, drept în baza căruia un bărbat putea hotărî ca soţia sa să-şi părăsească locul de muncă.

Aşa cum soţul determină aproape exclusiv poziţia socială a unei gospodine, la fel copiii determină calitatea vieţii de zi cu zi a acesteia. În cursul secolului XX povara gospodinei mame a crescut în această privinţă tot mai mult, prin îngrijirea sugarului, grija de cei mici şi supravegherea şcolarilor. Pe de altă parte – tot pe parcursul secolului XX – ea a avut tot mai puţini copii de îngrijit. Această foarfecă se explică prin aceeaşi schimbare structurală care a dus şi la modificările masive în munca salariată a femeilor şi în muncile gospodăreşti. Încă din „gospodăria totală" a familiilor ţărăneşti înstărite din secolul al XIX-lea bunicii preluau îngrijirea copiilor, pentru ca forţa de muncă a femeii mamă şi ţărancă să fie disponibilă pentru grădina de zarzavat, bucătărie şi îngrijirea animalelor din ogradă. „Doamnele" din mica şi marea burghezie dădeau copiii în grija bonelor. Numai soţiile de muncitori trebuiau să caute soluţii ieftine pentru a-şi încredinţa copiii spre îngrijire când mergeau la lucru şi de aceea aduceau tot mai puţini copii pe lume. Pe măsură ce industria a restrâns întreprinderile ţărăneşti şi s-a dezvoltat o societate de servicii către populaţie, marcată în special de funcţionari, îngrijirea copiilor a trecut şi ea cu totul în

mâinile mamelor: este vorba despre soţiile funcţionarilor, care îşi creşteau cei doi copii în locuinţe mici la marginea metropolei. Nu trebuiau să muncească, după cum am mai spus-o la început, şi se ocupau de gospodărie şi copii. „Copiii sunt profesia gospodinei", scria Helga Pross în studiul ei sociologic din 1976 despre gospodina vest-germană. „Tot ce face – gătit, curăţenie, spălat – ea face în primul rând şi mai ales pentru copii. Pentru copii a devenit gospodină (casnică, n.t.), de dragul lor a rămas gospodină."

Astfel, timpul cheltuit pentru creşterea în familie a unui număr tot mai mic de copii este totuşi considerabil. Sugarii au nevoie de mama lor 24 de ore din 24 şi chiar copiii mici trebuie să fie supravegheaţi permanent. Abia în ultimul sfert al acestui veac s-a format atitudinea care ţine cont pentru prima oară semnificativ de dorinţele şi de nevoile copiilor şi nu subordonează educaţia copilului necesităţilor adulţilor, ca în anii şi deceniile precedente. Pentru gospodină, această calitate crescândă a educaţiei copiilor înseamnă o povară considerabil mai mare şi din punct de vedere intelectual. Cu cât părinţii se îngrijesc mai mult de promovarea copiilor lor, cu atât mai complex se dezvoltă oferta corespunzătoare de petrecere a timpului liber. Mamele sunt astăzi de multe ori şi şoferii copiilor lor. Dacă în anii '60 gospodina îşi ducea o dată pe săptămână băieţelul de 5 ani la gimnastică şi în rest îl lăsa toată ziua să se joace cu prietenii pe stradă sau în grădină, astăzi ea îl duce de mai multe ori pe săptămână la fotbal, la cursul de înot sau chiar la prietenii lui, la joacă, pentru că de mult nu-l mai poate trimite pur şi simplu pe stradă. Chiar la ţară traficul a devenit prea intens pentru aceasta. Când copiii sunt mai mari, ei sunt încurajaţi într-o anumită direcţie: învaţă un instrument, merg la balet sau la călărie sau se antrenează de mai multe ori pe săptămână la un club sportiv. Să schieze, să patineze, să joace tenis, să înoate învaţă astăzi aproape fiecare copil în afara şcolii, pe cheltuiala bugetului de timp al mamei sale, fireşte cu diferenţe specifice în funcţie de stratul social.

Cât de scumpă poate să fie educaţia copiilor în ziua de astăzi au aflat-o dureros mamele din RDG după reunificare şi după desfiinţarea treptată a instituţiilor de stat pentru îngrijirea copiilor. Aşa cum afirma cândva o scriitoare, în cei 40 de ani de existenţă a RDG, ele „se despărţiseră de educaţia copiilor lor. După revoluţie se puteau recunoaşte în Berlin-Kreuzberg femeile din Est după felul în care se purtau cu copiii lor." Se reflecta în ton povara care le apăsa din nou.

Pretenţiile crescute în educaţia copiilor, care s-au extins în cursul secolului XX de la straturile sociale superioare la cele medii şi inferioare, au mers în pas cu oferta tot mai mare de îngrijire profesionalizată a copiilor cu începere din al treilea an de viaţă. Anchetele dovedesc că mamele nu înregistrau recunoscătoare doar timpul câştigat prin utilizarea grădiniţelor pentru copii, ci şi ajutorul educativ pe care îl puteau acorda educatoarele din ce în ce mai bine pregătite. Această tendinţă s-a înregistrat în întreaga Europă, cu intensităţi diferite.

Franța este țara în care s-au inventat creșele. Erau răspândite acolo încă din secolul al XIX-lea, pentru a le permite mamelor să exercite o meserie. Chiar și astăzi unul din cinci copii francezi sub vârsta de 3 ani frecventează o astfel de instituție (publică) de îngrijire a copiilor. În Germania de Vest și în Marea Britanie predomină, dimpotrivă, atitudinea tradițională, conform căreia mamele trebuie să se îngrijească de copiii lor mici zi și noapte. Aici doar 3 și respectiv 2% din copii sunt încredințați spre îngrijire unor creșe publice. Însă tocmai aici crește numărul creșelor particulare pentru copiii care merg încă de-a bușilea, iar multe femei din straturile mijlocii și superioare – din toate cele trei țări menționate – își pot permite angajarea unei femei care să le îngrijească peste zi copiii și să le procure astfel libertatea de a avea o activitate profesională, cu toate că au un copil mic. Dar grădinița s-a impus și în Germania și în Franța în egală măsură. 80, respectiv 85% din totalul copiilor între 3 și 5 sau 6 ani o frecventează; în Anglia însă și astăzi merg la grădiniță mai puțin de jumătate din copiii preșcolari (40%). De aceea, unei englezoaice îi este comparativ greu să aibă o ocupație în afara casei, cel puțin până când copilul ajunge la vârsta școlară. Pe de altă parte însă, chiar în RFG numărul de locuri disponibile în grădinițe diferă în funcție de regiune. În Franța există o densitate mult mai mare, iar multe firme oferă și ele conform tradiției mamelor angajate locuri pentru îngrijirea copiilor în grădinițele proprii. Mamele germane se plâng de programul prea scurt al grădinițelor. La țară, de pildă, sunt disponibile de multe ori doar locuri pentru o jumătate de zi, încât cu greu și-ar putea găsi o mamă un loc de muncă strict între orele 8 și 12 (în care să intre și timpul cheltuit pe drum).

Am menționat deja în repetate rânduri densitatea excepțională a locurilor de îngrijire pentru copiii din RDG. Trebuie să observăm însă, ca o limitare a acestei calități, faptul că educația de stat nu satisfăcea idealurile tuturor părinților. Îndeplinirea planului de stat nu făcea excepție nici în cazul educației copiilor. La o anumită vârstă, copilul trebuia să fie „curat", la o anumită vârstă să știe să mănânce cu lingura, iar educatoarele se supuneau frecvent presiunii de sus, făcând la rândul lor presiuni asupra copiilor.

Nici când copiii ajung la vârsta școlară situația mamelor vest--germane nu se schimbă în esență. Școala durează pentru copiii de 6 și 7 ani de multe ori doar câteva ore. Iregularitățile din orarul zilnic, care se încheie uneori la ora 11^{00}, iar alteori abia la 13^{00}, fac aproape imposibilă activitatea profesională a unei mame. Locurile în semiinternate sunt extrem de rare pentru copiii școlari, încât astăzi doar 4% din copiii germani pot frecventa în școala primară un semiinternat public.

Dimpotrivă, în Anglia gospodina poate acum să răsufle ușurată. În școlile primare programul de școală durează aproximativ de la 9^{00}

până la 15^{30}, iar copiii sunt supravegheaţi în pauza de prânz. Aceasta le permite mamelor o jumătate de normă, pe care o acceptă cu plăcere. În plus, şcolile oferă mult mai multe posibilităţi de petrecere a timpului liber de după-amiază şi de sâmbătă dimineaţă, scutind gospodinele şi de această povară, ceea ce nu se petrece în Germania.

Sistemul şcolar francez vine cel mai mult în întâmpinarea mamelor salariate, cu toate că este vehement atacat pe plan internaţional şi din punct de vedere pedagogic, pentru zilele sale de şcoală mult prea lungi. Copiii francezi de vârstă şcolară sunt încă din clasele primare de la 8^{30} până la 16^{30} în afara casei, primesc masa de prânz la şcoală sub supraveghere şi au, conform tradiţiei, doar două după-amieze libere: miercurea şi sâmbăta. Există posibilităţi de îngrijire în şcoală şi pentru după-amiaza liberă de miercuri. Franţuzoaicele s-au obişnuit de mult să fie scutite în acest fel de efortul preluat de creşe, grădiniţe şi şcoli. Aproape nicăieri în Europa (cu excepţia „statului model” Danemarca şi odinioară a RDG-ului socialist) femeile şi mamele nu lucrează atât de mult în afara casei şi nu contribuie atât de substanţial la bugetul familiei. În această privinţă, economia şi societatea sprijină în Franţa mamele din câmpul muncii. Pauza de prânz, de exemplu, este în multe întreprinderi şi prăvălii franceze destul de lungă, încât în anii ’80 aproximativ jumătate din totalul mamelor salariate mergeau acasă la amiază, ca să le gătească soţului şi copiilor. Cumpărăturile se pot face până noaptea târziu, mai ales în oraşele mari. Şi societatea franceză s-a obişnuit de mai bine de un secol cu un număr mare de mame care lucrează în afara casei. Într-o singură privinţă franţuzoaica privilegiată şi femeia din fosta RDG nu se deosebesc de alte gospodine din Europa: povara dublă a femeii active şi în gospodărie şi în profesie este neschimbată – ca pretutindeni –, iar bărbaţii nu îşi pun prea mult această problemă.

Dar rămâne valabil faptul că, deşi în întreaga Europă din ce în ce mai multe mame sunt în câmpul muncii, ele reprezintă totuşi de departe o minoritate, cu excepţia Franţei, Danemarcei şi a fostei RDG, în vreme ce gospodina „tipică” rămâne aceea care acceptă şi trăieşte diviziunea tradiţională a muncii.

Statutul – sau nemulţumirea gospodinei

Totuşi, nu toate doar-gospodinele sunt nemulţumite. La urma urmei, ocupaţia de gospodină poate fi aleasă şi în perfectă cunoştinţă de cauză. Ea oferă, de pildă, posibilitatea sustragerii dintr-o viaţă profesională nesatisfăcătoare şi de sub presiunea permanentă a unei societăţi a performanţei. Alte aspecte pozitive mai sunt libertatea de a-şi împărţi ziua cum vor, timpul pentru un câştig suplimentar şi cel pentru un hobby. Dar preţul rămâne întotdeauna dependenţa de soţ

şi activitatea monotonă şi necalificată. Ocupaţiile gospodinei se repetă zilnic din nou: dimineaţa făcutul paturilor, spălatul, curăţenia, târguielile, gătitul. Recunoaştere pentru această muncă monotonă e greu de primit. Iar recunoaşterea, aşa cum şi-o doreşte în egală măsură oricine în meseria sa, vine rar şi pentru că fiecare ocupaţie în sine nu ridică pretenţii prea mari. Doar însumarea acestor îndeletniciri, organizarea unei gospodării e aceea care arată calitatea unei gospodine, dar se pierde totodată în nesemnificativ, pentru că se repetă zilnic şi rămâne imperceptibilă. Singura recunoaştere financiară pe care o primeşte este un ban de buzunar – nimic stabil, deci, un gest de amabilitate din partea soţului care câştigă. Sigur, gospodina modernă poate dispune de contul comun, îşi conduce gospodăria şi din punct de vedere financiar pe propria-i răspundere. Totuşi, după cum reiese din cercetările noastre, soţii îşi permit un ban de buzunar – cum ar fi din ore suplimentare – mult mai des decât le permit soţiilor. În 1970 doar 30% din femeile casnice germane aveau o sumă fixă ca bani de buzunar.

Mai mult decât cu toate celelalte ocupaţii, gospodina îşi justifică statutul cu creşterea copiilor. Dar această fază devine tot mai scurtă în viaţa unei femei. În societatea actuală, în care există de regulă unul sau doi copii, mamele se trezesc de multe ori încă de la 40 de ani în „cuibul gol" (*empty nest*), copiii sunt deja în afara casei. Dar nu de multă vreme e aşa. La începutul secolului XX, în multe straturi ale societăţii erau de obicei patru copii sau mai mulţi. Moartea infantilă avea o rată înaltă şi era nevoie de mai mult de patru naşteri ca să poţi creşte într-adevăr patru copii. Când ultimul copil părăsea casa părintească, femeile aveau peste 50 de ani. Dar astăzi încă de la 40 începe problema justificării propriului rol de gospodină (casnică) şi probabil nemulţumirea cu statutul social. În orice caz, tocmai acestei generaţii de femei de vârstă mijlocie îi mai revine încă o sarcină care i-a adus şi calificativul de „generaţie sandviş". Este vorba de îngrijirea bătrânilor – a părinţilor lor, a părinţilor soţilor –, care înhamă iarăşi la jug multe gospodine pentru un şir lung de ani. Deseori sarcina acestei îngrijiri se asociază cu poveri considerabile, dacă bătrânii nu vor să se adapteze, dacă îngrijirea lor necesită mult timp şi efort, iar gospodina casnică este folosită până la epuizare ca „tampon psihic" între părinţii care trebuie îngrijiţi şi soţ. Mult – şi o spunem doar în trecere – din ceea ce acordă statul ca suport financiar femeilor casnice are ca efect secundar aproape o cimentare a lor în rolul de casnice. Banii plătiţi pentru îngrijirea la domiciliu a persoanelor invalide, în scopul evitării unei mai scumpe îngrijiri instituţionalizate, intră în această categorie: căci în grija cui va fi acum invalidul? Asupra cui se va exercita presiunea fiscală şi morală? Şi concediul pentru educaţie are ca efect secundar nu numai o relaxare a pieţii muncii, ci şi consolidarea rolului de gospodine al femeilor. Perioadele de „lipsă" din câmpul muncii, ca şi pensionarea legală mai timpurie a femeilor (la 60 de ani şi nu la 65,

ca bărbaţii) au şi ele drept efect pensiile mult mai mici care li se cuvin acestora la bătrâneţe.

Nemulţumirea nu apare din ocupaţiile în sine, ci preponderent din repartizarea silită a rolurilor. Nemulţumirea este provocată de stricta limitare a posibilităţilor de alegere oferite de sistemele sociale şi politica familială a Germaniei de exemplu, a Angliei sau a statelor din sudul Europei.

Un factor de nemulţumire uneşte însă toate mamele şi gospodinele europene din câmpul muncii: este lipsa oricărui suport din partea soţului. Pretutindeni în Europa majoritatea covârşitoare a femeilor căsătorite îndeplineşte treburile gospodăreşti, indiferent de faptul că au sau nu copii şi indiferent cât de mulţi copii au, fie că sunt numai gospodine, fie că au şi o normă întreagă în afara casei. În straturile sociale inferioare şi mijlocii, bărbaţii invocă împărţirea tradiţională a rolurilor. În stratul superior, unde disponibilitatea pentru căsnicia-parteneriat e mult mai răspândită, colaborarea practică încremeneşte la nivelul de intenţie, pentru că bărbaţii, cu slujba lor de „o normă şi jumătate", au ajuns deja şi fără asta la limita puterii lor de rezistenţă. Multe ar trebui deci să se schimbe pentru ca soţiilor şi mamelor să li se ofere o libertate mai mare de alegere în găsirea vocaţiei lor, nu doar sub aspectul politicii familiale, ci şi social şi economic. Profesia de „gospodină" sau de „gospodar" va deveni o profesie cu drepturi egale abia atunci când va putea fi aleasă.

Referinţe bibliografice

Andersen, Arne, *Der Traum vom guten Leben. Alltags- und Konsumgeschichte vom Wirtschaftswunder bis heute*, Frankfurt a. M., 1997.

Bluth, Siegfried, *Der Hausfrau gewidmet. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Hausfrau*, Weil der Stadt, f. a.

Budde, Gunilla-Friederike (ed.), *Frauen arbeiten. Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945*, Göttingen, 1997.

Duby, George/ Perrot, Michelle (ed.), *Geschichte der Frauen*, Vol.5, New York, 1995.

Frevert, Ute, *Frauengeschichte – Zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit,* Frankfurt a. M., 1986.

Fooken, Insa/ Lind, Inken, *Vielfalt und Widersprüche weiblicher Lebensmuster. Frauen im Spiegel sozialwissenschaftlicher Forschung*, New York, 1994.

Hagemann, Karen, *Frauenalltag und Männerpolitik. Alltagsleben und gesellschaftliches Handeln von Arbeiterfrauen in der Weimarer Republik*, Bonn, 1990.

Hantrais, Linda, *Managing professional and family life – a comparitive study of British and French women*, Worcester, 1990.

Kettschau, Irmhild/ Methfessel, Barbara (ed.), *Hausarbeit – gesellschaftlich oder privat ? Entgrenzungen – Wandlungen – alte Verhältnisse*, Baltmannsweiler, 1991.

Marsh, Catherine/ Arber, Sara (ed.), *Families and households. Divisions and change,* New York, 1992.
Meyer, Sybille/ Schulze, Eva, *Technik im Familienalltag*, Zürich, 1994.
Ostner, Ilona, *Beruf und Hausarbeit. Die Arbeit der Frau in unserer Gesellschaft*, New York, 1982.
Pross, Helge, *Die Wirklichkeit der Hausfrau. Die erste repräsentative Untersuchung über nichterwerbstätige Ehefrauen : Wie leben sie ? Wie denken sie ? Wie sehen sie sich selbst ?* Reinbek, 1975.
Rapin, Hildegard (ed.), *Der private Haushalt – Daten und Fakten*, New York, 1990.
– (ed.), *Frauenforschung und Hausarbeit*, New York, 1988.
Ungleiche Schwestern ? Frauen in Ost- und Westdeutschland, ed. de Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 1999.
Weismann, Anabella, *Froh erfülle Deine Pflicht. Die Entwicklung des Hausfrauenleitbildes im Spiegel trivialer Massenmedien in der Zeit zwischen Reichsgründung und Weltwirtschaftskrise*, Berlin, 1988.

Capitolul 3

STARUL

Ricarda Strobel

Viaţa în lumea noastră de astăzi este de neconceput fără staruri. Ele acompaniază pas cu pas viaţa noastră de zi cu zi: chipurile lor ne zâmbesc din paginile de titlu ale revistelor ilustrate, de pe afişe şi coperţile CD-urilor, *via* ecran TV sunt prezente zilnic în camerele noastre, încearcă să ne influenţeze alegerea cumpărăturilor, de la ceea ce ungem pe pâine până la automobil, apariţiile lor *live* pe scenă constituie ca *events* puncte culminante în viaţa culturală a unor regiuni întregi. În fine, relatările despre succesele, proiectele şi vieţile lor private ţin în viaţă nu numai magazine-pop şi o întreagă presă de facile străluciri, ci au o rubrică permanentă şi în coloanele ziarelor serioase.

Fiecare pare să ştie la ce se referă noţiunea de „star": un star este celebru şi are fani, se bucură de un succes cu totul deosebit în domeniul său şi câştigă mulţi bani. Totuşi, se constată de cele mai multe ori repede că sunt calificate drept „staruri", în funcţie de vârstă şi interese, persoane şi grupuri de persoane foarte diferite: copilul de 10 ani se miră atunci când părinţii săi îi numesc „staruri" pe Beatles, căci pentru el staruri sunt Tic Tac Toe sau Michael Jackson. Totuşi, atât părinţii cât şi fiul lor sunt de acord în ce priveşte încadrarea noţiunii în domeniul muzicii uşoare, spre deosebire de vecinul pasionat de cinema, care enumeră spontan ca „staruri" pe Humphrey Bogart, Romy Schneider şi Kevin Costner. În vreme ce la noi Thomas Gottschalk este socotit un mare star de televiziune, în SUA el este total necunoscut. Pentru suporterii sportivi starurile poartă nume ca Steffi Graf, Michael Jordan sau Ronaldo şi nu au de-a face decât tangenţial cu lumea spectacolului (*showbusiness*), deşi prezenţa lor în mijloacele de comunicare în masă este deseori foarte frecventă, mai ales atunci când îşi mai rotunjesc veniturile făcând reclame.

Câteva caracteristici generale ale starului sunt deja aproape evidente, chiar dacă provin din date atât de diferite; starurile sunt oameni

care au dobândit un succes deosebit într-un public foarte larg (de masă), singuri sau în grup, ca actori ai divertismentului popular – noţiuni ca „autor star" sau „critic star" sau „avocat star" sunt de-a dreptul analogii, care se referă exclusiv la criteriul succesului deosebit şi al gradului de celebritate în câmpul unei profesii. Cercetările sociologice arată însă că, începând din anii '80, s-au confecţionat „staruri politice" a căror prezentare se apropie tot mai mult de cea a starurilor de divertisment, prin reportajele de televiziune din ce în ce mai personalizate. „Extracotidianul personalizat" (Peter Ludes), pe care îl reprezintă un star, presupune că este vorba despre o persoană reală, vie: Donald Duck sau Superman sunt tot atât de puţin staruri precum Che Guevara şi Iisus Hristos. Starurile sunt în mare măsură roade ale epocii lor şi îşi pierd statutul dacă nu reuşesc să se adapteze la schimbările gustului epocii; ele rămân atunci, ca staruri ale unei anumite epoci, în amintirea contemporanilor, în cel mai bun caz primesc statutul de staruri venerate, la ale căror apariţii ocazionale pe scenă se aclamă puternic, recunoscându-li-se un farmec fosilizat. Există staruri al căror statut se limitează la o naţiune sau un spaţiu lingvistic şi staruri mondiale, recunoscute internaţional. Aproape întotdeauna – fac aici excepţie doar starurile sportive – succesul le este legat de un anumit mijloc electronic de comunicare în masă: starurile muzicale îşi datorează astăzi statutul CD-urilor şi videoclipului, odinioară discurilor sau radioului, starurile de film cinematografului, iar starurile TV televiziunii – mijloace prin care şi numai prin care devin accesibile unor mase largi de public realizările deosebite ale fiecărui star. Celebritatea starului sportiv stă într-o relaţie deosebit de strânsă cu televiziunea, prin intermediul căreia realizările şi înfrângerile sale pot fi trăite de masele largi de spectatori, de multe ori *live*; dar pentru aceasta el trebuie să-şi fi cucerit mai înainte în cadrul disciplinei sale – fără prea mare consideraţie din partea mijloacelor de comunicare în masă – un standard înalt şi o publicitate în rândul specialiştilor în domeniu. Astăzi e mai degrabă o regulă decât o excepţie ca starurile să-şi folosească statutul pentru a se prezenta publicului şi într-un alt mediu decât cel iniţial, devenind astfel staruri multimediatizate. Staruri rock umplu în turnee de concerte stadioanele cu fanii lor, staruri de film înregistrează CD-uri, staruri de televiziune toarnă filme artistice, sportivi apar ca moderatori în spectacole de televiziune etc. Presa, cărţile scrise de fani şi televiziunea au grijă ca prin interviuri, reportaje şi *home-stories*, prin documentare şi invitaţii la *show*-uri, să întreţină publicitatea şi construcţia unei imagini specifice, de fiecare dată, unui star. Industria mediatizării se îngrijeşte şi ea de un plus de publicitate, prin atribuirea regulată a unor distincţii, ca o instituire de canon: deţinător al Premiului Oscar, câştigător Palme d'Or sau al Camerei de Aur este fără îndoială un star.

Tot atât de adevărat este însă că nu orice interpret de muzică ale cărui discuri se vând bine, orice actor care a jucat într-un succes de casă, orice moderatoare care are propriul ei *show*-TV sau orice sportiv deosebit este un star. Realizările deosebite într-un domeniu, o calitate elitară nu constituie mai mult decât premisa necesară pentru start. Decisivă pentru evoluţia unui artist sau sportiv către star este o relaţie specială cu masa largă a publicului său, relaţie obţinută graţie unei calităţi carismatice a personalităţii sale. Întreaga relaţie star-fan este marcată din partea starului de o alternanţă între aparenta apropiere şi distanţa reală, care nu dispare decât ocazional în prezentare. Aprecierea personalităţii starului de către fan se caracterizează printr-o idealizare, concomitentă cu o perseverentă insistenţă asupra naturaleţei sale. Pentru construirea şi conservarea acestei relaţii este necesară o prezenţă senzorial perceptibilă pentru fani a persoanei starului. Această prezenţă optică şi/sau acustică, procurată de regulă prin mijloacele de comunicare în masă, este verificată cel puţin ocazional printr-o prezenţă reală în apariţia *live* pe scenă, în care fanul are experienţa „reală" a întâlnirii cu starul său şi este aparent în stare să verifice identitatea dintre imagine şi persoana reală.

Dacă aura unui artist popular de divertisment se va dezvolta şi el va putea deveni star, aceasta depinde în mare măsură de locul şi momentul apariţiei sale, cât şi de circumstanţele societăţii în care trăieşte. O relaţie carismatică se naşte doar atunci când publicul crede că recunoaşte în felul cum prezintă persoana artistului atitudini şi idealuri de viaţă care îi sunt favorite lui însuşi. În acest sens, starul reflectă dorinţele şi spaimele fanilor săi, specifice epocii şi grupului din care fac parte, şi este adesea un model pentru noile tipuri de roluri sociale în formare. Cea mai importantă condiţie socială pentru apariţia starurilor este, pe lângă un standard de viaţă peste minimul necesar existenţei, prezenţa unei mobilităţi sociale, căci numai pornind de la această premisă un star este admirat pentru realizările şi poziţia sa, şi nu invidiat.

Preistorie

Rădăcinile tipului uman „star", aşa cum îl ştim la sfârşitul secolului XX, coboară departe în trecut. Lucrările sociologice în tradiţia teoriei dominaţiei, respectiv a civilizaţiei, indică faptul că în societăţile umane au existat întotdeauna şi personalităţi dominante, a căror influenţă se întemeia carismatic pe calităţi extraordinare ale personalităţii lor şi care compensau şi completau pretenţia la putere, în baza tradiţiei sau legalităţii, a conducătorilor: aceştia erau semizeii şi eroii. Încă de timpuriu, aceste calităţi excepţionale ale eroilor au fost estetizate şi dramatizate şi, o dată cu înălţarea unor scene speciale, au trăit o

primă mediatizare exemplară, în Antichitatea greco-romană cu întrecerile sportive olimpice şi concursurile de tragedii şi comedii, iar mai târziu în luptele cu gladiatori. Abia în secolul al XVII-lea mediatizarea a atins un prim apogeu, în dezvoltarea unor instalaţii scumpe de teatru şi operă, şi abia în secolul al XIX-lea noile invenţii tehnice pentru comunicarea în masă au constituit premisele pentru apariţia primelor staruri create conform accepţiei noastre de azi.

Aproximativ din anii '90 ai secolului trecut se cunoşteau în Germania staruri de teatru, cărora li se spunea pe atunci „virtuozi" sau „eroi ai scenei". Artele spectacolului erau în acea vreme în floarea popularităţii lor, fiind chiar considerate întruparea spiritului vremii.

Starul de cinema

O invenţie tehnică a fost cea care, în anul 1893, a aşezat piatra de temelie pentru existenţa „modernă" a starului secolului XX: Thomas Alva Edison a scos pe piaţă în SUA „cinetoscopul", un stereoscop în care puteau fi introduse filme de celuloid perforate, care fuseseră expuse la procedeul „cronofotografiei" inventat în 1888 de francezul Marey. Din 1895 aceste „imagini vii" puteau fi proiectate pe un ecran de pânză. Data de naştere a cinematografului este considerată astăzi prima reprezentaţie publică a *„Cinematografului Lumière"* dintr-o cafenea pariziană, la 28 decembrie 1895. Din 1905 s-a putut impune amenajarea unor teatre-cinema stabile care, la rândul lor, au făcut să crească cererea de filme şi au dus la instituirea sistemului de împrumut şi a studiourilor. Actorii de film, anonimi până atunci, au primit acum, ca „staruri", o funcţie economică în concurenţa firmelor producătoare de filme.

Primul star din istoria filmelor de cinema a apărut foarte repede în persoana acelei *Biograph-girl*, Mary Pickford, „fata cu buclele de aur". Pe numele ei Gladys Smith, actriţa s-a născut în 1893 la Toronto şi a crescut în condiţii de sărăcie. Regizorul David Wark Griffith a angajat-o în 1909, cu 20 de dolari pe săptămână, pentru firma producătoare de filme *Biograph*, unde ea şi-a făcut prima apariţie în filmul *Her First Bisquits*, iar în *The Violinmaker of Cremona* a interpretat primul ei rol principal. În 1912 Mary Pickford s-a lăsat angajată de Adolphe Zukor pentru noua sa firmă *Famous Players Film Company, Paramount* de mai târziu, şi acolo şi-a clădit celebritatea mondială, cu cele – în total – 28 de filme ale sale.

Ascensiunea lui Mary Pickford, de la copila unor oameni săraci, neşcolită, până la starul celebrat şi la femeia de afaceri plină de succes, înscena exemplar acel *american dream*, cu posibilitatea de-a fi imitat şi admirat concomitent, ca model şi tip de identificare. Relaţia lui Mary Pickford cu fanii ei era consolidată în turneele regulate prin

sălile de teatru-cinema, în care starul le era prezentat în carne şi oase spectatorilor. Împreună cu soţul ei, Douglas Fairbanks, şi el un star de celebritate mondială, Mary locuia în anii '20 într-o casă fabuloasă la malul mării, unde cei doi constituiau punctul central al societăţii-şic a lumii filmului din Hollywood. Despre această viaţă plină de strălucire adoratoarele erau informate pe larg în revistele ilustrate şi în cele ale fanilor, ca de pildă *Photoplay*. Metamorfoza vieţii sale apărea aici în permanenţă ca ireproşabilă din punct de vedere moral şi exemplară.

Această imagine a persoanei private Mary Pickford era în armonie cu tipul de rol pe care îl interpreta în filmele ei. Cu splendoarea buclelor ei blonde, cu ochii ei rotunzi şi gura rujată în formă de inimioară, ea mai arăta şi la 30 de ani tot inocentă şi de o naivitate copilărească. În filmele ei de succes a interpretat rolul unor eroine adolescente din mica-burghezie şi din straturile de jos, înzestrate cu toate virtuţile victoriene, şi a fost foarte convingătoare în rolul de copilă orfană (de exemplu: *Daddy Long Legs*, în 1919, *Sparrows*, în 1926) sau al unei spălătorese sărmane (*Suds*, 1920).

Mary Pickford ca prim star de film la Hollywood unea astfel cele mai importante calităţi care aveau să devină caracteristice pentru natura starului în filmul de la Hollywood care, cel târziu la sfârşitul erei filmului mut, a marcat cultura cinematografică din întreaga lume: construcţia unui tip de rol strict definit, scoaterea pe piaţă prin publicitate a vieţii private şi constituirea unei imagini a persoanei private care să se potrivească cu tipul de rol, ca şi întrebuinţarea calculată a valorii sale pe piaţă în concurenţa diverselor firme producătoare de film.

În cursul anilor '20 şi '30 s-au impus în economia de film americană şapte studiouri care controlau producţia, împrumutul de filme şi cele mai multe săli de cinematograf: 20th Century Fox, Warner Bros, Paramount, Universal, United Artists, First National şi Metro Goldwyn-Mayer. În acest sistem de studiouri s-a format o tipologie diferenţiată a starului, care și-a păstrat în esenţă valabilitatea până la criza cinematografului din anii '50. Fixarea starului la un tip de rol, întruchipat de el în repetate rânduri, a fost impusă de societăţile de film, ca şi fixarea regizorilor la anumite genuri. De aici rezulta posibilitatea de a face reclamă pentru filme cu numele unui star şi de a trezi cu un scop precis anumite aşteptări în rândurile unui public potenţial.

În epoca filmului mut a apărut mai întâi tipul de rol feminin al „inocenţei prigonite", marcată de virtutea ei (Mary Pickford, Lilian Gish), complementat în perioada de după Primul Război Mondial de „vampă", care aducea pe ecran erotica demonică (Theda Bara, Mae Murray), de „eroinele sexy" (Gloria Swanson, Pola Negri) şi de „codanele" sportive conştiente de ele însele, ucigătoare de bărbaţi (Clara Bow, Louise Books). Primele tipuri masculine de rol în film au fost „eroul de western" (Gilbert M. Anderson, mai târziu John Wayne) şi „cel care merge până la capăt" ca îndrăgostit şi erou-acrobat (Douglas

Fairbanks, mai târziu Tyrone Power). Alături de aceştia existau ca staruri doi comici, care s-au stilizat singuri ca tipuri: Charles Chaplin şi Buster Keaton.

În anii '30 şi '40 s-au imprimat alte tipuri de star, care şi-au păstrat valabilitatea până în anii '50: la femei au fost „zeiţele dragostei" (Jeane Harlow, Mae West, Marlene Dietrich şi Greta Garbo), „femeia independentă", de multe ori nevrotică (Bette Davis, Joan Crawford și Vivien Leigh), „buna camaradă" (Barbara Stanwych, Katherine Hepburn, Loretta Young, Doris Day, Ingrid Bergman, Lauren Bacall, Grace Kelly). În anii '40, aceste tipuri feminine solide şi-au primit contraponderea în *pin-up-girl*, în „bomba-sexy" (Rita Hayworth, Betty Grable, Ava Gardner, Jane Russell, Liz Taylor, Marilyn Monroe) şi în „nimfă" (Audrey Hepburn, Carroll Baker). Ca tipuri de roluri masculine au apărut încă din anii '30 „îndrăgostitul romantic", de cele mai multe ori exotic (Rudolph Valentino şi John Barrymore, mai târziu, fără nuanţă exotică, Leslie Howard, Lawrence Olivier şi Robert Taylor) şi figura sa complementară, „băiatul drăguţ", eroul pozitiv al vieţii de zi cu zi (Gary Cooper, James Stewart, Spencer Tracy, Cary Grant, Henry Fonda și Rock Hudson). La aceştia s-au adăugat *the tough guys* („durii") şi gangsterii (Edward G. Robinson, James Cagney, Kirk Douglas, Burt Lancaster și Robert Mitchum), iar de cealaltă parte „învinşii" (*the losers*) (Jean Gabin, Joseph Cotten). Individualiştii (*out-siders*) şi psihopaţii au întregit spectacolul (Peter Lorre, Anthony Perkins). Unii actori schimbau în cursul carierei lor tipul de rol, ca Humphrey Bogart, care a trecut de la *tough guy* la *loser*, şi Gregory Peck de la „băiatul drăguţ" la „învins". Un ultim tip de rol masculin s-a dezvoltat abia în anii '50: „rebelul" (James Dean, Marlon Brando şi Montgomery Clift).

Filmele de la Hollywood – cu sistemul său de studiouri şi staruri stabilit încă în 1912 – s-au bucurat de o mare simpatie şi în Germania, unde, înaintea fondării la sfârşitul lui 1917 a studiourilor UFA, mulţi ofertanţi îşi făceau concurenţă cu filme ieftin făcute. De altfel, au existat în Europa încă din perioada filmului mut staruri care au putut să se impună şi în SUA. Henry Porten, Asta Nielsen şi Emil Jannings sunt cei mai cunoscuţi. „Starurile de la UFA" etalau o paletă de tipuri asemănătoare celei a filmului de la Hollywood, dar lăsau să se recunoască şi caracteristici specific naţionale. Tipul de rol feminin al „blondei naive" era reprezentat de Kristina Söderbaum, iar al „bunei camarade" de Camilla Horn, Lilian Harvey şi Luise Ullrich. Şi în filmul german exista tipul de rol al „îndrăgostitului", pe care îl interpreta mai ales Willy Fritsch, şi cel al „răzbătătorului" care nu se dă în lături de la nimic, pe care îl reprezentau în mod exemplar Heinrich George sau Willy Birgel. Tipul „băiatului drăguţ" şi-a primit în filmul german prin Heinz Rühmann modelarea sa specific naţională, ca „micul bărbat", rol presărat în primii ani din plin cu elemente comice, iar mai târziu transformat într-un caracter special.

Pentru toate starurile acestei epoci „clasice" a filmului era în vigoare regula identității între imaginea intrafilmică și cea extrafilmică, între tipul de rol și persoana privată. În conferințele de presă și în textele apărute în presă, în interviuri și publicațiile pentru fani trebuia să se nască impresia că starul întrupa și în viața reală calitățile cu care putea fi văzut pe ecran. Excepții existau numai când starul trebuia să joace roluri imorale sau când un interpret de rol moral era intricat în viața reală într-un scandal. Cluburile fanilor și relatările despre viața strălucitoare și excitantă a artiștilor de la Hollywood, despre casele, automobilele, petrecerile și viața lor familială preluau în acest sistem funcția constituirii legendelor. Și cărțile poștale populare în rândul fanilor erau făcute în așa fel încât să fixeze imaginea dorită a artiștilor. În format mare, din ele se reliefează aspectul atractiv, frumusețea, un alt atribut care, ca și tinerețea, era în mod obligatoriu o caracteristică a imaginii starului de film din acea eopcă. Autografele confirmau existența autentică a marilor actori de pe ecran și procurau un contact aproape personal cu fanii, la fel ca aparițiile regulate pe scenă la premierele filmelor sau la acordarea unor premii.

Imaginile starurilor se corelau cu spaimele, dorințele și visele publicului. Identificarea cu ele se năștea din elemente de similitudine și elemnte proiective, în diverse proporții ale amestecului. Dacă privim astfel, nu mai pare uimitor, de pildă, faptul că tocmai în timpul celui de-al Doilea Război Mondial tipul de rol feminin al „bunei camarade" – imaginea reflectată cum s-ar spune a femeii vrednice de pe „frontul de acasă" – a fost completat de *pin-up-girl*, care făgăduia visuri fierbinți soldaților singuri de pe front. Un artist nu putea deveni star decât atunci când spectatorii se puteau recunoaște în el, dar în același timp se cerea de la el să reprezinte un ideal, perfecțiunea. Fie ca „băieți drăguți" de lângă noi, fie ca „mondene sclipitoare", în felul lor starurile au apărut întotdeauna ca întrupări ideale ale anumitor modele de comportament și au îndeplinit astfel și funcții ideologice de supapă, de confirmare sau transfigurare de status quo.

La începutul anilor '50 economia de film americană a fost victima unei crize provocate mai ales de noua concurență a televiziunii, criză ce a distrus vechiul sistem de studiouri și a deschis noi șanse producătorilor independenți. Unii actori și-au deschis societăți de producție proprii (Burt Lancaster a fondat *Hecht-Lancaster*, iar Kirk Douglas *Byrna*) și au organizat împrumutul printr-o formulă independentă: *United Artists.* La mijlocul anilor '50 aproape jumătate din totalul filmelor americane provenea deja de la *Independents*. O dată ce își câștigase acum autonomia în raport cu studiourile, starul de film s-a transformat el însuși: actorii au încercat acum progresiv să-și controleze singuri imaginea, punând o distanță mai mare între imaginea persoanei lor reale și cea a rolurilor interpretate. În general, se poate constata o metamorfoză a starurilor, de la semizeii ideal-arhetipali la

caractere realiste. Mulţi actori au diversificat tipurile de roluri existente în caractere speciale, s-au profilat pe reprezentarea mai multor caractere, calitatea lor specială fiind tocmai interpretarea unei game cât mai largi de tipuri diferite. Deşi exista şi mai există încă starul fixat la un singur tip de rol, el nu mai constituia norma. Din anii '50 s-a impus în loc de *Startypage*, individualismul. Dar cultul starurilor s-a deplasat, cam în aceeaşi perioadă, departe de film, într-un alt mediu: începuse epoca starurilor rock şi pop.

Starul rock

Şi premisele starului rock au fost create tot de evoluţia unor mijloace tehnice: în 1948 primul *Hi-Fi-LP*, în 1949 primul *Vinyl-Single* de 45, în 1950 magnetofoane pentru uz casnic. Editurile muzicale primeau copyright-ul pentru discuri, iar interpreţii câştigau importanţă. Posturile de radio căutau să iasă tot mai mult de sub influenţa editurilor muzicale şi au descoperit astfel *diskjokey*-ul, ca semn de marcă şi element de legătură între emiţător şi auditoriu.

Inovaţiile tehnice coincideau cu transformările sociale: în SUA a crescut în perioada anilor '50 influenţa negrilor în viaţa publică, dar piaţa muzicală se afla încă în întregime în mâna albilor. Dezvoltarea economică se afla pe o pantă ascendentă şi pentru prima oară în istorie adolescenţii aveau bani la dispoziţie. O muzică autonomă pentru tineret a apărut atunci când adolescenţii albi au început – spre groaza părinţilor lor – să asculte muzica negrilor: *blues, soul, rhythm and blues* şi *rock'n'roll*. Industria muzicală a reacţionat la această preferinţă producând *cover-versions*: cântece din muzica negrilor cântate de interpreţi albi. Bill Haley, Buddy Holly, Gene Vincent şi Jerry Lee Lewis au fost unii dintre aceşti albi care cântau ca negrii, dar mai ales Elvis Presley, primul mare star de muzică rock. *Rock'n'roll*-ul său din prima perioadă, un titlu ca *Hound Dog*, de pildă, era îndreptat muzical şi verbal împotriva muzicii adulţilor, percepută ca plictisitoare, şi împotriva mincinoasei ideologii a autocompătimirii, din cântecele tipice pentru vremea de atunci, precum *Cry* al lui Johnny Ray.

Elvis Aron Presley s-a născut la 8 ianuarie 1935, ca fiu al unei familii de agricultori, în Tupelo, Mississipi, şi a înregistrat în 1953 primul său disc, ca dar de ziua de naştere pentru mama sa. Marele său succes comercial a început însă abia atunci când, în noiembrie 1955, colonelul Tom Parker a devenit managerul lui Elvis Presley şi l-a angajat ca star cu contract la *RCA*. Primul mare *hit* al „regelui *rock'n'roll*-ului" a fost *Heartbreak Hotel* (1956). Spectacolele, de un mare erotism pentru concepţia de atunci, ale lui *Elvis the pelvis* erau acompaniate de asalturile isterice ale adolescenţilor care ţipau strident. Presa îl insulta numindu-l „un coşmar de prost gust", iar burghezia albă îl combătea

cu înverşunare. O cezură în cariera sa a constituit-o, între martie 1958 şi martie 1960, serviciul militar, pe care Presley l-a îndeplinit în Germania.

După o întoarcere aclamată de fani, Elvis Presley a reuşit fără efort să-şi reia activitatea pe scena muzicii, dar stilul său se modificase: rebelul interpret de *rock'n'roll* se adaptase şi se transformase într-un cântăreţ de balade dulci şi siropoase, ceea ce n-a pus capăt însă succesului său comercial de star. Braţ la braţ cu Frank Sinatra, apărea în *show*-urile acestuia la TV. În următorii ani s-au turnat 26 de filme muzicale cu Elvis, iar muzica lor a fost scoasă pe piaţă, dar starul nu a mai dat după 1961 nici un concert şi s-a retras, din ce în ce mai plictisit, în viaţa sa privată cu *Graceland-Mafia*, care trebuie să fi fost sălbatică şi imorală. După *comeback*-ul său cu un spectacol TV în decembrie 1968, Elvis celebra în anii '70 în robe sclipitoare, în triumful Las Vegas-ului. Ultimul său concert a fost transmis în 1973 *live* din Hawaii în întreaga lume. După despărţirea de soţia sa Priscilla, în octombrie 1973, starul a decăzut simţitor şi a devenit vizibil mai solitar. Elvis Presley a murit pe 16 august 1977, peste măsură de gras şi dependent de medicamente, în *Graceland*.

Elvis, a cărui ascensiune de la băiatul de ţăran la *superstar* însuma perfect acel *american dream*, a fost în anii '50, ca prim mare star rock, un ideal al protestului adolescentin împotriva normelor şi valorilor generaţiei părinţilor: un rebel. După adaptarea sa la curentul cultural principal (*mainstream*) din anii '60 şi după transformarea imaginii sale în starul sclipitor din Las Vegas, a ieşit tot mai mult la suprafaţă elementul tragic, în directă legătură cu o parvenire la glorie şi bogăţie, la care nu a rezistat psihic. Cu cât se distanţa mai mult de fanii săi, izolat în condiţia de star, cu atât mai tare creştea groaza şi mila lor, din pricina nefericitei sale vieţi private. O dată cu transformarea împlinită de starul Elvis Presley în cursul carierei sale, de la tipul rebelului la tipul perdantului tragic, s-a transformat şi gratificarea psihologică pentru fanii săi, de la identificarea cu un ideal, la catarsis.

Concomitent cu modificarea rolului de star al lui Elvis Presley, o nouă generaţie de fani consfinţea reuşita unui nou tip de star rock. Cea de-a doua fază a muzicii rock după *rock'n'roll*, renaşterea folk (*folk-revival*), trebuie privită pe fundalul mişcării pentru drepturi civile din SUA. O nouă generaţie de *singer-songwriters* (interpreţi-compozitori) îşi lega muzica de un militantism moral şi actual. Şi starurile acestui *folk-revival* se prezentau, ca şi rebelii *rock'n'roll*-ului, în opoziţie cu valorile stabile (*establishment*), dar ei nu rămâneau la un simplu protest, ci dezvoltau în cântecele de producţie proprie utopii pozitive: *The Times They Are A'Changing* suna programatic în 1964 un titlu al celui mai mare star produs de *folk-revival*: Bob Dylan.

Bob Dylan, pe numele său real Allen Zimmerman, s-a născut la 24 mai 1941 în Duluth, Minnesota, ca fiu al unui negustor evreu.

La 20 de ani el s-a alăturat la New York scenei *folk* din jurul lui Woody Guthrie, Pete Seeger şi Joan Baez. Dylan a dezvoltat un stil propriu caracteristic, în cântece ale căror texte aveau prioritate în faţa muzicii şi a instrumentării şi pe care le interpreta vorbind cântat pe nas. În februarie 1962 a apărut primul său album, cu titlul *Bob Dylan*, în anul următor în aprilie *Blowing in the Wind* devenea imnul mişcării pentru drepturi civile. Dylan cultiva în această perioadă imaginea romantică a unui poet vagabond şi rebel, un rol pe care tineretul îl accepta ca figură de identificare. Credibilitate personală şi autenticitate, acestea au fost valorile pe care le întrupa artistul, cu mult mai mult decât muzicalitatea sau perfecţiunea în interpretare.

Dar încă din 1964 Bob Dylan a făcut o întoarcere către muzica rock, manifestată definitiv atunci când şi-a făcut apariţia pe scenă, la Festivalul din Newport din vara lui 1965, cu o ghitară electrică. *Like a Rolling Stone* l-a transformat în 1965 în starul rock internaţional. Ocărât de fanii săi de odinioară ca trădător, el şi-a câştigat în plus un nou public, adolescentin, în număr uriaş, pe scară mondială. Textele sale nu mai tratau conţinuturi politice, ci deveneau progresiv lirice şi private. Dylan trăia acum viaţa unui star multimilionar – lux, influenţă, prieteni, dar şi droguri, agitaţie înfrigurată şi bizarerie – şi se înconjura, faţă de fanii săi care îl adulau ca pe un Mesia, cu o aură secret-ostilă, care contribuia mai departe la formarea legendei despre persoana sa. Un grav accident de motocicletă din vara lui 1966 a adus o nouă cezură: Dylan s-a retras cu Sara, soţia sa, la ţară şi a întemeiat o familie. De atunci, a apărut pe scenă în repetate rânduri, ieşind la lumină din recluziunea sa, a dat concerte, a publicat discuri şi a jucat în filme artistice. Toate acestea bazându-se fireşte, din ce în ce mai mult, pe gloria din timpurile trecute. Bob Dylan a devenit legenda rock-ului.

A doua jumătate a anilor '60 a aparţinut unor staruri rock care au continuat, în relaţia cu fanii lor, ceea ce începuse Dylan în faza sa de cântăreţ folk: ca reprezentanţi ai fanilor, orientaţi acum însă nu către politică, ci reprezentanţi ai unui nou sistem de valori în rock, ca *way of life*. Dar pentru aceasta a fost nevoie de influenţa suplimentară a acelui *British Beat*, de mobilizarea maselor adolescentine de *mania-Beatle*.

Beatles-ii se transformaseră în anii '60 de la un secret al succesului din Liverpool şi de la *Kellerband*-ul din Hamburg în articolul de vârf al exportului Marii Britanii. Imaginea lor era aceea a patru băieţi drăguţi, exuberanţi, în costume cuminţi şi cu vestita freză în formă de ciupercă. De la lansarea lor în 1963 cu primul lor *hit-number-1, Please, please me*, concertele lor erau cunoscute pentru tumultul pe care îl provocau. Adolescenţi isterici luau cu asalt clădirea de concerte, ţipau atât de tare în faţa scenei, încât muzica se pierdea în gălăgia lor, şi leşinau rând pe rând. Până în 1966, Beatles-ii încheiaseră patru mari turnee în SUA şi cântaseră pe stadioane în faţa a 30.000 de fani

gălăgioşi. Li se ofereau recompense atât de mari, cum nu mai primise nici un artist înaintea lor. Produse *merchandising* transformau turneele într-o afacere uriaşă. Pentru fanii lor, John, Paul, George şi Ringo erau în această fază a carierei lor idoli, iubiţi şi adoraţi până la pierderea cunoştinţei, dar accesibili doar pentru puţin timp, prin apariţiile *live* pe scenă.

În anii '60 s-a dezvoltat, pornind din SUA, de la cultura tineretului din anii '50, o anticultură care a depăşit graniţele naţionale, marcată de un sistem de valori care opunea normelor adulţilor ca munca, statul, proprietatea şi puterea, opunea stilului de viaţă american, concurenţei şi urii, poverii raţionalizării şi conformismului, valori ca: emoţionalul, intuiţia, spontaneitatea, solidaritatea, lipsa de violenţă, toleranţa, creativitatea şi dezvoltarea capacităţilor proprii. Valoarea centrală se numea „iubire" şi dădea numele întregii generaţii: *love generation.* Experimente cu droguri de natură diversă erau menite să provoace o lărgire a conştiinţei. În căutarea spiritualităţii, adolescenţii se orientau către religiile Orientului Îndepărtat şi către riturile popoarelor primitive. Marile staruri rock ale acestei generaţii din a doua jumătate a anilor '60 au fost portavoce şi întrupare a acestor valori şi idealuri şi totodată staruri supranaţionale: Jimi Hendrix, The Doors, The Rolling Stones, Pink Floyd, The Beatles, The Who, The Cream, Jefferson Airplane, Deep Purple, Joe Cocker, Janis Joplin şi mulţi alţii. Această fază, în care starurile muzicii rock exprimau şi imprimau internaţional în egală măsură sentimentul vieţii unei întregi generaţii tinere, şi-a atins punctul culminant în legendarul *Open-air-Festival* din Woodstock, din vara anului 1969. După aceea, epoca rock-ului ca *way of life* a început să se apropie de sfârşit. Numeroase staruri ale sale şi-au urmat propria maximă: *live fast, love hard, die young* şi au murit, de cele mai multe ori, ca victime ale dependenţei de droguri, precum Brian Jones din grupul Stones (1969), Jimi Hendrix şi Janis Joplin (1970) şi Jim Morrison de la Doors (1971). Beatles-ii s-au dizolvat în 1970. Mulţi alţii s-au retras. Nicicând după aceea starurile rock n-au mai fost într-un asemenea grad punctul de cristalizare în încercarea de a dezvolta o nouă societate.

În anii '70 din muzica rock s-a dezvoltat o pluralitate de noi direcţii stilistice. În fiecare dintre aceste direcţii au existat staruri cu atribute exterioare şi tipuri de roluri absolut specifice. Sistemul starurilor rock din anii '70 a corespuns, cu diversificarea sa – *disco* şi rock clasic, *reggae* şi *glam rock*, *new wave* şi *punk*, *havy metal* şi rock psychedelic sunt numai stilurile mai importante –, risipirii culturii tineretului în nenumărate direcţii şi comunităţi de interese – de la fanii pop la fanii punk, de la fanii motocicletelor la fantezia ecologică –, fără forţa integrativă a mişcării contestatare din anii '60. Starurile rock au devenit în acest pluralism un fenomen trecător şi în principiu uşor de înlocuit cu altul similar, de multe ori şi cu o viaţă foarte scurtă.

O nouă fază în evoluţia starului rock a fost declanşată în anii ’80 prin răspândirea videoclipului. Pentru staruri, această evoluţie a însemnat o depersonalizare, pasul de la starul rock la starul multimedia, de la individ la „mesajul generalizat al unor mecanisme gigantice de comercializare şi divertisment” (Faulstich). Se încadrează în aceste *videoclip-stars* Madonna şi Prince, dar mai ales Michael Jackson, superstarul mondial al anilor ’80 şi ’90, plin de succes în postura de cântăreţ, dansator, actor, amfitrion, compozitor şi producător.

Născut la 29 august 1958 în Gary, Indiana, Michael Jackson a fost pregătit de tatăl său din cea mai fragedă pruncie pentru o carieră de cântăreţ rock. În formaţia familiei, *The Jackson Five*, care lua cu asalt încă din 1970, cu al ei *Motown-Sound* (*I’ll be There*) toate graficele, Michael era încă de la 6 ani interpretul principal. Cariera de solist şi-a început-o în 1972 cu 3 albumuri de *hit*-uri. În 1979 sărbătoreşte cu *Off the Wall* triumful primului solist din al cărui album au fost alese 4 *top-singles*. *Thriller* a făcut din el în 1984 – cu cele 35 de milioane de exemplare vândute în acel moment – artistul cu cel mai mare succes de disc din toate timpurile.

Michael Jackson, megastarul, este prezentat în presă, de cele mai multe ori, cu figura unui artist grav nevrotic: este considerat deosebit de timid, copilăros şi răsfăţat, prieten al animalelor şi copiilor, adept al alimentaţiei macrobiotice, abstinent de la orice fel de droguri şi martor absolut convins al lui Jehova. Se relatează cu lux de amănunte şi se speculează faptul că starul doarme sub un cort de oxigen, se joacă împreună cu cimpanzeul său, şi-a făcut operaţii estetice pentru ajustarea fizionomiei, că ar suferi de anorexie nervoasă sau de o boală de piele, sau că îşi albeşte pielea artificial, care sunt înclinaţiile sale sexuale – dacă are vreunele – şi dacă şi-a conceput sau nu propriul fiu. Apariţiile în public pe scenă ale lui *Jacko* durează numai puţin şi lasă în urma lor impresia excentricităţii, fragilităţii şi *evaziunii*. Fie că starul se maschează cu pălării şi ochelari de soare, fie că apare într-o îmbrăcăminte plină de fantezie sau îşi ascunde chipul în spatele unui văl, poza lui este întotdeauna o delimitare. Poartă permanent mănuşi albe, evită orice contact fizic şi îşi părăseşte repede fanii, făcându-le un scurt semn de rămas-bun, cu un zâmbet timid şi vestitul „I love you all”, aruncat dintr-o suflare. Cu totul altfel se întâmplă în acele *performances* ale sale, cu combinaţiile de dans şi cântec susţinute aproape fără pauză: aici apare extatic şi sigur de sine până la exhibiţionism – mâna dusă la şliţ face parte din ritual –, foarte prezent corporal şi foarte vital. Michael Jackson cultivă o imagine plină de contradicţii. Este un negru cu faţa tot mai albă în cursul vremii, cu nasul tot mai îngust şi mai ascuţit. E un bărbat cu vocea unei fete. Celebrându-şi *Moonwalk*-ul, perfect stăpân pe corpul său, el creează impresia unei marionete trasă de sfori. Pare a fi copil şi adult totodată. Cu toată sălbăticia spectacolului, nivelarea estetică îl face să nu deranjeze pe

nimeni. Michael Jackson apare pe de o parte ca o suprafaţă de proiecţie întinsă, pentru toate dorinţele de identificare posibile ale fanilor săi, dar pe de altă parte atât de sintetic, încât este de neutilizat ca adevărat obiect de identificare. În schimb, el pune în mişcare inofensiv pentru un timp limitat viaţa cotidiană a fanilor săi, ca mecanism perfect de divertisment, care după utilizare se deconectează chiar singur.

Oricât de diferite au fost starurile în diversele faze de evoluţie ale muzicii rock, şi oricât de diferite au fost gratificaţiile psihologice pe care le-au oferit fanilor lor – ca ideal rebel, ca reprezentant în verificarea noilor valori, ca idol, reprezentant al unui standard de viaţă sau mecanism de divertisment –, ele au în comun ca semn distinctiv al imaginii lor accentuarea excesului în modul de viaţă. *Sex and drugs and rock'n'roll* apar şi acum, ca şi atunci, ca inseparabile. Prezenţa sclipitoare, radioasă, pe scenă îşi are contraponderea întunecată în spatele scenei, în viaţa privată, nepublică sau semipublică a starului. În această privinţă, dependenţa de tablete a lui Elvis este mai degrabă insolită, din viaţa sălbatică a unui star rock fac parte mai mult alcoolul, cocaina, haşişul, amfetamina şi heroina. Nu putem face abstracţie nici de *groupies*, care îşi puteau acompania starurile după spectacol în hotel. Istoria rock-ului este plină de relatări despre excese ale unor cântăreţe precum Keith Moon, care în turneu obişnuia să-şi demoleze camera din hotel, despre orgiile Beatles-ilor, Stones-ilor şi ale aproape tuturor starurilor muzicii rock. Excesul lui Michael Jackson constă în felul bizar de a-şi savura nevrozele. Fanului i se pare nepotrivit ca starurile sale să reprezinte oameni cu o viaţă banală. Pare de neconceput ca spaima cetăţenilor Frank Zappa să moară, ca zeci de mii de bărbaţi în vârstă, de cancer la prostată. Dar atunci când Brian Jones se îneacă în piscină sub influenţa drogurilor, Jimi Hendrix se sufocă vomând, Janis Joplin îşi trage glonţul de aur, John Morrison face stop cardiac, Sid Vicious îşi ucide întâi prietena, iar apoi se sinucide, sau John Lennon este împuşcat chiar în plină stradă – un sfârşit tragic de felul acesta este simţit ca potrivit imaginii starului. Fanii pot urmări relatările despre viaţa plină de excese a starurilor cu o curiozitate *voyeur*-istă şi cu o înfiorare plăcută în faţa tragediei acelor destine, legată de senzaţia de uşurare la gândul că această lume le rămâne totuşi închisă. Ca figuri tragice, starurile rock sunt şi garantul pentru experienţa unor simţiri catarctice.

Starul de televiziune

Doar cu câţiva ani înainte ca tineretul să celebreze primul star rock, se născuse un nou tip de star – a cărui apariţie a fost iarăşi cu putinţă graţie dezvoltării unor noi mijloace de comunicare în masă – care, ca şi starul de cinema, corespundea tuturor grupurilor de vârstă:

starul de televiziune. Spre deosebire atât de starul de cinema, cât și de starul rock, ai căror reprezentanți eminenți pot să se afirme cu toții pe plan internațional, starurile de televiziune sunt până astăzi în esență specific naționale: schimburi internaționale nu au avut și nu au loc.

În RFG, prima transmisie regulată a programelor TV a început la 25 decembrie 1952, în RDG cu trei ani mai târziu, la 21 decembrie 1955.

Acceptarea noului mijloc de comunicare în anii '50 a fost favorizată în primul rând de cererile de divertisment ale spectatorilor, structura programelor a fost determinată de caracterul *live* al acestui mijloc de comunicare. De un deosebit succes și subiect de conversație zile întregi în întreprinderi, birouri și școli, au fost în acești primi ani emisiunile care reuneau cele două distracții favorite: marile specatcole de divertisment, concursuri cine știe câștigă și meciurile spectacol. Succesul copleșitor al primului meci spectacol *1: 0 pentru dumneavoastră* este considerat a fi motivul esențial al creșterii numărului de televizoare înscrise în RFG, până la sfârșitul lui 1954 la 61.000, iar în anul următor la peste 100.000. Primele staruri ale televiziunii germane au fost moderatorii acestui spectacol de succes: în RFG mai ales Peter Frankenfeld și Hans-Joachim Kulenkampff, iar în RDG Heinz Quermann.

Peter Frankenfeld s-a născut la 31 mai 1913 la Berlin. La sfârșitul anilor '30 a reușit să ajungă, ca prezentator, pe scena de cabaret, ulterior a lucrat la Cabaretul Armatei, iar după război pentru *Special Entertainment Service*-ul american. În 1948 a devenit moderator la Radio-Frankfurt și în curând a ajuns o personalitate în industria divertismentului. Ca prezentator al *Expresului șlagărelor* (*Schlagerexpress*), el a călătorit în turnee în întreaga RFG. Apogeul succesului său de public în emisiunile de radio l-a constituit un meci-spectacol de o veselie gălăgioasă, cu titlul *Cine râde la urmă,* care a fost adaptat apoi pentru televiziune și a făcut din Peter Frankenfeld, din ianuarie 1954, primul star al televiziunii germane. Simpatia de care se bucura Frankenfeld își avea rădăcinile în imaginea sa ca om din popor. În multe privințe el era un prototip al acelui *self-made-man* din epoca germană postbelică și era descris în presă ca tipul ideal de cetățean modest, înălțat deasupra celorlalți numai prin înzestrarea sa artistică.

Maeștri ai spectacolului ca Peter Frankenfeld și concurentul său ani de-a rândul, Hans-Joachim Kulenkampff, erau staruri pentru toate grupele de vârstă și ambii atingeau frecvențe de audiție inimaginabile în ziua de azi: până la 80%. Totuși, erau diferiți: conform chestionarelor-anchetă, Frankenfeld era preferat de apartenenții straturilor inferioare, iar Kulenkampff de cei ai straturilor superioare ale clasei mijlocii. Dar aveau ceva comun, ca și ceilalți „ctitori" ai televiziunii germane – Robert Lembke, Heinz Maegerlein sau Heinz Quermann în RDG –: o atitudine fundamentală autoritară, care răspundea necesității de suport și orientare a publicului din perioada postbelică, dar care se manifesta la rândul ei diferit: Frankenfeld și Quermann permiteau

o evadare temporară din normele de conduită ale vieţii de zi cu zi, Hans-Joachim Kulenkampff accentua şi exagera aceasta, aducând în joacă valori culturale în familie, Maegerlein şi Lembke o confirmau instruind fără perdea.

Alături de moderatorii de *game-show* şi cine ştie câştigă, s-au format încă din timpul monopolului *ARD* alte două tipuri de staruri, care nu au înflorit însă cu totul până în anii ’60: prezentatorul şi gazda-TV. Prezentatorul – şi el o gazdă – a concentrat pluralitatea spectacolelor de divertisment şi a constituit o continuare, specifică televiziunii, a tradiţiei prezentatorului de pe scenă. Primul prezentator care a devenit chiar star a fost, din 1966, Heinz Schenk.

Gazdele-TV erau personalităţi artistice care ofereau într-un *personality-show* capacităţile lor, de cele mai multe ori pe o paletă vastă, ca dansatori, cântăreţi, muzicieni, parodişti sau interpreţi de scheciuri şi funcţionau în acelaşi timp în calitate de gazde, prezentându-şi oaspeţii invitaţi în completare. Primii *entertainer-star* ai televiziunii germane au fost Caterina Valente şi Vico Torriani. Ambii fuseseră, încă înainte de a începe cariera în televiziune, interpreţi de şlagăre populare şi staruri de filme muzicale. În anii ’60 şi ’70 acest tip de star a fost adus la înflorire de artişti atât de diferiţi ca: interpretul de şlagăre, parodistul şi comicul Peter Alexander, cântăreaţa de operă Anneliese Rothenberger, comicul Rudi Carrell şi interpretul de şlagăre Michael Schanze, în timp ce tipul prezentatorului de *Cine ştie câştigă* mai era reprezentat în anii ’70 numai de Hans Rosenthal şi Wim Thoelke, pentru ca apoi să dispară încetul cu încetul.

În a doua fază a evoluţiei televiziunii germane, care a fost marcată între anii 1963 şi 1973 de concurenţa între *ARD* şi *ZDF* şi de diverse experimente cu concepte inovative de spectcol, paleta starurilor TV s-a lărgit cu încă patru tipuri noi, care au cizelat şi completat vechiul raster ce cuprindea gazda-TV, moderatorul, maestrul concursurilor *Cine ştie câştigă* şi prezentatorul: încă din 1959 Lou van Burg combinase rolurile moderatorului de *game-show* şi al *entertainer*-ului şi devenise cel dintâi favorit al publicului ca „moderator-cântăreţ” al spectacolului *ORF* şi *NWDR Jede Sekunde ein Schilling* (*Fiecare secundă un schilling*). Vico Torriani şi, de la sfârşitul anilor ’80, Michael Schanze au continuat tradiţia. În al doilea rând, Hans-Joachim Kulenkampff a fost cel dintâi care a extins, cu spectacolul său *EWG*, rolul maestrului de *cine ştie câştigă* până la tipul *causeur*-ului, star al cărui rol de orientator şi moderator al discuţiei s-a dezvoltat tot mai mult, transformându-l în centrul emisiunii sale. Un nou tip de rol ca „artistă-gazdă” a dezvoltat, în al treilea rând, Anneliese Rothenberger în anii ’70, atunci când, împreună cu invitaţii săi, a alcătuit programul serilor de operă *Anneliese Rothenberger gibt sich die Ehre* (*Annelise Rothenberger are onoarea*). În fine, al patrulea tip de star l-a reprezentat Dietmar Schönherr – care, ca moderator al contestatului *show* familial *Wünsch*

dir was (*Pune-ţi o dorinţă)* (1969-1972), devenise unul dintre starurile TV ce stârneau cele mai multe discuţii –, ca prim moderator de *talk-show* din televiziunea germană, cu *Je später der Abend...* (*Cât mai târziu, seara...*).

În anii de după 1974, când în sectoarele de divertisment de la *ARD* şi *ZDF* s-a proclamat din nou recurgerea la conceptele de divertisment experimentate, constelaţia celor 8 tipuri de staruri nu s-a mai modificat, ci doar ponderea lor cantitativă. Cele trei tipuri – al prezentatorului, al moderatorului de *game-show* şi al moderatorului de *talk-show* – au atins cea mai înaltă popularitate, în timp ce maeştrii de *cine ştie câştigă* nu mai apăreau aproape deloc. Amfitrioni de stil nou au devenit în anii '90 staruri de comedie ca Wigald Boning şi Olli Dittrich, dar mai cu seamă Harald Schmidt, cu al său *Harald Schmidt Show* din fiecare seară (începând din 1997). Ca unici reprezentanţi ai tipului lor s-au afirmat Dieter Hildebrandt, ca artist amfitrion cu *Scheibenwischer* (*Ştergătorul de parbriz*) (din 1980), şi Michael Schanze, ca moderator cântăreţ în *Flitterabend* (*Seară înşelătoare*) (1988-1995). Thomas Gottschalk a păşit pe urmele lui Kulenkampff ca tip de star *causeur* cu *Wetten, daß...?* (*Pariem că...?*) (din 1987).

Din numărul tot mai mare de staruri-prezentatori putem deduce creşterea numărului spectacolelor muzicale orientate spre grupuri specifice, începând de la mijlocul anilor '70. Anneliese Rothenberger prezenta staruri de operă şi operetă, Vico Torriani grupuri folclorice, Carolin Reiber muzicanţi populari, iar Michael Schanze interpreţi de pop şi şlagăr. Creşterea numărului de moderatori de *game-show* este marcată de substituirea lui Peter Frankenfeld – care dominase până acum genul aproape singur – de către o nouă generaţie: Rudi Carrell prezenta acum *Am laufenden Band* (1974-1979) pentru distracţie şi antren, Frank Elster modera la început *Die Montagsmaler* (1974-1979), iar apoi a inventat cel mai mare *show* de televiziune de până astăzi din Europa: *Wetten, daß...?*, pe care l-a moderat din 1981 până în 1987. Joachim Fuchsberger a condus din 1977 timp de nouă ani *Auf los geht's los*, iar Jürgen von der Lippe modera *Donnerlippchen*, care în multe privinţe amintea de spectacolele de odinioară ale lui Frankenfeld. *Talk-show*-ul a devenit în anii '80 genul predominant şi a adus în top o serie de noi moderatori preferaţi de public. Joachim Fuchsberger a intervievat din 1980 până în 1991 în *Heut abend* (*Astă seară)* aproape toate vârfurile republicii din lumea spectacolului, societate şi sport, în timp ce Frank Elstner s-a consacrat din 1986 până în 1994 laureaţilor Premiului Nobel, „starurilor pacifice". Alfred Biolek, cu imaginea sa de *bon viveur* cultivat, a dezvoltat propriul său statut de star cu *Bios Bahnhof* (*Gara bios* (1978-1982) şi *Bei Bio* (*La bio*) (1983-1985) şi poartă din 1991 în *Boulevard Bio* conversaţii elevate cu invitaţi proeminenţi. Mai puţin elevate, dar mai emoţionante, erau rundele de *talk-show*-uri de ceasuri întregi din *Schreinemakers live* (1992-1997), cu care Margarethe

Schreinemakers a asigurat o poziţie stabilă jurnalismului bulevardier pe ecranul televiziunii germane şi a ajuns regina audienţei televiziunii private.

Starurile de televiziune nu sunt eroi şi idoli, ca protagoniştii de film şi interpreţii de rock, ci reprezentanţi ai unor valori ale spectatoarelor şi spectatorilor. Funcţiile lor psihologice ne lasă să recunoaştem un raster de gratificaţii uimitor de precis în intervanţia sistematică. Din punct de vedere al relaţiei star-fan se pot deosebi trei tipuri de staruri TV: starul carismatic permite telespectatorilor o înălţare de sine prin identificare, fie în forma unei orientări către valorile civilizaţiei şi culturii, fie în forma fascinaţiei şi a lumii mari. Reprezentanţi ai culturii precum Kulenkampff, Biolek şi Lembke fac parte din această primă categorie, dar şi doamnele exemplare Carolin Reiber şi Anneliese Rothenberger. A doua categorie a fost şi este reprezentată în special de Caterina Valente, în ultima fază a carierei sale, de Peter Frankenfeld şi astăzi de Thomas Gottshalk, iar în RDG de Heinz Florian Oertel. Orientarea spectatorilor spre staruri carismatice este o orientare ce promite ascensiunea. Cel de-al doilea tip, starul TV afirmativ, reproduce viaţa de rând a stratului inferior al clasei de mijloc şi atestă nivelul de trai al cetăţeanului modest. Reprezentanţi ai acestui tip de star sunt prezentatorii cumsecade ai concursurilor *Cine ştie câştigă*, ca Wim Thoelke şi Hans Rosenthal, domni conservatori ca Joachim Fuchsberger şi şmecherul-devot Heinz Schenk, dar şi întrupări ale mitului-promovării ca Vico Torriani şi Dieter „Thomas" Heck; în RDG femeia din popor Petra Kusch-Lück. Starul TV subversiv, în al treilea rând, poate să apară în forma mucalitului care, ca Peter Frankenfeld de odinioară sau Lou van Burg – în RDG Heinz Quermann şi Helga Hahnemann –, garantează larma şi hazul. Dar el poate prelua şi funcţia de consolare şi alinare a cuiva, care înlătură temerile, cu făgăduinţa armoniei şi a unei lumi sănătoase, precum Peter Alexander, Ilja Richter sau Michael Schanze. Şi un star TV ca Harald Schmidt este, în funcţia sa psihologică, subversiv; principiul său stilistic este călcarea publică a tabu-ului.

Introducerea sistemului dual de radiodifuziune în Germania în 1987 a dus la schimbări în structura de programe care se pot caracteriza prin cuvintele cheie „concurenţă" şi „orientare către un grup anumit de persoane". Rasterul tipologiei starurilor s-a extins şi diferenţiat şi mai mult – există între timp specialişti pentru aproape fiecare grupă de vârstă şi interese –, actorii individuali rămân însă mai degrabă unidimensionali. Şi cu toate că există Verona Feldbusch, Jürgen Fliege şi chiar Lilo Wanders, sau poate tocmai din cauza lor: principiul starului în televiziunea germană, în sensul unui succes de durată, cu efect larg, cu funcţia unei structurări a programului de divertisment care să dea o orientare, pare să ajungă, o dată cu sfârşitul secolului, la propriul său sfârşit.

Oare să însemne aceasta, după emanciparea actorului de film din tipologia starului şi după demontarea starului rock până la un automat

de divertisment, sfârşitul starului ca tip uman în general? Oare în noul secol, în cursul pluralizării globale şi al tendinţelor de diferenţiere socială, starul ca punct de cristalizare şi identificare se va volatiliza, ori va evolua spre starul mondial multimediatizat? Răspunsul la această întrebare trebuie să rămână deschis. Pe de altă parte, a devenit foarte clar că în asocierea lui, exclusiv istorică, cu secolul XX, starul are o istorie care este o parte importantă a istoriei culturii moderne şi un reflex al istoriei tehnicii şi a mijloacelor de comunicare în masă. Evocat tehnico-mediatic, format estetic în *mesaj*, stil şi design, şi dirijat comercial, starul întrupează un tip uman genuin al secolului XX.

Referinţe bibliografice

Alberoni, Francesco, „The Powerless «Elite»: Theory and Sociological Research on the Phenomenon of the Stars" (1962), în McQuail, D. (ed.), *Sociology of Mass Communications,* Harmondsworth, 1972.

Dyer, Richard, *Stars,* Londra, 1979.

Faulstich, Werner, „Von Elvis Presley bis Michael Jackson – Kleine Startypologie der Rockgeschichte", în acelaşi/ Korte, Helmut (ed.), *Der Star. Geschichte – Rezeption – Bedeutung*, München, 1997.

–, Korte, Helmut (ed.), *Fischer Filmgeschichte*, 5 vol., Frankfurt a. M., 1994-1995.

Gregor, Ulrich/ Patalas, Enno, *Geschichte des Films*, 3 vol., Frankfurt a. M., 1976-1978.

Heinzlmeier, Adolf ş. a., *Die Unsterblichen des Kinos*, 3 vol., Frankfurt a. M., 1982.

Hickethier, Knut, „Vom Theaterstar zum Filmstar", în: Faulstich, Werner/ Korte, Helmut (ed.), *Der Star. Geschichte – Rezeption – Bedeutung*, München, 1997.

Ledes, Peter, „Stars in soziologiescher Perspektive", în Thomsen, Christian W./ Faulstich, Werner (ed.), *Seller, Stars und Serien*, Heidelberg, 1989.

–, „Stars der internationaler Politik. Die Gipfeltreffen zwischen Gorbatschow und Reagan in Fernsehnachrichtensendungen der Bundesrepublik und der DDR", în: Thomsen Christian W./ Faulstich, Werner (ed.), *Seller, Stars und Serien*, Heidelberg, 1989.

–, „Aufstieg und Niedergang von Stars als Teilprozeß der Menschheitsentwicklung", în: Faustich, Werner/ Knorte, Helmut (ed.), *Der Star. Geschichte – Rezeption – Bedeutung*, München, 1997.

Meyrowitz, Joshua, *Die Fernseh-Gesellschaft. Wirklichkeit und Identität im Medienzeitalter*, Weinheim, 1987.

Patalas, Enno, *Stars – Geschichte der Filmidole*, Frankfurt a. M., 1967.

Silverman, Debora, *Amerika hält hof. Die neue Geschmacksaristokratie*, Hamburg, 1987.

Strobel, Ricarda/ Faulstich, Werner, *Die deutschen Fernsehstars*, 4 vol., Göttingen, 1998.

Capitolul 4

SPORTIVUL

Christiane Eisenberg

A face sport este în ziua de astăzi şic şi aparţine stilului de viaţă modern. Cine e tânăr, sănătos şi este sau ar vrea să pară în stare de efort, frecventaează cu regularitate centre de *fitness*, face *jogging* într-un *outfit* modern în parcul oraşului şi se răcoreşte apoi cu aşa-numitele *energy drinks*. Dar aceşti cvasisportivi, contemporani orientaţi spre consum, nu sunt în general consideraţi „sportivi" şi „sportive". Aceste calificări sunt rezervate în limbajul uzual altor grupuri de persoane: pe de o parte reprezentanţilor sporturilor clasice de club, pe de altă parte – principala grupă – atleţilor care participă la campionate şi culeg lauri. Modul lor de viaţă disciplinat şi „ascetic", orientat în totalitate spre antrenament şi competiţie, îi recomandă ca „personalităţi sportive" celebrate în presă şi de toate mijloacele de comunicare în masă, iar în predicile de duminică sunt daţi drept model tineretului.

Dar sunt într-adevăr autodisciplina şi „asceza" cele ce definesc „personalitatea sportivă"? Cu siguranţă nu, în orice caz nu singurele, câtă vreme această caracteristică o dovedesc în viaţa lor activă şi mulţi sportivi orientaţi spre consum, care „trăiesc pentru profesia lor", ba chiar unii duşmani declaraţi ai sportului. Riposte similare se pot aduce şi împotriva altor presupuse proprietăţi ale sportivului, cum ar fi „curajul riscului", „puterea voinţei" şi „pasiunea", iar supoziţia naivă că în spatele „personalităţii sportivului" trebuie să se ascundă un om care trăieşte conform principiului „cinstei" (*fairness*) poate fi abandonată din capul locului. Nici măcar succesul, adică acea capacitate de a-şi atrage norocul şi de a realiza ceva ieşit din comun, nu face parte din caracteristicile sale constitutive. Căci publicitatea nu acceptă nicidecum orice învingător strălucit drept o „personalitate". Iar cei mai mulţi participanţi la competiţie se încadrează la sfârşit în rubrica „au mai concurat şi..."

Ineficienţa tentativei de a depista tipul sportivului prin cercetarea caracteristicilor personalităţii sale este recunoscută între timp şi de

reprezentanţii acelei discipline ştiinţifice care se îndeletniceşte de zeci de ani cu aceasta: psihologia sportivă. Indicând „circumstanţele sociale" ca factori care intervin în formarea caracterului, psihologii sportivi au predat mai departe ştafeta ştiinţelor sociale sistematice. Dar şi acestea sunt suprasolicitate. Chiar dacă ele dispun de un instrumentar obligatoriu în analiza socială, tipul sportivului tot nu ar putea fi definit cu metodele lor. Şi aceasta pentru că sportul nu este reflectarea unui mediu social – cum se spune în mod predilect –, ci un joc conceput după reguli proprii, care face să iasă în evidenţă acest mediu, dar şi atunci fragmentar. Participanţii la întrecerile sportive se orientează prin urmare nu numai spre imperativele economiei, politicii, structurii sociale şi sistemului de prestigiu, ci şi spre cele ale acestui joc şi ale propriei sale dinamici.

Acest articol încearcă să răspundă pluridimensionalităţii temei, adoptând o perspectivă genuin istorică. El priveşte sportivul ca pe o figură socială variabilă, marcată în parte de impulsuri contradictorii şi în consecinţă într-un proces de permanentă schimbare, şi porneşte de la supoziţia că această figură şi-a găsit conturul de astăzi abia după multiple metamorfoze. Unele dintre aceste metamorfoze, şi anume cele ale *imaginii*, ca şi cele ale persoanelor real existente, sunt explicate mai precis. Şi aceasta din diverse perspective. Expunerea începe cu „naşterea" sportivului, în Anglia secolului al XVIII-lea şi al XIX-lea, şi virează apoi, pe urmele răspândirii mondiale a sportivului, spre Europa continentală, unde spre sfârşitul secolului al XIX-lea s-au constituit câteva caracteristici desprinse din „prototipul" englez. Istoria, bogată în consecinţe, a scurtului secol XX începând de la Primul Război Mondial, care a dat noi accente sportivului şi i-a aşezat alături un pandant feminin în persoana sportivei – constituie apoi al doilea centru de greutate al articolului. El se încheie cu o expunere despre cele mai recente direcţii de evoluţie şi cu o perspectivă asupra viitorului – privit sceptic – al sportivului.

Anglia, „ţara natală" a sportului

Secolul al XVIII-lea

La sfârşitul primei perioade a epocii moderne, Anglia era deja o societate modernă, cu o mobilitate socială pregnantă. În familiile aristocrate, titlul şi averea erau moştenite numai de primii-născuţi, încât ceilalţi fii erau constrânşi să se orienteze către afaceri burgheze. Relaţiile comerciale maritime şi economia financiară continentală în curs de generalizare au făcut restul, ducând la erodarea structurilor de clasă tradiţionale. Astfel, statutul social al unui individ nu mai putea fi asigurat doar prin păstrarea unei distanţe sociale, ci trebuia dovedit

iarăşi şi iarăşi printr-un efort rermarcabil *(conspicuous consumption)* (Thornstein Veblen).

Pe acest fundal trebuie privit faptul că *gentlemen*-ii bogaţi luau în serviciul lor alergători (*pedestrians*), boxeri (*pugilists*) şi călăreţi (*jockeys*) şi îi trimiteau la concursuri. Căci prin aceasta nu se voia satisfacerea necesităţii unei reprezentări tradiţionale, ca în cazul nobilimii din ţările europene continentale, care puneau aşa-numite „ştafete" să alerge înaintea lor spre a face loc caleştilor şi trăsurilor; aici angajarea atleţilor se petrecea mai degrabă ca o reacţie la obligativitatea informală de a cheltui bani. Or, această formă de lux era cea mai potrivită în cazul de faţă, pentru că ea făcea perceptibile şi celor din afară costurile ridicate ale persoanelor în cauză. În plus, oferea ocazia organizării unor concursuri, iar *gentlemen*-ii puteau încheia pariuri pe sume considerabile cu egalii lor, mizând pe rezultatul posibil. Căci a nu clipi măcar atunci când miza era pierdută era, în societatea ultracomercializată a Angliei, o metodă recunoscută de a te asigura pe tine însuţi şi pe cei din jur că posezi nobila virtute aristocrată numită dezinteres (*disinterestedness*) şi faci parte astfel din *society* (înalta societate).

De ce strălucirea acestei *society* nu se reflecta şi asupra atleţilor? Desigur, motivul nu era faptul că îşi practicau activ sportul, căci jocul de cricket şi călăria erau recunoscute ca divertismente (*pastimes*) ale aristocraţiei, iar boxul, *noble art of self-defence* (artă nobilă a autoapărării), fusese acceptat încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea ca substitut al duelului. Nici faptul că atleţii câştigau bani în sport nu le ştirbea onoarea, căci tot banul era mobilul patronilor care îi angajau ca *sportsmen*. Dar intolerabil apărea faptul că jockeii, boxerii, alergătorii şi jucătorii profesionişti de cricket nu au dezvoltat un cod al onoarei profesionale şi au încercat, de câte ori au putut, să utilizeze numeroasele ocazii care li se deschideau ca actori principali ai competiţiilor, pentru a-i înşela pe *gentlemen*. Jockeii, de pildă, îşi drogau caii de curse cu stricnină, ca mijloc de doping, stabileau dinainte cu adversarii rezultatul şi se lăsau „cumpăraţi" de terţi, ca să se lase învinşi.

Provocaţi de asemenea practici corupte, *gentlemen*-ii au luat măsuri pentru regularizarea şi organizarea *sporturilor*. În box s-au stabilit în 1743 aşa-numitele reguli Broughton care, pentru protecţia atleţilor (respectiv a capitalului investit în antrenamentul lor) prescriau purtarea mănuşilor matlasate şi interzicerea loviturilor sub centură; apoi fixau condiţiile generale de concurs şi interziceau în mod explicit boxerilor pariul pe propriile lor lupte. Aproximativ în acelaşi timp, cam prin 1750, a apărut *Jockey Clubul*, ca uniune a proprietarilor de cai de curse, a crescătorilor de cai şi a altor aristocraţi angajaţi în curse, care au dat în curând regulamentul curselor de călărie (*Rules of Racing*) şi au dezvoltat un sistem de acordare a licenţei pentru proprietarii pistelor de călărie, antrenori şi jockey. Iar din 1784 *Clubul de cricket* Marylebone, tot atât de respectabil, revendica o dominaţie complexă

asupra jocului de cricket. Sub egida acestor cluburi, atleţii deveneau subordonaţi disciplinaţi şi controlaţi ai *gentlemen*-ilor *sportsmen*.

Epoca victoriană

Pe fundalul acalmiei conjuncturale din prima jumătate a secolului al XIX-lea, traficul competiţiilor a avut o evoluţie mai degrabă retrogradă, până când, spre mijlocul secolului al XIX-lea, clasa mijlocie (*middle class*), crescută o dată cu industrializarea şi urbanizarea, a intrat în viaţa sportivă. Faptul că aceşti apartenenţi ai unor profesii burgheze, de la jurist până la învăţător şi de la director general până la funcţionar, revendicau acum recunoaşterea generală ca *gentlemen sportsmen*, a dus mai întâi la o explozie cantitativă a instituţiei concursurilor, pentru că ei erau mai numeroşi decât cei care se încadrau în *aristocracy and gentry*. Dacă procentul lor în Anglia şi Wales pe la 1800 era de aproximativ 3%, el a crescut până în 1850 la 16%, iar până în 1900 a crescut din nou până la 30%. Şi aspectul disciplinelor s-a lărgit. Dacă *gentlemen*-ii aristocraţi ai secolului al XVIII-lea cultivau în esenţă doar cursele de cai, cricketul şi boxul, noii veniţi burghezi care li s-au alăturat au „inventat" o mulţime de alte *sporturi*: canotajul, înotul, atletismul uşor, golful, tenisul de câmp, luptele, patinajul etc. Cum pentru fiecare dintre acestea era nevoie de regulă de echipament şi literatură cu reguli de joc, îndrumare a exerciţiului şi recomandări vestimentare, angajamentul sportiv oferea acum şi acestei *middle class* prilejul de a-şi demonstra consumul, la fel ca aristocraţia de odinioară.

Dar înnoirile decisive faţă de secolul al XVIII-lea au fost de altă natură calitativă. În primul rând, *gentlemen*-ii de origine burgheză nu mai priveau *sporturile* lor doar ca pe o distracţie şi o ocazie de a paria, sau ca pe un eveniment monden, ci şi ca prilej de activitate corporală activă. Ideologiile clădite pe aceasta, de la *mens sana in corpore sano* la atitudinea bărbătesc-morală (*manliness*) şi „creştinismul musculos", au devenit componente esenţiale ale educaţiei în internatele elitare numite *public schools*, la universităţile Oxford şi Cambridge şi în educaţia religioasă a tineretului. În loc de *sport*, se vorbea acum tot mai mult de *athleticism*, iar *sportsman*-ul a devenit *athlete*, o figură care era admirată în egală măsură pentru corpul ei echilibrat, cât şi pentru autodisciplină şi simţul onoarei (*fairness*). Şi vechea virtute aristocrată *disinterestedness* avea încă foarte mare preţ la cei din *middleclass*, căci în felul acesta ei demonstrau capacitatea de a pierde şi dispreţul pentru aspiraţia prea evidentă la o performanţă. Chiar în noile discipline fizice: atletismul uşor, înotul şi canotajul nu se făcea la început în mod curent un antrenament orientat.

Dar acceptarea acestor standarde nu îi împiedica pe atleţii burghezi *middle class* să se delimiteze în alte privinţe explicit de pionierii aristocraţi ai sportului. Astfel, principiile organizatorice ale organelor

de control întemeiate de ei erau altele decât cele ale vechiului *Jockey Club* sau ale acelui *Marylebon Cricket Club*, deşi realizările acelora în privinţa raţionalizării erau unanim recunoscute. Motivul rezida în faptul că aceste organizaţii mai vechi aveau un comportament în continuare exclusivist şi îşi recrutau membrii mai mult sau mai puţin exclusiv din rândul aristocraţiei. Aspiranţii trebuiau să se confrunte cu o procedură de balotaj şi era suficient un singur vot negativ ca să fie respinşi. Burghezia nu putea recunoaşte competenţa acestui principiu. Pe de o parte, ea fusese până acum „victima" acestui mecanism de excludere, pe de altă parte ea locuia – spre deosebire de aristocraţie – întregul an în oraşe, cu relaţiile lor sociale mai anonime şi, în plus, era mult prea numeroasă, ca să poată utiliza asemenea restricţii procedurale, care presupun o cunoaştere personală a fiecărui candidat. Organele de control ale noilor *sporturi* burgheze erau de aceea deschise social şi guvernate de un comitet ales în mod democratic. Pentru a se distanţa de repsectabilele *clubs*, ele s-au numit „asociaţii" sau „uniuni" (de exemplu: *Football Association, Rugby Union*).

O altă caracteristică prin care organele de control nou înfiinţate în sport se deosebeau de cele vechi era insistenţa iniţiatorilor burghezi asupra statutului de *amateurs* al atleţilor, recurgând astfel la un cuvânt la modă începând din 1860, cuvânt care desemna o persoană care face un lucru din plăcere şi pentru bucuria pe care i-o procură, şi nu pentru un avantaj financiar. Fără îndoială, paragrafele referitoare la amatorism serveau şi la excluderea clasei muncitoare din instituţia concursurilor sportive, iar unele discipline, de pildă canotajul, mai excludeau până în 1920 în mod explicit muncitorii manuali de la practicarea lor. Dar prevederile de acest fel au rămas totuşi o excepţie, căci majoritatea organelor de control din sport le-au înlocuit cel târziu în 1880 cu formulări fără caracter de clasă, care interziceau tuturor atleţilor în general câştigul material de pe urma sportului.

În această formulă, paragrafele referitoare la amatorism se îndreptau în primul rând împotriva unor persoane al căror statut social de *gentlemen* era incontestabil, dar care nu se conformau „regulilor jocului" din sportul burghez: încă o distanţare de tradiţia aristocrată. E drept că şi la aristocraţi *disinterestedness* în interesele financiare fusese în permanenţă un element al sportivităţii. Dar pe fundalul stilului lor de viaţă orientat spre consumul demonstrativ, în prim-planul acestei reguli nu stăteau veniturile, ci cheltuielile. Să angajeze alergători şi boxeri, să întreţină cai de curse şi să parieze sume atât de mari încât să poată fi ruinaţi – prin aceasta demonstrau aristocraţii *disinterestedness*. Or, tocmai această mentalitate, care îşi găsea expresia în pariurile excesive, era atacată acum de apărătorii noii morale sportive burgheze. Căci ei considerau pariul ca pe un viciu inacceptabil pentru burghezi.

Dincolo de aceasta, idealul amatorismului trebuia să influenţeze morala sportivă a atleţilor din *middle class*. Funcţionarii organelor de

control aveau aici în vedere în special aparenţii amatori (*shamateurs*), care aveau aranjamente private cu organizatorii de competiţii, pentru a-şi asigura venituri suplimentare la cheltuiala de timp şi energie şi în felul acesta stăteau de multe ori mult mai bine decât profesioniştii „cinstiţi”. Producerea unor îngrădiri de clasă formale nu putea să reprezinte prin urmare un mijloc verificat pentru a ţine „curat” sportul de amatori, iar moralizarea singură nu avea nici ea prea mare efect. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, când şi managerii industriei articolelor sportive s-au asociat cu *shamateurs*, din ce în ce mai multe organe de control din sport s-au decis să facă un salt înainte. În loc să condamne ca până atunci sportul profesionist, ei încurajau acum recunoaşterea şi instituţionalizarea lui, fireşte, sub controlul amatorilor.

Excluderea participanţilor nedoriţi din straturile inferioare se mai putea realiza de acum încolo doar spontan, prin cotizaţiile ridicate ale membrilor, preţul pentru aparatura sportivă sau „diferenţele fine” din formele de relaţii sociale – ceea ce însă, în structura lărgită, străbătută de relaţii spontane, din viaţa sportivă engleză, cu ale ei *teams* şi *societies* ale studenţilor şi ale foştilor studenţi, ale grupurilor de colegi, ale comunităţilor locale şi bisericeşti – nu reprezenta ceva fundamental nou. De aceea, nimeni n-a protestat pentru faptul că muncitorii participau cu greu sau nu participau absolut deloc la sportul activ, şi cu atât mai puţin pentru acela că unii *gentlemen* aristocraţi lăsau să se întrevadă o tendinţă de evitare a disciplinelor sportului de amatori, dominate de burghezie, şi tendinţa de „inventare” a unor sporturi noi, exorbitant de scumpe.

Nici apartenentele sexului feminin nu erau în general excluse din competiţie prin statutele stabilite de organele de control ale sporturilor burgheze, ci prin izolarea lor, prin forţa lor financiară de cele mai multe ori scăzută, şi prin consensul general asupra celor ce „se cuvin” unei lady. În afară de *gymnastics*, corectarea ţinutei fizice şi a mobilităţii, ele participau totuşi activ la tenisul de câmp, hockey sau cricket, aşadar la jocurile ce se puteau practica şi în grădina de acasă. Dar şi după ce graniţele acestei sfere private au fost depăşite, chiar ele însele manifestau în general faţă de mania sportivă de la limita dintre secole lipsă de interes sau chiar respingere.

Sport şi spirit sportiv în afara Angliei

Perioada de la începutul secolului XX

Prin scepticism se caracterizau în mod tradiţional şi comentariile observatorilor străini ai sportului englez, precum cele ale călătorilor străini în Anglia secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, care erau dezamăgiţi pe de o parte de patima pariurilor, iar pe de altă parte de boxul „crud” şi fotbalul „dezordonat”. Dacă rezervele manifestate

până la sfârşitul secolului al XIX-lea au făcut loc, cel puţin în „cercurile mai bune", unei curiozităţi generale şi dorinţei de a învăţa, aceasta s-a datorat faptului că evoluţia circulaţiei în ultimele decenii şi, în legătură cu ea, intensificarea comunicaţiilor au adus în materie de sport un masiv suport englezesc. Nu numai că tot mai mulţi străini participau acum la turneele de tenis de câmp de la Wimbledon, la concursul de canotaj din Henley, sau la alte competiţii devenite între timp „legendare", dar a crescut şi numărul britanicilor dornici de călătorii, care se îngrijeau de multiplicarea sporturilor în Europa şi peste Ocean. Dacă la începutul deceniului al patrulea al secolului al XVIII-lea erau transportate anual peste canal aproximativ 50.000 de persoane spre Ostende, Le Havre, Boulogne, Calais şi Dieppe, pe la 1880 erau aproximativ 250.000, iar pe la 1900 o jumătate de milion. Nu puţini dintre turişti, studenţi, oameni de afaceri şi tehnicieni aveau sport „în bagaje", iar în multe cazuri ei îi încurajau pe cei în mijlocul cărora ajungeau să practice şi ei acel sport.

Aceste întreceri sportive provocate mai mult sau mai puţin ad-hoc, decurgeau în principiu exact precum cele din Anglia. Participanţii concurau în disciplinele cunoscute, pe baza regulilor stabilite de organele de control engleze, iar limbajul sportului era limba engleză. Dar de îndată ce populaţia autohtonă, chemată să participe, a prins gust de acea îndeletnicire, iar după puţină vreme a dezvoltat chiar un orgoliu în materie, s-a evidenţiat tot mai mult faptul că „importanţa culturală" a acestor *sports* şi, o dată cu ea, autopercepţia *sportsman*-ului şi percepera lui de către ceilalţi se deosebea în afara Angliei de modelul englez.

Morala sportivă autohtonă de pe continet se evidenţiază prin două caracteristici total „neenglezeşti": localnicii nu considerau că onoarea le era ştirbită dacă primeau drept răsplată pentru sportul practicat chiar bani, cupe de preţ şi medalii, ca să se manifeste cu vreo ocazie. Ei au dat de asemenea cuvântului *record* o nouă semnificaţie: în timp ce englezii înţelegeau prin aceasta un randament atestat, pe baza căruia puteau fi apreciate şansele pariurilor, pentru atleţii din ţările importatoare un record era o realizare maximă, pe care încercau s-o depăşească.

Asemenea deplasări de accent nu rezultau numai din ignoranţa novicilor şi din dezinformarea voită din partea industriei de articole sportive engleze, ai cărei reprezentanţi aveau grijă, de pildă, ca la traducerea regulilor de joc paragrafele referitoare la amatori să fie cât mai şterse (pentru că, altminteri, ei înşişi ar fi fost clasaţi în rubrica *professionalś* şi excluşi de la participare). Tot atât de puţin proveneau distanţările de modelul englez dintr-o bază socială total diferită a sportului; aceasta avea, dimpotrivă, un caracter la fel de burghez şi uneori chiar aristocratic, căci muncitorimea din industrie se ţinea pe continent departe chiar şi de fotbal. Apariţia unui spirit sportiv într-o

oarecare privință „neenglezesc" se explică mai degrabă din faptul că fenomenul în speță evolua în cadrul altor circumstanțe sociale decât cele din „țara sa natală".

Din aceste condiții-cadru făceau parte mai întâi anumite tradiții militare de curte, care în Anglia fie nu existaseră, fie se stinseseră de mult, dar care în multe dintre statele importatoare, mai ales în statele odinioară absolutiste ale continentului european, erau încă foarte vii și se asociau acum cu noua cultură sportivă: predilecția pentru uniforme și medalii, care erau purtate apoi de învingători agățate pe haină ca un ordin; „provocarea" adversarului la un meci, care amintea de tradiția duelului; prețuirea ținutei corecte (ofițerești) la așa-numitele „cavalcade pentru bărbați" care în Germania prusacă au concurat cursele de cai; și, în fine, traducerea noțiunii engleze *fairness* prin „cavalerism". În acest fel *sportsmen*-ii se înconjurau de o aură de respectabilitate deosebită, deși diferențele tradiționale de clasă și stare erau abrogate prin situația competiției.

În plus, sportivii din țările succesoare se dedicau activității lor conștienți de fiecare dată că este vorba de un articol de import din Anglia. Căci Anglia era considerată în străinătate nu numai ca prima națiune sportivă, ci și ca pionier al industrializării și putere mondială. Orgoliul multor tineri din coloniile britanice de odinioară pe de o parte și din națiunile în dezvoltare de pe continentul european și din America de Sud pe de altă parte nu viza numai participarea la competiții și atingerea etaloanelor stabilite de maeștri; ei voiau să-i întreacă pe englezi și să câștige împotriva lor. De aceea, în afara Angliei caracterul competiției sportive ca o întâlnire mondenă suficientă în sine este comparativ mai șters; în schimb, competiția era înțeleasă ca o scenă de spectacol pentru prezentarea forței și dibăciei naționale. Acest mod de a înțelege sportul a devenit decisiv pentru atleți, dar și pentru societățile fictive reprezentate de ei: cluburi, orașe, cercuri de notabilități, grupuri de la Curte, din armată, și publicitatea în parte liberă, în parte oficioasă a mijloacelor de comunicare în masă.

Această contopire dintre sport și naționalism nu a apărut din întâmplare. Căci pe fundalul înaltei industrializări, al construcției metropolelor și al cizelării unui mod de viață metropolitan, deci pe fundalul proceselor de modernizare care, la trecerea din secolul al XIX-lea în secolul XX, se petreceau în Europa și peste Ocean comparativ rapid și în parte erau chiar mai avansate decât chiar în Anglia, în viața sportivă din țările importatoare s-a ajuns la stabilirea unor noi ponderi. Una dintre ele era caracterul veritabil urban al competițiilor. În timp ce în Anglia tocmai cele mai iubite discipline – de pildă Campionatul Național de Cricket – se dezvoltaseră la început în mediul rural și de aceea își câștigaseră prieteni chiar printre criticii de orientare retrogradă ai societății industriale moderne, în țările importatoare sportul a devenit din capul locului un fenomen urban, ba chiar metropolitan. Și preferințele pentru anumite discipline au fost influențate de condițiile-cadru

modificate. În vreme ce disciplinele tehnice moderne se încadrau în aprecierea *sportsmen*-ilor englezi în rubrica „şi altele", sportivii din ţările importatoare au dezvoltat o preferinţă tocmai pentru acestea. La francezi şi italieni cursele de ciclism au avansat la rangul de „sport naţional", iar în alte locuri – ca în Germania şi unele ţări sud-americane – motosportul şi sportul aviatic au ajuns la mare preţ. Spre deosebire de modelul englez, imaginea *sportsmen*-ilor a fost determinată aici de la început de alte conotaţii: progres, viteză şi pericol de moarte.

La fel de definitorie pentru imaginea atleţilor din ţările importatoare a fost bucuria experimentării cu corpul omenesc. Şi această caracteristică era în ţara de apariţie a sportului modern mai degrabă subdezvoltată. Iar aceasta nu doar pentru că, după cum am mai spus, antrenamentul fizic orientat era respins de mulţi *gentlemen sportsmen*, ci şi pentru că Anglia nu dispunea de o tradiţie, instituţional transmisă, a culturii fizice raţionale. Pe de o parte, lipsea instituţia serviciului militar general obligatoriu şi, în legătură cu aceasta, obişnuinţa unor pături largi ale populaţiei cu antrenamentul militar. Pe de altă parte, educaţia fizică civilă, gimnastica răspândită de la începutul secolului al XIX-lea pe continentul european şi pe cel nord-american, era în mare măsură necunoscută în Anglia, pentru că nu fusese popularizată nici prin sistemul şcolar public – care a apărut relativ târziu şi a fost multă vreme subdezvoltat –, nici printr-o mişcare unională care să simpatizeze cu mişcarea politică a burgheziei. Cu privire la tempoul, în parte foarte încet, al evoluţiei mişcării sportive pe continent, trebuie să spunem că instituţiile numite s-au dovedit sub un anumit aspect factori paralizanţi, pentru că legau de ele mijloacele financiare şi potenţiali activişti şi nu rareori emiteau şi un for pentru critica sportivă. Dar ele pregătiseră totuşi decisiv formarea unei conştiinţe generale a mobilităţii şi a capacităţii de formare prin educaţie a corpului, încât în multe ţări importatoare ideea de sport a fost legată de la bun început de valori ca forţă, randament şi rezistenţă.

Acest accent deosebit era subliniat în plus de faptul că ştiinţele moderne ale naturii şi ştiinţele sociale aplicate erau, în momentul răspândirii de atunci a sportului pe continent, mai evoluate decât în „ţara sa natală". În vreme ce în Anglia studenţii universităţilor Oxford şi Cambridge, recunoscuţi drept cei mai amatori de competiţii sportive, se consacrau în general studiului ştiinţelor spiritului, de preferinţă limbilor vechi, un număr frapant de *sportsmen* din ţările importatoare se înscriau la facultăţi din domeniul ştiinţelor moderne ale naturii şi sociale. Aşa cum a dedus John Hoberman într-o cercetare recentă, acest lucru a fost reliefant pentru imaginea figurii atletului, întrucât unii dintre tinerii medici, chimişti, psihologi de clinică şi fiziologi ai muncii au întreprins, în colaborare cu cercetătorii de frunte ai vremii, autoexperimente. Ei au făcut măsurători antropometrice, ergo- şi

electrocardiografice, cercetări Röntgen, analize chimice şi microscopice ale urinei şi ale aerului expirat, exerciţii cu halterele şi extensorul, au încercat să se autohipnotizeze şi au făcut experimente cu droguri precum brandy, cofeina, stricnina şi cocaina. Astăzi se ştie că cele mai multe dintre aceste metode erau de o valoare îndoielnică şi că randamentul crescut măsurat de contemporani oglindea succesele uşoare ale începătorului, care câştiga agilitate şi rutină; căci unui antrenament regulat nu i se supuneau în general nici măcar atleţii de vârf din ţările importatoare decât timp de câteva săptămâni pe an. Dar aceste lucruri nu se cunoşteau încă, aşa că atleţii, prin originea lor socială fii bine hrăniţi ai nobilimii şi burgheziei, fără defecte corporale, reuşeau să se stilizeze până la a deveni o elită în serviciul „rasei umane". „Nu ştim nimic, şi trebuie să o recunoaştem astăzi – anunţa, de exemplu, sportivul de atletism uşor şi funcţionarul sportiv Carl Diem, în 1913, la o întrunire a Ligii Tineretului German –, ştim numai că experienţele noastre de locuitori ai marilor oraşe, în privinţa limitelor randamentului uman, sunt cu siguranţă false." Şi, în completare, el îl cita pe medicul René du Bois-Reymond (fiul renumitului tată), care le-a contestat colegilor săi competenţa în domeniul medicinii sportive şi a confirmat dreptul sportivului de a nu mai asculta „decât de propria sa voce, adică de cea pe care o percepe în propriul său trup."

Propagând aplicarea colaterală a cunoştinţelor astfel dobândite în sistemul educaţiei, în domeniul militar şi personal al economiei private, unii dintre aceşti tineri naturalişti şi sociologi încercau totodată să dea un imbold carierei lor ştiinţifice. Prin relaţia reciprocă strânsă dintre „corp şi spirit", antrenamentul sportiv aduce o contribuţie la formarea „caracterului", a „voinţei" şi a „personalităţii" – aşa suna argumentul – şi de aceea ar fi recomandabil pentru „înaltele scopuri ale unei igiene pozitive naţionale şi de rasă"; aşa suna, de exemplu, o disertaţie medicală prezentată la Halle în 1908 de atletul uşor şi medicul sportiv (respectiv militar) de mai târziu Arthur Mallwitz. În Germania, această strategie de profesionalizare incipientă a dus la formarea, încă dinainte de 1914, a ştiinţei sportului ca o disciplină ştiinţifică autonomă.

Imaginea astfel apărută a atletului – respectiv a sportivului – ca „supraom" ce-şi utilizează propriile rezerve de forţă şi energie a fost popularizată imediat, căci triumful sportivului avea loc concomitent cu invazia mijloacelor moderne de comunicare în masă. Afişe de reclame, reviste ilustrate cu fotografii strălucitoare, în Germania, de exemplu, *Sport im Bild* şi *Sport und Salon*), curând şi „imaginile vii" ale cinematografului le procurau atleţilor o proeminenţă excepţională, iar unii ciclişti profesionişti – mai ales câştigătorii curselor de şase zile şi pe distanţe lungi – au fost curând înconjuraţi de aura starurilor de film.

Ca o concluzie, se poate constata din toate acestea: sportivul (respectiv atletul) s-a „născut" în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea în Anglia şi a avansat, în procesul răspândirii sportului în întreaga lume, până la

prototipul unei „personalități” moderne în toate privințele. Această metamorfoză la care atleții au contribuit intenționat, ca „antreprenori ai propriei lor imagini” (Alain Ehrenberg), progresase deja înaintea Primului Război Mondial atât de mult, încât contururile omului de succes din ziua de azi, iubitor de performanțe și de consum, erau clar recognoscibile. Dar această imagine nu avea să fie durabilă. O dată cu Primul Război Mondial, figura sportivilor a primit încă o dată noi accente caracteristice.

Primul Război Mondial și consecințele sale

Primul Război Mondial a constituit o cezură în lumea sportului, în măsura în care toate armatele implicate au fost active pe câmpul de luptă cel târziu până la trecerea, în 1916-1917, la războiul de poziții, și au edificat un sistem de antrenament regulat pentru a susține moralul trupelor. Atletismul ușor, fotbalul și jocul de handbal de curând inventat erau disciplinele favorite, care, după cum avea să constate în curând, cu dispreț, un general prusac, „dominau viața militară a fiecărei trupe mai mult decât serviciul serios cu arma”. În generația celor născuți în ultima decadă a secolului al XIX-lea, dar și pentru multe persoane mai în vârstă, războiul mondial părea a fi astfel o „instituție de reclamă” pentru sport, cu largi consecințe pentru epoca de după 1918:

Pe de o parte, „masele” de războinici întorși acasă, iubitori de sport, care au pătruns acum în cluburi, uniuni și au invadat tribunele de spectatori, au făcut să explodeze capacitățile existente, iar întrecerile și-au pierdut caracterul elitar dezvoltat înainte de 1914; acest lucru a fost de altfel valabil nu numai pentru disciplinele menționate, ci și pentru ciclism, înot, canotaj, box și în mod special pentru tirul sportiv, pe care acest avânt le-a influențat. Pe de altă parte, mulți dintre cei care în război fuseseră socializați prin sport nu au putut, odată întorși acasă, să-și lepede deprinderile sportive devenite proprii, pur și simplu așa cum își lepădau uniformele – o evoluție care, în statele central- și est-europene perdante, era încurajată în plus de faptul că autoritățile comandamentelor militare se străduiau, sub impresia înfrângerii și – ca în Germania – a evenimentelor revoluționare, să frâneze și să canalizeze tendințele celor întorși acasă prin oferte corespunzătoare.

Amestecul de virtuți sportive și soldățești realizat în război nu a dispărut în felul acesta total. În competiții a ieșit la iveală un număr nemaiîntâlnit de înșelătorii și grosolănii. Iar în discursul publicității concurența sportivă a rămas ceea ce fusese și pe front: „luptă” („arenă”, „solidaritate în luptă”). În loc de „prieten al sportului” se vorbea despre „camarad sportiv”. Acesta nu avea pandant feminin, căci cine se lansa într-un rol de atlet astfel definit adopta, volens nolens, „un aspect masculin care începe să se manifeste curând în îmbrăcăminte, figură,

voce şi mimică, în caracter şi în gesturi"; aşa suna un avertisment dat femeilor iubitoare de sport de către ex-ofiţerul Hermann Westerhaus întors de pe front, care obţinuse după război o diplomă ca profesor de exerciţii fizice şi sport. Prea puţin ne mai surprinde faptul că procentul de femei membre ale unor asociaţii sportive era în Germania, la mijlocul anilor '20, sub 6% şi, prin urmare, mai scăzut decât cel de la începutul secolului.

Această „masculinizare" a fost unul dintre motivele caracterului nesocial şi al lipsei de strălucire a activităţii sportive în Republica de la Weimar. Un alt motiv era faptul că viaţa socială, după pierderea războiului, arăta în general altfel decât în imperiu. Nu numai că modelul civil englez (inclusiv limbajul sportiv englez) pălise. Prin excluderea agresorilor din război de la schimbul cultural internaţional, s-a pierdut şi universalitatea de la începutul veacului. La aceasta s-a adăugat faptul că, o dată cu abdicarea monarhiei, nobilimea dătătoare altădată de ton – pentru că emana în permanenţă luxul – a dispărut acum din viaţa socială, iar marile averi, decimate deja de război, s-au depreciat şi mai mult, căci pentru reducerea eforturilor reparatoare, inflaţia a crescut brusc. De aceea, şi pentru că a fost atrasă prin compasiune cea mai importantă grupă vizată de reclama sportivă: clasa de mijloc burgheză bine situată, ca sponsori au mai apărut curând doar berăriile locale şi fabricanţii de bere, iar asociaţiile şi ligile au devenit văzând cu ochii dependente de subvenţiile statale. De multe ori, problemele financiare erau agravate de faptul că maxima statală era „sport pentru toţi" iar aceasta nu implica doar economie şi disponibilitate pentru redistribuţie, ci însemna şi condamnarea morală a goanei după câştigul particular. Veniturile mai reprezentative provenite din sponsorizări nu trebuiau să revină doar unora, ci în favoarea tuturor.

Două alte motive ale politicii sportive de stat indicau aceeaşi direcţie: de îndată ce s-au reluat relaţiile diplomatice, sportivii de vârf din toate disciplinele trebuiau să funcţioneze la competiţiile sportive din străinătate, mai ales la jocurile olimpice aducătoare de multă publicitate, ca „diplomaţi în costum de trening", iar „sportul de masă" trebuia să sporească „forţa naţiunii". În timp ce forţele liberale şi socialiste înţelegeau prin această lozincă „sănătatea naţiunii" şi echilibrarea ratei scăzute a naşterilor, dreapta politică lua în calcul pregătirea premilitară care se dezvolta, pe ascuns sau pe faţă, în multe asociaţii sportive ale vremii. Prin încurajarea acestei tendinţe se putea întreţine „militantismul" şi putea fi atacată „dictatura" Tratatului de la Versailles; şi unii generali sperau aceasta, care, din pricina reducerii de trupe ordonate de puterile victorioase, propagau un sistem miliţienesc.

Pe acest fundal, funcţionari sportivi, politicieni şi militari au început pe la 1920 o campanie masivă pentru principiul amatorismului, cu totul nepopular înainte de 1914. Proprietăţi esenţiale ale sportivului

de la începutul secolului, precum dinamismul, căutarea succesului, plăcerea riscului şi o anumită lipsă de scrupule faţă de propriul său corp erau acceptate, ce-i drept, şi acum ca şi mai înainte, ba erau chiar insistent cerute politic. Spre deosebire de predecesorii lor, interesaţi în primul rând de prezentarea propriei lor „personalităţi", atleţii perioadei postbelice trebuiau să se pună totuşi în slujba unor comunităţi: fie a naţiunii, fie a asociaţiei sau echipei. Ei nu trebuiau să fie celebrităţi sau staruri, ci să dovedească, aşa cum pretindeau că au făcut-o cei dintre ei care participaseră la război, abnegaţie, spirit de sacrificiu, cu un cuvânt: să fie „eroi".

La baza acestui angajament al atleţilor stătea o receptare simptomatic deformată a vechii virtuţi aristocrate *disinterestedness*. În timp ce în ţara natală a sportului această virtute era considerată drept atestat individual al calităţii de sportivitate (*sportsmanship*), în Germania (şi în alte ţări din Europa Centrală) ea era acum urmărită juridic. Şi în timp ce în Anglia, până la proba contrarie, se presupunea şi despre *professionals* că în situaţiile de competiţie se pot comporta ca *sportsmen*, în Germania această calitate li se contesta acum explicit: argumentul era acela că sportivii profesionişti nu vor da niciodată totul, gândindu-se la următoarea întrecere şi la perspectiva veniturilor pe care le vor putea obţine acolo, prin urmare că nu vor dezvolta calităţi „eroice"; de aceea, ei trebuie priviţi ca artişti sau expozanţi. Un slogan al secretarului general al Comitetului Imperial German pentru Exerciţii Corporale (*DRA*), Carl Diem: „Unde încetează puritatea noţiunii de amatorism încetează şi sportul adevărat!" – era o formulare mai degrabă rezervată a acestei tendinţe de separaţie. Câţiva colegi funcţionari s-au lăsat antrenaţi chiar până la cererea de „suprimare" şi „extirpare a răului". Cel târziu în timpul crizei economice de la sfârșitul anilor '20, când asociaţiilor li s-au diminuat subvenţiile publice, iar funcţionarilor sportivi părea că li se recomandă o atitudine demonstrativ corectă faţă de politicieni şi militari, campania în favoarea amatorismului a dus la excluderea profesioniştilor (*professionals*) din uniunile corespunzătoare fiecărei discipline în parte şi la excluderea uniunilor de profesionişti din *DRA*.

Publicul german a urmat doar condiţionat această logică. Folosirea atleţilor pentru „comunitatea naţională" pe de o parte, şi pentru comunităţi politice şi ideologice (mişcarea muncitorească, bisericile) pe de altă parte, a avut, ce-i drept, loc întocmai. Dar nu a fost previzibil faptul că „beţia colectivă" (Hermann Kosack) produsă de succesele sportive depăşea uneori şi desfiinţa şi graniţele acestor comunităţi. Iar diferenţierea între amator şi sportiv profesionist, erou şi star, i-a apărut de la bun început publicului drept artificială. Astfel, multe dintre „personalităţile sportive" celebrate în anii '20, precum jucătorul de tenis Bill Tilden, „iepuraşul gheţii" Sonja Henie şi alergătorul de talie mondială Paavo Nurmi, nu numai că erau „străine de comunitate"

(fiind străini), ci se încadrau în egală măsură şi în grupa profesioniştilor declaraţi, respectiv – aceasta era valabil pentru concurentul german al lui Nurmi, Otto Peltzer – în grupa tot mai mare a falşilor amatori, care intrau în repetate rânduri în conflict cu federaţia lor.

Când, la mijlocul anilor '30, conjunctura a devenit din nou atractivă, categoriile s-au estompat şi mai mult. Căci naţional-socialiştii, care se amestecau acum fără pricepere în treburile funcţionarilor federaţiilor sportive avansaţi în *Conducerea Sportivă a Reichului,* se străduiau în permanenţă să satisfacă gustul publicului şi să evite scandalurile. De aceea, nu doar paragrafele referitoare la amatorism erau încălcate fără nici o jenă în Al Treilea Reich, şi nu numai în practica de concurs. Nici discursurile duminicale, nici declaraţiile oficiale nu mai corespundeau, în multe cazuri, „doctrinei pure", lucru subliniat în plus de faptul că sportivi profesionişti proeminenţi, ca ciclistul Gustav Kilian, piloţii de curse Bernd Rosemeyer şi Rudolf Carraciola, ca şi campionul mondial de box Max Schmeling, primeau elogiile publice ale unor funcţionari naţional-socialişti. Chiar şi utilizarea politică a atleţilor pentru „comunitatea naţională" era înlăturată. Căci mijlocul stilistic preferat de arta plastică a vremii, primatul frumuseţii, preferinţa pentru statuar şi mai ales noile tehnici fotografice perfecţionate de fotografa sportivă oficială a partidului, Leni Riefenstahl (portrete, fotografii de aproape, dispariţia mediului înconjurător prin fotografierea din poziţie joasă pe fundalul cerului infinit) îi eliberau – cel puţin optic – de „ornamentul masei" (Sigfried Krakauer). Corpul bine antrenat al atletului (şi pentru prima dată şi al atletei!) a devenit astfel o categorie estetică sui-generis.

Dacă Al Doilea Război Mondial n-ar fi pus capăt brusc acestei evoluţii, imaginea dominantă a sportivului s-ar fi orientat prin urmare, mai devreme sau mai târziu, din nou spre „supraom". Pentru aceasta vorbeşte şi evoluţia din SUA, neafectată de evenimentele războiului, unde atleţii şi-au conservat individualismul şi după 1945 (şi unde în mod simptomatic filmele Riefenstahl-Olympia se bucură şi astăzi de o admiraţie neştirbită). Dar, în Europa, Al Doilea Război Mondial a însemnat o cezură şi mai adâncă decât Primul în viaţa cotidiană civilă, iar privaţiunile din perioada postbelică au fost şi mai mari. Idealul „eroului" gata de orice efort, dar modest, care părea să-şi cucerească de fiecare dată victoriile şi spre onoarea echipei şi a statului său, a cunoscut aici nu numai o renaştere, ci a întâlnit pentru prima oară şi o acceptare fără rezerve.

În ce priveşte tânăra Republică Federală Germania, această înflorire târzie se explică în parte prin aceea că „eroul sportiv" se potrivea întocmai cu tendinţa, până azi neştirbită, de transfigurare a culturii pretins democratice şi aparent negrevate politic a anilor '20, pe când „supraomul" era identificat, ca de la sine înţeles, cu fascismul; că iniţial el reprezentase cândva idealul modernilor de la începutul secolului era un fapt căzut de mult în uitare. Dar după 1945 „eroul" a avut

o conjunctură favorabilă şi în Uniunea Sovietică şi statele ei satelit central-europene, inclusiv RDG, şi chiar în Anglia, unde înainte de Al Doilea Război Mondial respectabilul *gentleman amateur* se bucurase încă de cea mai înaltă consideraţie, simpatiile se acumulau – după N. Baker – atât de clar în jurul atletului nepretenţios „din popor", încât organele de control din *english sports* s-au văzut pentru prima oară silite să relaxeze paragrafele referitoare la amatorism – considerate pe plan internaţional cele mai stricte cu putinţă – şi să permită despăgubiri în lipsa salariului. Cu câtă statornicie s-a conservat imaginea „eroului sportiv" în Europa s-a evidenţiat în fine în „sălbaticii ani '60", când s-a dovedit rezistentă atât la corporalitatea sexualizată a generaţiei *rock'n'roll,* cât şi la critica mişcării studenţeşti şi a noii grupări de stânga la principiul randamentului din „capitalismul târziu". Numai componenta soldăţească s-a pierdut, o dată cu distanţarea tot mai mare în timp de războiul mondial; concomitent, creştea în permanenţă numărul femeilor şi al fetelor dornice de competiţie. Iar în ce priveşte spiritul de echipă, disciplina şi asceza, aceste sportive păreau a nu fi cu nimic mai prejos decât colegii lor bărbaţi, chiar dacă în presă erau minimalizate în repetate rânduri ca „o minune de domnişoară".

Dacă vrem să explicăm rezistenta conjunctură favorabilă a eroului sportiv, nu este suficient, deci, să reconstruim spiritul epocii, schimbător în funcţie de fiecare context naţional, ci mai degrabă să numim acele condiţii-cadru ale existenţei sale reale, valabile în egală măsură pentru toate „naţiunile sportive".

Perioada dintre 1950 şi 1980

Cel mai important factor în acest context trebuie considerat intensificarea relaţiilor internaţionale de competiţie sportivă. E drept că sociabilitatea sportivă din afara Angliei fusese „dintotdeauna" o afacere internaţională, chiar globală – după cum am mai spus –, şi aşa funcţiona şi alternanţa între naţionalism şi internaţionalism, mijlocită de *Comitetul Olimpic Internaţional* şi de federaţiile mondiale încă dinainte de 1914. După ce Germania şi alte state perdante ale Primului Război Mondial fuseseră reprimite cu toate onorurile în comunitatea internaţională la sfârşitul anilor '20, internaţionalizarea a primit curând un nou impuls. Pe de o parte, interesele propagandistice ale regimurilor totalitare din Europa, America de Sud şi Asia au făcut ca tot mai mulţi atleţi să fie trimişi de acele state la competiţiile de peste hotare. Pe de altă parte, numărul aşa-numitelor „naţiuni sportive" a crescut la nivel mondial în mod considerabil. Dacă la jocurile olimpice de la Stockholm din 1912 şi de la Antwerpen din 1920 participaseră, de fiecare dată, 28 respectiv 29 de naţiuni, în Berlin în 1936 erau deja 49, iar după Al Doilea Război Mondial – care a ucis mişcarea olimpică, dar nu şi comunicarea sportivă internaţională –, creşterea a continuat

rapid. Iar aceasta, şi pentru că războiul rece care se apropia a făcut ca statele perdante să fie tratate de învingători de la bun început cu o mare blândeţe şi prin urmare să nu se ajungă la un regres al participării. De altfel, în cursul anilor '50 şi '60, şi statele africane eliberate de sub dominaţia colonială au căutat o recunoaştere publică mondială, urmate în anii '70 de „statele Tigru" asiatice, iar în anii '80 China s-a profilat în fine ca nouă putere sportivă mondială. Paralel cu aceasta, s-a diversificat numărul evenimentelor (*events*) internaţionale. Dacă înainte de Al Doilea Război Mondial campionatele mondiale şi europene avuseseră loc – atunci când avuseseră – într-un ritm din patru în patru ani între jocurile olimpice, începând din anii '70 ele s-au organizat anual (ca întreceri la sală sau în aer liber pentru tineret şi juniori). Prin organizarea competiţiilor internaţionale şi ceremoniile sportive de Grand-Prix se adăugau şi mai mulţi concurenţi.

Cum această evoluţie se reproducea prin competiţiile de calificare în practica sportivă a fiecărei ţări, ea a avut drept consecinţă o solicitare crescândă a disponibilităţii ascetice nu numai pentru vârfurile mondiale, ci şi pentru urmaşii ambiţioşi din fiecare ţară în parte.

În primul rând, competiţiile în deplasare au devenit mai numeroase, mai scumpe şi mai acaparatoare de timp. După aprecierile contemporanilor, chiar în atletismul uşor şi fotbalul german, relativ autohtone, în anii '20 atleţii şi fotbaliştii erau deja în deplasare cu sportul lor până la 80 de zile pe an – un grad de mobilitate care, din perspectiva insuficientelor reglementări privitoare la concediu, făcea aproape imposibilă practicarea unei profesii civile.

Consumator de şi mai mult timp şi, în plus, cheltuitor de şi mai multă energie a devenit – *în al doilea rând* – antrenamentul, mai ales în disciplinele fizice clasic-masculine. Dacă înainte de 1900 existaseră în repetate rânduri jucători talentaţi, care ştiuseră să folosească momentul prielnic, cel târziu începând din anii '20 gloria s-a cucerit cu sudoare, iar cine voia să reziste pe plan internaţional trebuia să se supună unui antrenament orientat spre menţinerea condiţiei fizice. Campionul german de semifond şi recordmenul mondial Dr. Otto Peltzer, un institutor, a trecut pentru aceasta în 1925 de la trei la cinci unităţi de antrenament pe săptămână, iar acei sportivi de vârf care se pregăteau în centrele de antrenament germane sau ale altei armate, cheltuiau şi mai mult timp cu aceasta. În deceniile dintre Al Doilea Război Mondial şi 1980, antrenamentul unui sportiv mediu de performanţă a crescut, după aprecierile lui Karl-Heinrich Bette şi Friedhelm Neidhardt, cam de patru ori, încât la sfârşitul acestui interval de timp, el măsura în jur de 20 de ore pe săptămână. Conform unei disertaţii a lui Hans-Eberhard Ulrich din Köln, la începutul anilor '70 în înotul sportiv timpul de antrenament al vârfurilor internaţionale era deja de 34-42 de ore pe săptămână.

Acest calcul include şi timpul cheltuit în comunicarea cu antrenorii, medicii, maseurii şi psihologii. Capacitatea de a-şi procura cu mijloace

proprii asistenţa profesională, respectiv – iar aceasta se întâmpla cel mai frecvent – de a deveni membru al centrelor profesionale conduse de asistenţi, a fost *a treia* cerinţă de la atleţii de după 1945. Şi această evoluţie începuse încă din anii '30 – în Germania cu unităţile de elită din SS şi companiile sportive speciale ale celui de-Al Treilea Reich, în Uniunea Sovietică cu cluburile sportive ale armatei şi poliţiei, în SUA cu edificarea sistemului sportiv din universităţi şi colegii. Dar accelerarea dezvoltării sub impresia războiului rece a fost echivalentul unei creşteri calitative. Pe de o parte, acum, când sportul devenise o arenă de măsurare simbolică a forţelor între cele două sisteme sociale opuse, s-au instituit în Est şi în Vest servicii secrete pentru spionarea metodelor de antrenament ale adversarilor. Pe de altă parte, s-au pus la dispoziţie bani privaţi şi publici, în cantităţi foarte mari, pentru locuri de antrenament, amenajarea cantonamentelor sportive pentru antrenament şi cercetarea ştiinţifică adiacentă.

În RFG, acest imbold favorabil sportului a început în 1967 cu înfiinţarea Ajutorului Sportiv German (*Deutsche Sporthilfe*) ca organizaţie de câştigare a unor Mecena şi de colectare de fonduri private. Doi ani mai târziu, după „eşecul" echipei olimpice la jocurile din Mexic, a apărut, prin înfiinţarea Comitetului Federal pentru Sportul de Performanţă (*Bundesausschuß für Leistungssport*), o instanţă coordonatoare semistatală între federaţiile sportive şi Ministerul Federal de resort, instanţă care, împreună cu Institutul Federal pentru Ştiinţa Sportului (*Bundesinstitut für Sportwissenschaft*) subordonat ei, activa direct în cercetarea sportului ca ştiinţă. După ce Parlamentul German promulgase în 1971 un „Regulament pentru promovarea sportivilor de vârf", s-a realizat în fine, începând din 1974, în cooperare cu uniuni şi şcoli, edificarea unui sistem de centre de performanţă care cuprindea până la urmă 150 de „baze"; pentru pregătirea practică a personalului de specialitate s-a amenajat în 1977 pe terenul Facultăţii Germane de Sport din Köln o Academie de Antrenament. Aceste „baze" sportive (astăzi se numesc *Bazele Olympia*) erau şi sunt gândite din punct de vedere oficial ca model contrar sistemului şcolilor sportive pentru copii şi tineret şi cluburilor sportive elitare din RDG, dar din cele mai recente cercetări sociologice reiese că diferenţele dintre cele două Germanii se limitau în multe detalii doar la nomenclatură.

Perspectivă: sportivul la sfârşitul secolului XX

Creşterea cifrei deplasărilor în străinătate, cheltuielile tot mai mari cu antrenamentele şi scientizarea sportului: aceste trei evoluţii au dus pe plan mondial nu numai la un aflux nemaiîntâlnit de recorduri şi o explozie a performanţelor, ci şi la o creştere – imposibil de evaluat – a numărului atleţilor. A face sport de performanţă, respectiv „de înaltă

performanţă”, cum se spune în Germania începând de la Al Treilea Reich şi respectiv din anii ’60, a devenit de atunci pentru generaţii întregi de tineri adulţi, de tineret şi copii de ambele sexe o experienţă pregnantă de socializare. Trebuie să constatăm însă limitativ pentru statele industriale occidentale că aşa-numitul „sport larg” a crescut considerabil mai repede decât sportul de performanţă. Căci impresionanta explozie a sportului din ultimele decenii – în fosta RFG numărul membrilor asociaţiilor sportive a crescut între 1970 şi 1989 de la 10,5 la 21 de milioane – se datorează mai ales celor care căutau în sport numai divertismentul, socializarea şi o compensaţie pentru lipsa de mişcare din viaţa de zi cu zi. În plus, afluenţa către sportul de performanţă a scăzut de câţiva ani şi chiar într-o măsură care îi face pe unii conducători de federaţii să vorbească despre o „criză de urmaşi”. Astfel, în Germania nici atletismul uşor şi înotul sportiv, nici tenisul – comparativ strălucit –, care de la succesele lui Boris Becker şi Steffi Graf din anii ’80 s-a bucurat de un neaşteptat interes al publicului, nu pot renunţa la reclama pentru atragerea tineretului competitiv.

Pe fundalul evoluţiei schiţate, vom explica limitele acestei creşteri prin faptul că şi pentru „eroii sportului” există limite ale capacităţii de sarcină. Rezultatele demonstrează şi că disponibilitatea de asceză nu este doar o particularitate de caracter, ci presupune şi un calcul satisfăcător al raportului costuri/avantaje. Iar această relaţie s-a dovedit în cursul deceniilor de după 1945 progresiv dezavantajoasă din perspectiva sportivului individual. În afară de faptul că nu este la îndemâna oricui să pătrundă în instituţia tendenţial „totală” a unui centru de performanţă, asemenea „sacrificii” sunt din ce în ce mai dezavantajoase, de vreme ce, după o cheltuială de timp şi energie care în urmă cu 10 sau 20 de ani te mai putea catapulta în rândul vârfurilor mondiale, astăzi mai obţii doar calificarea într-un campionat naţional. În plus, antrenamentul este acompaniat astăzi de multe ori de ingestia masivă şi – după cum se ştie între timp – dăunătoare sănătăţii de anabolizante şi alte substanţe de doping. Experiementele autodeterminate cu propriul corp, caracteristice pentru atleţii de la începutul secolului, nu mai sunt cu putinţă în acest domeniu. Cine dispreţuieşte cunoştinţele de specialitate ale experţilor profesionişti acţionează aici nu numai ca un „amator”, ci poate chiar sinucigaş.

Dar şi viitorul celor care, în condiţiile cadru schiţate, nu-şi sfârşesc cariera ca invalizi de pe urma sportului nu pare nicidecum roz, căci, din pasiune pentru sportul de performanţă şi unilateralizarea vieţii lor cotidiene luată în calcul pentru aceasta, mulţi au căzut într-o „capcană biografică” (Bette/Schimank). Nu numai că sportivii de vârf şi-au limitat în mare măsură contactele private la acei experţi din mediul lor care îşi definesc succesul profesional prin succesul sportiv al protejaţilor lor, dar şi în propria lor evoluţie profesională atleţii sunt limitaţi,

indiferent de faptul că privesc cariera lor sportivă ca hobby sau ca pe o sursă de venit. Căci, în concurența fără milă a sportului de vârf, asigurările curente ale existenței omului modern (asigurarea de boală, de invaliditate, de bătrânețe) sunt fie nerecunoscute, fie lăsate în seama inițiativei private, iar principiul senectuții care îmblânzește efectul legilor pieții în „viața normală" este scos din funcție. Această situație este cu atât mai incomodă cu cât *perioada de înjumătățire a valorii* victoriilor și recordurilor scade tot mai repede, uneori chiar la următoarea competiție nu mai dă nimeni literalmente nimic pe ele. De aceea, chiar sportivii de vârf, plini de succese, sunt sfătuiți să obțină din vreme și certificate cu rezultate permanente în sistemul de învățământ, ca să nu scape din mână „frânghia de salvare din existența civilă" (Gunter Gebauer); de aceea, procentul de elevi, studenți și ucenici între cei promovați de Ajutorul Sportiv German la mijlocul anilor '80 era de aproximativ 60%. Dar această dublă orientare a efortului pentru performanță, la gradul de intensitate pe care l-a atins între timp concurența și în viața profesională, echivalează, mai devreme sau mai târziu, cu o decizie împotriva sportului.

Ca tinerele speranțe să fie din capul locului dezavantajate de sportul de performanță sau nevoite să-l spânzure-n cui prea devreme nu este – istoric vorbind – ceva nou; probabil că cele mai multe cariere de sportivi din secolul XX se vor fi terminat astfel. Dar nou din punct de vedere istoric este faptul că deciziile de acest fel nu prea mai pot fi compensate de sistemul sportiv de astăzi. Iar aceasta nu numai din cauza evoluției demografice (*Pillenknick*) și a epuizării, petrecute între timp, a „rezervei-feminine", ci mai ales pentru că anumite *by-products* ale participării la competiții, dorite fierbinte odinioară, și-au pierdut în ultimii ani din atractivitate. Dacă acordăm încredere acelor biografii și autobiografii ale sportivilor publicate în număr mare încă din anii '20, din aceste avantaje făceau parte în special călătoriile în străinătate cu vaporul transoceanic sau cu avionul, cunoștințele făcute cu personaje proeminente din politică, economie și cultură, atenția acordată de presă și publicitatea prin toate mijloacele de comunicare. Chiar dacă angajamentul sportiv în general nu a dus la depășirea originii sociale, atleții se considerau suficient răsplătiți prin aceasta pentru privațiunile și „sacrificiul" lor și înălțați deasupra semenilor lor.

O anumită mondenitate și nonșalanță mai sunt și astăzi caracteristice stilului sportivilor. Cel târziu de pe la mijlocul anilor '80 această aură și-a pierdut totuși strălucirea. Un prim factor care a contribuit la aceasta este creșterea generală a mobilității și a frecvenței călătoriilor. Aproximativ concomitent cu căderea cortinei de fier, care a depreciat statutul privilegiat de „cadre turistice" al atleților din blocul de Est, a început în Vest epoca turismului ieftin pentru călătoriile în străinătate. De atunci în orice caz, iubitorii de călătorii din straturile mijlocii, dominante prin tradiție în sport, nu mai trebuie neapărat să

aspire la lauri pentru a cunoaşte lumea. Cu Neckermann sau TUI se călătoreşte de multe ori mai bine, în vreme ce călătoriile sportive abia dacă îţi oferă în general ocazia să admiri peisajul (*sightseeing*). De altfel, acelui *global player* care trăieşte cea mai mare parte a anului din valiză, călătoriile prea multe i-au devenit deja o povară.

Un efect similar a produs în Europa Occidentală invazia televiziunii comerciale, care s-a petrecut tot la mijlocul anilor '80. În timp ce apariţia la televizor avea până atunci, tendenţial, audienţa întregii „naţiuni sportive", astăzi, când există mai mult de 24 de canale la alegere, atleţii mai pot atinge un grad suficient de proeminenţă numai atunci când mai multe posturi şi economia reclamei lansează o campanie comună. În plus, sportivii concurează între timp pe piaţa publicităţii cu o mulţime de alţi „antreprenori ai propriei lor imagini", al căror spectru se întinde de la politicieni, trecând prin eroii de seriale, până la acei „fitecine" care se lasă invitaţi în *talk-show*-uri ca specialişti în orice domeniu vrei. Căci, după cum reiese dintr-o anchetă a Stefaniei Kley, chiar printre cei aleşi de economia reclamei ca *testimonials* (prototipuri) numai aproximativ trei procente sunt sportivi. Iar aceştia, la rândul lor, suferă evident de pierderea sferei private, care merge mână în mână cu campania de reclamă.

Evoluţia din ultimele decenii nu a oferit deci noi şanse pentru marea majoritate a atleţilor. În multe privinţe ea le-a blocat chiar unele şanse. Unele federaţii sportive şi Comitetul Olimpic Internaţional au ajuns, prin concurenţa posturilor private care îşi dispută drepturile de transmisie, în rolul monopoliştilor de ofertă şi dispun, pentru prima oară după o istorie mai mult decât seculară, de considerabile sume de bani, de care îi lasă – chiar dacă nu de bunăvoie – şi pe atleţi să profite, ca actori principali ai spectacolului atât de profitabil. Dar cum mijloacele de popularizare în masă sunt interesate în general numai de disciplinele telegene, mai ales de fotbal, tenis şi atletismul uşor, celelalte federaţii şi ceilalţi atleţi depind, în marea lor majoritate, în continuare de subvenţii din mâinile care administrează banul public – şi care, de la sfârşitul războiului rece, îi expediază către noile surse ce pretind a curge atât de îmbelşugat, dar nu pentru ei. Criza financiară a sportului, produsă de prăbuşirea aparatelor de stat în blocul estic, îşi găseşte astfel paralela în Vest.

Din perspectiva acestui articol se poate observa, ca un alt efect negativ al recentei evoluţii, o decuplare a sportului de performanţă de sportul larg. Spre deosebire de mişcarea sportivă de masă (*Trimm-dich--Bewegung*) din anii '20, care era suportată preponderent de membrii unor ascoiaţii, noul val de *fitness*, stimulat de industria articolelor sportive şi a deservirii publice, se sprijină în primul rând pe indivizi izolaţi. Cine vrea să-şi perfecţioneze corpul, face *jogging* singur unde vrea el sau – lucru valabil pentru femei, care în sistemul tradiţional de asociaţii sportive erau mai puţin reprezentate – frecventează studiouri

de gimnastică comerciale, cu relaţiile lor sociale anonime. La aceasta se adaugă faptul că spectrul disciplinelor sportive s-a lărgit în ultimul deceniu ajungând la un număr de peste 240 (!), după cum ne comunică Klaus Heinemann şi Manfred Schubert într-un studiu de caz pentru Hamburg. O mare parte din sporturile moderne de divertisment şi aventură, de la ciclismul-BMX, trecând prin *bungeejumping*, până la *freeclimbing*, nu sunt oferite deloc de sectorul organizaţiilor sportive, cu orientarea sa tradiţională spre disciplinele competiţiilor clasice, după cum, invers, promotorii noilor discipline evită din capul locului orice atingere cu sportul tradiţional.

Pentru figura socială a sportivului aceste tendinţe centrifuge sunt pline de consecinţe, întrucât ele îngreunează „transferul de imagine" de până acum, de la sportul de performanţă la sportul larg, respectiv la sportul din timpul liber. Nu numai că mulţi sportivi în timpul liber s-au emancipat de mult de idealul „eroului sportiv", din perspectiva pierderii de prestigiu a acestuia; dar, între timp, chiar sportul din timpul liber, prin impulsurile primite din branşa modei şi a societăţii, a industriei turismului şi divertismentului, câştigă la rândul său caracter de ideal pentru elita sportivilor de performanţă. O demonstrează Calendarul Badenixen, în care înotătoare de vârf pozează ca fotomodele, şi transmisiile de televiziune ale unor concursuri de atletism uşor, la care finaliştii încearcă să se pună într-o lumină bună prin frizuri artistice, zgărdiţe de aur atârnate la gât sau ochelari de soare ultrastilaţi, ca *trendsetter* (lansatori de modă). Virtuţile decisive din viaţa de zi cu zi ale acestor sportivi: asceza şi „sacrificiul voluntar" sunt, dimpotrivă, puse sub obroc.

La sfârşitul secolului XX, atleţii se apropie prin urmare iarăşi de tipul omului de succes de la începutul secolului, interesat în primul rând de sine însuşi şi de prezentarea „personalităţii" sale, totodată iubitor de performanţă şi consum, om care dispăruse din arene o dată cu Primul Război Mondial pentru câteva decenii. Totuşi, această reînnodare a tradiţiei nu este pentru ei lipsită de riscuri. Căci aprecierea publicului pune şi acum, ca şi atunci, mare preţ pe „eroul sportiv" al epocii inter- şi postbelice, ba chiar pare să-l preţuiască mai mult decât pe învingătorii de astăzi, în care nu poate să recunoască decât o imagine reflectată a propriului său hedonism. Ca să preiau o imagine din Bette/Schimank: aşa cum în grădina zoologică sunt prezentate în special acele animale care nu mai apar decât rar sau chiar deloc în libertate, în mediul lor sălbatic natural, publicul sportiv ar vrea şi el să privească eroii de odinioară, un gust pe care mijloacele de popularizare şi economia de reclamă i-l satisfac de altfel cu plăcere: canale speciale de sport transmit în repetate rânduri la televiziune meciuri de box, de tenis, şi curse „legendare", iar la deschiderea festivă a Jocurilor Olimpice din Atlanta, în 1996, au defilat giganţii sportului

dintre anii 1950 şi 1970, de la Muhammad Ali până la Emil Zatopek. Prin măsuri de acest fel, „eroii" din trecut sunt desprinşi, ce-i drept, din contextul epocii lor istorice şi din cel în care îşi duc viaţa de zi cu zi şi, într-o oarecare măsură, neutralizaţi. În concurenţa pentru favorurile publicului, acesta este totuşi un avantaj, pentru că-i face apţi pentru proiecţii de orice fel.

Dincolo de aceasta, ei sunt structural superiori atleţilor din prezent: în timp ce tinerii trebuie să se obişnuiască, în perspectiva pe timp lung, cu gândul unei curbe a performanţei în scădere, pentru icoanele trecutului se aplică principiul: cu cât sunt mai bătrâni, cu atât au fost mai buni. Iar aceasta îi face pe tinerii de azi să nu se mai simtă atât de atraşi de alternativa alegerii unei serioase cariere sportive. La sfârşitul secolului XX, cu istoria sa plină de schimbări, atleţii s-au emancipat cu succes de povara angajamentului politic, naţional şi ideologic; dar spiritul acestui secol nu l-au putut scutura până acum nici măcar „personalităţile" sportive.

Referinţe bibliografice

Bale, John/Maguire, Joseph (ed.), *The Global Sports Arena. Athletic Talent Migration in an Interdependent World*, Londra, 1994.

Bakker, F.C. ş.a., *Sportpsychologie, Grundlagen und Anwendungen*, Bern, 1992.

Bette, Karl Heinrich/ Schimank, Uwe, *Doping im Hochleistungssport,* Frankfurt a. M., 1995.

Brailsford, Dennis, *British Sport. A Social History*, Cambridge, 1992.

Dietrich, Knut ş. a., *Kommerzielle Sportanbieter. Eine empirische Studie zu Nachfrage, Angebot und Beschäftigungschancen im privaten Sportmarkt*, Schorndorf, 1990.

Eisenberg, Christiane (ed.), *Fußball, soccer, calcio. Ein englischer Sport auf seinem Weg um die Welt*, München, 1997.

–, *Gesellschaftsgeschichte des Sports. Die Dynamik eines englisch-deutschen Kulturtransfers (1800-1939),* Paderborn, 1998.

Guttmann, Allen, *The Olympics. A History of the Modern Games*, Urbana/Ill., 1992.

–, *Games and Empires. Modern Sports and Cultural Imperialism*, New York, 1994.

Hargreaves, Jennifer, *Sporting females. Critical issues in the history and sociology of women's sports*, Londra, 1994.

Hartmann, Grit (ed.), *Goldkinder. Die DDR im Spiegel ihres Spitzensports*, Leipzig, 1997.

Heinemann, Klaus/Schubert, Manfred, *Der Sportverein. Ergebnisse einer repräsentativen Untersuchung*, Schorndorf, 1994.

Hobermann, John, *Sterbliche Maschinen. Doping und die Unmenschlichkeit des Hochleistungssports*, Aachen, 1994.

Kasack, Hermann, „Sport als Lebensgefühl", în: *Die Weltbühne*, an 24, nr. 41, 9.10.1928, pp. 557-558.

Quell, Michael, *Das Bild vom Sport. Sportkonzepte von Weimar bis heute*, Münster, 1989.

Rowe, David, *Popular Cultures. Rock Music, Sport and the Politics of Pleasure*, Londra, 1995.

Veblen, Thorstein, *Theorie der feinen Leute. Eine ökonomische Untersuchung der Institution*, Frankfrut a. M., 1986.

Wopp, Christian, *Entwicklungen und Perspektiven des Freizeitsports*, Aachen, 1995.

Capitolul 5

TURISTUL

Hasso Spode

În 1947 istoricul britanic John Pimlott constata că știința istoriei a ignorat una dintre cele mai importante caracteristici ale culturii moderne: „migrația celor în concediu spre mare, sat și munte". Căutarea în masă de variație într-un mediu străin, sub patronajul sigur al organizațiilor de turism, este reprezentativă pentru modernitate, spune el; concediul anual reprezintă o ameliorare revoluționară a calității vieții, el a format obiceiuri și mode, a transformat sate în mari orașe și a creat noi ramuri economice.

Și într-adevăr, astăzi, după o jumătate de secol, turismul se numără printre cele mai mari branșe mondiale. Puterea de influență a lui *homo turisticus* în epocă este evidentă. Dar până de curând știința istoriei abia dacă l-a luat în seamă. Un indiciu asupra motivelor acestei obtuzități – și totodată o *differentia specifica* față de mai vechile forme de călătorie, care sunt cercetate incomparabil mai bine – ne procură diferența dintre călători și turiști: celor din urmă le este proprie o lipsă structurală de originalitate și eroism, ei au izul masei vulgare. Călători pe „căi bătute", turiștii au fost întotdeauna ținta disprețului criticii culturale, dar cel care ține la imaginea sa se consideră călător.

Această diferență poate fi azi de cele mai multe ori una pur simbolică, ce servește distincției sociale în mediile burgheze. Totuși, ea mai conservă o amintire a vremii în care nu exista turism. În cele ce urmează va fi schițată mai întâi apariția acestei forme de călătorie în secolul al XVIII-lea, ca apoi să urmărim extinderea și transformarea ei. Aici se pot deosebi faze caracteristice care au fost parcurse – cu diverse intensități – în multe țări uimitor de sincron.

În faza de apariție, se formează perspectiva turistică; turismul nu este în legătură cu un concediu anual, ci rămâne o întreprindere excepțională din punct de vedere temporal și social. În lunga fază de extindere și formare – care se poate subdiviza la rândul ei –, de la începutul secolului al XIX-lea până la jumătatea secolului XX, turismul

devine un comportament în timpul liber, canalizat în intervale ce se repetă din an în an. Se construiesc instituţii corespunzătoare şi infrastructuri; se stabileşte un set de practici turistice şi o cunoaştere comună care să le umple de sens; exclusivitatea socială a participării la turism se relaxează progresiv. În a doua jumătate a secolului XX urmează apoi faza de impunere şi de consolidare: călătoria din concediu devine o componentă firească în structura vieţii majorităţii oamenilor din ţările bogate.

Cel mai mare interes merită să fie acordat apariţiei acestui obicei, instituţionalizării şi difuzării lui în primele două faze; cea mai recentă fază se epuizează încă de la început – ceea ce poate surprinde din perspectiva discursului omniprezent şi a practicii turismului – în aplicarea pe scară largă a fenomenului apărut mai înainte.

Natură, libertate, istorie: perspectiva turistică

Dintotdeauna oamenii au fost pe drum. Uneori se fac speculaţii pe această temă, spunându-se că turismul ar fi expresia unei dispoziţii genetice dobândite într-o preistorie nomadă, care ar funcţiona acum aproape în gol, întrucât călătoria turistică este lipsită de orice motiv palpabil. Renunţând la un atare biologism naiv, trebuie să privim aici turismul ca pe un fapt care a devenit cultural.

Este remarcabilă într-adevăr nedeterminarea cu totul particulară, aparenta lipsă de scop a călătoriei turistice. Abia ulterior i s-au atribuit scopuri raţionale – recreerea şi educaţia – care să ajute la justificarea cheltuielii de timp şi de bani. Anchetele din ziua de azi atestă această nedeterminare, înşirând un fascicul de motive total opuse, de exemplu: „linişte" şi „natură" versus „distracţie" şi „activitate". Motivaţia apare în aceste răspunsuri ca un loc gol ce poate fi umplut după bunul plac. Nu se poate spune cu mult mai mult decât că se aşteaptă ceva pozitiv, şi anume ceva pe care viaţa de zi cu zi nu îl oferă sau îl oferă insuficient. Ca să aflăm de ce milioane de oameni pun la bătaie anual mijloace considerabile pentru ceva a cărui utilitate rămâne atât de difuză, trebuie să căutăm structuri care zac mai adânc. Pe lângă premisele sociale, economice, tehnice şi juridice, în cazul turismului imboldurile psihologice joacă rolul decisiv: el este manifestarea şi consecinţa unei mentalităţi specifice.

Această mentalitate devine sesizabilă ca fenomen de masă pentru prima dată în secolul al XVIII-lea. Scopul principal al călătoriei benevole îl constituia până atunci câştigul: bunuri materiale promiteau concomitent motivele adesea strâns întreţesute: război, comerţ şi asigurarea dominaţiei, respectiv a guvernării. Bunurile materiale care se câştigau în călătorie erau liniştea sufletească, sănătatea şi cunoaşterea. Pelerinajul era pe de o parte excelent organizat, călătoria la băi a luat un nou

avânt, iar ritmul de viaţă al multor stări şi grupuri sociale recomanda o perioadă de formare în străinătate: marele tur (*grand tour*) al tineretului aristocrat, micul mare tur (*petit grand tour*), respectiv călătoria de studii burgheză, anii de călătorie (*die Wanderjahre*) ai calfelor şi studenţilor (călători). Elemente ale acestor forme de călătorie se regăsesc şi în turism, el s-a format prin utilizarea unor imagini, dorinţe şi practici, dar plasate într-un nou ansamblu, care avea să se dovedească foarte durabil.

Paradisuri accesibile: Alpii şi marea

„Pustiu" şi „înspăimântător" sunau din Antichitate atributele standard pentru un ţinut muntos; numai natura făcută utilă, cu câmpuri şi păduri, era considerată plăcută şi frumoasă. Şi în *Sentimantal Journey* (1768) a lui Sterne se mai găsesc menţionaţi „munţii şi cataractele inaccesibile" cu obligatoria „groază". Dar între timp se pot auzi cu totul alte tonuri. În poemul didactic de istorie naturală al lui Albrecht von Haller despre Alpi (1729), aceştia devin deja mărturii pentru măreţia Creaţiei: „Când prima rază a lui Titan zăpada de pe culmi o poleieşte..." Până târziu în secolul al XVIII-lea biruie o perspectivă emfatic-estetizantă sau, cum s-a numit curând, romantică asupra universului montan. Geßner lăudase în 1756 munţii „venerabili", în care oamenii ar fi încă liberi de „raporturile de sclavie" pe care le-a creat „nefericita îndepărtare de natură"; în acest sens celebra Rousseau în *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) Alpii Apuseni. Maxima (greşit) atribuită lui: „Înapoi la natură!" devine laitmotivul unui sentiment neplăcut tot mai pregnant provocat de progres; acestă călătorie trebuie să ducă acum în Paradisul pierdut. Locuitorul Alpilor a devenit indianul european, „bunul sălbatic", nestricat de binecuvântările îndoielnice ale civilizaţiei, liber de încătuşările înmiite ale societăţii disciplinare. Adepţii lui Rousseau credeau că văd în munţi inocenţa, virtutea şi libertatea „stării naturale" şi că pot astfel s-o conserve. Între timp, călătorilor din centre putea să le iasă înaintea ochilor şi uriaşa forţă a „progresului" de acasă, ceea ce îi umplea de tristeţe pentru pierderea „naturii" – şi totodată de o mândrie secretă, tocmai pentru realizările acestui „progres". O emoţionalitate puternică dulce-amară a stat la originea percepţiei turistice.

La fel ca muntele, şi ţărmul mărilor trecea drept „pustiu" şi „neospitalier", dar şi aici, aproape concomitent, frica a făcut loc unei emotivităţi, care s-a intensificat până la izbucnirea în lacrimi. Natura „eternă", „neatinsă" de mâna omului, stâncile abrupte, jocul valurilor, întinderile fără de sfârşit sunt privite la început tot ca o dovadă a omnipotenţei şi bunătăţii lui Dumnezeu. La aceasta s-a adăugat: chiar mai mult decât aerului de la munte, apei mării i se atribuie virtuţi curative. O legătură solidă între apă, sănătate şi credinţă a întreprins de exemplu

„hidroteologia" directorului de gimnaziu din Hamburg (1734) Fabricius. Mai profani, medicii englezi recomandă, ca medicament contra multor boli şi stări de slăbiciune, utilizarea internă şi externă a apei de mare. În Scarborough, o localitate maritimă preţuită pentru izvoarele sale minerale, s-a petrecut în 1730 trecerea de la staţiunea balneară la staţiunea balneară maritimă. Chesterfield scria că acolo „bathing in the sea is become the general practice of both sexes" (scăldatul în mare a devenit practica generală a ambelor sexe). Și alte sate au fost transformate în *seaside resorts* (staţiuni maritime): Brighthelmstone/Brighton, Ramsgate, Margate ş. a. Cu hotel pe plajă, bibliotecă, cazino, teatru și hipodrom au apărut acolo noi spaţii pentru experienţe noi şi o nouă economie. Pentru a evita atât pericolele mării cât şi ale seducţiei senzuale, ambele sexe (*both sexes*) se serveau curând de o *bathing mashine* (maşină de scăldat): se lăsau purtaţi în apa mai puţin adâncă de o trăsură închisă trasă de cai, se dezbrăcau şi se cufundau – mai mult sau mai puţin protejaţi de o marchiză – în valurile reci. În timp ce evlavioasa hidroteologie cădea în uitare, în staţiunile de băi maritime începea o lungă luptă între „principiul curativ" şi cel al „plăcerii" (Richter). Medicii procurau pentru mulţi doar un paravan pentru plăcerea pe care le-o oferea sejurul acolo. „Recuperezi puţin din sănătatea pierdută şi îţi pierzi inima", nota în 1775 Lichtenberg despre Margate şi recomanda înfiinţarea unei staţiuni balneare maritime şi în Germania.

Ceea ce s-a şi întâmplat cu începere de la sfârşitul secolului al XVIII-lea pe multe ţărmuri nordice (Ostende, Doberan, Dieppe, ş. a.), chiar şi în îndepărtata Americă (Newport ş. a.). Concomitent, au fost „descoperite" tot mai multe paradisuri, ca scoţienele Highlands, Wales sau Rhinul. Pe urmele unor poeţi, aventurieri şi cercetători ai naturii, primii turişti călătoreau utilizând binefacerile acelui „progres" căruia îi întorceau spatele: pe drum o mai bună siguranţă şi îmbunătăţirea legăturilor în transporturi – clienţii poştalioanelor erau asiguraţi împotriva atacurilor –, iar în staţiuni servicii de deservire specializate, de la maşinile de scăldat până la călăuza din munţi.

Însă numărul oamenilor care călătoreau doar de plăcere rămânea încă infim de mic. Celor mai mulţi acest tip de călătorie le era interzis nu numai financiar, ci şi juridic. Dar şi călătoria impusă de starea socială era o intreprindere foarte istovitoare şi care solicita înainte de toate timp şi costuri enorme. Această cheltuială putea – şi voia – s-o facă numai o minoritate, chiar şi din cadrul elitelor aristocrat-burgheze. Ea se recruta dintre tinerii de bani gata (*jeunesse dorée*) în Anglia, ca şi în Franţa, Germania şi Scandinavia; copiii nu erau reprezentaţi deloc, femeile rareori şi atunci însoţite de cele mai multe ori de bărbaţi. Dar în pofida cantităţii foarte mici, călătoriile reprezentau deja un fenomen de masă: la locurile de destinaţie se consolidaseră într-o rutină modele comportamentale, aşteptări şi necesităţi, ajungând până la cărţile şi imaginile care stabileau dinainte priveliştile ce

meritau a fi văzute, recomandând, doar ele, perspectiva „corectă" asupra cascadelor şi golfurilor maritime, împreună cu sentimentele pe care această perspectivă trebuiau să le provoace.

Temporalizarea turismului

Perspectiva turistică a apărut pe fundalul unor linii de evoluţie spiritual-filozofică, politic-statală şi organizatoric-tehnică care s-au acumulat în secolul al XVIII-lea în mult discutatul „progres". Optimiştii şi pesimiştii progresului (vorbind în termeni de istoria ideilor: iluminismul şi romantismul) au format în această privinţă de la început două feţe ale aceleiaşi medalii. O „unealtă mentală" comună organiza percepţia şi aprecierea contradictorie a lumii: timpul. Lucrurile nu mai erau ordonate după calităţi morfologic-senzoriale, ci după istoria ascunsă în ele, după gradul lor de evoluţie. Şi peisajele şi culturile erau temporalizate, *id est* calificate drept grăbite (au luat-o prea repede înainte) sau retardate. Călătorul nu se mai mişca acum numai orizontal prin varietăţile de topografie şi „popoare", ci totodată şi vertical, prin treptele evoluţiei pe care ele le reprezentau. Călătoria însemna astfel a trăi „experienţa sincronismului asincronicului" în adevăratul sens al cuvântului, a se mişca între ieri, astăzi şi mâine: între spaţii, culturi şi clase de vârstă central-moderne şi periferic-arhaice. Pentru turist era carcateristic în acest punct drumul „înapoi": un călător în timp, în trecut. Destinaţiile sale nu erau, ca ale călătorului care se educa, zonele centrale, nucleele, ci, dimpotrivă, zonele de la periferia progresului: naturaleţea virginală, autenticul şi libertatea, ceea ce încă nu fusese domesticit.

Turismul modern

Realitatea văzută de turist era mai puţin oglinda celor ce existau dinainte acolo, cât a celor ce existau înăuntrul său. Fantezia se raporta la spaţii romantic, îşi construia „autenticul" ca lume reală, tangibilă. În secolul al XIX-lea şi în secolul XX, diversele linii şi forme ale acestei „călătorii de dragul călătoriei" sunt reunite în ceea ce numim astăzi turism.

Natura lui jucăuş fantastică i-a devenit însă oarecum penibilă burghezului. Aşa că el a flancat acest proces de formare cu două mituri puternice, ataşate de motive solide: pe de o parte – recurgând la călătoria la băi – sănătatea şi recreerea, pe de altă parte – recurgând la călătoria formativă – împărtăşirea cunoştinţelor şi înţelegerea popoarelor. Totodată, turismul şi-a apropriat aproape toate celelalte motive şi forme de călătorie: munca, iubirea, serbarea, aventura, vindecarea sufletului, până la război ca aventură extremă; mai ales călătoria

curativă, congregațională și călătoria la oraș au devenit turistice. Chiar cine ajungea la Paris „cu afaceri" se năpustea în viața de noapte și făcea pelerinajul până la Arcul de Triumf, pentru a intra în posesia lui ca imagine sau întruchipare plastică și să-l ia cu el acasă. Cu toate acestea „autenticitatea", „natura", „libertatea" și „istoria" au rămas cele mai importante categorii pentru construcția spațiilor turistice.

Inovații de bază

În prima jumătate a secolului al XIX-lea se situează inovațiile care aveau să contribuie la reușita turismului: ghidul turistic, calea ferată, călătoria cu toate cheltuielile incluse în preț și călătoria de grup.

O dată cu publicarea, în 1929, a unui *Handbook for Travellers*, al lui John Murray III, a început era ghidurilor turistice standardizate, care a desființat apodemicele prolixe. În Germania, Karl Bädeker a copiat această idee cu atât de mult succes, încât *Baedekerul* (așa cum era ortografiat în edițiile din străinătate) a devenit termen generic. El se adresa unui public înstărit, unei burghezii culturale, căreia nu mai trebuia să i se explice sensul și utilitatea călătoriei. El înmănunchea și întărea curentele turistice, arătând dinainte „what ought to be seen" (ce merita să fie văzut) (Murray, 1836) și îi deschidea totodată călătorului neexperimentat spațiul străin, sugerându-i reguli de comportament și oferindu-i date precise despre hanuri, legături de transport etc., încât acesta „să se poată lipsi de salariații locali" (*Bädecker*, 1839). Riscurile călătoriei deveniseră mai calculabile. La sfârșitul secolului, literatura ghidurilor turistice s-a dezvoltat foarte mult și s-a specializat în serii concurente care – precum *Grieben* – vizau un public mai larg.

Edițiile în număr tot mai mare sunt mărturia creșterii turismului. Aceasta mai cu seamă grație introducerii forței vaporilor în transporturi. Pe de o parte în navigația fluvială: în 1850 ea transporta deja pe Rhin un milion de pasageri (printre care o mare parte de turiști englezi). Dar adevărata revoluție a fost trăsura pusă pe șine și trasă de un „bidiviu cu aburi" – calea ferată. Poștalioanele rapide care circulau pe străzile meșteșugite acceleraseră deja mult călătoria, dar calea ferată – prima porțiune pentru transportul persoanelor s-a deschis în Anglia în 1830 – a însemnat o revoluție a „noțiunilor elementare de timp și spațiu", după cum scria Heinrich Heine în 1843 din Paris: „Simt deja parfumul teilor germani, iar Marea Nordului de pragul meu își sparge valurile." Și cum călătoria turistică era o călătorie în timp, se descoperise acum tocmai mașina timpului adecvată! Suprimarea spațiului prin durata fulgerător scurtată a călătoriei a avut efectul unui șoc, provocând fie euforie, fie teamă. Desigur, în cele mai multe cazuri, au trecut decenii de la construirea rețelei de cale ferată până la utilizarea ei turistică; destinații îndepărtate erau acum mai ușor de atins, dar în stațiile de cale ferată aștepta în continuare trăsura. Abia

sfârşitul secolului al XIX-lea a adus concomitent introducerea pe continent a vagonului de dormit şi a vagonului restaurant şi ramificarea sistemului de şine; între 1840 şi 1910 în Europa lungimea căii ferate a crescut de la 3.000 la peste 330.000 km, în SUA de la 4.000 la peste 400.000. Acolo unde destinaţiile turistice au fost conectate la calea ferată – ca băile maritime engleze încă din 1840 –, numărul vizitatorilor a făcut un salt uriaş. În 1844, de Paşti, 15.000 de londonezi se plimbau prin Brighton, iar indivizii distinşi şi moderni (*distinction and fashion*) fugeau acum din locurile ce fuseseră prinse în „braţele de caracatiţă ale căii ferate".

Calea ferată era un mijloc de transport democratic: cu clasa I nu ajungeai mai repede la destinaţie decât cu clasa a IV-a. În plus, din 1839 a fost utilizată pentru organizarea unor călătorii colective cu preţ redus. Cel mai genial a transpus această idee apărătorul abstinenţei, baptistul Thomas Cook din Leicester: „We must have railways for the millions!" În 1841 el închiriase un tren special, care transporta aproximativ 500 de excursionişti din cârciumi şi tripouri la o celebrare a temperanţei în alăturatul Loughborough; pentru un shilling li se ofereau nu doar discursuri înflăcărate împotriva „diavolului alcool", ci şi ceai şi fursecuri. Cook a ştiut să unească interesele social-reformatoare cu cele comerciale şi a înfiinţat o agenţie de voiaj care oferea transportul în aproape toate regiunile „pitoreşti" ale regatului. În 1856 el a condus primul tur al continentului: Antwerpen, Waterloo, Rhin, Heidelberg, Strasbourg, Paris. Programul avea o scală largă: pentru straturile inferioare Cook oferea călătorii duminicale sub razele lunii (*moonshine*), care începeau şi se sfârşeau noaptea. În 1869 acestor tururi li s-au adăugat şi destinaţii extra-europene, mai ales Palestina şi Egiptul, unde *Thos. Cook & Son* deţinea în 1890, cu cele 15 vapoare ale sale de pe Nil, un monopol asupra călătoriilor maritime de plăcere. Firma creştină organiza chiar pelerinaje la Mecca. Instrumentarul fundamental al branşei turistice a fost dezvoltat de dinastia Cook, sau pentru prima oară utilizat în stil mare. Clientul primea, o dată cu biletul de călătorie, un întreg pachet de servicii complete: transport, pensiune şi cazare de noapte, ghid de călătorie şi accesorii de confort, de la salariu pentru translator şi cămilar până la bilete pentru Misterele din Oberammergau. Iar dacă aceste călătorii pauşale erau în plus incluse într-o călătorie de grup, se ofereau şi reduceri de preţ corespunzătoare, iar pragurile de inhibiţie pentru călătorii neexperimentaţi – precum femeile – erau depăşite. Cookismul a fost predecesorul fordismului: industrializarea călătoriei fusese introdusă. Fireşte, Cook nu a activat singur în acest domeniu. Încă din 1800 unele călătorii de studii erau organizate izolat ca nişte călătorii de grup, de exemplu de istoricul Gatterer din Göttingen. La Londra, Cook şi-a format un concurent puternic în persoana lui Henry Gaze (ulterior preluat de el); la Lyon a fost imitat, începând din 1873, de Lubin, la Berlin, din 1854 de

Riesel, iar mai târziu de fraţii Stangen, ale căror călătorii în străinătate, perfect organizate, nu erau cu nimic mai prejos decât modelul lor. Şi unele societăţi amatoare s-au lansat în jurul lui 1890 în turism şi au inventat croaziera; în curând se puteau rezerva locuri chiar pentru călătorii la Polul Nord. Înainte de Primul Război Mondial îşi ofereau serviciile antreprenori din aproape toate ţările Europei şi Americii. În birourile de turism se puteau obţine acum chiar orientări în inima Africii şi în pădurile Amazonului. Dar numai în Anglia imboldul moral social-politic juca un rol: să consideri călătoria o *rational recreation*, ca un remediu împotriva condiţiilor de viaţă nesănătoase şi a poverii „maselor". Dar la fraţii Stangen călătorii ieftine de duminică nu se puteau obţine: în 1900, pentru o călătorie în Orient se plăteau 2.500 de mărci, 11.000 pentru „călătoria în jurul pământului", ceea ce însemna de patru ori venitul anual al unui muncitor calificat; călătoria nu dura 80 de zile, ci 8 luni. Lumea devenise mai mică, dar numai pentru o exclusivă *leisure class*; chiar în Anglia, efectul larg al călătoriei de grup a rămas limitat în esenţă la *excursions*. Dar în unele locuri de destinaţie, ca zona Vezuviului, unde Cook administra un teleferic propriu, *cookties* apăreau în masă compactă, ceea ce favoriza înrădăcinarea comportamentului lor, cât şi zeflemiseala contemporanilor, neliniştiţi de privilegiul lor de a călători.

Turistul devine vilegiaturist

Aşa cum se întâmpla încă din secolul al XVIII-lea, şi în secolul al XIX-lea puternica Marea Britanie era ţara din care veneau cei mai mulţi călători şi prin urmare englezul trecea drept turistul pur şi simplu. Cuvântul a apărut cu puţin înainte de 1800 şi se referea la cineva care întreprinde o călătorie mai lungă în străinătate „cu conotaţia de om bogat, respectabil, independent", după cum apărea în Dicţionarul Grimm. Englezul în haină de călătorie cadrilată făcea parte din inventarul stabil al literaturii de divertisment: bogat, puţin cam ciudat, uneori arogant, dar de cele mai multe ori destul de simpatic. La Karl May el apare sub forma prietenului încăpăţânat al acestuia, Sir David Lindsay („calculează tot"); la Wilhelm Busch are *spleen* şi priveşte lumea doar prin binoclu. Dar tot mai mult cuvântul capătă o conotaţie exact contrară: turistul devine un spirit gregar, lipsit de autonomie, un „călător idiot" (Urbain). În germană, semnificaţia cuvântului „turist" s-a redus la cel care călătorea în munţi, iar în loc de „turism" se vorbea până de curând despre „călătoria în străinătate".

„Conotaţia" cuvântului căpăta o coloratură cu atât mai negativă cu cât numărul turiştilor creştea mai mult. În ultima treime a secolului al XIX-lea, în Europa Centrală şi de Vest a început o creştere permanentă care – întreruptă de război şi crize – avea să dureze şi de-a lungul secolului XX. Peste tot participarea la turism s-a făcut pe o

bază tot mai largă; de la elite la straturile burgheze mijlocii: persoane cu studii universitare, meseriaşi, slujbaşi publici şi funcţionari. În Anglia, unde după-amiaza de sâmbătă era liberă, le-au urmat şi familiile de muncitori calificaţi care, o dată pe săptămână sau o dată la două săptămâni, îşi petreceau *weekend*-urile şi ziua de repaos de la bancă dând năvală la Blakpool sau Brighton. În Europa Centrală turismul muncitoresc rămânea ceva absolut marginal, iar destinaţia lui erau munţii, abia cu puţin înainte de Primul Război Mondial unii muncitori tineri făceau excursii la lacuri, de exemplu la Ahlbeck, „cada de baie a Berlinului".

În vreme ce nobilimea financiară şi cea de viţă cârmea spre destinaţii tot mai îndepărtate – foarte *fashionable* erau Nisa sau Madeira –, noile straturi turistice nu mai dispuneau de un buget inepuizabil de timp şi finanţe. Motorul şi totodată premisa turismului modern devine concediul plătit: durata călătoriei scade, frecvenţa călătoriei creşte. Pornirea, sosirea, cazarea, vizitarea locurilor – totul se vrea acum planificat cu precizie, pentru a utiliza optim resursele restrânse. Introdus mai întâi pentru slujbaşii publici – Regulamentul Imperial din Germania din 1873 –, concediul de odihnă anual a devenit un bun comun cu referire permanentă la toţi angajaţii. Până la războiul mondial, o zecime până la o cincime din populaţia salariată din ţările industriale putea să obţină concediu; el dura de obicei una până la două săptămâni, dar putea să ajungă şi până la şase săptămâni.

Muncitorimea din agricultură nu avea deloc parte de aşa ceva, iar meseriaşii prea puţin. Ei se limitau de cele mai multe ori la zilele libere legale şi la câte un „chiul", atunci când nu erau siliţi să-şi ia concediu fără plată, fiindcă firma n-avea contracte. Cu câteva excepţii – ca fabricile de textile din Lancashire sau uzinele Zeiss din Jena –, concediul plătit era considerat o gratificaţie pentru muncitorii din industrie cu foarte mulţi ani vechime în producţie; în Germania, înainte de război nouă zecimi din muncitori nu primeau concediu deloc. În Anglia se poate să fi fost un raport mai favorabil; dar peste tot răsplata mult prea mică a muncii manuale constituia o barieră în calea participării la „turism", barieră care nu putea fi depăşită de fapt decât de o minoritate de muncitori calificaţi bine plătiţi. Turismul muncitoresc avea loc – dacă avea – doar ca excursionism. A vedea în aceasta o anomalie socială era încă pentru cei mai mulţi reformatori sociali burghezi ceva cu totul străin – dacă exceptăm fireşte filantropia lui Cook. Nici măcar mişcările muncitoreşti nu vedeau aceasta: aici concediul nu se bucura de nici o prioritate, imperioasă era lupta pentru salarii, condiţii de muncă sau drepturi politice. Luxul unei călătorii în concediu se afla înainte de 1914 nu numai în afara orizontului material, dar şi în afara celui mental.

De la lux la necesitate: călătoria ca antidot împotriva poverii civilizației

Când Theodor Fontane exclama: „Toată lumea călătorește!” el avea în vedere, firește, propriul său cerc burghez elevat. El înregistra clarvăzător și cu perspicacitate transformarea aspectului vieții acestei lumi: dacă odinioară oamenii conversau despre vreme, astăzi subiectul conversațiilor erau călătoriile. Mulți „consideră unsprezece luni ale anului doar ca o pregătire pentru cea de-a douăsprezecea, doar ca pe o scară ce conduce pe culmea existenței.” Noul fenomen al „călătoriei în masă” – continuă Fontane – își are originea alături de modă, într-o înstrăinare progresivă și în constrângerile cotidiene: „unsprezece luni *trebuie* să trăiești, pe a douăsprezecea *vrei* s-o trăiești.” În viața „reală”, această structură fundamentală, doar vag sesizabilă, a călătoriei temporale este întregită acum de un argument solid rațional: regenerarea capacității de muncă: „ceea ce este somnul în circuitul restrâns al celor 24 de ore este călătoria în sfera largă a celor 365 de zile. Omul modern, cu viața încordată pe care o duce, are nevoie și de o recreație mai lungă.”

Metafora lui Fontane cu somnul de peste an are o valabilitate limitată: călătoria din concediu privită ca recreație și odihnă era considerată drept un lucru stabilit în discursul burghez. Implicit, se subînțelegea că rămânerea acasă ar fi mai stresantă decât schimbarea localității – o premisă care nu se putea împlini însă pur și simplu. De aceea, trebuia specificat în plus că acest mod de recreere se referă la fenomene sufletești. Ea constă mai degrabă într-o vigilență sporită, o sensibilizare pentru „primordial” și „autentic”, decât într-o stare de somnolență. Oboseala acumulată peste an se dovedește astfel a fi oboseala civilizației, iar argumentul regenerării, la rândul lui, este o simplă mascare a motivului fundamental al călătoriei turistice: o strategie legitimatoare. Cu ajutorul ei a reușit acea stratagemă prin care cea mai mare necesitate de recreere a fost atribuită tocmai acelor oameni a căror sănătate era cel mai puțin afectată de povara muncii (dacă munceau efectiv ceva) și care puteau conta pe cea mai mare longevitate a vieții: numai cel ce muncea în domeniul spiritului – și soția, și copiii lui – suferea de o sleire latentă a forțelor și putea să aibă pretenția și să dovedească necesitatea unei călătorii de odihnă. „Bolile civilizației”, care au crescut endemic o dată cu începutul secolului XX, „tulburările nervoase” și „neurasteniile” îi cruțau de regulă pe cei care prestau munci fizice. În acest sistem cauzal, ei n-aveau loc când era vorba despre o călătorie în concediu.

Abia în perioada interbelică acest sistem s-a dezmembrat sub dubla presiune a raționalizării industriale și a participării politice, iar în orizontul mental și-a făcut loc pretenția universală la călătorie în concediu. Axioma conform căreia călătoria înseamnă recreere și prin

urmare nu este un lux, ci o necesitate, a rămas intangibilă. Ba, mai mult, ea a fost extinsă asupra tuturor oamenilor şi marchează până astăzi atât viziunea dreptului muncii, cât şi imaginea despre sine a lui *homo turisticus*. Dar abia în anii '60 s-a încercat măsurarea empirică a recreerii; rezultatele sunt prea puţin concludente şi rămâne să răspundem la întrebarea dacă este doar efectul placebo sau mai mult decât atât. Şi în continuare grupurile sociale cel mai puţin împovărate de muncă şi cu starea cea mai bună a sănătăţii sunt cele care participă la turism excesiv, ca să nu mai vorbim de inegalităţile pe scară mondială. Recreerea apare ca marele mit al concediului, care acoperă şi legitimează impulsuri mai profunde şi nu tocmai raţionale.

Forme şi funcţii

Până la Primul Război Mondial densitatea călătoriilor – procentul anual de persoane (peste 14 ani) care plecau în concediu în raport cu populaţia – din multe ţări industriale pare să fi atins în linii mari o zecime, statistică în care Anglia era în frunte. Atunci când se înregistra o începere bruscă a „călătoriei în masă" – ca la Fontane –, aceasta reflecta nu doar o îngustare de perspectivă, ci şi modificări reale. În Germania, cazarea străinilor a crescut între 1880 şi 1910 de cinci ori, în Elveţia – de la distanţă cea mai importantă ţară turistică –, de şase ori. Creşterile de acest fel aveau în mod preponderent cauze turistice şi se concentrau în puţine locuri şi regiuni, ceea ce accentua şi mai tare perceperea schimbării.

În localităţile de băi maritime numărul localnicilor şi al turiştilor a crescut brusc. În ultima treime a secolului al XIX-lea s-au adăugat numeroase localităţi noi, iar băile existente au fost înzestrate cu hoteluri minunate, promenade şi poduri. Între 1851 şi 1901 numărul localităţilor maritime (*seaside resorts*) oficiale din Anglia şi Wales a crescut de la 11 la 66, pe lângă care mai existau încă 170 de localităţi balneare. Blackpool anunţa înainte de război patru milioane de *excursionists*, în condiţiile în care această avalanşă se concentra doar la puţine zile; în cele 50 de localităţi balneare maritime germane se numărau vara 0,7 milioane de turişti în concediu. Au fost descoperite şi apele Sudului: Riviera s-a transformat din refugiu al nobilimii de viţă veche şi financiară într-o salbă de localităţi balneare elegante, iar prescripţia medicală conform căreia apa mării trebuia să fie rece a ieşit din uz. În Anglia şi SUA se impusese o segregaţie spaţială strictă. Straturile superioare şi mijlocii erau expediate în noile localităţi de băi maritime sau în cele mai îndepărtate, pe când cele vechi – ca New York's Brighton Beach – fuseseră lăsate muncitorilor şi micii funcţionărimi. Duminicile şi în zilele de sărbătoare familiile se îmbulzeau în faţa dughenelor de pe chei, se amuzau cu jocuri, băutură, dans, canotaj, pe scurt, practicau cu totul altceva decât *rational recreation*. Şi pe continent existau

caruseluri pe unele cheiuri, dar încă domina „lumea bună". Acolo unde aceasta mergea la băi, lucrurile se petreceau mai decent, chiar dacă şi aici agitaţia era vie. Şi nu în ultimul rând într-un loc modern: la plajă. În haine de stradă, lumea se plimba pe malul apei sau se întindea într-un şezlong, respectiv într-un coş de plajă (mai ales în Germania, începând din 1880) şi se uita ce fac ceilalţi. Cei mai activi dintre cei veniţi în concediu puteau merge direct în apă într-un loc special amenajat pentru băi, ca să înoate; vechile maşini de scăldat erau utilizate drept cabine, ca să se schimbe. Împărţite la început strict pe sexe, s-au deschis în Franţa „băi familiale", iar în 1902 şi în Germania. O dată cu aceasta s-a pus problema unui costum de baie şic; el ajungea de la umeri până la genunchi şi a fost până în perioada interbelică obiectul deciziilor juridice şi comunale, ceea ce nu a putut stăvili totuşi tendinţa utilizării tot mai „parcimonioase" a materialului. Căci după 1900 idealul palorii aristocrate a început să facă tot mai mult loc celui al bronzului sănătos; reformatori ezoterici ai vieţii propovăduiau chiar „baia de lumină", fără nici un fel de textile. Baia familială s-a impus, iar ştrandul şi-a făcut loc în centrul vieţii cotidiene: o „lume în afara timpului" (Henning) în care copii, mame şi adolescenţi dădeau tonul, iar taţii, într-un soi de regresiune, deveneau, din patriarhi, copii care scormoneau în nisip. Marea îşi pierduse definitiv spaimele, iar „plăcerea" învinsese definitiv „principiul curativ".

Şi mai mulţi decât cei care plecau în concediu la mare erau cei care plecau la munte. Mai ales în Alpii elveţieni: în *playground of Europe* au dominat mai întâi britanicii, dar o dată cu secolul XX germanii au constituit cea mai mare grupă turistică. În 1910 numărul lor depăşea 22 milioane – un record care s-a menţinut aproape o jumătate de secol. Orăşele adormite ca St. Moritz şi Kitzbühl s-au metamorfozat în centre de deservire moderne; în 1877, Davos mai avea încă doar 600 de vizitatori şi trecea drept „staţiune climaterică primitivă, vizitată aproape numai de elveţieni"; cinci ani mai târziu se vorbea despre un centru metropolitan suprapopulat. Regiuni întregi, pe traseul căilor ferate montane, au fost determinate economic de turism, care dădea de lucru unei armate de funcţionari şi existenţe mijlocii; fiecare comisionar visa să-şi deschidă cândva propria casă. Linia hotelurilor elveţiene a obţinut o celebritate mondială şi câştiguri bune; moda, care a început în jurul lui 1890, de a călători şi iarna şi de a schia ca norvegienii, a îmbunătăţit considerabil exploatarea. La început, au venit alpiniştii şi cei sosiţi la tratament, mai târziu călătoreau familii întregi, cu tot cu bona. Dar la excursiile în munţi, când era vorba să se confrunte cu dificultăţile ascensiunii până în vârf, rămâneau doar bărbaţii adevăraţi.

Fie din pricina sportivităţii masculine a munţilor, fie din pricina artificialităţii totale a băilor maritime, cert este că, spre deosebire de mare, munţii au animat la fondarea a numeroase uniuni. Tonul l-a dat 1857 *Alpin Club*-ul britanic, o uniune elitară de alpinişti. Dar

uniunile alpine apărute începând din 1860 în statele învecinate au dezvoltat, pornind de la interese ştiinţifice şi sportive, activităţi foarte variate. Cel mai tare a crescut Uniunea Germano-Austriacă, fuzionată în 1873, *Deutsch-Österreichische Alpenverein* (DÖAV). Pe la 1900 ea număra 40.000 de membri, dintre care numai 7.000 în marile oraşe München, Viena şi Berlin; uniunile alpine din Elveţia, Italia şi Franţa aveau fiecare de la patru până la şase mii de membri. Toate ştiau să unească „experienţa romantică a alpinismului" cu activitatea naţională. Ele organizau construirea unor cabane, a căilor ferate montane, a drumurilor de munte pentru călători, salvamontul, instruirea şi asigurarea socială a călăuzelor ca şi răspândirea hărţilor şi a materialului de reclamă – şi să nu uităm şi sărbătoarea anuală a fundaţiei DÖAV, la care consilieri comerciali se întreceau în dansul popular bavarez. Între 1870 şi 1900 numărul de cabane din Alpi a crescut de la 10 la 530 şi un sfert din ele aparţineau DÖAV. Scopul ei reglementar, de a promova „călătoriile" în Alpi, a fost atins cu succes, încât, în curând, uniunea a trebuit să facă faţă consecinţelor nedorite: ocrotirea naturii a devenit o sarcină importantă a ei. Totuşi, nu s-a reuşit transformarea Alpilor răsăriteni într-o concurenţă pentru Elveţia; cu un milion de vizitatori, numărul de turişti străini din Austria a rămas comparativ modest.

Aproape nici un rol n-au jucat în această privinţă asociaţiile de turism muncitoreşti, ca *Uniunea Turistică Prietenii Naturii*, care a prins viaţă în 1895 ca pandant socialist la DÖAV-ul conservator popular. Ele cultivau pretenţia sublimă total tributară lui Rousseau de a determina, prin contemplarea naturii, o „înnobilare" a muncitorului. În pofida propriei lor înţelegeri de sine, este greu de perceput aici o diferenţă structurală faţă de mistica naturii a asociaţiilor burgheze; în general perspectiva turistică s-a dovedit a fi absolut neutră din punct de vedere al clasei. Şi, în plus, era o distanţă ca de la cer la pământ între retorica pedagogică şi posibilităţile practice. Barierele materiale şi mentale rămâneau prea mari. Activităţile turistice se limitau de cele mai multe ori la excursii de o zi în regiunea prealpină sau în Elveţia saxonă, iar membrii se limitau la fragmente ale „aristocraţiei muncitoreşti" care se năştea. Dar cu puţin înainte de război, *Prietenii naturii* au înregistrat brusc o creştere a membrilor de la o mie la 10.000. Se poate ca aici să se fi anunţat mai ales o transformare mentală: eroziunea sistemului motivaţional burghez pentru exclusivitatea călătoriei în concediu.

Numeroase regiuni ale Europei au profitat de pe urma noii plăceri a călătoriei. Ape continentale, ca Lacul Constanţa sau Lacul Garda, şi mai ales munţii de înălţime mijlocie au devenit ţinte turistice, printre aceştia multe lanţuri muntoase nebăgate în seamă până atunci; unele atrăgeau doar prin numele magic: „Elveţia". Cum erau uşor accesibili din oraşe, munţii au devenit de fapt Elveţia omului mărunt. Concurenţa însufleţeşte afacerea: pe la 1900 abia dacă mai exista vreo

comunitate sau regiune frecventată turistic care să nu fi fost în grija unei „societăţi montane" sau „de transporturi", care să-i facă reclamă. Primele se recrutau mai ales din burghezia orăşenească, „aducătoare de vremuri noi" (Thoma), cele din urmă din notabilităţile locale: pornind de multe ori de la o „asociaţie de înfrumuseţare a locului de baştină", sarcina lor era de asemenea promovarea turismului, numai că din alte motive. Dintre asociaţiile montane încetăţenite făcea parte, pe lângă DÖAV, *Harzklub* cu 7.000 de membri, dar paleta mai cuprindea şi un *Knüll-Club* sau o *Mică Asociaţie Turistică Carpatină*. Multe ţări au urmat exemplul Europei Centrale; astfel, în Franţa se numărau înainte de război 312 societăţi de transporturi locale şi regionale.

„Iubirea locului de baştină" şi „interesele transporturilor" mergeau mână în mână şi aduceau unor comunităţi o bunăstare considerabilă. Dar nu pretutindeni s-a impus industria hotelieră şi suvenirurile artizanale. Pe de o parte, mai existau încă numeroase sate neatinse de turism, iar pe de altă parte unele care, deşi găzduiau deja vizitatori, nu posedau încă infrastructuri turistice: vilegiaturile. Aici vizitatorul trăgea la o gazdă privată şi se hrănea de multe ori singur. Pensionari şi soţii burgheze cu copiii lor petreceau mai multe luni acolo, în vreme ce taţii veneau în vizită doar câteva zile sau o săptămână. Tocmai lipsa deservirii calculat comerciale, pe lângă preţurile modeste, făcea vilegiatura atât de atractivă în ochii celor care o frecventau. Ea reprezenta un stadiu intermediar mai precar, care, după apariţia primului hotel şi a primei societăţi de transporturi, ducea de cele mai multe ori la „localitatea turistică". Atunci, vizitatorii obişnuiţi se retrăgeau: căci printr-o idilă – remarca ironic Ludwig Thoma – vilegiaturistul înţelege „un loc unde semenii săi nu există".

În staţiunile balneo-climaterice aceasta devenise de mult istorie. Ca şi turismul în general, ele au trăit o explozie enormă; pentru a putea rezista în concurenţa pentru clientela înstărită, utilizau şi ele propriile lor societăţi turistice, care organizau reclame, cazarea vizitatorilor sau concerte. Acelaşi lucru îl făceau şi marile oraşe; primul oficiu de turism orăşenesc s-a deschis în 1909 în Kassel. I s-au alăturat apoi multe societăţi locale şi provinciale în diverse ţări; astfel, începând din 1902, *Liga Asociaţiilor de Turism German* coordona reclama în interiorul şi în afara ţării; staţiunile balneare se uniseră aici mai întâi în *Bäderverband*. În 1911, diverse regiuni şi ţări s-au prezentat pentru prima oară la o „Expoziţie internaţională de turism" în capitala Germaniei – afişul ni-l arată de altfel tot pe englezul elegant cu un *Baedeker* (respectiv Murray) roşu în mână.

Homo turisticus *la 1900*

În Europa şi America începutului de secol XX *homo turisticus* ne întâmpină ca un tip care se deosebeşte prea puţin de cel de astăzi; paleta aşteptărilor sale, a formelor de comportament, a strategiilor

motivaţiei şi destinaţiei era în mare măsură completată. Contrastul între răspândirea proporţional redusă a acestui tip şi lamentaţia cu privire la „turismul de masă" nu ne uimeşte din perspectiva răsturnării profunde în ritmul şi stilul de viaţă al mediilor cultural hegemoniale. Acolo „adevărata" viaţă se cantonase în concediu, în „cele mai preţioase săptămâni din an", cum avea să le numească reclama peste o jumătate de secol.

Aceasta includea în acelaşi timp o modificare subterană în înclinaţia balanţei puterii de la bărbaţi spre femei. Dacă în faza de început publicul turistic era dominat de masculina *jeunesse dorée*, acum domina familia burgheză bine situată. Nu numai că femeile participau la turism, dar nu rareori decideau chiar ele destinaţia călătoriei şi activităţile de la faţa locului. Concediul era tocmai acel sector al vieţii care construia familia nucleu modernă. Cum ea nu era o comunitate de producţie, ci una de consum, funcţia ei ca pol opus lumii reci a muncii, ca ultim refugiu cert al simţămintelor, nu putea să dea roade decât în timpul liber petrecut împreună.

Pe lângă spaţiul public şi cel privat, apăruse un al treilea: cel turistic. Spre deosebire de seara liberă petrecută în familie după o zi de muncă, concediul reprezenta o situaţie de excepţie durabilă în timp şi cu complexitate socială; el era dominat de reguli proprii şi de un habitus propriu. Felul cum este resimţit fizic spaţiul turistic era lipsit aici de orice relevanţă; Siegfried Krakauer numea aceasta „devenirea indiferentă a ţintei călătoriei". De-a lungul anului familia burgheză îşi punea întrebarea: „mare sau munte?" – ceea ce putea „zdruncina cât se poate de profund fericirea unei case luni în şir" (Koch-Gotha).

Problema decisivă de gust nu se referea însă la spaţii geografice, ci sociale. Întrucât caracteristica de a fi turist – habitusul turistic – era comună tuturor turiştilor, era cu atât mai important să etalezi în concediu diferenţele subtile: habitusul specific stratului social. Aceasta însemna de cele mai multe ori să te detaşezi de „oamenii simpli" (pentru ca la destinaţie să întâlneşti în mod paradoxal oameni „şi mai simpli", posibili ţărani sau ciobani). Dinamica social-spaţială rezultată de aici a fost proprie încă de la început turismului, dar a luat în secolul XX dimensiuni noi, nebănuite.

Perioada interbelică: „Energie prin bucurie" şi „Vacanţe pentru fiecare"

După Primul Război Mondial tendinţele dinainte de război au continuat într-un ritm diminuat. În Germania cazarea străinilor în 1929 era aproximativ cu un sfert mai scăzută faţă de 1913. Concomitent, durata concediului a scăzut în toate ţările: se călătorea mai mult, dar mai scurt. Apoi, în timpul crizei economice, turismul a regresat pretutindeni faţă de stadiul dinainte de război. Dar ulterior s-a ameliorat şi a atins în unele ţări cote maxime.

Din punct de vedere tehnic, calea ferată a ajuns la destinații noi, mai îndepărtate – de exemplu Sylt, în 1927 – sau în locuri unde cursele puteau ajunge ușor; omnibuze duceau în ținuturi îndepărtate până la acea dată, iar pentru clientela înstărită s-au amenajat chiar linii aeriene, ca „Serviciul balnear" al Lufthansei. Cei înstăriți explorau peisajul chiar în automobile proprii sau, cel puțin în Germania, pe motociclete. La 1900 primele automobile în stațiunile balneoclimaterice fuseseră încă o senzație. Deși „automobiliștii" nu mai însemnau ceva neobișnuit, densitatea circulației auto chiar în Franța, Marea Britanie și Germania (șapte, șase și respectiv patru la sută în 1927) rămânea limitată în comparație cu America. Totuși, construcția forțată de șosele a fost motivată în primul rând turistic, chiar în cazul „autostrăzilor Reichului" german.

Căci din ce în ce mai mult se lua în serios turismul ca factor economic în politică și administrație. „Circulația străinilor", turismul, a devenit obiectul unei cercetări și discipline științifice. Din perspectiva casieriilor goale, presiunea concurenței și a prețurilor a crescut. Dacă turismul era înainte de 1914 aproape nelimitat, balanța de plăți urma să fie guvernată acum de legile pașapoartelor și ale schimbului de valută. Creșterile au favorizat prin urmare mai mult turismul intern decât cel peste graniță. Petrecerea concediului în propria țară trecea pretutindeni drept o datorie patriotică, dar străinii plini de valută erau foarte bineveniți. Mai ales Elveția fusese afectată de acest neomercantilism, iar în 1932 a trebuit să se oblige să procure huilă pentru cheltuielile turiștilor germani veniți în concediu. Apoi, pe la Paști, guvernul național-socialist a decretat interdicția călătoriilor peste graniță (*1000-Mark-Sperre*), blocada.

Peste tot bugetul pentru reclamă a crescut; în mai multe locuri comunele aveau acum birouri și oficiu de turism și sprijineau societățile turistice regionale; în 1928 se aprecia că existau în Germania aproape 900 de societăți și oficii de turism. De multe ori în cooperare cu Căile Ferate de Stat s-au înființat, respectiv consolidat, organizații de amploare națională, ca *ENIT* în Italia, respectiv *RDV* în Germania, pentru recrutarea și îngrijirea centralizată a turiștilor de peste graniță. Și în afara Angliei organizatorii de călătorii ofereau acum un turism paușal ieftin și călătorii de grup; astfel, Biroul de Turism Degener din Berlin oferea o săptămână de *Ruhpolding* la prețul de dumping de 69 RM. Totodată a crescut numărul organizațiilor și numărul lor de membri din cadrul unei profesii sau al unui sindicat, care organizau „turismul social" sau „popular", precum britanica *Worker's Travel Association*, înființată în 1921. „Prietenii Naturii" socialiști numărau în 1923 (pentru scurtă vreme) peste 100.000 de membri; ca multe societăți organizatoare de drumeții, ei au căzut sub influența mișcării de tineret, care a devenit subcultura de tineret dominantă: dincolo de granițele țărilor și de tiparele politico-ideologice, ea a devenit idealul unui mod de viață

natural, sănătos, cu practicarea unui stil de călătorie care accentua simplitatea şi se voia antiburghez: cu rucsac, ghitară şi cort.

Din punct de vedere social, turismul burghez în concediu s-a răspândit mai departe în grupele cu venituri mijlocii; profesori şi funcţionari formau în multe locuri tenta dominantă. Călătoreau şi tot mai mulţi muncitori calificaţi, lucru favorabil pentru Căile Ferate, care aveau regulamente speciale pentru perioada de concedii şi reduceri de preţuri. Pe de o parte crescuseră posibilităţile de influenţă politică şi instituţională ale organizaţiilor muncitoreşti, pe de alta disputa pe tema „fordismului" şi „raţionalizării" a făcut ca munca şi capitalul să vadă în timpul liber un teren de „sporire a bucuriei muncii". Dar, spre deosebire de ziua de muncă de 8 ore, de concediul legal de odihnă a beneficiat, în majoritatea ţărilor, doar o minoritate. Chiar acolo unde el era repartizat tuturor salariaţilor – în Austria şi Germania –, durata şi îndreptăţirea la concediu rămâneau încă total insuficiente. În „turismul popular" dominau nu slujbaşii de rând, ci funcţionarii publici; *excursiile* şi vizita la rude rămâneau formele tipice ale turismului muncitoresc. Nicăieri participarea la stilul de călătorie burghez nu trecea dincolo de cercul „aristocraţiei muncitoreşti".

Mult mai profund decât compoziţia straturilor sociale s-a modernizat cea a grupelor de vârstă şi a sexelor. Pe de o parte a înflorit brusc şi puternic, după cum am mai spus, drumeţia tineretului, cu rădăcini în secolul al XIX-lea, pe de altă parte au început să participe la aceasta şi fetele. Şi, în general, femeile călătoreau acum şi singure în concediu; în unele locuri de vacanţă din Germania turistele formau chiar grupa cea mai mare – preponderenţa de astăzi a tineretului şi a femeilor în turism se anunţa deja în anii '20.

Începuturile timide ale emancipării turistice a unor pături largi, respectiv ale muncitorimii, au fost anihilate de criza economică mondială. O necesitate îndelung înăbuşită devenea acum vizibilă; conştiinţa unei dezavantajări nu numai materiale, ci şi culturale – şi prin aceasta esenţiale – creştea. În anii '30 turismul social a devenit în multe ţări un important scop declarat al acţiunii politice. În Italia, organizaţia fascistă de divertisment *Opera Nazionale Dopolavoro* a început să trimită în 1931 „trenuri populare" prin ţară: regimul voia să promoveze prin aceasta randamentul muncii, patriotismul şi acceptarea politicii sale. Cu mult mai mult succes cantitativ şi propagandistic a dezvoltat această strategie naţional-socialismul.

Şi Asociaţia Naţional-Socialistă „Energie prin bucurie" (*KdF*) voia să fie un instrument multifuncţional de „modelare a timpului liber"; scopurile erau: controlul, dirijarea consumului, patriotismul, sănătatea naţiunii, încurajarea turismului şi mai ales producerea loialităţii. Spre deosebire de modelul italian, *KdF* era deschisă tuturor „germanilor productivi". Terorismul era neutralizat retoric în „comunitatea naţională": acest „socialism al faptei" nu se referea la universul muncii, ci

la cel al timpului liber. Bunuri de consum preţioase urmau să fie ieftinite atât de mult încât să poată reprezenta simbolic pătrunderea în consumul de masă, cu care democraţia rămânea încă datoare „maselor": radiouri, automobile, călătorii. Spre deosebire de primele două, călătoria a devenit realmente incomparabil mai populară. În 1934 *KdF* organiza deja 0,5 milioane de călătorii în concediu, de una până la două săptămâni. *KdF* nimerise peste un deficit de consum şi a devenit dintr-o dată cel mai mare organizator de călătorii de talie mondială. Deşi nesuplimentate, preţurile, în medie de nici măcar 40 RM, erau mult sub ofertele ieftine din 1933. Astfel, cu totul inclus în preţ, o săptămână de băi la Sachsa costa 28 RM, 18 zile la Madeira 120 RM (în vreme ce la Cook 14 zile costau 245 RM din port). Toate acestea erau însoţite de ameliorări considerabile în reglementările de concediu. Până la începutul războiului maşinăria de vacanţe *KdF* organizase 7,4 milioane de călătorii în concediu, la care se adăugau aproape 38 de milioane de excursii scurte de una sau două zile, o realizare logistică gigantică. Gândind logic până la capăt industrializarea călătoriei, s-a planificat construirea unor uriaşe spaţii amenajate pentru vacanţă, dintre care „Baia celor 20.000" din Rügen aproape că a fost terminată. Inima acestui program erau călătoriile în largul mării spre destinaţii de vis ca Tenerife, în ţară şi în străinătate mândra „flotă *KdF*" a devenit „cea mai bună propagandă pentru noua Germanie". Febra călătoriei a cuprins întreaga ţară. Până la începutul războiului cazarea străinilor s-a dublat. Cu o cotă de o zecime, *KdF* avea aici rolul de catalizator mental: în straturi largi călătoria burgheză în concediu intra în orizontul posibilului.

Până atunci muncitorii fuseseră de neimaginat pe promenadele staţiunilor balneare sau pe puntea vapoarelor de lux. Masivitatea senzaţională şi cea naturală a fenomenului făceau să se uite faptul că proclamata „desfiinţare a privilegiilor burgheze" rămânea oprită în faşă: „cei care munceau cu mâinile lor" – exact jumătate din populaţia salariată – luau parte cel mult într-un procent de 5% la turismul intern (fără a socoti excursiile). Cu toate acestea, tot a zecea persoană muncitoare salariată se poate să fi făcut o călătorie cu *KdF*. Dar nimeni n-a devenit prin ea „cel mai fidel vasal" al lui Hitler, atâta timp cât *KdF* rămânea asociat la urma urmei cu stigmatul urei de clasa a doua, excepţie făcând, chiar în rândul marilor mahări din partid, doar mult râvnitele călătorii în străinătate.

Totuşi „socialismul faptei" nu a rămas fără efect socio-psihologic. Şi în străinătate politica timpului liber a devenit un semn distinctiv al puterilor Axei, care au reuşit să transforme călătoria într-o contribuţie la înţelegerea între popoare. Cu congrese şi un Birou Central Internaţional „Bucurie şi Muncă", s-au creat foruri largi de propagandă. Nu fără admiraţie priveau democraţiile la *KdF*; chiar cu puţin timp înainte de izbucnirea războiului, Robert Ley, şeful *KdF*, a fost primit de regele

Angliei. În Anglia, excursiile luaseră proporţii enorme: numai cele şapte băi maritime mai mari numărau peste 20 de milioane de vizitatori, dar nu din cei veniţi în concediu, ci *excursionists*. În 1938 fusese validată o lege a concediului muncitorilor; ca şi în Germania, se încerca abolirea privilegiului burghez al călătoriei; dar aici nu se miza pe organizaţii semistatale, ci pe cele comunitare şi private. Mai ales taberele de vacanţă (*holiday camps*) pe care, începând din 1936, le-a scos din pământ întreprinzătorul William Butlin, au impulsonat turismul social: tabăra constituia un oraş în sine; de la gimnastica de dimineaţă la muzica de la megafoane şi până la dansul din fiecare seară, „butlinienii" erau permanent în grija animatorilor în uniformă roşie. În 1939 existau aproximativ 200 de tabere de acest fel, în medie cu 1.500 de locuri, cea mai mare avea 5.000 de locuri. Conceptul este comparativ cu cel al băilor *KdF* din Rügen. Şi clientela de asemenea: şi aici, ca şi acolo, nu dominau muncitorii, ci funcţionarii. Cererea de plăceri hedoniste era pretutindeni enormă. Faptul că aceasta era garnisită, ca în cazul concediului *KdF*, cu o retorică pedagogică despre „adevărata bucurie" sau că era mascată în mitul recreerii n-avea nici o tangenţă cu practica turistică. Şi în alte ţări concediul hedonist devenea un fenomen de masă. Ca în Elveţia, unde organizatorul *Hotelplan* oferea, începând din 1935, „vacanţe pentru fiecare"; în Uniunea Sovietică, unde în 1936 dreptul la concediu a fost trecut în Constituţie, şi unde existau 165 de tabere şi locuri de camping; sau în Franţa, unde guvernul Frontului Popular acorda chiar un concediu de două săptămâni şi reduceri de preţuri pe calea ferată, ca în Italia şi Germania.

În anii '30 a început să se consolideze un nivel mediu de comportament turistic, între excursia proletară şi călătoria burgheză; concediul a devenit un bun de consum produs industrial al culturii de masă; Germania a avut întâietate în această privinţă. Şi tot Germania a fost cea care a dezlănţuit războiul care a stopat mai întâi această evoluţie.

Erupţia turismului de masă

Cât de puternic era înrădăcinată deja necesitatea experienţei turistice o arată încercările de a repune pe picioare turismul, aproape din cenuşa ruinelor încă fumegânde. Concediul a fost preluat în 1948 în Carta Drepturilor Omului, iar la mijlocul anilor '50 în multe ţări turismul atinsese din nou frecvenţa perioadei antebelice. Creşterea vertiginoasă trebuie să se fi bazat în primul rând pe faptul că în aproape toate ţările industriale evoluţia întreruptă în 1939 a fost în câţiva ani depăşită. Dar în anii '60 s-a văzut că această creştere continua fără întrerupere: extinderea socială a lui *homo turisticus* s-a petrecut într-o proporţie care a lăsat mult în umbră toate modificările din structura publicului turistic din perioada antebelică. Abia acum – oriunde am

vrea să fixăm valoarea limită exactă – se poate vorbi despre explozia turismului în masă. Sigur că ratele creşterii au fost supuse câtorva pendulări şi au diferit de la ţară la ţară. Dar tendinţa generală era covârşitoare: „dreptul omului" la o călătorie în concediu se impunea.

În secolul al XVIII-lea apărea *homo turisticus*: un tânăr cultivat, sensibil, care ne învăţa să privim lumea cu alţi ochi. La 1900 se stabilise spaţiul turistic, tipul turistului se dezvoltase în mare măsură (în linii mari se putea deosebi o variantă burgheză, una proletară şi una hedonistă). În perioada interbelică, călătoria în concediu devenea o necesitate de masă, o experienţă la care toţi oamenii aveau o pretenţie legitimă, cel puţin toţi oamenii „productivi"; concomitent, s-au perfecţionat căile şi mijloacele de a o realiza. În a doua jumătate a secolului apoi, *homo turisticus* a utilizat şi a format instrumentele economice şi tehnice ale mediului său pentru a împlini într-adevăr această pretenţie, pentru a-şi cuceri mai întâi propria ţară, apoi cele învecinate şi, în fine, lumea întreagă.

O realitate fundamentală care a fost utilizată turistic a fost creşterea progresivă a puterii de cumpărare a maselor. Ca şi în secolul al XIX-lea, intensitatea turismului a constituit un bun indicator pentru creşterea economică. În anii '60 ea depăşea în multe ţări o treime, iar în anii '80 două treimi, creştere în care, pe lângă Anglia, de multe ori ţări mai mici (Elveţia, Olanda, Scandinavia), iar mai târziu şi *KdF* au precedat şcolita Germanie. Dar începând de aici creşterile din turism s-au decuplat în parte de veniturile reale, ceea ce a dus la supoziţia că plecarea în concediu a devenit o componentă atât de solidă a formei de viaţă, încât ea nu mai poate fi socotită o „necesitate elastică", iar necesitate nu este încă. În orice caz, în favoarea acestui lucru vorbeşte faptul că statele din blocul estic luau şi ele parte la această evoluţie, în pofida unei forţe economice mai scăzute. Concludentă este comparaţia celor două Germanii: în Republica Federală reînsufleţirea turismului social a eşuat şi economia socială de piaţă a fost cea care a ajutat la împlinirea visurilor de călătorie, întâi *Ruhepolding*-ul, apoi *Teutonengrill*-ul adriatic. Dimpotrivă, RDG miza în continuare pe „aducătorii de odihnă" semistabili, mai ales pe „concediul sindical" şi pe combinate; s-a copiat chiar şi „flota *KdF*". Dar, spre deosebire de *KdF*, turismul social din RDG era puternic subvenţionat şi avea atât de mult succes, încât rata turismului era până la urmă superioară celei din „Vest". Şi cu toate acestea, tocmai lipsa „libertăţii circulaţiei" a fost cea care a subminat în mod decisiv loialitatea faţă de „statul muncitorilor şi al ţăranilor".

Exemplul RDG subliniază faptul că voinţa de a călători şi-a putut croi drum chiar în condiţii total diferite. Aşa încât nu este pertinentă nici supoziţia facilă că motorizarea ar fi fost factorul decisiv în explozia turismului din a doua jumătate a secolului XX (în 1970 în Europa Occidentală şi Centrală se atinsese o densitate de autoturisme de 20%, iar în RDG de 7%). Autoturismul a dus mai degrabă în Europa la o

dislocare în aspectul factorilor de circulaţie, cât şi al destinaţiilor şi formelor călătoriei, decât la o creştere a intensităţii ei: s-a renunţat la reţeaua deasă de cale ferată, în favoarea propriului automobil. Acelaşi lucru se poate spune, *mutatis mutandis,* despre introducerea avioanelor de mare capacitate în anii '60. Ea a dus la o scădere a preţurilor de zbor; dar nu a mai produs şocuri, aşa cum se întâmplase la introducerea căii ferate, căci principiul mobilităţii fusese deprins de mult. Distanţe de câteva mii de kilometri erau parcurse acum în câteva ore, în mod firesc: în ţările de la nord de Alpi, Marea Mediterană se deplasa până în „pragul uşii", în Statele Unite, Marea Caraibelor şi Mexicul. Aceste regiuni preiau astăzi grosul turismului de peste graniţă.

„Devenirea indiferentă a destinaţiei călătoriei" a progresat între timp: se înregistrează pur şi simplu „soare"; astfel creşte efectiv un spaţiu turistic omogen – în hotelul turcesc îşi face apariţia pe scenă, după meniul italian, o grupă Flamenco. Dar tocmai din cauza acestei omogenizări, construcţia – respectiv cultivarea – fiecărei culori locale putea deveni un factor decisiv de amplasament. În ultima decadă europenii reiau tot mai mult în consideraţie durate mai lungi de călătorie (în Germania cota călătoriilor în străinătate a crescut din 1970 de la unu la zece procente), unii ca să scape de plajele prea pline ale Mediteranei, alţii determinaţi de concurenţa de preţuri dintre organizatori. Curentul evident favorabil călătoriei pauşale din perioada interbelică fusese frânat mai întâi prin apariţia autoturismului; dar apoi avionul, ca odinioară calea ferată, a provocat o nouă creştere a ratei călătoriilor organizate. Mai ales în Europa afacerea cu concediul s-a mutat din câmpul întreprinzătorilor modeşti în cel al marilor concerne: germana *TUI*, cel mai mare ofertant mondial, pune în umbră *KdF*-ul, cu cei aproape 5 milione de participanţi ai săi. Mai există încă o mulţime de organizatori, dar este previzibil un stadiu în care şi turismul va fi dominat de o mână de *global players*.

Chiar dacă lipsesc datele exacte, nu poate exista nici un dubiu asupra faptului că turismul a devenit una dintre cele mai importante ramuri economice pe plan mondial. Astfel se spune că numai încasările din turismul extern dintre 1971 şi 1997 s-au ridicat de la 21 la 448 miliarde de dolari. Există o lungă dispută asupra preţului ecologic pe care îl cere consumul turistic al peisajului şi circulaţia. Cu toate acestea, apar întruna, ca din pământ, noi complexe hoteliere, aeroporturi şi parcuri de distracţii. Întrucât cu o intensitate turistică de 70-80% în multe state ale UE s-a atins o limită de saturaţie, presiunea concurenţei creşte, ca odinioară în anii '20; creşteri substanţiale mai sunt cu putinţă numai în „ţările începătoare". Reclama şi cercetarea turistică apropiată branşei promit de aceea invariabil că totul este nou şi cum n-a mai fost niciodată. Din perspectiva acestei agitaţii înfrigurate, este probabil greu să ne dăm seama dacă cele mai importante capitole din istoria lui *homo turisticus* au fost scrise de mult. Şi totuşi aşa este. În a doua jumătate a secolului XX turismul s-a modificat

enorm din punct de vedere cantitativ, dar calitativ puţin. Principiile lui mentale funcţionează deja de aproape trei secole.

Aceasta nu înseamnă că totul rămâne aşa cum este. Călătorim din ce în ce mai des şi din ce în ce mai repede. Această cantitate s-ar putea transforma într-o nouă calitate. Suferinţa de trădările şi constrângerile civilizaţiei nu s-ar vindeca prin aceasta. O omnipotenţă a călătoriei, un succes literalmente nelimitat al lui *homo turisticus*, ar trebui să aibă drept efect dispariţia totală în vânt a contrastului – constitutiv pentru concediu – dintre viaţa de zi cu zi şi opusul ei. Aceasta ar putea duce la supremaţia nelimitată a lui *homo turisticus* sau la dispariţia lui. O sărbătoare perpetuă nu ar fi numai greu de suportat, ci pur şi simplu de neconceput, o contradicţie în sine.

Referinţe bibliografice

Bernard, Paul F., *Rush to the Alps. The Evolution of Vacationing in Switzerland*, New York, 1978.
Brenner, Peter J. (ed.), *Reisekultur in Deutschland*, Tübingen, 1997.
Cantauw, Christiane (ed.), *Arbeit, Freizeit, Reisen. Die feinen Unterschiede im Alltag*, Münster, 1995.
Corbin, Alain, *Meereslust. Das Abendland und die Entdeckung der Küste 1750-1840*, Berlin, 1990.
– ş. a., *L'avènement des loisirs. 1850-1960*, Paris, 1995.
Günther, Dagmar, *Alpine Quergänge. Kulturgeschichte des bürgerlichen Alpinismus (1870 bis 1930)*, Frankfurt a. M., 1998.
Hahn, Heinz/Kagelmann, H. Jürgen (ed.), *Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie. Ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft*, München, 1993.
Hennig, Christoph, *Reiselust. Touristen, Tourismus und Urlaubskultur*, Frankfurt/Leipzig, 1997.
Kramer, Dieter, *Der sanfte Tourismus. Umwelt- und sozialverträglicher Tourismus in den Alpen*, Viena, 1983.
Keitz, Christine, *Reisen als Leitbild. Die Entstehung des modernen Massentourismus in Deutschland*, München, 1997.
Maase, Kasper, *Grenzenloses Vergnügen. Der Aufstieg der Massenkultur 1850-1970*, Frankfurt a. M., 1997.
Pimlott, John A.R., *The Englishman's Holiday. A Social History*, ed. a 2-a, Hassocks, 1977.
Spode, Hasso, *Zur Geschichte des Tourismus. Eine Skizze der Entwicklung der touristichen Reise in der Moderne*, Starnberg, 1987.
– (ed.), *Zur Sonne, zur Freiheit! Beiträge zur Tourismusgeschichte*, Berlin, 1991.
– (ed.), *Goldstrand und Teutonengrill. Kultur- und Sozialgeschichte des Tourismus in Deutschland 1945-1989*, Berlin, 1996.
Voyage. Jahrbuch für Reise- & Tourismusforschung, Köln, 1997 şi 1998.
Zimmer, Dieter (ed.), *Mit uns zieht die neue Zeit. Die Naturfreunde*, Köln, 1984.
Zimmer, Barbara (red.), *Geschichte und Entwicklung des Tourismus*, Trier, 1995.

Capitolul 6

JURNALISTUL

Jörg Requate

Durango este numele unei mici localităţi din nordul Spaniei în apropiere de Bilbao, cu 20 km mai la sud de Guernica. Ca mărime şi importanţă, cele două localităţi se deosebeau doar puţin una de cealaltă când a izbucnit în Spania războiul civil. Dar după ce, pe 26 aprilie 1937, legiunea Condor a transformat Guernica în ruine şi cenuşă, prima dintre cele două localităţi a devenit un simbol: pentru brutalitatea tacticii de război germană, pur şi simplu pentru tactica modernă de război care-i desconsideră pe oameni. Şi Durango? Numele a rămas ceea ce fusese dintotdeauna: denumirea unui loc lipsit de importanţă, pe care nu-l cunoaşte mai nimeni. Căci mai nimeni nu ştie că Durango a îndurat aproape aceeaşi soartă ca Guernica. Cu câteva săptămâni înainte de nimicirea lui, au murit aici, pe 31 martie 1937, sub grindina bombardamentelor legiunii Condor, 258 de oameni, aproape fără nici o publicitate. Un fapt pe cât de simplu, pe atât de decisiv, a produs diferenţierea: în primul caz, ziariştii au fost la faţa locului, în al doilea nu. Pe 26 aprilie, ziua bombardării Guernicăi, în Bilbao se afla, mai degrabă întâmplător, un mic grup de corespondenţi spanioli şi mai ales străini. Ei au devenit martori oculari, au relatat, au făcut fotografii şi au răspândit materialul. Fără prezenţa ziariştilor străini evenimentul, în forma în care este cunoscut astăzi, nu ar fi existat.

Cunoaşterea noastră despre lume, reală sau închipuită, este, prin urmare, dependentă în cel mai înalt grad de modul în care jurnaliştii ne relatează despre ea – dacă ne relatează. Dependenţa este aproape totală în cazul evenimentelor numite în general actuale, asupra cărora mijloacele de comunicare în masă sunt iarăşi cele care au puterea de a defini ce se numeşte actual. De aceea, rolul jurnalistului a fost pe drept descris ca al unui *gatekeeper*, adică al celui ce decide cine sau ce primeşte acces la publicitate. Dar rolul jurnalistului este mult mai activ decât al unui simplu „portar". Căci el asigură sau interzice accesul nu doar acelor persoane care l-au cerut. Ci, mai mult, el târăşte cu de-a

sila în lumea publicității persoane și acțiunile lor, chiar atunci când ele nu ar fi vrut în nici un caz să ajungă acolo, și mai ales are o influență esențială asupra felului în care apar persoanele sau evenimentele în public.

Rolul social care rezultă de aici pentru jurnalist este în mod necesar ambivalent. De aceea, nu este surprinzător că jurnaliștii apar în reprezentări fictive preponderent în două roluri contradictorii. Pe de o parte, drept componente ale unui mecanism imens de manipulare, care, ahtiate de senzație, inventează fapte sau le răstălmăcesc așa cum li se pare că ar avea un efect cât mai mare asupra publicului. *Masterplan*-ul filmic pentru o prezentare de acest fel a fost și rămâne prezentarea *Cetățeanului Kane* oferită de Orson Welles și bazată pe istoria vieții magnatului de presă William Randolph Hearst, „cetățean" pe care puțini l-ar putea egala în succes ca și în autoapreciere. Pe de altă parte, reporterul constituie totuși și acel prototip al eroului metropolitan modern, care primește o dată în viață marea șansă de a rosti propoziția legendară: *„Stop the presses!"*, care demască în ultima clipă, pe propria-i răspundere, un primar, un senator sau chiar un președinte, care nu luptă doar împotriva corupției sau a oricăror altor neregului, ci și împotriva ignoranței și anxietăților propriului aparat, ale propriului său redactor-șef, ale patronului sau patronilor ziarului. Din nou cinematograful american a fost în primul rând cel care, mai întâi în anii '20 și '30 și mai târziu în cele mai diverse variațiuni, a transformat reporterul într-o figură eroică, o contrapondere a haitei de ziariști manipulați și manipulatori din alte filme. O dată cu teatrul filmat *The First Page*, reporterii din acea vreme Ben Hecht și Charles McArthur au înălțat în 1931 un monument condiției lor profesionale de odinioară. James Stewart în *Noaptea dinaintea nunții*, Spencer Tracy în *Femeia despre care se vorbește*, Jack Lemmon în *Ediția specială* și încă mulți alții i-au interpretat pe acei ziariști eroi care, în scandalul *Watergate*, păreau coborâți, cu reporterii Bob Woodwart și Carl Bernstein, direct din asemenea filme și care, în mod consecvent, erau transpuși la rândul lor în ele.

În cinematograful european rolul eroului ziarist este mult mai puțin pregnant. În special în Statele Unite laturile pozitive și negative ale mijloacelor de comunicare în masă s-au arătat relativ devreme și într-o formă deosebit de pregnantă. La sfârșitul secolului al XIX-lea o privire aruncată dincolo de Oceanul Atlantic trecea, și trece până în ziua de astăzi în Europa, drept o privire către viitorul jurnalismului. Astfel s-au răsfrânt și asupra Europei miturile profesiei de jurnalist care, cu ambivalențele ei, părea să întrupeze ca nici o altă profesie modernitatea și urbanitatea. Chiar atunci când privim profesia de jurnalist din perspectiva europeană, e greu să nu urmăm întocmai evoluția americană. De altfel, dimensiunea jurnalistică a unor evenimente, precum scandalul *Watergate* sau războiul din Vietnam, nu s-a limitat, în efectele

ei, numai la SUA. Tot astfel, imaginea evoluţiei jurnalismului în SUA şî în Europa nu se rezumă la aceea a avangardei şi a ariergardei. Ba mai mult, în diferitele ţări europene s-au format tradiţii în jurnalism, care au fost marcate în egală măsură de condiţiile supranaţionale şi de cele specific naţionale.

De la apariţia sa la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, profesia de jurnalist a suferit modificări considerabile. Una dintre cezurile cele mai profunde în istoria jurnalismului şi a profesiei de ziarist a fost erupţia presei comerciale de masă, care poate fi datată *grosso modo* pentru marile state industriale apusene la sfârşitul secolului al XIX-lea. Aici s-au pus temeliile unei evoluţii ai cărei parametri nu şi-au pierdut valabilitatea, în pofida tuturor modificărilor de amănunt, măcar până la impunerea comercializării televizorului. Dar problema modului în care se modifică jurnalismul sub influenţa comercializării şi-a pierdut puţin din actualitate, încât chestiunea condiţiilor cadru ale profesiei de ziarist va juca în cele ce urmează un rol central. Totuşi, aceste condiţii cadru nu au fost doar de natură economică, ci cel puţin la fel de mult de natură politică şi nu în ultimul rând mediatică. Ne vom întreba concret: ce însemna pentru un ziarist să lucreze pentru un ziar public al Lordului conservator Northcliffe sau pentru republicanul *Petit Journal*, pentru social-democratul *Vorwärts*, pentru *Aktuelle Kamera* sau pentru Radiodifuziunea Bavareză? Ce a însemnat apariţia noilor mijloace de comunicare în masă pentru activitatea concretă a jurnalistului, dar şi pentru compoziţia grupei profesionale? Dar pe lângă efectele condiţiilor cadru generale, trebuie să convenim şi asupra practicii profesionale concrete a ziariştilor, mai ales asupra şanselor şi problemei accesului la informaţii şi a manipulării, în fiecare caz, a informaţiilor. Aici atenţia se concentrează asupra unei situaţii pe cât de extreme pe atât de caracteristice pentru secolul XX: războiul. Probleme precum practicarea independentă a profesiei de ziarist, funcţia propagandistică a jurnalismului, tratamentul informaţiei, efectul prezenţei mediatizării asupra comportamentului celor observaţi se pun aici într-un mod deosebit de acut.

Ascensiunea presei de masă

Istoria presei din secolul al XIX-lea este strâns legată de apariţia şi formarea partidelor politice, nu numai pe întreg teritoriul continentului european, ci şi dincolo de acesta. Ziarele serveau nu numai la multiplicarea unor opinii, ci constituiau nu rareori nuclee cristalizatoare ale formării opiniei politice. De regulă, gazetarii politici se considerau în acest proces nu drept spectatori ai confruntării politice, ci participanţi activi la ea. Ideea că presa ar trebui să fie nu o componentă directă a „maşinăriei politice”, ci controlorul acesteia, în sensul

unei a patra puteri, nu a putut găsi, multă vreme, pe continentul european un sol fertil. O altă situaţie domnea în Anglia: posibilităţile liberei exprimări a opiniei erau aici de multă vreme mult mai favorabile decât pe continent. În plus, se formase din vreme un sistem de partide bipolar stabil, care oferea un spaţiu relativ restrâns noilor formaţiuni politice. Dacă presa politică nu voia să se lase redusă la rolul unei tribune pentru partidele existente, ea trebuia să se elibereze din strânsa lor încleştare. Rolul revendicat mai ales de *Times* pentru sine şi pentru presă în general, cel al unei „a patra puteri" autonome, a procurat şi a asigurat presei pentru o lungă perioadă de timp poziţia pe care o adoptă până astăzi – între timp laolaltă cu celelalte mijloace de mediatizare – în statele constituite democratic.

De altfel, afirmaţia că sunt independente politic sau cel puţin „nepartinice" s-a dovedit substanţial mai profitabilă pentru ziare şi din punct de vedere comercial, decât ataşamentul strict la un anumit program politic. Impulsurile comercializării în presă, în forma unor noi fundamentări spectaculoase, care au încercat în diverse perioade, cu metode de fiecare dată noi, să atragă mereu alte straturi de cititori, erau frecvent asociate cu o pretinsă imparţialitate sau independenţă. Aceasta nu înseamnă nicidecum că ziarele de masă, care apăreau în această perioadă de sfârşit de secol al XIX-lea în diverse state europene, nu ar fi luat o atitudine politică mai mult sau mai puţin clară în cursul evoluţiei lor. Fondările unor ziare, care voiau să profite de piaţa de cititori crescută enorm în această perioadă prin urbanizare şi alfabetizare, au însemnat totuşi o cezură considerabilă pentru evoluţia profesiei de ziarist, pentru practica jurnalistică şi, în perspectivă mai îndelungată, pentru înţelegerea jurnalistică de sine.

Această cezură este marcată de „noul jurnalism" (*new journalism*), concept apărut în Anglia şi în Statele Unite pe la 1880. În ochii criticilor săi, ceea ce se înţelegea prin *new journalism* nu era în esenţă nimic altceva decât un jurnalism de senzaţie. Lor li se părea că unul dintre cele mai importante elemente ale „noului jurnalism" era importanţa exagerată a reportajului, care permitea unor reporteri inventivi şi îndemânatici să istorisească poveşti palpitante şi dramatice. Dar cu aceasta se asocia – din perspectiva unui public nou, nu prea interesat de politică – o extindere considerabilă a orizontului tematic relevant din punct de vedere ziaristic. Prin apariţia ziarelor cu tiraj de masă ca *Berliner Lokalanzeiger, Berliner Morgenpost, Generalanzeiger für Hamburg-Altona* în Germania, *Petit Parisien, Journal* sau *Matin* în Franţa, *Daily Mail, Daily Mirror* sau *Daily Express* în Anglia, temele apolitice erau în primul rând cele prin care presa zilei voia să atragă noi pături de cititori: *faits divers* (faptul divers), sport, modă, gospodărie, tehnică şi multe altele. Nu în ultimul rând ziariştii de la aceste gazete se interesau preponderent chiar de mediul local direct al cititorilor şi atacau aici problemele şi destinele acelor „oameni mărunţi"

care urmau să cumpere ziarul. În ce măsură şi în ce fel ziariştii îşi schimbau practicile gazetăreşti şi propriul mod de a-şi înţelege profesia şi în ce măsură anumite teme erau preluate într-un scop social-reformator sau mai degrabă stabilizator de sistem – aceasta diferea mult de la ziar la ziar sau chiar de la ţară la ţară.

Pe cât de mult se vorbea de exemplu în Germania sau în Franţa, până târziu în perioada interbelică, în repetate rânduri, de cele mai multe ori ca un avertisment depreciativ, despre o americanizare a presei, pe atât de puţin avea loc, pe întregul continent european, o orientare efectivă spre mijloacele americane, cel puţin în ce priveşte practicile jurnalistice dezvoltate acolo. Pentru peisajul presei continental-europene era greu de imaginat de pildă, ca ziariştii să se ofere, ca în SUA în aşa-numitele reportaje-bombă sau ştiri senzaţionale, să pătrundă în anumite instituţii sau în alte domenii sociale secrete, pentru a relata de acolo. Această situaţie nu era legată numai de faptul că presa din Germania, ca şi din multe alte ţări europene, se supunea încă, la începutul secolului XX, unor restricţii juridice considerabile, sau de evoluţia încă nu prea dezvoltată a comercializării şi a progresului legat de aceasta. Atât exemplul german cât şi cel francez arată mai degrabă cât de mult era legată practica jurnalistică, şi o dată cu ea aspectul ziarelor, de felul în care jurnalismul se înţelegea pe sine, marcat la rândul său de evoluţiile naţionale specifice în fiecare caz în parte.

Legătura strânsă dintre politică şi jurnalism, care se formase în Revoluţia Franceză şi care se reînnoise în repetate rânduri prin schimbarea frecventă a sistemelor politice şi prin modificările din peisajul partidelor politice, a făcut ca polemica elegant formulată, cât mai acută, să devină în Franţa miezul activităţii jurnalistice. În 1936, pentru scriitorul şi ziaristul Léon Daudet de exemplu, polemica era încă „sufletul jurnalismului", iar comentariul reprezenta pentru el „partea cea mai eficientă dintr-un ziar".

Chiar şi jurnalismul german a rămas, la sfârşitul secolului al XIX-lea până târziu în secolul XX, în pofida comercializării şi apariţiei unei prese metropolitane de masă, foarte departe de practicile cercetării americane. În nici o altă ţară pretenţia la „imparţialitate", cu care presa de informaţie generală îşi făcea introducerea în secolul XX, nu a fost echivalentă ca în Germania cu o „lipsă de ţinută morală". În lunga epocă a cenzurii şi a celorlaltor forme de punere a presei în imposibilitatea de a-şi exprima opiniile, această pretenţie devenise o farsă, căci „imparţialitatea" nu însemna de multe ori în practică nimic altceva decât simpla tipărire a ştirilor oficiale, fără nici un comentariu. Faptul că tocmai în momentul în care în Germania libertatea opiniei nu mai era, în sfârşit, îngrădită din punct de vedere politic decât foarte puţin, că acum interesele de afaceri ale editorilor pretindeau din nou restricţii în această privinţă a fost considerat de mulţi jurnalişti ca un

atac la „cinstea" lor. Oricât de importantă ar fi fost pentru succesul comercial al unei reviste, şi prin urmare în interesul editorului ei, o relatare detaliată şi rapidă, totuşi elitele gazetăreşti din Germania vedeau în reporter un rău necesar, care făcea anumite treburi de hamal, dar nu reprezenta nucleul profesiei lor, pe care s-ar fi putut întemeia sensul ei. Un crez jurnalistic aşa cum l-a formulat redactorul-şef de ani de zile al londonezului *Daily Express* – „Ştiri, ştiri, ştiri – aceasta este ceea ce vrem. Chiar dacă scrii ca Shakespeare însuşi: nimic nu cântăreşte cât ştirile într-un ziar!" – nu s-ar fi putut obţine până târziu după mijlocul acestui secol nici de la un ziarist german, nici de la unul francez.

Până şi în Anglia pretenţia, mereu formulată de presă, că ar fi altceva decât o tribună pe mai multe voci a partidelor politice, a fost supusă unor presiuni considerabile la începutul secolului XX. Drept bărbatul care se pretindea a fi demolat barierele existente între Downing Street şi Fleet Street trecea Alfred C. W. Harmsworth, lordul Northcliffe de mai târziu, care, ca prim mare magnat *media* din acest secol, a dispus cel dintâi de o forţă publicistică în căutare de egal. Cu concerne jurnalistice de acest fel, care au apărut într-un mod similar şi într-un interval de timp similar şi în SUA, Franţa şi Germania, s-a ivit o situaţie cu totul nouă pentru relaţia dintre presă şi politică. Dacă odinioară ziarele, vizând un public mai larg şi şanse mai mari de vânzare, îşi desfăcuseră legăturile cu partidele, concernele jurnalistice, din care făcea parte unul dacă nu mai multe ziare de masă cu tiraje enorme, reprezentau acum un potenţial considerabil de putere publicistică autonomă. Or, în chipul şi în modul în care fiecare şef de concern – fie că se numea Northcliffe, Rothermere sau Beaverbrook în Anglia, Huck, Mosse sau Hugenberg în Germania, Hearst în SUA sau, în cu totul alte condiţii mediatice, Berlusconi, Kirch sau Murdoch – punea la bătaie acest potenţial sau se abţinea, se observau diferenţe masive: de la o maximă abstinenţă politică, trecând printr-o mai mult sau mai puţin discretă susţinere a unui partid politic existent, până la urmărirea masivă a propriilor interese politice există un interval enorm. Lordul Northcliffe, care întreţinea legături strânse cu premierul britanic Lloyd George, a fost probabil primul care, ca şef al unui concern jurnalistic, a pus în balanţă greutatea sa publicistică într-un scop politic.

Nu numai Anglia s-a evidenţiat, mai ales în perioada interbelică, printr-o serie întreagă de încercări de a transforma succesul comercial al ziarelor în influenţă politică într-o anumită direcţie. Concepţii despre guvernabilitatea maselor, precum cele reprezentate în special de Gustave Le Bon, au găsit tocmai în perioada interbelică o rezonanţă enormă şi i-au inspirat probabil nu în ultimul rând pe aceia care se străduiau, din cele mai diverse direcţii, să facă din mijloacele de comunicare în masă cele mai eficiente instrumente de propagandă.

Dar cu toate aceste posibilităţi reale de influenţă pe care le aveau stăpânii marilor concerne jurnalistice şi mediatice şi le mai au încă, nu există nici un motiv să le mistifice puterea. Când lordul Rothermere a preluat în anii '20 imperiul de presă Northcliffe şi a încercat să angajeze ziarele sale în sprijinirea fascismului britanic şi european, rezultatul a fost dezastruos. Şi Beaverbrook, care exercita fără îndoială o influenţă considerabilă asupra ziarelor sale, a eşuat jalnic în încercarea de a contribui la succesul propriului său partid, *United Empire Party*. În Germania, imperiul de presă cu multe ramificaţii al lui Hugenberg a contribuit incontestabil la grăbirea eroziunii Republicii de la Weimar şi la deplasarea sistemului de coordonate politice spre dreapta. Dar şi Hugenberg şi-a ratat scopul politic propriu-zis.

În pofida apropierilor din condiţiile cadru, aici se vede că ziariştii se defineau încă în mod clar altfel în Anglia decât în Germania sau în Franţa. În Germania, conceptul de imparţialitate a informaţiilor generale nu s-a impus cu adevărat. Partidele, în frunte cu Partidul Social--Democrat şi centrul, dar şi partidele liberale şi conservatoare, şi-au creat fiecare, în cursul dezvoltării politicii de masă, o bază publicistică solidă, fie printr-o presă de partid proprie, fie prin influenţă şi colaborare informală. Spectrul partinic amplu compartimentat al Republicii de la Weimar, cu poziţiile sale fundamental contrarii, lăsa de altfel jurnalismului politic prea puţin loc pentru dezvoltarea unei concepţii despre independenţa jurnalistică după modelul anglo-american. Acelaşi lucru era valabil şi pentru Franţa. Încât jurnalismul german şi cel francez – ca de altfel jurnalismul european-continental în general – au rămas până târziu în secolul XX caracterizate în conştiinţa lor de sine mai ales de lupta în jurul unor idei politice şi abia în al doilea rând de vânătoarea de noutăţi cât mai recente.

Jurnalismul în dictaturi

În diversele dictaturi europene din secolul XX spaţiul în care jurnaliştii îşi puteau defini rolul era cât se poate de restrâns. Dintre aşa-numitele „profesii liberale" jurnalismul a fost cu siguranţă cea care – indiferent de tipul de dictatură – a fost cel mai tare înregimentată în respectivul aparat al puterii. El trebuia să sprijine propagandistic fiecare regim şi să contribuie astfel substanţial la legitimarea aceluia. Proba o dăduse deja în această privinţă Primul Război Mondial, în care fiecare dintre regimurile participante s-a preocupat pentru prima dată intens de posibilităţile influenţării maselor şi a pretins de la jurnalişti convertirea lor. Din ceea ce se exersase aici, dictaturile care au urmat şi-au făcut pilonii de susţinere ai asigurării propagandistice a dominaţiei lor. Unul dintre pionieri a fost în această privinţă Italia fascistă sub Mussolini, care stabilise clar în câteva articole de lege cine avea voie

să exercite profesia de ziarist şi ce sarcini îi reveneau acestuia. La fel a procedat naţional-socialismul. Aici ziariştii au fost subordonaţi factic Ministerului Propagandei.

Şi în dictaturile comuniste postbelice rolul jurnalistului era clar definit. Cunoscuta formulă leninistă despre *media* ca „organizator, agitator şi propagandist colectiv" fixa şi aici clar funcţia jurnalistului de doctrina de partid. Cu o scrupulozitate deosebită ţinea mai ales RDG să nu lase nimic la voia întâmplării, de la recrutare la instruire şi până la supravegherea permanentă şi controlarea limbajului, cu un „succes" deplin. Succesul emisiunilor de ştiri din RDG, scria sarcastic Stefan Heym în 1977, este „fără complicaţii şi totodată de o monotonie liniştitoare". În locul ştirilor efective există, spunea el, „formule magice" cu privire la „schimbări profunde", „realizarea deplină", „recunoaşterea mondială" şi „adeziunea înmiită".

Desigur, au existat în fiecare dictatură întotdeauna anumite nişe, care îi lăsau jurnalistului un cât de mic câmp de acţiune, ca la *Frankfurter Zeitung* în timpul naţional-socialismului sau la *Sonntag* în RDG. Chiar şi ulterior este deseori greu de hotărât în ce măsură aceste spaţii libere erau de fapt lăsate în mod conştient, la rândul lor „terenuri de joc" utile propagandistic. Dar multe ne fac totuşi să credem că oazele de libertate de acest fel, chiar permise în mod deliberat, dezvoltau o anumită viaţă proprie nu total controlabilă şi ofereau puncte de sprijin pentru „contrapublicitate". Numai puţine abateri au dus totuşi măcar la confruntări descurajante între jurnalişti şi cenzori, fără să fie vorba despre o opoziţie propriu-zisă. Cu fraza „aşa puteam crede că luptăm", ziarista din RDG Gislinde Schwarz descria exact acest război de guerilă care întărea convingerea fiecărui ziarist ce nu se adaptase total regimului că putea cuceri, măcar în anumite domenii parţiale, o oază de libertate; o luptă în care, cu fiecare succes minim, privirea era din nou abătută de la absurditatea sistemului în ansamblul său.

Semnificaţia „noilor" *media* pentru jurnalism

Fotojurnalismul a constituit încă de la apariţia sa un gen jurnalistic absolut aparte, a cărui istorie este uimitor de puţin cercetată. Fascinaţia fotografiei rezidă, ca şi problematica ei, în autenticitatea ei directă evident mijlocită, care în cazul ideal reuşeşte să concentreze într-o imagine simbolică unică contexte de acţiune complexe. Fotojurnalismul a primit la sfârşitul anilor '20, mai ales în Germania – din câte se ştie nu tocmai o ţară-pionier în istoria presei – un imbold inovator decisiv. E drept că istoria fotojurnalismului începe cel puţin de la războiul din Crimeea. Dar la acel moment fiecare fotografie în parte presupunea, pe baza aparaturii tehnice necesare, o cheltuială considerabilă şi în plus colaborarea activă la fotografiere a persoanelor fotografiate.

Aceasta a început să se schimbe în anii '20, pornind din Germania. Decisiv a fost pe de o parte faptul că s-au dezvoltat micile aparate de fotografiat moderne, care permiteau fotografierea cu uşurinţă aproape a tuturor regiunilor. La aceasta s-a adăugat, pe de altă parte, faptul că în mediul de la *Berliner Illustrierte* şi de la *Münchner Illustrierte Presse* s-a regăsit un cerc de fotografi, în cea mai mare parte tineri, care, nici ca provenienţă, nici ca mod de a se privi pe ei înşişi, nu aveau nimic a face cu sectoarele tradiţionale ale jurnalismului ziaristic şi care au folosit cei dintâi şansele oferite de aparatul de fotografiat. Cu Erich von Salomon, Stefan Lorant, André Friedmann – care a devenit mai târziu celebru sub numele de Robert Capa – şi alţii s-a dezvoltat, la sfârşitul anilor '20, tipul de reporter lipsit de orice respect, care exista de mult în gazetăria anglo-americană. Dacă Erich von Salomon îşi furişa aparatul într-o sală de tribunal şi fotografia pe ascuns la un proces senzaţional, sau André Kertesz făcea furori în 1929 cu un fotoreportaj despre universul total înstrăinat al Ordinului Trapist, aici fotojurnaliştii atacau îndrăzneţi şi plini de idei domenii pe care reporterii anglo-americani le cuceriseră de mult. Dar a face aceasta cu aparatul de fotografiat era ca şi o inovaţie care, din Europa, a ajuns abia încet-încet în SUA. Dacă după 1933 un segment foarte important de fotoreporteri – printre care aproape toţi colaboratorii lui *Deutscher Photodienst* (*Dephot*) – au emigrat, spre deosebire de colegii lor condeieri, mai ales în SUA, acest lucru s-a datorat cu siguranţă şi – dar nu numai – limbajului internaţional al fotografiei. În puţinii ani dintre 1929 şi 1933 s-a fondat în Germania o tradiţie de fotojurnalism independent, care şi-a găsit mai târziu continuarea decisivă, parţial într-o continuitate personală directă, în agenţia foto americană *magnum*.

Faptul că elanul fotojurnalismului a pornit tocmai dintr-o ţară în care libertatea presei prinsese puţine rădăcini, avea legătură nu în ultimul rând cu faptul că imaginile, ca „informaţii", erau mai puţin controlabile şi impozabile decât textul scris sau rostit. Acolo unde jurnaliştii condeieri depindeau în mare măsură de informaţiile care li se împărtăşeau într-o conversaţie, fotojurnalistului îi ajungea în parte chiar o singură apăsare pe buton pentru a crea o imagine cu valoare de simbol. Dar controlul dificil al imaginii mai are şi un alt aspect. El mai înseamnă că fotografiile unesc într-un grad deosebit o pretinsă autenticitate cu posibilitatea manipulării. La fel de cunoscut ca faptul că din fotografiile sovietice, de pildă, tovarăşii căzuţi în dizgraţie erau ulterior eliminaţi prin retuş, sau acela că o serie de fotografii celebre au fost retuşate ulterior, fără ca prin aceasta să-şi fi pierdut farmecul. În faţa noilor posibilităţi de a „schiţa" aproape complet fotografiile înseşi cu ajutorul computerului, se pune totuşi întrebarea dacă în viitor fotografiilor li se mai poate atribui vreun grad de autenticitate.

Dincolo de faptul că apariţia radioului şi a televiziunii a conferit noi dimensiuni în ansamblul profesiei de jurnalist din secolul XX, istoria

jurnalismului de radio şi televiziune se aseamănă în multe privinţe cu istoria jurnalismului gazetăresc. Frapant este aici faptul că necesitatea de control – chiar în statele cu constituţie democratică – s-a trezit din nou o dată cu apariţia fiecărui nou mijloc de comunicare în masă. Numai Statele Unite, în care tradiţia unui control de stat al presei practic nu exista, au lăsat, încă din epoca de pionierat a radioului şi televiziunii, câmp liber de acţiune în cea mai mare măsură ofertanţilor particulari. Dimpotrivă, pe continentul european s-a încercat aproape pretutindeni să se păstreze noile *media*, încă de la început sau după o scurtă fază de demarare, cât mai mult cu putinţă sub controlul statal.

Drept cea mai productivă variantă din punct de vedere jurnalistic în această privinţă s-a dovedit a fi, de la distanţă, modelul englez. Decis să nu mimeze calea americană a unei liberalizări complete, guvernul englez a instituit în 1923 o comisie care recomanda un control de stat asupra radiodifuziunii. Cum o adevărată radiodifuziune de stat nu s-ar fi putut impune în ţara natală a libertăţii presei, s-a numit o altă comisie care a cizelat în fine modelul care a stabilit principiile decisive pentru jurnalismul de calitate de la BBC: şi anume, ale unui mijloc de comunicare controlat public, dar independent jurnalistic. Ocazia de a dovedi această independenţă nu s-a lăsat mult aşteptată. În timpul grevei generale din 1926, care a afectat şi presa, Churchill, în calitate de ministru de finanţe, a vrut să scoată la bătaie radioul împotriva greviştilor. Directorul BBC, John Reith, s-a opus totuşi şi a obţinut în cele din urmă chiar acoperirea premierului Baldwin. Astfel s-au creat condiţiile cadru ca BBC să poată dezvolta, mai întâi în radio iar mai târziu în televiziune, un jurnalism care stabileşte până astăzi etaloanele calităţii.

În RFG evoluţia mijloaceleor de comunicare în masă, în special a radioului în perioada postbelică, a profitat absolut incontestabil de puternica influenţă engleză. Mai ales în radiodifuziunea din nordul Germaniei şi în cea din vest nu puţini jurnalişti s-au orientat după modelele britanice, în contrapunct clar cu o radiodifuziune şi o televiziune statală, aşa cum şi le imagina Konrad Adenauer. Spre deosebire de Franţa, unde Charles de Gaulle şi ministrul său de informaţii, Alain Peyrefitte, în funcţie din 1962, au reuşit să facă din televiziune un instrument al politicii regimului şi să permită doar foarte puţin spaţiu de acţiune pentru opozanţi, planurile lui Adenauer, similar trasate, au eşuat, nu în ultimul rând în faţa instanţei constituţiei federale. Dar dominaţia partidelor în instituţiile de radiodifuziune şi televiziune nu era prin aceasta în nici un fel ştirbită. Influenţa lor oficială până în ziua de azi asupra jurnalismului politic în mijloacele de comunicare publică statale din RFG continuă întrucâtva tradiţia presei de partid, care marca încă din secolul al XIX-lea peisajul presei germane. Verificarea mai mult sau mai puţin fină a balanţei repartiţiei greutăţii politice la distribuirea posturilor jurnalistice înalte în fiecare

instituţie statală de difuziune publică face parte, până în ziua de azi, din afacerile zilnice. Reprezentanţilor televiziunii private această conjunctură le-a servit întotdeauna drept un argument binevenit pentru stilizarea propriei lor „independenţe" politice, ca să facă faţă astfel reproşului comercializării. Nu este aici locul să urmărim în detaliu şi consecvent efectele comercializării televiziunii. Dar, din perspectivă istorică, se impun totuşi două observaţii: pe de o parte, mai ales în Germania, dezbaterea pe tema comercializării şi a pretinsei americanizări aminteşte în multe puncte de dezbaterea pe tema comercializării presei de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, despărţirea tranşantă de la început în două fronturi dintre televiziunea publică de stat şi cea privată, aşa cum se putea observa – în comparaţie cu alte ţări – în special în RFG, pare să se tocească încet-încet. Acest lucru este valabil mai ales pentru formele şi practicile jurnalistice. În acest context este cunoscut în primul rând protestul împotriva pătrunderii aşa-numitului *infotainment* şi în instituţiile televiziunii publice de stat. Pe de altă parte, nu putem trece totuşi cu vederea faptul că tocmai în jurnalismul politic credibilitatea a fost recunoscută ca o marfă bună de scos pe piaţă, ce nu trebuie să fie subapreciată. Strădania posturilor particulare de a atrage de partea lor jurnalişti bine profilaţi din sistemul publicitar de stat este unul dintre indiciile care ne trimit la o atare evoluţie.

Şansele de acces la o profesie ce se pretinde accesibilă oricui

Spre deosebire de medic de exemplu, de jurist, farmacist sau inginer, „jurnalist" nu este un termen protejat pentru a desemna o profesie. Chiar dacă, de la sfârşitul secolului al XIX-lea, au existat în diferite ţări, în repetate rânduri, încercări de înfiinţare a unor şcoli de jurnalism, iar acestea par să-şi fi găsit o bază solidă la sfârşitul secolului XX, nu există până astăzi o regularizare a procesului de instruire pentru jurnalişti. Un control de acest fel al accesului la profesia de jurnalist, exercitat din partea statului sau a asociaţiilor profesionale, ar fi şi de-a dreptul inconciliabil cu principiul libertăţii presei şi a opiniei. Pornind de aici, nu s-ar putea pune chiar deloc problema unei profesionalizări, într-un sens mai strict, pentru profesia de jurnalist, de vreme ce profesionalizarea se bazează în esenţă tocmai pe un acces controlat la profesie. Din perspectivă social-istorică ar trebui atunci să ne întrebăm ce consecinţe a avut lipsa unui control instituţionalizat pentru constituirea efectivă a profesiei. Oferea jurnalismul şanse specifice pentru ascensiunea socială? Ce însemna pretinsa deschidere a profesiei, în special pentru femei? Dacă profesia ar fi fost într-adevăr atât de deschisă cum s-a susţinut în repetate rânduri, şansele pentru

femei de a activa profesional în jurnalism într-un domeniu cvasiacademic ar fi trebuit să fie comparativ mari, câtă vreme pentru aceasta nu erau necesare, cel puţin formal, patentele unei educaţii academice. După cum se ştie, începând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, au existat de multe ori femei care s-au ocupat de jurnalistică. Efectiv, şansele femeilor de a-şi procura o bază profesională proprie cu ajutorul „condeiului” au fost mai mari decât în alte profesii academice, întrucât graniţa dintre activitatea scriitoricească şi cea jurnalistică era încă foarte labilă. Cu Therese Huber, Louise Otto Peters, Fanny Lewald, George Sand, Jane Austen sau George Eliot au existat în multe ţări europene, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, o serie de femei care, ca scriitoare sau jurnaliste – unele sub pseudonim masculin –, au luat în mod public cuvântul. Dar supoziţia posibilă că jurnalismul ar fi funcţionat ca o poartă de invazie pentru femei în lumea profesională burgheză s-ar putea confirma cu greu.

Pentru începutul de secol ajungem la rezultatul – mai ales pentru Germania – că, în pofida plângerilor că jurnalismul ar fi un manej pentru existenţe eşuate, redacţiile ziarelor celor mai mari şi mijlocii se aflau în continuare strânse cu putere în mâna unor bărbaţi, dintre care cei mai mulţi absolviseră studii universitare şi care prin origine aveau în mod preponderent o provenienţă burgheză. Pentru accesul la profesie s-au dezvoltat mecanisme informale, pentru care contactele şi recomandările personale, capitalul social şi cultural jucau un mare rol, mecanisme aşadar care excludeau, nu cu mult mai puţin clar decât nişte reglementări formale, femeile şi pretendenţii suburbani.

Totuşi, de expansiunea presei la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX fusese legată şi deschiderea socială a profesiei de jurnalist. O dată cu extinderea spectrului tematic şi a sferei adresanţilor, au crescut şansele de a pune piciorul în jurnalism şi pentru cei care nici nu posedau o educaţie academică, nici nu dispuneau de ambiţii literare cu bătaie prea lungă. Această deschidere socială a profesiei nu s-a petrecut însă la rândul ei în scheme clar recognoscibile. Diversificarea pieţei presei a creat noi câmpuri de acţiune jurnalistică, fie incompatibile unele cu altele, fie doar limitat compatibile, care au deschis anumitor grupuri posibilităţi de acces în anumite sectoare jurnalistice, dar au adus concomitent şi o limitare la ele. Acest lucru a fost foarte clar în primul rând la presa politică: un preot catolic putea să devină redactor numai la un ziar catolic. Muncitorii au avut multă vreme şansa de a deveni redactori numai la un ziar muncitoresc. Segmentarea se aplica însă şi în alte domenii. O pregătire profesională comercială putea să înlesnească accesul la rubrica de comerţ şi mult mai puţin la cea politică a unui ziar. Un fost sportiv putea – şi poate şi până în ziua de astăzi – să practice jurnalistica sportivă. În acest context, trebuie să remarcăm că redacţiile cotidianelor au deschis pentru prima dată o rubrică şi pentru femei. Abia când cotidianele au iniţiat

rubrici permanente despre modă, gospodărie şi alte aşa-numite „teme feminine”, ele au început să angajeze permanent, pentru aceste rubrici, şi femei. Dar câmpul altor teme le-a rămas în cea mai mare măsură închis în cadrul redacţiilor, cel puţin până târziu în secolul XX.

Pentru SUA este relevant faptul că atât femei cât şi bărbaţi fără o pregătire specifică – şi nicidecum academică – şi-au făcut un nume la începutul secolului XX cu reportaje spectaculoase. Spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat pe continentul european, atât pentru Anglia cât şi pentru SUA activitatea de reporter era, cel târziu la începutul secolului XX, primul pas obişnuit în carieră. Fără să avem aici date precise, multe ne fac să credem că în ţările anglo-saxone activitatea de reporter, bazată mai puţin pe erudiţie cât pe inventivitate şi observaţie, a sporit substanţial şansele de ascensiune socială, faţă de ţările unde reporterii constituiau casta paria a jurnalismului. Astfel, în spaţiul continental-european intrarea în jurnalistică prin reportaj a rămas pentru foarte multă vreme închisă mai ales femeilor, chiar pentru faptul că aici nu exista nici o piaţă şi nici un model pentru această formă de activitate jurnalistică. E drept că în Germania naţional--socialistă o întreagă serie de femei a pătruns, ca şi în Anglia şi SUA, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în domeniile jurnalistice masculine, chiar până la relatările de pe front. Dar, ca şi în alte domenii, şi această pătrundere în universul profesional masculin a rămas preponderent un episod limitat la perioada războiului.

Până la urmă segregaţia dintre resortul „tare” masculin şi cel „slab” feminin se dovedeşte până în ziua de azi de o stabilitate enormă, după cum o arată unele cifre de la începutul anilor ’90. Jurnalistele sunt în Germania în domeniile consilieri/ service (64,4% femei faţă de 35,5% bărbaţi), social/ familie (53,9% faţă de 48,2%) superior reprezentate nu numai în raport cu numărul lor total, ci şi în majoritate absolută, în vreme ce domeniile politică (74,2% bărbaţi faţă de 25,8% femei) şi economie (77,5% la 22,4%) sunt şi astăzi, ca şi înainte, domenii clar masculine.

Dacă abordăm din nou problema profesionalizării, se vede că acel caracter principial deschis al profesiei este acoperit într-o măsură nu tocmai mică de mecanisme informale care declanşează până la un anumit grad procese informale de profesionalizare, adică standarde pentru pregătire, practică şi înţelegere de sine care se impun informal. Chiar dacă datele concrete pentru componenţa socială şi pregătirea profesională a jurnaliştilor din fiecare ţară lipsesc, nu putem porni de la premisa că o dezacademizare, temporar conturată, s-ar fi impus pentru multă vreme. Mai ales după Al Doilea Război Mondial, când, pe lângă presă, s-au răspândit mai întâi radioul şi televiziunea şi au creat noi posibilităţi de lucru pentru jurnalişti, importanţa educaţiei academice a trecut pe planul al doilea în raport cu criterii precum plăcerea de a experimenta şi iniţiativa inventivă proprie. Faţă de

aceasta multe ne fac să credem că importanţa pregătirii academice pentru cele mai multe sectoare jurnalistice a crescut din nou pe măsură ce tot mai mulţi absolvenţi de studii universitare vor să îmbrăţişeze această carieră. Studiul ştiinţific al publicităţii şi şcolile de jurnalism joacă fără îndoială un rol tot mai mare în pregătirea profesională, fără ca prin aceasta să se fi închis cu adevărat alte căi de acces.

Relatările de pe front ca situaţie extremă a activităţii jurnalistice

„În război, dacă vor să relateze actual şi obiectiv, jurnaliştii n-au pierdut nimic" – scria apodictic specialistul în *media* Michael Kunczik referitor la experienţele relatărilor de război din Golf. Dar mai ales din transmisiile postului de televiziune american CNN, care la începutul războiului a făcut furori prin faptul că i s-a permis să plaseze un unic corespondent apusean la Bagdad, în persoana lui Peter Arnett, a devenit foarte curând clar cât de mult s-au lăsat tocmai jurnaliştii TV impresionaţi de materialul pus la dispoziţie de militari, atraşi de partea lor şi în cele din urmă angajaţi în scopuri propagandistice. Vom cădea imediat de acord asupra faptului că situaţia de război oferă condiţii cât se poate de diferite pentru cei care vor să scrie „obiectiv" sub presiunea actualităţii, căci de regulă accesul la informaţie în război este nu numai foarte limitat, ci şi orientat într-un scop anumit. Este de la sine înţeles că, din perspectiva armatei, presa trebuie să aibă grijă ca, prin relatările ei, adversarului să nu-i parvină informaţii importante. Pe de altă parte, modul de relatare este central pentru susţinerea politică a războiului pe „frontul de acasă". De la apariţia presei de masă, felul de a gândi informaţiile şi influenţa mijloacelor de comunicare în masă participă prin urmare direct la desfăşurarea războiului.

Dar decurge oare de aici că jurnaliştii ar trebui să renunţe total la relatările lor directe despre război? Pretenţia este problematică, fie şi numai pentru că porneşte de la premisa că situaţia de război ar fi pentru jurnalişti o situaţie fundamental diferită de toate celelalte feluri de activităţi jurnalistice. În situaţii „normale" – conform supoziţiei neexprimate –, relatarea obiectivă ar fi posibilă fără îngrădiri, nu ar exista probleme în procurarea independentă a informaţiilor, nu ar exista problemele unei eventuale funcţii propagandistice a jurnalismului sau problemele efectelor prezenţei unor *media* asupra acţiunilor celor observaţi. Dar, de fapt, acestea sunt problemele activităţii jurnalistice în ansamblul ei, care în război se pun însă într-o manieră extremă. De aceea, relatările din război sunt cele mai potrivite tocmai ca să arunce o lumină asupra unora dintre aceste probleme fundamentale în ansamblu.

Informaţie şi propagandă

Cine scrie despre istoria relatărilor din război nu poate evita, de aceea, să înceapă cu William Howard Russel, corespondentul ziarului *Times* în războiul Crimeei. Activitatea sa de reporter a fost echivalentul unei experienţe primordiale în relatarea modernă de război. Căci prin ceea ce Russel a scris despre războiul Crimeei, el a transformat războiul şi tactica propriei sale ţări pentru prima dată într-un subiect al dezbaterii publice pe scară largă. Efectul pe care a reuşit să-l obţină Russel cu descrierea înzestrării mizerabile a soldaţilor englezi şi a deciziilor în parte catastrofal greşite ale conducerii armatei, a făcut să se vadă clar de ce era în stare relatarea de război. În mod paradoxal, succesul lui Russel s-a datorat nu în ultimul rând faptului că armata a refuzat în mod consecvent orice colaborare cu corespondentul ziarului *Times*. Căci, în acest mod, Russel nu putea conta decât pe sine însuşi şi, în locul informaţiilor cu coloratură eufemistică pe care le-ar fi primit de la armată, el a văzut cât se poate de clar cu propriii săi ochi problemele şi victimele lor. Deşi din partea armatei s-a încercat scoaterea din funcţiune a lui Russel, nu doar prin refuzul oricărei comunicări, ci şi prin refuzul oricărui ajutor de forma hranei sau a altor lucruri de acest fel, el a reuşit de fiecare dată cu isteţime să-şi procure nu doar cele necesare traiului, ci şi informaţii. Şi le-a obţinut, nu în ultimul rând, de la soldaţii care aveau de suferit de pe urma acestor împrejurări haotice. Astfel s-a născut mitul corespondentului din război, la care Russel însuşi a contribuit energic, iar armata şi politicienii au învăţat din asta. Şi nici un alt jurnalist nu a mai avut vreodată o atât de mare libertate de mişcare ca Russel într-un război la care participa tocmai Anglia, leagănul libertăţii presei.

Exact peste o jumătate de secol, la izbucnirea Primului Război Mondial, decretarea unei cenzuri stricte a fost în toate ţările europene una dintre primele măsuri aproape fireşti. Totuşi, situaţia engleză se deosebea de cea din restul Europei. Nu numai tradiţia libertăţii presei, ci şi felul în care jurnaliştii se înţelegeau pe ei şi practica lor, mai puternic ancorată, de a-şi obţine singuri, în mod activ, informaţiile, au exercitat o presiune mai puternică asupra guvernului şi conducerii armatei, ca să le dea informaţii, decât în Germania şi Franţa, unde jurnaliştii erau obişnuiţi cu o politică mai restrictivă a informaţiei. După ce jurnaliştii englezi au trebuit să accepte ca un reporter american să dea o mare lovitură, anunţând cu 24 de ore înaintea altora intrarea în marş a trupelor germane în Belgia, unii dintre ei s-au unit pentru a procura cu propriile lor forţe o imagine a războiului şi a relata despre el. Pe baza vechilor experienţe, conducerea armatei a reacţionat prompt şi aspru şi a dat ordin ca orice jurnalist care va fi zărit în preajma frontului să fie arestat. Corespondentul lui *Daily Chronicle*,

Philip Gibbs, care se făcuse în repetate rânduri „neplăcut” frontului, a fost chiar amenințat cu împușcarea, în caz că ar mai fi îndrăznit să călătorească de capul lui prin Franța.

Incidentul a contribuit la începutul lui 1915 la presiunile politice pentru aplanarea confruntării dintre presă și armată. Aceasta a reușit de fapt temeinic și într-un mod remarcabil. În loc de a delimita reporterii ca persoane de presa ca instituție, de acum încolo ei au fost înglobați într-o unitate. Un mic număr de jurnaliști au primit o acreditare, uniforme și distincții de ofițeri și suficiente informații filtrate. În felul acesta presa se impusese, ce-i drept, astfel încât armata a trebuit să renunțe la politica sa strictă de excludere a jurnaliștilor. Dar prin anexarea acestora, a reușit, mult mai bine decât prin excluderea lor, transformarea războiului într-o afacere națională și obținerea suportului necesar prin presă, care ajuta în cele din urmă la acceptarea războiului de către populație. Gibbs, care fusese amenințat mai înainte cu împușcarea și care a făcut parte apoi din convoiul jurnaliștilor acreditați selectați cu amănuntul, descria critic într-o retrospectivă atitudinea subit schimbată a reporterilor de război: „Ne identificam absolut cu bărbații de pe câmpul de luptă (...). Alungam din mințile noastre orice gând de a vrea să fim mai rapizi decât alții și orice tentație de a scrie chiar și un singur cuvânt care ar fi putut să-i pună în dificultate pe soldați. Nu mai era nevoie de nici o cenzură. Eram propriii noștri cenzori.” Exemplul arată foarte clar: mrejele cu care erau legați fedeleș jurnaliștii constau în faptul că li se dădea sentimentul de încredere combinat cu informații bine dozate – una din tehnicile de bază folosite și astăzi pentru ca cineva să-și atragă jurnaliștii de partea sa.

Se adăuga la aceasta faptul că nici unul dintre marile ziare din vreuna dintre țările beligerante n-ar fi îndrăznit să evadeze prin critică din falanga naționalistă. Astfel, funcția presei în totalitatea ei fusese convertită în Primul Război Mondial în instrumente de propagandă ale fiecărei guvernări. Despre sacrificiile adevărate pe care le cerea războiul nu aflau ceva precis cititorii din nici o țară. Așa stând lucrurile, a fost în cele din urmă cât se poate de logic și consecvent ca, în Anglia, în persoana lordului Northcliffe, să fie făcut consilier al guvernului în politica informației cel mai mare magnat al presei și, bazându-se pe aceeași situație, tocmai în Anglia să fie cvasi-abolită mult subliniata „împărțire a puterii” între guvernare și publicistică. Prin numirea lordului Beaverbrook ministru al informației, această direcție a fost continuată cu succes și în Al Doilea Război Mondial.

Dacă pentru primele două războaie mondiale am putut vedea cauza funcției propagandistice a presei în primul rând în condițiile cadru care, din perspectiva importanței existențiale a războiului, nu permiteau ca strategia acestuia să devină obiect al dezbaterii publice, războiul civil din Spania ne dovedește cât de substanțial a fost influențată

practica jurnalistică, pe lângă condițiile cadru, și de concepția despre sine a jurnaliștilor. Deși formal era vorba despre un război civil, în care oficial nu era direct implicat nici unul dintre celelalte mari state europene, nu descoperim nici o strădanie de relatare „obiectivă" sau „imparțială", nici în practică, nici ca pretenție. Angajamentul direct al scriitorilor în acest război este cunoscut. Dar războiul civil a acționat polarizant și asupra corespondenților „profesioniști" și a produs și în cazul lor, nu rareori, relatări unilaterale. Totuși, nu oricine mergea atât de departe ca jurnalistul britanic Claud Cockburn, care se situa ofensiv și răspicat pe poziția că un lucru pentru care merită să-ți riști viața merită să și minți pentru el. În acest sens, el a compus, împreună cu jurnalistul ceh Otto Katz, un reportaj fictiv despre o bătălie în care era descrisă lupta eroică a republicanilor, în pofida inferiorității tehnice a armamentului. Scopul reportajului era să exercite presiuni asupra guvernului francez, pentru ca acesta să permită livrarea armamentului către republicani.

Istoricii presei, mai ales din domeniul anglo-saxon, le-au reproșat unor jurnaliști de tipul lui Claud Cockburn și al altora că au înlocuit aici rolul jurnalistului cu cel al propagandistului. Dar o atare diferențiere presupune un anumit mod de a înțelege misiunea gazetarului, înțelegere care nu a fost inerentă profesiei, ci a crescut abia istoric. Dacă pe la sfârșitul secolului al XIX-lea, jurnalistul de odinioară Albert Schäffle, luând atitudine împotriva comercializării presei, era de părere că aceasta ar trebui să redevină o „problemă a partidelor, a asociațiilor și a propagandei științifice, politice și religioase", iar „soliditatea convingerilor" se număra – nu numai în Germania – printre virtuțile jurnalistice proeminente, aceasta ne arată că înțelegerea rolului jurnalistului a suportat în mod evident procese de transformare considerabile, atât în percepția celorlalți, cât și în propria sa percepție. Vom putea conchide din aceasta că o relatare „neutră", „precisă" a evenimentelor face parte, cel puțin astăzi, în cea mai mare parte a democrațiilor de orientare occidentală, din concepția despre sine a celor mai mulți jurnaliști, după cum o dovedesc anchetele în această privință.

Dar din punct de vedere istoric, libertatea presei a însemnat în primul rând libertatea de a lua în mod deschis o atitudine partinică pentru un anumit lucru. Propagarea anumitor idealuri și idei a fost o parte substanțială a activității jurnalistice, încă din perioada considerată faza de apariție a publicității. Războiul civil din Spania a constituit într-un fel punctul culminant al acestei identificări cu obiectul despre care se relatează, ca să nu mai vorbim de Al Doilea Război Mondial, în care angajamentul pentru propriul front a făcut iarăși de partea aliaților corp comun cu cenzura.

Pe acest fundal, nu putem prețui îndeajuns cezura pe care a constituit-o la nivel mondial pentru jurnalism relatarea războiului din Vietnam. Pentru prima oară de la războiul Crimeei, jurnaliștii au

relatat cvasinecenzurat despre un război purtat de propria lor ţară. Fără intenţia de a-şi ataca pe la spate guvernul, jurnaliştii americani, cu relatările lor despre caracterul regimului Diem susţinut de SUA şi cu avertismentele cu privire la aprecierile greşite ale situaţiei militare, şi-au provocat destul de repede reproşul lipsei de patriotism. Interesant era faptul că aceste reproşuri veneau nu în ultimul rând de la acei jurnalişti „veterani", care în Al Doilea Război Mondial şi în războiul din Coreea se remarcaseră prin relatări deosebit de patriotice. Pe fundalul războiului rece pe de o parte şi al tradiţiei relatărilor de pe front pe de altă parte, care nu lăsaseră niciodată vreo îndoială asupra faptului că SUA lupta nu numai de partea corectă, ci şi cu mijloace corecte, reporterii din Vietnam apăreau în magazinul-informativ *Time* la mijlocul anilor '60 ca „tineri cu caş la gură", care se lăsau prea uşor impresionaţi de evenimente şi ajungeau la concluzii total false.

A relata şi a acţiona

Unul dintre aceşti reporteri a fost Peter Arnett, care a contribuit puternic la ţeserea propriul său mit ca reporter infailibil din Vietnam. A relata cele întâmplate, fără să ţină cont de probleme, pericole, ostilităţi şi obstacole care stau în calea „job"-ului lor : acesta este crezul jurnalistic, faţă de care orice alte probleme posibile ale profesiei cad pe planul al doilea. Arnett comunică într-adevăr absolùt tipic pentru idealul lor acest *credo*, într-un episod din prima fază a războiului din Vietnam : el şi alţi corespondenţi au primit pe 5 octombrie 1963 telefonul unei vietnameze, care i-a anunţat că după-amiază „se va întâmpla ceva" în piaţa centrală. La scurt timp după sosirea reporterilor, un călugăr a coborât dintr-un taxi, s-a aşezat pe jos, s-a stropit cu benzină şi şi-a dat foc. Ca şi ceilalţi reporteri, şi Arnett şi-a apucat în grabă aparatul de fotografiat şi a tras repede câteva fotografii. Dar, spre deosebire de ceilalţi, el a reuşit în plus să dea la o parte forţele Siguranţei venite în grabă la faţa locului, să scape de ele şi să salveze filmul cu fotografiile scandaloase. După câţiva ani, reflectând la comportamentul său, Arnett a dat expresie unui mod de a înţelege jurnalismul diametral opus celui al jurnaliştilor din războiul civil spaniol :

> „Aş fi putut împiedica sacrificiul, dacă aş fi alergat până la el şi i-aş fi smuls din mâini benzina. Ca om, voiam să o fac. Ca reporter n-am putut.(...) Dacă l-aş fi oprit, oamenii Siguranţei, care urmăreau totul de la distanţă, l-ar fi arestat imediat şi l-ar fi dus cine ştie unde. Dacă aş fi încercat să-i împiedic, m-aş fi amestecat direct în politica vietnameză. Rolul meu ca reporter ar fi fost compromis, la fel ca şi credibilitatea mea."

Acolo unde, La Claud Cockburn şi mulţi alţi obervatori ai războiului civil spaniol, scrisul şi acţiunea se aflau într-o legătură reciprocă indisolubilă, Arnett încearcă să traseze o linie clară de demarcaţie. Poziţia istoricului militar William Hammond, care scria că Arnett s-a

implicat prin atitudinea sa în politica sud-vietnameză cu siguranţă la fel de mult ca şi cum el însuşi ar fi dat foc călugărului, a fost considerată de reporterul star de la CNN de mai târziu ca *unfair*. Căci aducătorii unor ştiri nu pot fi făcuţi răspunzători de conţinutul lor.

La prima vedere, este greu imaginabil că un reporter de rangul lui Arnett poate fi efectiv atât de naiv încât să creadă că a acţiona şi a relata ar fi două categorii independente una de cealaltă. Dacă jurnalistul a fost înştiinţat mai înainte de autoincendierea care urma să aibă loc, calculul de a împlini aici un act care va face ocolul lumii a fost fără îndoială o parte integrantă din acest act. O dată cu apariţia echipei TV această problemă se conturează şi mai clar: este cunoscut că, în conflicte precum cele din fosta Iugoslavie sau din Israel şi din teritoriile ocupate, scenariul se poate modifica foarte repede când camerele de luat vederi sunt de faţă şi se poate înscena câte ceva numai prin simpla prezenţă a jurnaliştilor – direct pentru „ochii publicităţii mondiale".

Exemple de acest fel găsim câte vrem. De regulă, ele sunt mai puţin dramatice decât cazurile descrise, dar constelaţia fundamentală este cea a activităţii jurnalistice cotidiene: de câte ori sunt chemaţi jurnaliştii sau întâmplător sunt de faţă – mai ales atunci când au la ei şi aparate de filmat –, se poate deduce că efectul public vizat influenţează acţiunea respectivă a celor observaţi, iar acest fapt poate la rândul lui căsca din nou o prăpastie între efectul intenţionat şi cel efectiv produs.

Prin urmare, credinţa în linia de demarcaţie între relatare şi acţiune – aşa cum a trasat-o Arnett – poate fi naivă. Totuşi, multe ne fac să credem că această demarcaţie constituie, nu doar din punct de vedere subiectiv, premisa pentru ca un jurnalist să-şi poată face treaba şi în împrejurări dramatice. Dar în special maniera în care este concepută astăzi profesia de jurnalist de cei care o practică se bazează în mare măsură pe separarea categoriilor acţiunii şi relatării, întrucât „datoria de a relata" – construită din aceasta – exclude problema consecinţelor relatării.

Perspectivă

Problematica acestei „datorii" construite de la sine este la îndemâna oricui. Dar în loc să ne îmbarcăm aici în obişnuita critică a mijloacelor de difuzare în masă, ar trebui să atragem atenţia, dintr-o perspectivă istorică, asupra faptului că evoluţia acestor mijloace a fost însoţită dintotdeauna nu numai de concreta critică a mijloacelor de difuzare în masă, ci şi de critica generală a culturii. Mai ales apariţia presei de masă comercializate, pătrunderea radioului şi în special a televiziunii, comercializarea acestora şi, cel mai recent, răspândirea internetului au fost permanent însoţite de un discurs despre decadenţa culturală.

Referitor la comercializarea presei şi la tendinţa de comercializare a televiziunii s-a argumentat aici că modificările legate de aceasta nu apar numai în scenarii de decadenţă unidimensională. E drept că jurnaliştii au fost permanent dependenţi de condiţiile cadru în perimetrul cărora au lucrat, dar nu are sens să-i considerăm numai în cursul comercializării ca marionete ale unor interese sociale. Ba mai mult, ambivalenţa modernităţii – a nu putea avea avantajele „progresului", *id est* aici relatarea liberă, fără dezavantajele lui – pare să se concentreze în mod deosebit în profesia jurnalistului. Ce probleme se fac remarcate şi în ce contexte naţional-sociale şi ce tipare primesc ele în fiecare caz în parte – acestea sunt probleme subordonate însă în continuare unei scale largi de factori şi nu în ultimul rând dependente de întrebarea în ce măsură mijloacele de difuzare şi jurnaliştii care lucrează acolo vor şi sunt în stare să reacţioneze la critică. Dacă internetul, în care fiecare „pionier" în parte încearcă să facă irecognoscibilă demarcaţia dintre zvon şi ştire, va modifica jurnalismul în ansamblul său în această direcţie – va depinde şi de modul în care critica la adresa unor atare subtilizări ale demarcaţiilor va reuşi – dacă va reuşi – să procure „credibilităţii" jurnalistice o valoare de piaţă stabilă sau să-i creeze una nouă.

Referinţe bibliografice

Albert, Pierre / Tudesq, Albert, *Histoire de la radio-télévision*, Paris, 1981.
Boyce, George ş. a. (ed.), *Newspaper History*, Constable, 1978.
Brunhuber, Robert, *Das moderne Zeitungswesen*, Leipzig, 1907.
Burns, Tom, *The BBC. Public Institution and Private World*, Londra, 1977.
Christiansen, Arthur, *Headlines all my Life*, Londra, 1961.
Downie, Leonard, *The New Muckrackers*, Washington, 1976.
Freund, Gisele, *Fotografie und Gesellschaft,* Reinbek, 1979.
Gibbs, Philip, *Adventures in Journalism*, Londra, 1923.
Gidal, Tim N., *Deuschland. Beginn des modernen Photojournalismus*, Lucerna, 1972.
Hammond, William M., *Public Affairs: The Military and the Media, 1962-1968*, Washington, 1988.
Histoire générale de la presse française, ed. de Claude Bellanger ş. a., 5 vol., Paris, 1969-1976.
Hohenberg, John, *Foreign Correspondence: The Great Reporters and their Times*, New York, 1964.
Imhof, Kurt / Schulz, Peter (ed.), *Medien und Krieg – Krieg in den Medien*, Zürich, 1995.
Knightley, Phillip, *The First Casualty. The War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker from the Crimea to Vietnam*, Londra, 1975.
Koss, Stephen, *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*. Vol.1: *The Nineteenth Century*; vol.2: *The Twentieth Century*, Londra, 1981.
Köstler, Arthur, *Als Zeuge der Zeit*, Bern, 1983.

Koszyk, Kurt, *Deutsche Presse 1914-1945,* Berlin, 1972.
Martin, Marc (ed.), *Histoire et médias. Journalisme et journalistes français 1950-1990*, Paris, 1991.
Requate, Jörg, *Journalismus als Beruf. Die Entstehung des Journalistenberufs im 19. Jahrhundert Deutschland im internationalen Vergleich*, Göttingen, 1995.
Saldern, Adelheid / Marßolek, Inge, *Zuhören und gehört werden,* vol.2 : *Radio in der DDR der fünfziger Jahre. Zwischen Lenkung und Ablenkung*, Tübingen, 1998.
Whelan, Richard, *Die Wahrheit ist das beste Bild. Robert Capa, Photograph*, Köln, 1993.

Capitolul 7

OMUL DE ȘTIINȚĂ

Rudolf Stichweh

Abia din secolul al XIX-lea există oameni de ştiinţă în sensul modern al cuvântului. Înainte de aceasta se putea vorbi despre savanţi, filozofi, jurişti, medici şi alte categorii sociale înrudite, dar nu era posibilă construirea unui gen proxim, în afara celui de erudit. Dominanţei conceptului de erudit îi corespundea o anumită concepţie despre erudiţie ca sistem al cunoaşterii. Cunoaşterea erudită fusese transmisă prin tradiţie, consta din multe detalii, care nu aveau o strictă legătură reciprocă. Ea trebuia să fie păstrată şi stabilizată împotriva probabilităţii uitării. Avea nevoie de o sistematizare, ceea ce explică proeminenţa enciclopediilor, sistemelor şi clasificărilor ştiinţei de la începutul epocii moderne. Dar nu era decât rareori o cunoaştere nouă, iar calitatea ei cea mai importantă nu rezida în eventuala noutate.

Cele mai multe dintre condiţiile europene vechi se schimbaseră atunci când a fost creat conceptul de om de ştiinţă. Ne putem reprezenta bine premisele istorice ale acestei invenţii din conjunctura în care a apărut pentru prima oară cuvântul *scientist* în Anglia, în anul 1833. Din 1831 începuse să funcţioneze în Anglia *British Association for the Advancement of Science*, care să completeze societăţile filozofice locale sau regionale cu o societate ştiinţifică naţională. În diversele circulare care au pregătit fondarea societăţii, formula de adresare pentru cei invitaţi este *men of science, friends of science* sau *cultivators of science* (oameni de ştiinţă, prieteni ai ştiinţei sau cultivatori ai ştiinţei). Apare şi denumirea de *improvers of science* (cei care aduc îmbunătăţiri ştiinţei). La a doua întâlnire a nou înfiinţatei *BAAS*, în 1833, la Cambridge, a avut loc apoi o confruntare interesantă. Filozoful-poet romantic Samuel Taylor Coleridge a susţinut o polemică vehementă împotriva obiceiului de a acorda şi cercetătorilor experimentalişti ai ştiinţelor naturii titlul de filozofi („prostituting the name of philsopher... to every fellow who has made a lucky experiment" – a abuza de numele de filozof, acordându-l fiecărui individ care a făcut un experiment reuşit).

Această intervenţie a constituit o provocare pentru fizicianul şi filozoful William Whewell, de a arunca pentru prima oară în discuţie termenul, necunoscut până atunci, de *scientist*. Nici Whewell nici ceilalţi nu au folosit în continuare în mod constant noul cuvânt. Mai degrabă s-au întors la neutrul *men of science*. Dar tocmai condiţiile acestei neutilizări incipiente a cuvântului nou inventat sunt instructive. Spre deosebire de *men of science* sau *cultivators of science*, *scientist* sună ca şi cum ar fi vorba despre cineva care se consacră în esenţă ştiinţei. Dar acest lucru l-ar fi exclus de la participarea la ştiinţă pe aristocrat sau pe ofiţerul pensionar sau pe preotul de ţară, o consecinţă cu care nimeni nu ar fi vrut să se confrunte în acel moment, într-o Anglie în care ştiinţa era puternic determinată de amatorism.

Când la începutul secolului XX cuvântul *Wissenschaftler (scientist, scientifique*) (în limba română *om de ştiinţă* corespunde, de fapt, lui *man of science*) se impune în diversele limbi europene, una dintre implicaţiile indubitabile este cea tocmai schiţată: un om de ştiinţă este cineva care a învăţat de la început acest lucru şi care îl practică în mod exclusiv. El este un profesionist, pentru care profesia sa înseamnă în acelaşi timp o formă de viaţă şi o cultură, ceea ce înseamnă şi că nu mai există un mediu social care să fie în mod special predestinat pentru a produce în continuare oameni de ştiinţă. De altfel, omul de ştiinţă din secolul XX nu mai este un inventator căruia să-i reuşească, pornind de la o intuiţie genială, construcţii uimitoare. Pentru el este caracteristică mai degrabă cercetarea ca tip comportamental, care pretinde o acţiune metodică, ce promite rezolvări ale problemelor cu un anumit grad de certitudine. Aceste caracterizări ne dau a înţelege că prototipul omului de ştiinţă din secolul XX este un fizician, un biolog sau un medic. În secolul al XIX-lea nu putea fi vorba încă despre o dominanţă de acest fel a ştiinţelor naturii. Tocmai dacă privim spaţiul german, ca regiune determinantă în multe privinţe pentru cultura ştiinţifică a secolului al XIX-lea, va deveni evidentă marea importanţă a filologiilor, a ştiinţelor referitoare la text. Până târziu în secolul al XIX-lea se poate observa că fizicieni care, în scop metodic, insistă asupra unei „*critici* precise a măsurătorilor", fac aceasta pentru că percep critica textului ca pe un exemplu de cunoaştere metodic exactă şi ca pe un concurent dominant cultural, în funcţie de care se orientează, fie şi numai în retorica pe care o aleg, pentru autodescrierea propriei lor activităţi.

O dată cu Heinrich Hertz (demonstraţia experimentală a undelor electromagnetice, 1886-88), Wilhelm Conrad Röntgen (descoperirea razelor care îi poartă numele, 1895), Max Planck (constanta care îi poartă numele: cuanta de acţiune Planck, 1899) şi cu Albert Einstein (teoria specială a relativităţii, 1905), schimbarea revoluţionară este incontestabilă. Fizica şi chimia, mai târziu progresiv biologia şi medicina, în mai mică măsură domenii ca astronomia şi geologia domină

imaginea pe care ne-o facem despre ştiinţă. Alte ştiinţe, ca economia naţională şi psihologia se adaugă în măsura în care îşi apropriază particularităţile metodice ale fizicii, cu alte cuvinte formalizarea matematică sau procedura experimentală. Paralel cu aceasta începe ceea ce – dacă am vrea să o formulăm patetic – am putea numi o tragedie a culturii occidentale. Cunoaşterea care întrupează acum forma cea mai râvnită de cunoaştere socială este totodată o cunoaştere care interzice accesul celor mai mulţi membri ai societăţii. Criticul american Lionel Trilling spunea odată, cu privire la idealurile fizicii moderne: „Our poets are indifferent to them." (Poeţii noştri le sunt indiferenţi.) Istoria ştiinţei din secolul XX este şi o istorie a raportării la această situaţie. Analiza omului de ştiinţă şi a ştiinţei din secolul XX ce urmează se va referi la această evoluţie, întrucât se va limita în esenţă la ştiinţele naturii. Dar trebuie să ştim totodată că aceasta este o limitare. O descriere mai complexă a culturii ştiinţifice a secolului XX ar trebui să trateze tocmai diversificarea extremă a culturii, aşa cum a apărut ea în acest secol.

Dezvoltarea şi diversificarea ştiinţei

Din secolul al XVII-lea creşterea rapidă a numărului oamenilor de ştiinţă şi al inginerilor a fost unul dintre cele mai frapante elemente din evoluţia ştiinţei. Derek de Solla Price, un istoric american, a încercat să descrie aceasta în anii '60 cu formula: în ultimii 300 de ani numărul oamenilor de ştiinţă şi al inginerilor s-a dublat tot la 10-15 ani, în timp ce creşterea populaţiei în aceeaşi perioadă a dus la o dublare doar la un interval de 40-50 de ani. Aceasta însemna însă şi că, dintr-un mod de viaţă mai degrabă rar, practicabil doar de către puţine persoane, adesea marginalizate, ştiinţa a devenit una dintre cele mai mari instituţii ale societăţii moderne şi implicit o profesie normală, care nu are ceva în sine ieşit din comun la fiecare individ care o practică. Această creştere de lungă durată a ştiinţei a continuat în primele două treimi ale secolului XX. Ca să lămurim aceasta luând exemplul Marii Britanii, deci exemplul unei ţări care, încă din secolul al XVI-lea, a fost una dintre marile naţiuni ştiinţifice: conform unei aprecieri în care ne putem încrede, existau acolo în 1902 2.400 de naturalişti (fără ingineri şi medici, dar incluzând toţi absolvenţii universitari în ştiinţele naturii activi în industrie şi administraţie). Încă din anul 1914 acest număr era fix de trei ori mai mare; în 1939 se atinsese iarăşi de trei ori cifra din 1914 iar pentru 1966 se menţionează un număr de 147.000, ceea ce înseamnă că numărul specialiştilor în ştiinţele naturii a crescut în 64 de ani aproximativ de 60 de ori. Făcând aceste observaţii, pentru Solla Price se punea deja cât se poate de serios problema conştientizării faptului că această creştere neîntreruptă

de secole a ştiinţei va înceta într-un timp previzibil, pentru că un calcul consecvent al ratei continue de creştere duce la consecinţa absurdă că, în a doua jumătate a secolului XXI, întreaga populaţie a globului s-ar îndeletnici cu cercetarea ştiinţelor naturii. O încetinire corespunzătoare a ritmului de creştere a ştiinţei s-a putut observa deja în ultimele trei decenii, chiar dacă o rezervă a creşterii constă în faptul că mai există totuşi în lume câteva regiuni în care cercetarea ştiinţifică şi educaţia ştiinţifică sunt instituţionalizate într-o măsură considerabilă.

O altă unitate de măsură pentru dimensiunile şi creşterea ştiinţei, mult utilizată, este cuantumul de cheltuieli pentru cercetare şi dezvoltare (care include fondurile pentru cercetarea industrială) raportat la produsul social brut al unei ţări. În Marea Britanie acest cuantum la mijlocul anilor '30 era de 0,3%. El a culminat la mijlocul anilor '60 cu 2,6% şi a scăzut de atunci la circa 2%. Acelaşi lucru se poate spune şi despre celelalte naţiuni ştiinţifice fruntaşe din lume (SUA, Japonia, Germania, Franţa, Elveţia, Suedia). Toate oscilează (cu excepţia Suediei, unde cuantumul este clar mai ridicat) între 2 şi 3% şi nu există semne că s-ar mai putea petrece o nouă depăşire de prag, care să deplaseze semnificativ această limită.

Corelată nemijlocit cu creşterea ştiinţei este, începând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, diferenţierea progresivă în interiorul ştiinţei. Pe parcursul secolului al XVIII-lea se mai pot observa modele comportamentale encliclopediste: naturaliştii schimbă rapid obiectele şi temele cercetărilor lor. Aceiaşi indivizi contribuie cu ceva la domeniul fizicii şi chimiei şi al istoriei naturale şi uneori şi la alte domenii ale ştiinţei. Dar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea se impune o nouă ordine a cunoaşterii. Cercetătorul ştiinţelor naturii devine acum un specialist în fizică sau geologie sau astronomie sau într-unul din celelalte multe domenii ale ştiinţelor naturii, discipline al căror număr creşte rapid. El se orientează astfel către un cerc restrâns de cercetători cu aceeaşi specializare, care constituie pentru el o comunitate ştiinţifică şi care definesc ca atare problemele a căror rezolvare se află pe ordinea de zi a disciplinei. Paralel, se constituie reviste de specialitate care sprijină specializarea şi oferă foruri ale unei comunicări durabile.

Acest model, care a dus în secolul al XIX-lea la constituirea catalogului disciplinelor ştiinţifice clasice, de la psihologie până la filologia clasică, a fost prea puţin completat în secolul XX cu ceva principial nou. Dar trebuie să observăm trei forme noi de structurare: în primul rând apar mai multe domenii compozite, cum este chimia fizică, astrofizica sau biochimia, care depăşesc cognitiv distanţele dintre disciplinele ştiinţifice clasice. Un al doilea eveniment important este acela că procesul diferenţierii ştiinţei se mută din planul disciplinelor la nivelul subdisciplinar. Oamenii de ştiinţă, ca cercetători, nu se mai consideră într-un sens larg ca fizicieni, ci într-o accepţie precisă ca energeticieni, fizicieni atomişti, specialişti în fizica solidelor etc. O a

treia noutate importantă este în secolul XX ideea, dar şi realitatea interdisciplinarităţii. Cu cât numărul disciplinelor ştiinţifice diverse este mai mare, cu atât creşte posibilitatea contactelor şi a transferurilor de cunoştinţe care depăşesc graniţele disciplinelor. Cibernetica este unul dintre terenurile interdisciplinare apărute în acest mod: se întâlnesc pe acest teren cercetări despre prelucrarea automatizată a informaţiei, cunoaşterea despre comportamentul comunicativ şi percepţia senzorială a omului şi animalelor, interesul pentru mecanismele biologice şi biochimice ale transmiterii informaţiei. În unele cazuri, interdisciplinaritatea duce la apariţia unei noi discipline ştiinţifice, în alte cazuri – şi cibernetica este un exemplu în acest sens – se conservă caracterul inter- sau transdisciplinar. Aceasta înseamnă că oamenii de ştiinţă care se angajează pe teren interdisciplinar continuă simultan şi o altă apartenenţă disciplinară. Ei sunt în profesia lor de bază fizicieni specialişti sau ingineri sau sociologi, iar cibernetica se adaugă ca o pasiune intelectuală, cu care pot să-şi depăşească propria specializare şi s-o corijeze.

Specializarea progresivă a oamenilor de ştiinţă este una dintre cauzele determinante pentru distanţa care apare între ştiinţă şi societate. În timp ce în privinţa categoriilor disciplinare clasice ca biologia, chimia şi fizica mai putem dispune de reprezentări elementare, datorate faptului că aceste discipline apar şi în şcoală, despre activitatea unui analist al structurilor Röntgen de exemplu, care cercetează fără întrerupere timp de 60 de ani hemoglobina, deci colorantul hematiilor roşii (aşa cum face la Cambridge Max Perutz, laureat al Premiului Nobel) nu ne putem procura uşor o reprezentare corespunzătoare. Pe de altă parte, o specializare profesională care progresează tot mai mult nu este o particularitate numai a ştiinţei moderne. Şi în alte domenii de activitate profesională se pot trăi experienţe personale cu acest fenomen şi, în acest sens abstract, modelul structurant al ştiinţei moderne este familiar fiecăruia.

Ştiinţă şi universitate

În vreme ce în Evul Mediu ştiinţa şi universitatea păreau a fi sinonime şi nici o altă localizare socială nu era imaginabilă pentru ştiinţă, această legătură slăbeşte în secolele următoare. Tocmai ştiinţa incipientă a naturii îşi găseşte încurajatorii şi actorii ei în multiple cazuri în afara universităţilor: la Curţi, în academii, observatoare, muzee; astfel apar o serie de lăcaşuri instituţionale cu care spiritul ştiinţific al cercetării moderne a naturii care prindea contur pare a se potrivi mai bine decât cu meseria relativ ortodoxă a educaţiei din universităţi, care viza transmiterea unei cunoaşteri garantate. Aceasta nu exclude din programa didactică a universităţilor o instituţionalizare

a ştiinţelor naturii, însă ele primesc coloratura aceluiaşi spirit care determină şi în rest activitatea universitară. Samuel Eliot Morison, istoricul lui *Harvard University*, caracterizează un fizician care activa acolo în secolul al XIX-lea cu aceste cuvinte: „he felt no more called upon to extend the domain of physics than as a preacher he would have felt obliged to add a chapter to the Bible" (nu se simţea mai obligat să extindă domeniul fizicii, decât s-ar fi simţit obligat ca preot să adauge un capitol la Biblie).

Una dintre evoluţiile surprinzătoare ale secolului al XIX-lea şi ale secolului XX este că această tendinţă de pierdere a importanţei universităţilor s-a răsturnat. Pornind de la universitatea germană din secolul al XIX-lea, se ajunge la instituţionalizarea unui imperativ al cercetării la universităţi. Rolul profesorului universitar, care fusese considerat multă vreme, în mod conservator, acela de transmitere a tradiţiei, se asociază acum cu pretenţia ca fiecare profesor în parte să fi prezentat iniţial contribuţii la cercetare şi să-şi modeleze metoda de predare din perspectiva spiritului de cercetare accesibil numai cuiva care îl trăieşte în propria-i practică zilnică de cercetător ştiinţific. La aceasta se adaugă o serie de alte reconsiderări, pe care le putem observa luând drept prototip universităţile germane din secolul al XIX-lea şi care au dobândit în secolul XX o răspândire care a atins din ce în ce mai multe regiuni ale lumii.

Spaţiile private de lucru ale profesorului, din propria-i casă, în care uneori puteau lucra împreună cu el şi alte persoane – de exemplu studenţi avansați – devin în cursul secolului al XIX-lea un laborator, pe care universitatea i-l amenajează în încăperile ei şi care serveşte atât la urmărirea propriilor sale cercetări, cât şi la instruirea studenţilor. Acesta este înzestrat acum şi cu o aparatură de instrumente ştiinţifice, cu care se pot practica cercetări experimentale. Desigur, o aparatură de acest fel exista încă din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, sub numele *cabinet de fizică*, iar acest cabinet era folosit uneori pentru a arăta în timpul prelegerilor unele dintre instrumentele lui, iar în cazuri mai rare chiar pentru a face experimente cu ele. Dar din secolul al XIX-lea complexitatea şi importanţa aparaturii se schimbă radical. Este vorba acum de sute de experimente la prelegeri, de instrumente tehnic avansate pentru practicarea unor cercetări originale şi, în fine, de un mai mare număr de exemplare de instrumente deosebit de importante, pentru ca studenţii să-şi poată câştiga propria dexteritate experimentală şi să poată exersa. Acest ultim punct conduce iarăşi la o autonomizare instituţională. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, practica experimentală este o componentă a educaţiei studenţilor de la ştiinţele naturii. Această instruire didactică are loc în spaţii proprii, dispune de o aparatură proprie şi chiar expansiunea personală a ştiinţelor naturii este strâns legată de ea, întrucât, din necesităţile de

supraveghere a numărului tot mai mare de studenţi participanţi la experimente, ea motivează şi legitimează crearea posturilor de asistenţi.

Uimitor este că, în pofida acestor masive împovărări ale instruirii, universitatea nu a mai decăzut niciodată la rangul de şcoală (sau şcoală „superioară"). În 1906, în SUA, unde ascensiunea universităţilor abia începea de fapt în acest moment, s-a făcut o anchetă pentru a identifica cei *1000 Leading American Men of Science* (1000 de oameni de ştiinţă fruntaşi americani). Şaizeci la sută din membrii acestui cerc aveau poziţii academice, iar dintre aceştia, la rândul lor, două treimi activau la 13 dintre cele mai importante universităţi americane. Dacă cercul se reduce însă la 200 de nume, apartenenţii celor 13 universităţi erau deja într-o majoritate clară. Acesta este un rezultat care în secolul XX rămâne în mare şi în ansamblu stabil. Aproximativ 50% din cercetarea din ştiinţele naturii care devine publică are loc, în marile naţiuni ştiinţifice ale lumii, în universităţi şi, cu cât urcăm mai sus în ierarhia prestigiului oamenilor de ştiinţă, cu atât mai mare devine contribuţia cercetătorului universitar, în fiecare grupă. Pentru profesorul universitar din zilele noastre este ceva firesc să ţină, pe de o parte, prelegeri pentru începători în faţa a sute de studenţi şi să-şi însuşească practici de expunere pe măsura capacităţii de înţelegere a acestui public, iar pe de altă parte să integreze un mic număr de doctoranzi şi *postgraduates* în grupul său de lucru (care poate cuprinde chiar 30 de membri), fără de care nu ar mai putea practica o cercetare serioasă.

Care sunt cauzele acestei evoluţii, ale acestei ascensiuni sau reascensiuni a universităţii? Noile generaţii de studenţi care încep sau termină studiile sunt pentru universitate un garant că noi talente sunt îndrumate către ea, care pun tot alte întrebări, pentru care trebuie gândite noi forme de prezentare şi găsite noi argumente, şi care, ca generaţie academică de mâine, exercită o presiune asupra posturilor deja ocupate, ce are efect asupra circulaţiei de personal. Astfel, presiunea inovaţiei în universitate este susţinută de membrii ei, prin modul de adăugare şi eliminare de personal. Acestea sunt condiţii pentru care celelalte forme de organizare în cazul cercetării – cercetarea academică, reţelele de institute mici şi mari de cercetare, marii coloşi ai cercetării – nu au găsit niciodată un echivalent suficient.

Un al doilea motiv este că posibilitatea finanţării cercetării s-a păstrat în universităţi sau – mai exact spus – a apărut abia acum. În nici unul dintre marile sisteme universitare din lume cercetarea nu este plătită din mijloacele curente ale universităţii. Chiar şi universităţile americane private utilizează doar în cazuri de excepţie capitalul lor considerabil (*endowment*), pentru a-şi realiza proiectele lor de cercetare ştiinţifică. Şi în nici un caz nu folosesc în acest scop taxele de şcolarizare pe care le primesc de la studenţii lor. În schimb, au apărut în secolul XX o serie de forme noi care unesc ştiinţa din universităţi

cu alte instituții, luate în considerare ca sponsori pentru cercetarea științelor naturii. Trebuie numite aici în primul rând marile fundații industriale sau economice, care au jucat un rol considerabil în anii '20 și '30 în SUA, iar după Al Doilea Război Mondial și în alte țări: *Ford Foundation* și *Rockefeller* ca pionieri din anii '20, *VW-Stiftung, Wellcome Trust* (Anglia) și *Howard Hughes Foundation* ca noi fundații care s-au adăugat în perioada de după 1945 (*Wellcome Trust* a fost fondat în 1936). Aceste mari fundații, care pentru o vreme au fost în țările lor cei mai mari sponsori financiari pentru cercetare în general sau mai sunt și astăzi ca *Wellcome Trust* pentru cercetarea bio-medicală din Marea Britanie), sunt numai vârful unui aisberg format din multe fundații mici și mijlocii, marile fundații având avantajul – dat de poziția lor de sponsori – că pot exercita înainte de toate o influență instituționalizantă. Un al doilea mod de finanțare este apariția unor mari fonduri, alimentate la început din distribuirea anuală de mijloace de către stat. Ca fonduri de cercetare, ele oferă oamenilor de știință universitari posibilitatea de a înainta cereri pentru sprijinirea proiectelor științifice. Din partea distribuitorului, aceste fonduri funcționează de regulă ca instituții cu administrație proprie ale științei. Voi reveni asupra lor în cele ce urmează. O a treia formă care exista, pe o scală foarte restrânsă, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, este finanțarea directă a cercetării universitare de întreprinderi interesate de rezultatul acestei cercetări. O importanță mai mare a câștigat această formă de finanțare abia în anii '80 ai secolului XX, când contribuția sa la mijloacele de cercetare din universități a crescut într-o serie de țări de trei sau patru ori.

Despre marea întreprindere a științei

„Despre marea întreprindere a științei" (*Vom Großbetrieb der Wissenschaft*) și-a intitulat în 1905 istoricul berlinez al Bisericii Adolf Harnack o prelegere care a devenit celebră numai din cauza acestui titlu. Harnack a fost unul din cei mai importanți politicieni ai științei din Imperiu, în plus autorul unei istorii în trei volume a Academiei de Științe Berlineze la cea de-a doua suta aniversare a ei, în anul 1900, și a fost primul președinte al Societății Kaiser Wilhelm, înființată în 1911, Societatea Max Planck de mai târziu. Teza lui Harnack este simplă: știința este tot mai frecvent – atât științele naturii cât și științele spiritului – nu numai ocupația unui cercetător izolat în laboratorul său ori în camera de studiu. Ea este mai degrabă, în multe cazuri, o întreprindere colectivă, în care contribuțiile mai multor cercetători individuali trebuie să fie coerent coordonate și doar în acest fel pot duce, împreună, la un rezultat științific reprezentativ. Numai Academia de Științe Berlineză – spune el – participă la patruzeci de

mari întreprinderi ştiinţifice, din care unele „reunesc duzini de savanţi într-o muncă planificată". Această metamorfoză a formei de lucru din ştiinţă schiţează din nou problema diviziunii muncii, care, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, jucase un mare rol în discuţiile intelectuale – de exemplu ale romantismului german – în contextul proceselor incipiente de diferenţiere disciplinară, ca teamă de izolare a individului. Dar acum nu mai este vorba de izolarea provocată de faptul că fiecare nu mai e în stare să stăpânească decât un singur domeniu în care lucrează; mai degrabă este vorba despre faptul că în interiorul specialităţii individul execută doar o muncă fragmentară într-un proiect colectiv, care nu promite în sine nici un rezultat ştiinţific autonom şi prin urmare publicabil. Harnack se serveşte în această problemă de postulatul, probabil nerealist, conform căruia „nici un erudit nu trebuie împovărat pe o durată mai lungă cu lucrări în esenţă mecanice." O altă soluţie clasică a fost eroismul specializării, îndeletnicirea continuă şi răbdătoare cu prelucrarea unui detaliu minuscul, pe care doar peste câţiva ani a susţinut-o Max Weber în *Ştiinţa ca profesie* (1918).

Atunci când vorbeşte despre marea întreprindere sau cercetarea pe scară mare, Harnack se gândeşte în primul rând la marile institute, ca la entităţi definite organizatoric, concentrate într-un local. Într-un memorandum din 1910, Harnack numeşte motivele pentru care aceste institute trebuie înfiinţate în afara universităţii. Ele trebuie înzestrate cu o aparatură – spune el – greu de imaginat într-o universitate, iar problematica pe care o tratează este foarte dificilă şi nu poate constitui obiectul prelegerilor didactice din universitate. Ultimul argument a fost decisiv, pentru că el a contribuit la stabilirea durabilă a unor institute de cercetare străine de universitate, în forma Societăţii Kaiser Wilhelm, înfiinţată în 1911. Totuşi, este în mod evident fals cum ilustrează exemplele lui Harnack pentru problematica ezoterică a ştiinţei contemporane şi nu pentru incompatibilitatea cu universităţile. El numeşte doctrina elementelor şi a greutăţilor atomului, chimia organică, paleontologia şi fiziologia comparată a plantelor şi animalelor. Dar istoria universităţii din acest secol este caracterizată tocmai de faptul că a găsit de fiecare dată noi forme de reprezentare în didactica ei pentru aceste probleme şi pentru nenumărate altele. Din noile forme inventate face parte şi instruirea gradată, cu obţinerea de titluri universitare, acele *modi* de studiu universitar pentru persoane care au obţinut deja o diplomă universitară şi îşi continuă pregătirea pentru cercetarea ştiinţifică. În locul dezvoltării unor forme evoluate de pregătire de acest fel, în Germania apar mari institute de ştiinţe ale naturii – la început în cadrul Societăţii Kaiser Wilhelm –, care nu au nici o funcţie explicit instructivă. De altfel, prin înfiinţarea lor se desprind de universitate importante activităţi de cercetare. Totodată, aceste institute înfiinţate încă dinainte de Primul Război Mondial (chimie,

chimie fizică şi electrochimie, terapie experimentală, istorie, cercetare carboniferă, cercetare siderurgică, în 1915 biologie) întrupează ceea ce contemporanii îşi imaginează prin „marea întreprindere a ştiinţei".

Război, armată şi cercetare

La numai trei ani de la înfiinţarea sa în 1911, unul dintre primele două institute ale Societăţii Kaiser Wilhelm, Institutul Kaiser Wilhelm pentru chimie fizică şi electrochimie din Berlin, devine centrul unei conexiuni între strategia de război şi ştiinţă, cum nu mai existase până atunci în istorie. Directorul fondator al acestui institut a fost Fritz Haber, un chimist evreu german, celebru încă de atunci ca inventator al procedeului Haber-Bosch pentru obţinerea legăturilor de nitrogen din azotul din aer. Haber a procurat rapid celebritate şi proaspăt înfiinţatului institut, prin colaboratorii pe care i-a reunit acolo. Strădaniile lui cele mai mari au fost pentru aducerea lui Einstein din Zürich la Berlin, strădanii încununate de succes în primăvara lui 1914. În ce priveşte raporturile lui Haber cu Einstein, pe care le putem numi amicale, este frapant faptul că, în pofida drumurilor radical diferite pe care cei doi le-au ales în viaţă, ei nu s-au criticat niciodată reciproc în public şi nici în scrisorile păstrate. O dată cu începutul războiului în 1914, Haber şi-a pus hotărât institutul în slujba strategiei germane de război. Mai târziu, s-a invocat frecvent ca o explicaţie fraza atribuită lui Haber, dar care nu e sigur că a rămas în istorie datorită lui: „ În război, savantul aparţine ca oricare altul, patriei sale, dar în vreme de pace el aparţine omenirii." Ca şi Walther Rathenau, Haber vedea că sărăcia resurselor putea să devină adevărata problemă a conducerii armatei germane şi şi-a concentrat activitatea institutului asupra unor probleme legate de ea: antigel pentru motoare, lucrul cu substanţele explozive, producerea sărurilor de salpetru şi a îngrăşămintelor din azot. Dar încă din 1915 centrul de greutate al activităţii institutului s-a deplasat pe alt plan: gazul de luptă şi mijloacele de protecţie împotriva lui. În vreme ce în primul an de război 56% din fondurile institutului erau cheltuite pentru război, la începutul anului 1916 institutul nu mai lucra decât pentru administraţia armatei, iar în cursul acelui an a fost înglobat şi din punct de vedere organizatoric în cadrul armatei. Totodată, Fritz Haber a devenit personajul responsabil, în privinţa laturii tehnice, de strategia războiului german cu gaz de luptă.

Evoluţii analoage au existat şi în celelalte state beligerante sau care se pregăteau de război. James Conant, preşedintele de mai târziu al Harvard-ului, s-a mutat de la Harvard la o unitate de cercetare de la American University din Washington (D.C.) din care a apărut apoi *Chemical Warfare Service*. Acolo a dezvoltat o serie de substanţe de luptă tot mai eficiente. Ca toţi chimiştii implicaţi în aceasta, el nu

pare să fi perceput nici un fel de probleme de morală sau drept al popoarelor. În autobiografia sa apărută în 1968, la 50 de ani după evenimente, Conant mai scrie încă afirmativ: „To me, the development of new and more gases seemed no more immoral than the manufacture of explosives and guns." (Dezvoltarea unor gaze noi sau a mai multor gaze nu mi se părea mai imorală decât fabricarea explozibilelor sau a armelor de foc.) Contribuţia faptică a armelor chimice la strategia Primului Război Mondial a fost – presupun – mică şi de altfel au existat întotdeauna rezerve militare împotriva acestei arme. Istoricul american Everett Mendelsohn presupune că cercetările americane în ce priveşte tehnicile fizice de detectare a submarinelor au fost de la distanţă contribuţia cea mai eficientă a ştiinţei la Primul Război Mondial. Şi în acest domeniu de activitate a apărut, propulsată de Robert Millikan – ca şi Haber, ulterior laureat al Premiului Nobel –, o mare staţie de cercetare pe coasta Connecticut-ului care, pe lângă infrastructuri tehnice complexe, includea posturi pentru 32 de profesori.

Instrumentalizarea militară masivă a anumitor segmente ale ştiinţei în Primul Război Mondial, care, în mod evident, nu a întâmpinat nici o opoziţie serioasă din interiorul ştiinţei, nu a lăsat în urma ei, la început, nici un fel de efecte structurante în ştiinţă. Ea pare de altfel să nu fi dat nici o coloratură negativă imaginii publice a ştiinţei, şi aceasta în pofida condamnării morale, de cele mai multe ori decisive, a războiului cu gaze. Deşi Fritz Haber apărea după sfârşitul războiului, la aliaţi, pe lista criminalilor de război, i s-a acordat concomitent, în 1920, la Stockholm, Premiul Nobel pentru chimie.

În Al Doilea Război Mondial intricarea dintre cercetare, armată şi strategie se repetă. Dar de această dată ea atinge segmente mult mai mari ale ştiinţei şi produce în sistemul ştiinţelor efecte structurante. Putem studia cel mai bine aceasta privind cazul american. Încă din 1938 cheltuielile armatei pentru cercetare şi dezvoltare se ridicau la 23 de milioane de dolari şi constituiau astfel aproximativ 30% din bugetul de stat al cercetării. În ultimul an de război, 1945, numai *Office of Scientific Research and Development*, care răspundea de coordonarea cercetării militare, a cheltuit 100 milioane de dolari, cheltuielile de ansamblu ale armatei şi marinei s-au ridicat în acel an la 700 milioane de dolari iar ale Proiectului-Manhattan (*id est* construirea bombei atomice) la 800 milioane de dolari. Astfel, cheltuielile militare pentru cercetare (calculând şi efectele inflaţiei) au crescut în 7 ani de 50 de ori. Or, remarcabil este că la sfârşitul războiului această tendinţă nu se mai schimbă. Chiar dacă bugetul armatei în perioada postbelică scade în SUA rapid, bugetul pentru cercetarea şi dezvoltarea militară rămâne la un nivel care este de 30 de ori mai mare decât valoarea lui dinainte de război. Iar cheltuielile militare pentru cercetare nu mai constituie acum 30%, ci 90% din mijloacele federale pentru cercetare; în deceniile următoare, contribuţia pendulează în jurul a 60%. Aceasta

nu înseamnă că în centrul ştiinţei mondiale s-a format o militarizare generală şi o orientare aplicată a cercetării. Mai mult, decenii de-a rândul, şi parţial până astăzi, cercetarea biomedicală fundamentală se performează în forme organizatorice care se bazaseră pe structurile armatei americane. Dar, evident, aceasta nu este o structură generală a ştiinţei moderne. Extrema opusă este întrupată de Japonia care, după Al Doilea Război Mondial, a devenit una dintre cele mai mari regiuni ştiinţifice ale lumii. Din cauza demilitarizării ţării, componenta militară în orientarea şi finanţarea ştiinţei şi tehnicii a fost aici aproape inexistentă.

Politica ştiinţifică

În perceperea şi cristalizarea organizatorică a cercetării la nivel înalt şi în legăturile strânse dintre armată şi cercetarea academică se conturează totodată un al treilea fenomen nou: apariţia politicii ştiinţifice. Oricât de surprinzător ar putea suna această afirmaţie, politica ştiinţifică este un fenomen al secolului XX. Aceasta se aplică şi termenului *politică ştiinţifică,* folosit probabil pentru prima oară în primul deceniu al acestui secol, în discursurile şi alocuţiunile lui Adolf Harnack. Termenul se referă la un nivel de conducere între politică şi ştiinţă, care se ocupă cu transpunerea unor valori sociale şi obiective politice în problematica ştiinţifică şi cu desfăşurarea practică a cercetării. Secolul al XIX-lea cunoaşte în orice caz politica învăţământului superior ca formă de influenţă a statului asupra şcolilor superioare, exercitată pentru a influenţa la rândul ei alte domenii sociale, pentru care aceste şcoli reprezintă o funcţie formativă. Politica învăţământului superior în Germania secolului al XIX-lea era în esenţă o politică a vocaţiei, adică problema care se punea era: după ce criterii o catedră, rămasă liberă în urma plecării unui profesor, este ocupată de un altul. Întrebarea se putea pune şi înainte de a-şi părăsi catedra respectivul profesor şi în acest fel a apărut un nivel al planificării la care politica putea să judece care sunt cercetările dezirabile în viitor, ce constituie punctele-cheie ale ştiinţei, şi alte lucruri similare. Realizarea acestor planificări depindea însă de eliberarea unei catedre.

Ceea ce schimbă radical situaţia în secolul XX sunt necesităţile financiare tot mai mari ale cercetării ştiinţifice. În secolul al XIX-lea nu existau la universităţi mijloace autonome pentru cercetarea ştiinţifică. Ocupantului unei catedre i se acordau, într-o cantitate limitată, mijloace financiare cu care putea să cumpere, printre altele, aparatură care îi putea fi utilă şi la propria sa cercetare. O anumită modificare structurală aduc cu ele construcţiile marilor institute, mai ales în perioada de după 1871, în domenii ca fizica şi fiziologia, în care intră decizii politice în privinţa cercetărilor pe care direcţia institutului

intenţionează să le facă. Dar, concomitent, creşte importanţa mijloacelor private şi a mecenatului particular: cooperarea şi relaţiile de consiliere între profesorii universitari şi întreprinderile industriale şi strângerea de fonduri pentru asemenea donaţii sunt fenomene tipice la trecerea în secolul XX. Chiar şi Universitatea Frankfurt, ca fundaţie civilă, ca şi Societatea Kaiser Wilhelm au apărut pe baza unor colecte de acest fel. Dar pentru apariţia politicii ştiinţifice o altă formă de finanţare a cercetării a avut şi mai mult succes. În 1899, Uniunea Inginerilor Germani (*Verein Deutscher Ingenieure, VDI*) a strâns din industrie pentru centenarul Academiei Berlineze de Construcţii (*Berliner Bauakademie, Technische Hochschule* de mai târziu, iar astăzi *TU*, Universitatea Tehnică) o sumă de 1,5 milioane de mărci imperiale, care a fost pusă la dispoziţia învăţământului superior tehnic pentru proiecte de cercetare. Suma a fost împărţită în fragmente mici, iar cercetătorii puteau pretinde sponsorizări din acest fond, care era administrat de comitete de arbitri ai domeniului ştiinţific respectiv. Această tehnică de promovare a cercetării a devenit o regulă în fundaţiile industriale germane şi, în anii '20, a fost pentru prima oară etatizată în *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* (Societatea pentru supravieţuirea ştiinţei germane, predecesoarea *DFG*-ului de astăzi). Astăzi ea a devenit la nivel mondial o formă dominantă de promovare a ştiinţei de către stat. Ea limitează implicarea statului la atribuirea unui buget global fiecărei instituţii de promovare a cercetării şi la o eventuală colaborare în alegerea programelor-cadru definite tematic sau disciplinar, pe care şi le fixează o atare instituţie. Influenţa principală asupra deciziei în privinţa repartizării mijloacelor revine forurilor superioare din fiecare disciplină, adică tocmai colegilor de breaslă ai celor care propun proiectul, şi nu politicii. Cu toate acestea, noua realitate a promovării cercetării dependente de mijloacele financiare repartizate politic a modificat în profunzime ştiinţa. În ştiinţele naturii, şi parţial chiar în ştiinţele sociale şi în ştiinţele spiritului, o cercetare serioasă nu mai este cu putinţă fără o repartizare fluentă de mijloace financiare, care să permită atât cumpărarea aparaturii, cât şi angajarea personalului ştiinţific. În aceste circumstanţe, cercetarea ştiinţifică ia forma unor proiecte. Proiectele au un început şi o finalitate. Ele au termene de desfăşurare, iar la sfârşitul lor scopul trebuie să fi fost atins şi totodată să apară sau să se întrezărească un alt scop.

Dar cu acest mecanism de promovare a cercetării nu am numit decât una dintre faţetele unui spectru variat de forme ale politicii ştiinţifice moderne (chiar dacă principală). Există şi forme mai directe de implicare a politicii, de exemplu atunci când guvernul fondează sau închide institute de cercetare ştiinţifică sau institute de cercetare nucleară sau un centru de studiu al cancerului. Dar şi în aceste cazuri, între iniţiativa politică şi realizarea în reţeaua instituţională a sistemului ştiinţific, se interpune aproape întotdeauna o expertiză ştiinţifică

sau atitudinea unui consiliu consultativ care dau expresia competenţei ştiinţifice, iar politica, în mod normal, nu poate să treacă uşor peste aceasta. În Germania, domeniul acesta intermediar între politică şi ştiinţă a acordat Consiliului ştiinţific o poziţie centrală. Frapant este şi că feluritele instituţii ale ştiinţei, de la universităţi până la spectrul extrem de larg de institute ştiinţifice, constituie la rândul lor uniuni organizatorice care permit o articulare a intereselor colective. Astfel în Germania există între timp, pe lângă instituţiile de mult înfiinţate *Rektorenkonferenz* şi *Max-Planck-Gesellschaft*, şi o *Helmholtzgesellschaft* (care reuneşte aşa-numitele instituţii de cercetare la nivel înalt, care se ocupau odinioară mai ales cu cercetarea atomică) şi o *Fraunhofer-Gesellschaft* (cercetare apropiată de industrie) şi o *Leibniz-Gesellschaft* (un cerc variat de instituţii cu finanţare mixtă federală şi locală). Terminologia care s-a format pentru aceste fenomene vorbeşte despre autoguvernarea ştiinţei, dând glas nevoii de autonomie a ştiinţei. Nevoii de autonomie îi corespunde faptul că ştiinţa, de regulă, nu se opune unui aparat de stat monolitic, care ar fi în stare să impună ştiinţei o voinţă cu un conţinut coerent. Pretutindeni există o împletitură complicată de politică centrală de stat şi instituţii politice regionale (landuri, *states*, regiuni), autorităţi repartizate mai multor ministere, o pluralitate de comisii parlamentare implicate, foruri cu competenţă mixtă, cum este Comisia Politică a Consiliului Ştiinţific. Un studiu american a ajuns în 1991 la concluzia că jumătate din cele 303 comisii şi subcomisii ale Congresului american se ocupă de aspectul promovării cercetării. Această pluralizare internă a aparatului guvernamental şi de decizie politică oferă ştiinţei multiple puncte de sprijin pentru a-şi asigura interesele proprii, chiar împotriva actorilor politici ahtiaţi după planificare.

Ascensiunea biologiei şi biochimiei

Ştiinţele naturii din secolul al XIX-lea fuseseră dominate de ştiinţele fizicii: fizică, chimie, astronomie, geologie. Iar dominaţia unei şcoli fizice în fiziologie, profilată în a doua jumătate a secolului, întăreşte aceasta. Rezultatul nu este pus la îndoială de faptul că cea mai revoluţionară descoperire a ştiinţei secolului al XIX-lea – teoria evoluţionistă a lui Charles Darwin – aparţine istoriei naturale şi prin urmare unui domeniu fundamental neatins de metodele şi teoriile fizice. Este mai degrabă un indiciu pentru ierarhiile interdisciplinare stabilite în secolul al XIX-lea faptul că argumentul adus împotriva teoriei sale – cu care Darwin a avut cel mai mult de furcă – a fost teza susţinută de fizicianul britanic William Thomson (lordul Kelvin), conform căreia teoria evoluţionistă ar avea nevoie pentru procesul postulat de ea de un interval de timp despre care fizica poate să spună cu o anumită

precizie că depăşeşte cu mult vârsta stabilită a pământului, pe baza datelor fizice (răcirea pământului). După cum s-a văzut mai târziu, Thomson se înşelase, pentru că nu ştia încă nimic despre radioactivitate; dar Darwin n-a mai apucat să afle acest lucru.

În secolul XX ordinea disciplinelor se răstoarnă încet, şi anume de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Cauza cea mai importantă nu este revenirea, în mereu alte forme, la gândirea darwinistă şi reformularea ei şi nici fascinaţia intelectuală a întrebării cu privire la explicaţia vieţii. Cea mai importantă cauză poartă mai degrabă numele de sănătate şi boală. Aprecierea pozitivă a sănătăţii individuale şi a bunăstării individuale, care pot fi asigurate de exemplu printr-o hrană adecvată, şi aprecierea negativă a bolilor, care trebuie să fie combătute şi împiedicate astăzi de biomedicina modernă, se înalţă în secolul XX la rangul de idealuri sociale, iar rodul lor este cariera biologiei. Unul dintre documentele acestei reevaluări este discursul pe care l-a ţinut în 1931, la centenarul Asociaţiei Britanice pentru Progresul Ştiinţei (*British Association for the Advancement of Science*), F.G. Hopkins, primul ocupant al unei catedre de biochimie la Cambridge şi distins în 1929 cu Premiul Nobel pentru rolul său în descoperirea vitaminei. Hopkins opunea atunci imaginii sale despre biochimie, ca ştiinţă analitică a vieţii, fizica – o ştiinţă a morţii şi a distrugerii. În această privinţă, lupta cu gaze toxice din Primul Război Mondial pătase evident imaginea ştiinţei, chiar dacă se referea selectiv doar la unele discipline.

Când vorbim despre biologie, nu vorbim doar despre o singură disciplină închisă. În timp ce pentru domenii ca fizica şi chimia se pot identifica momente istorice în care este vorba despre discipline care sunt unificate în jurul unei problematici directoare, a fost din ce în ce mai evident că, încă de la prima folosire a cuvântului *biologie* în 1802, el desemnează un complex de discipline multiple şi foarte diferite metodic. Existau botanica şi zoologia ca discipline moştenite de biologie prin tradiţie din vechea istorie naturală, care mai includea în secolul al XVIII-lea şi mineralogia. Lor li se alătura disciplina fundamentală medicală fiziologia, în toate ţările una dintre ştiinţele dominante din secolul al XIX-lea. S-au adăugat discipline mai mici, ca embriologia şi paleontologia, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea bacteriologia şi în primii ani ai secolului nostru genetica. Ascensiunea biologiei ca disciplină de frunte a secolului XX nu rezultă însă din domeniile biologice clasice, ci în forma unor noi sinteze ale cunoştinţelor despre viaţă, sinteze care se produc prin noi abordări metodico-teoretice, *id est* prin noi discipline. Se pot distinge cel puţin trei procese de acest tip în secolul XX: apariţia şi ascensiunea biochimiei în anii de după Primul Război Mondial, impunerea biologiei moleculare din anii '30 şi, în fine, începând abia din zilele noastre, transformarea profundă ce se anunţă sub auspiciile biotehnologiei şi ingineriei genetice.

Ascensiunea biochimiei se petrece mai întâi în termenii unei teorii a vieţii ca teorie a enzimelor. Concepţia fundamentală era că toate reacţiile chimice din organismele vii sunt reglate de catalizatori biologici numiţi enzime. Ca procese-cheie ale vieţii sunt considerate în special fermentaţia, fotosinteza, respiraţia şi digestia. Enzimele implicate în ele sunt construite din molecule mici până la mijlocii, care se pretează la lucrul cu metodele cercetării chimice. Trecerea de la biochimie la biologia moleculară, profilată începând din anii '30, a constituit atunci şi o schimbare a contextului de raportare disciplinară. În prim-plan a ajuns acum o clasă complexă de proteine, în raport cu care enzimele sunt doar un caz special. Proteinele formează macromolecule a căror discreţie şi stabilitate a fost multă vreme pusă la îndoială şi abia acum a putut fi demonstrată convingător. Din nou cercetarea se concentrează asupra unor procese vitale centrale precum respiraţia, digestia şi reproducerea şi asupra proteinelor responsabile cu acestea. Pentru explicarea structurii spaţiale a macromoleculelor era la îndemână mai degrabă folosirea metodelor fizicii, de exemplu cristalografia radiaţiei Röntgen. Biochimia şi biologia moleculară coexistă apoi ca abordări metodice concurente, dar care se şi completează reciproc şi devin autonome în propriile lor institute de cercetare din Cambridge (Anglia), care ocupă locul de frunte în ambele domenii. Un triumf al biologiei moleculare îl constituie, la începutul anilor '50, descoperirea aşa-numitului cod genetic: reprezentarea şi explicarea structurii chimice şi a configuraţiei spaţiale a ADN-ului şi puţin mai târziu, ARN-ul devin obiecte de cercetare privilegiate ale biologiei moleculare. Cu descoperirea ADN-ului recombinat începe epoca biotehnologiei, la începutul căreia ne aflăm încă. Tentativa unei prime descrieri complete a genomului uman în *Human Genome Project*, producerea unor plante prin transfer de gene, care să fie, de pildă, rezistente la ierbicide şi să permită o creştere considerabilă a producţiei, modificarea genetică a unor microorganisme, care sunt folosite la producerea unor medicamente încetăţenite, ca insulina – aceştia sunt primii paşi ai unei evoluţii ale cărei consecinţe nu pot fi încă prevăzute.

În încheiere, trebuie să subliniem că aceste evoluţii sunt strâns legate de cariera biomedicinei. Biochimia şi biologia nucleară au fost canalizate decenii de-a rândul în programe de cercetare susţinute de politica ştiinţifică, care nu rareori purtau numele de cercetare a cancerului. Erau cointeresate aşteptări care se raportau la un complex de maladii, a cărui evidenţă şi al cărui dramatism a crescut şi mai mult după reducerea bolilor infecţioase cu ajutorul antibioticelor. Se adaugă multe alte boli, adesea rare, care motivează alte programe de cercetare, ce pun în evidenţă cunoştinţe de bază biologice. Dar biomedicina înseamnă înainte de toate şi apariţia în clinici a unor complexe capacităţi de cercetare. Lor le corespunde cercetarea clinică, ca un tip propriu de cercetare ştiinţifică. Într-o evoluţie care îşi are originea în Germania,

clinica devine – dintr-un loc în care medici ancoraţi într-o practică privată se consacrau şi unei activităţi adiacente, ce avea de multe ori legătură cu asistenţa medicală acordată săracilor – un loc de activitate pentru medicii clinici profesionişti, care câştigă astfel spaţii libere şi bugete periodice pentru exploatarea sistematică a posibilităţilor de observaţie oferite doar în clinici. Totodată, se constituie o concurenţă a două sisteme de cunoaştere: pe de o parte medicina clinică, ca un sistem de exploatare, bazat pe metode ştiinţifice, a experienţelor terapeutice, iar pe de altă parte disciplinele ştiinţelor naturii, ca domenii fundamentale, care în comparaţie cu medicina clinică apar ca ştiinţe de laborator şi, deşi susţinute empiric, totuşi departe de experienţă.

Experimente, instrumente, tehnica de folosire a marii aparaturi

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea devine evident că o caracteristică centrală a ştiinţelor fizice moderne este tehnica, şi anume tehnica ce determină realitatea activităţii cotidiene a fizicianului, ca tehnică experimentală sau instrumentală. Aserţiunea se referă în primul rând la disciplina fizicii, care, şi în această privinţă, se dovedeşte a fi cea mai importantă ştiinţă a naturii din secolul al XIX-lea. Unul dintre factorii cei mai importanţi în acest sens este marea pondere pe care fizica o acordă după 1850 domeniului măsurătorilor de precizie. Măsurătorile de precizie unesc diversele domenii speciale ale fizicii, de exemplu electrodinamica şi mecanica, şi dirijează atenţia către şcoala observaţiei, construirea şi îmbunătăţirea instrumentelor, metodele matematice care permit stabilirea probabilităţilor de eroare în performarea unor experimente, şi către alte competenţe înrudite. Această tehnicizare internă a unei discipline ştiinţifice are concomitent un efect în exterior. Emil Warburg, unul dintre cei mai importanţi fizicieni germani de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi, din 1905 până în 1918, preşedinte al *Physikalisch-Technischer Reichsanstalt,* apără într-un text din 1881 marele curs de fizică din universitate, frecvent criticat pentru risipa lui instrumentală, cu argumentul că acest curs ar fi singura formă în care tehnica societăţii moderne ar fi prezentă în realitatea învăţământului universitar. În alte alocuţiuni şi texte ocazionale, Warburg a subliniat în repetate rânduri că elanul fizicii moderne nu are nimic a face cu „o dimensiune sau o amploare crescută a descoperirilor sau principiilor cercetării", ci el constă mai degrabă în efectul sporit al fizicii asupra vieţii civile, iar în viaţa civilă la rândul ei asupra tehnicii, ca unul dintre factorii ei definitorii. Iar de la această tehnică a societăţii civile porneşte un efect contrar asupra fizicii. Teza legăturii între ştiinţă şi societate în mediul unei tehnici care, de la standardele de precizie ale experimentării ştiinţifice, ajunge la inovaţii

tehnice care sunt abordabile şi în afara ştiinţei şi care, viceversa, descoperă în evoluţii tehnice neştiinţifice şanse care de multe ori deschid pe neaşteptate noi posibilităţi de observaţie ştiinţifică descrie probabil una dintre caracteristicile centrale ale canalizării sociale a ştiinţei în secolul XX.

Ascensiunea biologiei în secolul XX constă în esenţă şi într-un transfer al acestui model din fizică şi chimie în disciplinele biologice. Încă din anii '20 biologia lucrează cu un repertoriu clasic de instrumente moştenite din secolul al XIX-lea. Jean-Paul Gaudillière a distins trei tipuri de instrumente: 1. instrumente de înregistrare, care traduc un anumit proces fiziologic într-o reprezentare grafică de care se pot lega ulterior proceduri de calcul; 2. instrumente optice, care măresc obiecte invizibile ochiului până le fac vizibile; 3. instrumente de manipulare, care fragmentează, transferă sau fixează ţesuturi, organe sau organisme. În deceniile următoare s-a încetăţenit un model cu totul nou. Metodele şi instrumentele provin în mod tipic din fizică şi chimie. Ele fac parte dintr-o altă ordine de mărime şi sunt încă de la apariţia lor şi de la prima lor utilizare dependente de o susţinere financiară externă mult mai substanţială. Exemple de metode şi instrumente de acest fel sunt: ultracentrifugele, izotopii radioactivi şi acceleratoarele de particule. Paralel cu aceasta apar două noi roluri ştiinţifice. Unul dintre ele este al inventatorului de maşini, a cărui carieră este definită într-o mare măsură de dezvoltarea şi rafinarea, în procesul utilizării, a unui singur instrument complex. În acest sens se cristalizează şi în biologie ceea ce fizica cunoaşte mult mai pregnant: propriile ei culturi inginereşti în disciplinele ştiinţifice, care cunosc uneori – clasicul *accelerator physics* este un bun exemplu – un sistem de publicaţie propriu şi pot să producă astfel şi o comunitate ştiinţifică distinctă. Un al doilea rol nou este cel al omului de ştiinţă întreprinzător, care defineşte probleme ştiinţifice în termenii marilor instrumente şi, prin urmare, se află la răscrucea unor strategii în care managementul contactului cu marile fundaţii, problemele organizatorice de dotare ale cercetării la nivel înalt şi problemele coordonării unor specializări diverse joacă un rol decisiv. Deşi omul de ştiinţă întreprinzător operează în cadrul universităţilor sau al institutelor de cercetare, el acţionează în anumite privinţe ca un întreprinzător autonom care utilizează organizaţia căreia îi aparţine numai pentru a-şi facilita strategiile urmărite de el.

În ceea ce am început doar să schiţăm aici, se pot remarca două moduri foarte diferite de raportare la instrumente: pe de o parte formarea unor culturi fizice proprii – a unei *culturi materiale a fizicii*, cum a numit-o pertinent de curând Peter Galison –, care sunt caracterizate de practici experimentale şi moduri de operare cu instrumentele. Pe de altă parte există – tocmai pentru că apar industrii autonome pentru producţia de instrumente ştiinţifice – tendinţe către ceea ce

cercetarea ştiinţifică a numit o *black-boxing* a instrumentelor ştiinţifice. Aceasta se referă la faptul că, de îndată ce instrumentele sunt produse industrial, într-o mare producţie de serie, ele devin imprevizibile în modul lor de operare. Ele livrează exprimări grafice, cifre, fotografii, pe baza înregistrării cărora se aşteaptă o explicaţie, dar procesul apariţiei acestor documente în interiorul aparatului este de multe ori netransparent pentru omul de ştiinţă implicat, care, în această măsură, nu îl poate privi critic. Astfel, ipoteze care au fost înglobate în construcţia aparaturii se sustrag temporar discuţiei şi criticii. Pentru omul de ştiinţă aceasta este o uşurare care îi permite să se concentreze asupra ipotezelor pe care vrea efectiv să le verifice în acea clipă. Concomitent, creşte caracterul indirect al accesului şi o anumită lipsă de familiarizare cu utilizarea instrumentului. Ochiului omenesc i se retrage poziţia centrală în orientarea observaţiei fizicii moderne. Datele pe care le procură instrumentul necesită în cel mai mare grad o interpretare; dar interpretările şi eventuala lor corectitudine nu mai depind de şcoala observaţiei la care s-a format ochiul uman implicat.

Or, aceasta se leagă de o ultimă particularitate a evoluţiei ştiinţelor naturii despre care vrem să discutăm aici. Pe lângă tehnicizarea ştiinţei naturii în planul instrumentelor, se petrece şi o tehnicizare în planul obiectului cercetării. Obiectele observate cu ajutorul instrumentelor nu întrupează o realitate neinfluenţată, care să fie transferată numai prin selectivitatea instrumentului în ştiinţă şi preparată pentru aceasta. Obiectele însele sunt deja construcţii preparate cu grijă şi prin urmare dependente de tehnică. În loc de şoareci întâlnim cobaii, cu o evoluţie stimulată în laborator, şi prin urmare cu proprietăţi în mare măsură artificiale, care au fost cultivate pentru anumite probleme ale cercetării. Tocmai această apropiere dintre obiect şi instrument în mediul tehnicii este cea care ne permite să vorbim despre *sisteme experimentale* relativ închise în sine, care formează baza materială pe care operează astăzi ştiinţele naturii.

Colectivitate, reţele, mijloace de comunicare

Fizicianul american A. M. Thorndike, care activează la *Brookhaven National Laboratory*, a oferit în 1967 o descriere uimitor de sociologică a experimentatorului cu un asemenea accelerator de particule: „Who is *the experimenter*... Rarely, if ever, is he a single individual... The *experimenter* may be the leader of a group of younger scientists working under his supervision and direction. He may be the organizer of a group of colleagues, taking the main responsability for pushing the work through to successful completion. He may be a group bounded together the carry out the work with no clear internal hierarchy. He may be a collaboration of individuals or subgroups brought together

by a common interest, perhaps even an amalgamation of previous competitors whose similar proposals have been merged by higher authority... The *experimenter*, then, is not one person, but a composite. He might be 3, more likely 5 or 8, possibly as many as 10, 20, or more. He may be spread around geographically, though more often than not all of him will be at one or two institutions... He may be ephemeral, with a shifting and open-ended membership whose limits are hard to determine. He is a social phenomenon, varied in form and impossible to define precisely." (Cine este *experimentatorul*... Rareori e un singur individ, dacă e vreodată... *Experimentatorul* poate fi coordonatorul unui grup de oameni de ştiinţă mai tineri, care lucrează sub controlul şi direcţia lui. El poate fi organizatorul unui grup de colegi, care îşi asumă principala responsabilitate în conducerea activităţii către îndeplinirea ei cu succes. El poate fi un grup reunit în scopul îndeplinirii unei anumite lucrări, fără o ierarhie internă clară. El poate fi o colaborare între indivizi sau subgrupe aduse laolaltă de un interes comun, poate chiar un amalgam de foşti rivali ale căror scopuri comune au fost reunite de o autoritate superioară... *Experimentatorul* nu este atunci o singură persoană, ci un complex. El poate să aibă 3, mai plauzibil 5 sau 8, posibil chiar 10, 20 sau mai mulţi componenţi. El poate fi dispersat geografic, aşa încât se întâmplă mai frecvent ca el să nu se afle în întregime în una sau două instituţii... El poate fi efemer, cu un număr de membri variabil şi deschis, ale cărui limite sunt greu de determinat. El este un fenomen social, în formă variată şi imposibil de definit cu precizie.)

Putem rezuma această descriere astfel încât să spunem că cercetătorul ştiinţelor naturii care lucrează experimental nu este un individ, ci o colectivitate, şi că nici în forma colectivităţii el nu poate fi caracterizat de nişte graniţe sociale stabile, ci numai prin apartenenţe aflate într-o fluiditate permanentă şi prin legături temporare. Tot atât de instabil devine conceptul de om de ştiinţă, în măsura în care el se referea la o persoană individuală. Cercetarea ştiinţifică a căutat şi inventat de decenii mereu alte concepte pentru a face inteligibilă această formă socială proprie ştiinţei : comunitatea ştiinţifică (*scientific community*) este unul dintre aceste concepte, a cărui intenţie evidentă este să spună că omul de ştiinţă, oricare ar fi domeniul său, se mişcă în contextul unei comunităţi sociale, care determină pentru el multiple legături de natură cognitivă şi socială. Aceste legături sunt pe de o parte restrictive, aşa cum se întâmplă în cazul oricărei comunităţi sociale, pe de altă parte garantează realitatea socială a strategiilor cognitive pe care le urmăreşte un om de ştiinţă. *Invisible college* este o conceptualizare paralelă, care subliniază relativa invizibilitate a acestor legături. De regulă, nu este vorba de o apartenenţă formală – ca membru – la o organizaţie şi nici de o legătură reglată explicit, ca aceea care caracterizează organizaţiile. Dar dacă lucrurile stau în

felul acesta, înseamnă că formele sociale ale ştiinţei sunt doar relativ greu influenţabile din afară şi chiar greu previzibile din interior. *Ecclesia invisibilis* era conceptul avangardei teologice, din care în secolul al XVII-lea a apărut acel *invisible college*, şi avea acelaşi scop de a face inteligibil faptul că, la nevoie, edificiul şi organizaţiile sunt inutile pentru o comunitate unită în jurul credinţei sau ştiinţei, că ştiinţa sau Biserica sunt întotdeauna exact acolo unde există comunicări sociale, care fondează şi continuă aceste sisteme de comunicare. Reţeaua este al treilea concept la îndemână în acest context, după cum se ştie un cuvânt care joacă un mare rol astăzi în sociologie şi chiar în limbajul curent. Reţelele nu sunt ierarhice. Ele pot, probabil, să-şi modifice caracterul, imperceptibil de la un nod la altul al reţelei, dar agravant totuşi în rezultatul pe distanţe mai mari. Ele nu sunt de fapt legate în spaţiu, ceea ce înseamnă că distanţa socială dintre doi participanţi la reţea este destul de independentă de distanţa spaţială dintre ei, astfel încât conceptul de reţea răspunde într-un fel de „distrugerea spaţiului", despre care vorbesc astăzi unii autori fascinaţi de tehnica informaţiei din zilele noastre. Aceste trei concepte nu sunt identice în complexitatea semnificaţiei lor. Dar tocmai dacă le interpretăm în nuanţele lor, ele ne permit o imagine cu mai multe faţete a formelor sociale care reprezintă ştiinţa modernă.

Formele sociale ale ştiinţei moderne se pot observa bine în două domenii: în cercetarea şi în praxisul comunicării şi publicaţiilor ştiinţifice. Din formele de organizare ale cercetării reiese că cercetarea ştiinţelor naturii este astăzi o cercetare colaborativă. Aceasta poate fi o colaborare a doi oameni de ştiinţă, dar poate fi vorba, ca în cazul marilor acceleratoare de particule, şi despre experimente în care sunt implicaţi sute de oameni de ştiinţă. La fel se prezintă şi publicaţiile ştiinţifice. În locul clasicelor articole din reviste cu un singur autor, au apărut în ştiinţele naturii contribuţii care au mai mulţi autori sau, la rândul lor, sute de autori. Pentru aceste cazuri este nevoie în plus de standarde care să stabilească ordinea în care apar numele autorilor. Pe primul loc al listei de autori se află de multe ori un om de ştiinţă mai tânăr, care a gândit experimentul pe tot parcursul lui şi a administrat fazele lui decisive. Ultimul loc este rezervat unui *senior scientist*, care a avut funcţia de îndrumător al grupului sau căruia i-a aparţinut ideea de la care s-a pornit. Locul dinaintea lui îi aparţine în mod frecvent unei persoane a cărei participare la cercetarea concretă a fost mai curând indirectă, dar căreia grupul vrea să-i acorde o consideraţie deosebită. Aceste sisteme ierarhice trebuie să fie costisitoare şi totodată lizibile pentru alţii, căci carierele ştiinţifice atârnă de numărul şi strălucirea publicaţiilor.

Publicaţia ştiinţifică – în ştiinţele naturii aproape întotdeauna sub forma unui articol de revistă şi nu sub forma unei cărţi – este şi astăzi, ca întotdeauna, în centrul comunicării ştiinţifice. Înainte de toate,

înseamnă că orice pretins adevăr pe care cineva vrea să îl reprezinte cu seriozitate trebuie să capete în cele din urmă formă de publicaţie ştiinţifică şi că la nivelul publicaţiilor care confirmă sau resping rezultatele unor publicaţii precedente se decide şi asupra valabilităţii ştiinţifice a acestui pretins adevăr. În aceste condiţii, este frapant la un articol ştiinţific în primul rând gradul înalt de standardizare la care este supus: alegerea titlului (în formă ipotetică sau afirmativ), alegerea autorului, care funcţionează ca adresă pentru corespondenţă, forma prescurtată (*abstract*), denumirea datelor de prezentare (pentru a putea lămuri chestiunile prioritare): ipoteze, metode, descrierea experimentului, rezultate, modul citării, rezumatul de la sfârşit – toate sunt componente supuse unor reguli din al căror rafinament reiese importanţa strategică a publicaţiei. Pe lângă acestea, există multe alte forme de comunicare ale ştiinţei: conversaţia neîntreruptă a cercetătorilor la locul de muncă; noul mijloc de comunicare al poştei electronice (*E-mail*), care în ştiinţe a devenit un loc comun folosit în repetate rânduri zi de zi; manuscrisul sau *preprint*-ul, care şi-a găsit în internet tehnica ideală de răspândire; prezentarea formală într-un congres ca prelegere (susţinută astăzi bineînţeles şi de folii şi diapozitive) sau ca *poster* (afiş), care este şi el de o mare relevanţă pentru cariere; telefonul ca mijloc de colaborare intensivă, depăşind distanţele. Dacă ne mai gândim apoi că naturaliştii îşi petrec de multe ori în laborator aproape întreaga lor viaţă, ne putem face o impresie despre intensitatea intensificării comunicative a ştiinţei moderne, iar constatarea este valabilă indiferent de faptul că, paralel şi concomitent cu această situaţie, există absorbirea de către utilizarea instrumentelor şi de lucrul cu materialele.

Ştiinţă şi industrie

De la sfârşitul secolului al XIX-lea în Statele Unite şi în Germania fizica şi industria se apropie tot mai mult. Modelul definitoriu încă pentru secolul al XIX-lea, în care industria se baza pe tehnicieni şi inventatori de multe ori fără o pregătire academică, se dizolvă încet-încet. Noua instituţie centrală devine laboratorul de cercetare şi dezvoltare propriu fiecărei industrii. O formă de tranziţie, care poate fi observată mai ales în Statele Unite, constă în faptul că o firmă ca *General Electric* construieşte deja un atare laborator de cercetare, dar îl organizează în jurul unor figuri de inventatori cunoscuţi. Cu încetul, centrul de greutate se deplasează apoi către angajarea unor oameni de ştiinţă cu pregătire academică.

Telegrafia, chimia, mai ales chimia coloranţilor şi tehnica iluminatului electric sunt ştafete în această evoluţie. În Germania, pe lângă industria electrică, trebuie să ne gândim la cele trei mari fabrici de coloranţi: *BASF, Bayer* şi *Farbwerke Hoechst*. Ele încep să angajeze

pentru prima oară chimişti cu pregătire universitară între 1863 şi 1868. În multe cazuri, chimiştii, odată angajaţi, sunt mai întâi trimişi cu o bursă înapoi la universitate. Carl Duisberg îşi croieşte o breşă descoperind la *Bayer*, din 1884 până în 1886, trei coloranţi. După aceea i se dau în subordine asistenţi şi apare, conform dimensiunilor, pentru prima oară un adevărat laborator de cercetare, care avea angajaţi la *Bayer* la începutul secolului circa 100 de chimişti, dintre care o cincime se ocupau cu cercetarea în sens strict (cercetarea coloranţilor).

Pe lângă aceasta, persistă şi alte modele de contact între ştiinţă şi industrie. Industria sprijină cercetarea din laboratoarele universitare financiar şi prin materialele puse la dispoziţie gratuit. Ea cultivă relaţii de consiliere durabile cu profesorii universitari, care structurează de altfel şi recrutarea de către întreprindere a generaţiei următoare de oameni de ştiinţă cu pregătire universitară. În fapt, în Germania capătă stabilitate o diviziune a muncii care localizează descoperirea unor substanţe cu adevărat noi şi prin urmare nucleul a ceea ce numim crecetare mai degrabă în universităţi. Pe acest fundal trebuie să privim şi strădaniile, pornite din mai multe părţi, de înfiinţare a unei instituţii imperiale de tehnică chimică, care au avut în fine drept rezultat în 1911 fondarea Societăţii Kaiser Wilhelm şi înfiinţarea rapidă a celor patru institute Kaiser Wilhelm cu orientare chimică. Şi aceste iniţiative presupun că industria aşteaptă descoperirile fundamentale de la o instituţie publică, pe care este, desigur, gata să o susţină prin donaţii şi alocaţii.

O evoluţie care să permită şi să prevadă cercetarea fundamentală în laboratoare industriale are loc abia în SUA. Ca să înţelegem motivele, este instructiv să prezentăm exemplul lui *DuPont,* unde, începând de la sfârşitul anilor '20, exista un buget explicit pentru cercetarea fundamentală. În motivaţia acestui buget, apare pe locul întâi valoarea publicitară, *advertising value*, *id est* câştigul în imagine al unei întreprinderi care era încă percepută în acel moment în primul rând ca fabrică de muniţii. Pe locul doi era şansa sporită de a atrage absolvenţi universitari calificaţi. Ca al treilea motiv este menţionată cunoaşterea principiilor ca resursă ce poate fi valorificată în tratativele cu alte întreprinderi, şi abia pe ultimul loc se află clasica teză că, pe termen lung, din cercetarea fundamentală vor apărea şi alte produse noi, utile. Un alt rang este atins o dată cu Laboratoarele Bell (*Bell Laboratories*), înfiinţate în 1925 de *AT&T*. Încă de la sfârşitul anilor '40, lucrează acolo peste 2.000 de oameni de ştiinţă profesionişti şi ingineri, iar în sectorul nou înfiinţat pentru fizica solidelor în anii de după 1945, prin descoperirea tranzistorilor, se pun bazele fizicii moderne a semiconductorilor. Pentru aceasta şi pentru alte descoperiri, oamenii de ştiinţă de la Laboratoarele Bell, care aparţin astăzi Concernului de Telecomunicaţii Lucent, au primit până acum peste zece Premii Nobel.

Avem astfel în faţa ochilor modele structurale pentru împletirea fizicii cu industria, şi chiar şi în zilele noastre se utilizează toate aceste modele. Ceea ce s-a schimbat din nou faţă de situaţia de la mijlocul secolului este că ponderea ştiinţifică a ramurilor dependente de ştiinţă a crescut enorm. Tot mai multe ramuri, precum tehnologia informaţiei, telecomunicaţiile, biotehnologia şi tehnica genetică şi a microsistemelor, care fie sunt încă de astăzi, fie vor deveni în curând de o mare importanţă ştiinţifică strategică, se bazează în principiile cunoaşterii lor pe cercetarea ştiinţifică privitoare la ştiinţele naturii. Aceasta atrage după sine schimbări frapante: ponderea relativă a cercetării, care are loc chiar în cadrul întreprinderii ştiinţifice, creşte. În marile naţiuni industriale, cuantumul cheltuielilor pentru cercetare şi dezvoltare din întreprinderile ştiinţifice reprezintă de cele mai multe ori peste 60% din totalul mijloacelor pentru cercetare. Totodată, creşte în multe ţări, începând din a doua jumătate a anilor '70, procentul cercetării efectuate în universităţi şi finanţate de întreprinderi ştiinţifice. La sfârşitul anilor '70 el se ridica într-o naţiune industrială tipică până la 2-3%, la începutul anilor '90 la şase până la opt procente. Astfel graniţele celor două sisteme devin echivoce. Publicaţiile şi patentele nu mai sunt două forme prin care se pot stabili diferenţele dintre industrie şi organizaţiile academice de cercetare. Mai mult, ambele forme de publicare apar în ambele tipuri de organizare şi, în multe cazuri, descoperirile prezentate în paginile acestor publicaţii se bazează pe cooperarea unor persoane din ambele domenii. Deja un sfert din articolele publicate de oamenii de ştiinţă din universităţi în reviste ştiinţifice de bun renume indică astăzi coautori care provin dintr-un laborator industrial sau guvernamental, prin urmare dintr-o instituţie de cercetare aplicată. Şi personalul pendulează între cele două sectoare sau activează concomitent în ambele. Tot mai mulţi oameni de ştiinţă ancoraţi în universităţi activează în întreprinderi cărora le încredinţează exploatarea şi dezvoltarea descoperirilor lor. Interesant este, în fine, felul în care industria şi economia intră într-o relaţie tot mai strânsă cu universitatea. Întrucât este vorba despre probleme apropiate de aplicarea practică, întreprinderile ştiinţifice caută în mod tipic să stabilească şi contacte cu universităţi din imediata lor apropiere, astfel încât chiar universităţi care, la prima vedere, nu par a fi deosebit de apreciate din punct de vedere ştiinţific, prezintă de multe ori nivele surprinzătoare de promovare de către întreprinderile ştiinţifice din regiunea lor şi de cooperare cu acestea. Dar de îndată ce este vorba despre o problematică ce poate fi numită în vreun sens cercetare fundamentală, întreprinderile nu evită să încheie relaţii de cooperare chiar la o depărtare de mii de kilometri.

Ştiinţă a naturii, publicitate, cultură

Raportarea la un public exterior ştiinţei era un lucru de la sine înţeles pentru ştiinţa naturii din secolul al XVIII-lea. Prelegerile de fizică experimentală în faţa unui public înstărit constituiau o parte importantă a culturii iluministe. O carte de succes ca *Le Newtonisme pour les dames* (1740) era un produs caracteristic al acestei epoci. O dată cu impunerea diferenţierii disciplinare de la începutul secolului al XIX-lea, situaţia se schimbă radical. Publicul este acum în primul rând colegul din aceeaşi disciplină, iar în a doua instanţă colegul dintr-un alt domeniu. În vreme ce pretenţia la „publicitatea judiciară" a fost repetată fără încetare în retorica şi publicistica reformei din epoca premergătoare Revoluţiei din martie 1848 din Germania până la realizarea ei finală, n-aş şti să aduc aici nici o dovadă a vreunei cereri de „publicitate a ştiinţei".

În locul prelegerii de efect asupra publicului, apare în mod evident în Germania secolului al XIX-lea pregătirea profesorilor la universitate. Şi abia prin intermediul lor, pe cale indirectă prin învăţământul organizat în şcoală, capătă şi progresele ştiinţifice şi ale ştiinţelor naturii o formă de reprezentare la care, în funcţie de posibilităţi, poate să participe fiecare membru al societăţii. În Germania, pe lângă această formă de a lua în considerare publicitatea, există asociaţiile ştiinţifice naturaliste, un produs tipic al culturii germane a asociaţiei din secolul al XIX-lea, care nu constituiau însă într-adevăr o publicitate în sensul emfatic al publicului burghez, ci mai degrabă câştigau un public abia pe calea ocolită a calităţii de membru, prin urmare cu o condiţie destul de restrictivă.

În secolul XX, popularizarea ştiinţei devine un fenomen definitoriu. Cuvântul francez pentru popularizare este până astăzi *vulgarisation*, un bun indiciu că ştiinţa suportă această nouă realitate nu fără o ambivalenţă. Dar popularizarea nu este nici măcar o situaţie la origini exterioară ştiinţei. Încă din 1845 există *Scientific American*, astăzi cu milioane de cititori şi ediţii în limbile naţionale ale multor ţări, cel mai cunoscut organ de popularizare a ştiinţei. Dar el a fost iniţiat ca o revistă de specialitate, care şi-a modificat treptat caracterul abia o dată cu impunerea unor jurnale specializate. Cititorii lui *Scientific American* au fost întotdeauna – şi sunt şi astăzi – aproape exclusiv oameni de ştiinţă care vor să se ţină în permanenţă la curent cu progresele din alte domenii ale ştiinţei. Aceasta ne indică faptul că popularizarea este în primul rând un fenomen inerent ştiinţei : o comunicare ce se adresează oamenilor de ştiinţă specialişti în alte discipline şi care se orientează în funcţie de capacităţile lor de înţelegere. Un public din afara ştiinţei se obţine abia printr-o popularizare de rang secund, care se sprijină de multe ori pe produsele unei popularizări din interiorul ştiinţei.

Mult mai importante pentru transparenţa publică a ştiinţelor naturii sunt în secolul XX mijloacele de comunicare în masă, ceea ce înseamnă astăzi la nivel mondial mii de jurnalişti specializaţi în ştiinţele naturii, care cercetează temeinic mulţimile de fapte demne de a fi relatate, publicate sau în curs de apariţie. Sute de jurnalişti de acest fel, specializaţi în câte un domeniu, primesc săptămână de săptămână, cu un avans de aproximativ 14 zile, textele care urmează să apară în gazete de vârf ca *Science, Nature* sau *Cell*. În mod surprinzător, ei respectă aproape fără excepţie un embargo care le interzice să relateze ceva înainte de apariţia respectivelor reviste. Dar acest embargo le procură totodată răgazul de 14 zile, în care pot să cerceteze istorii care par interesante şi să alcătuiască din ele o *story* potrivită pentru o prezentare în mass-media, prin intermediul tiparului sau cu mijloace electronice. Această observare intensă a ştiinţelor naturii de către un sistem paralel de mass-media de identificare a noutăţilor face să pară imposibil să se întâmple astăzi ceva uimitor în ştiinţă care să nu fie relatat aproape concomitent de mijloacele de comunicare în masă.

Cunoaşterea pe care o datorăm acestor mass-media nu ne permite nici o intervenţie în structurile cunoaşterii din ştiinţele naturii. Oricât de bine ar fi relatate şi scrise multe dintre articole, cunoaşterea rămâne totuşi pur şi simplu aflarea unei noutăţi neînţelese. Pentru o cale de acces la structurile cunoaşterii sunt necesare alte surse de informaţie şi acest post este ocupat astăzi înainte de toate de către popularizarea, extrem de complexă, a cunoaşterii ştiinţifice naturaliste făcută în cărţi şi în câteva reviste mai ambiţioase. Cărţile de acest tip nu mai sunt scrise numai de maeştrii cvasiprofesionişti de *haute vulgarisation*, ca Stephen Jay Gould, Richard Dawkins şi Jared Diamond. Dincolo de ei, de la Francis Crick, trecând prin François Jacob şi până la Stephen Weinberg nu mai există aproape nici un cercetător proeminent care să nu încerce vreodată să compună o carte, să canalizeze propriile sale cunoştinţe şi pe ale altor cercetători într-un context mai larg, şi să nu-şi asume efortul de a găsi o formă de prezentare care să cucerească un public mai larg, fără să excludă posibilitatea de a mai spune ceva surprinzător şi pentru colegii de breaslă. În acest tip de producţie de carte se anunţă o nouă pretenţie a ştiinţelor naturii la intelectualitate, care porneşte de altfel de la premisa că filozofia nu mai este considerată mediul în care ştiinţa naturii procură cunoştinţelor sale o universalitate care depăşeşte limitele ei; devine perceptibil un registru al unei mai clare conştiinţe de sine, care nu mai cedează, ca ceva firesc, ştiinţelor spiritului şi celor sociale definiţia intelectualităţii şi a culturii. Dacă în ultimii ani s-a vorbit uneori despre *science wars*, în sensul unei negări radicale, reciproce, a pretenţiilor de cunoaştere ale celor două sisteme ale ştiinţei, atunci aceasta este latura cea mai interesantă şi comparativ non-agresivă a acestor *science wars*.

Intrarea în rețele globale: omul de știință în societatea mondială

Situația cea mai frapantă a lumii prezente este apariția societății mondiale, adică formarea unui sistem social unic, care substituie pluralitatea sistemelor sociale ce rămân comunicativ separate unele de altele, pe care le-a cunoscut istoria de până acum a umanității. Faptul că știința participă la acest proces ca una dintre perspectivele de cunoaștere care îl propulsează în mod decisiv nu va surprinde pe nimeni. Pretențiile la adevăr științific au fost dintotdeauna pretenții care, de câte ori au fost ridicate de cineva, nu au fost susceptibile de o limitare regională, în sensul că aceste pretenții ar fi fost valabile dincoace de Pirinei, dar nu și dincolo de ei.

Și totuși, raza de acțiune a orientărilor definitorii pentru un om de știință s-a modificat în acest secol. Comunitățile științifice sau disciplinare din secolul al XIX-lea mai purtau încă amprenta unui unghi de vedere național, și aceasta în legătură cu faptul că în secolul al XIX-lea limbile naționale s-au impus ca limbi ale publicațiilor și pentru științele naturii și de aceea comunicările din alte sisteme de comunicare naționale erau actualizate în mod frecvent prin intermediul traducerilor. Deciziile în privința traducerii (ce și cum să fie tradus) erau influențate de selectivități tributare vederilor naționale și tradițiilor științei. O dată cu impunerea englezei ca limbă aproape universală a publicațiilor din științele naturii din anii '30 ai secolului nostru, aceste diferențe dintre tradițiile și stilurile științifice naționale își pierd din importanță.

Concomitent, acționează și multe alte evoluții spre o globalizare a perspectivelor. Chiar migrația unor oameni de știință tineri, la a căror instruire se adaugă mereu alte faze (*postgraduate, post-Ph.D.*), a devenit un lucru firesc, întrucât fenomenul reunește încă de la începutul secolului în mod tipic experiențe internaționale într-un domeniu de activitate într-o varietate de contexte de lucru. El merge mână în mână cu globalizarea colaborării științifice și a coauctorității. Aceasta s-a accelerat de la începutul anilor '80. Pe când în 1980 în publicațiile de științele naturii care prezentau mai mulți autori cuantumul couctorității internaționale era încă de 11,3 procente, acest cuantum urcase până în 1990 la 20 de procente. Iar o altă descoperire remarcabilă este că articolele care sunt rodul unei coauctorități internaționale sunt citate frecvent ca alte articole, ceea ce apare clar mai ales în cazul european. În afară de migrația oamenilor de știință (de mâine), globalizarea coauctorității este sprijinită de apariția unor mari centre internaționale de cercetare cu suport internațional, precum cel al acceleratorului de particule *CERN* din Geneva sau al Laboratorului European de Biologie Moleculară din Heidelberg. Cooperările dintre state care stau la baza acestor fundații au drept efect o internaționalizare a politicii științifice.

O altă dimensiune centrală o reprezintă apariţia şi importanţa sporită a temelor de cercetare globală. Multe dintre temele directoare ale ştiinţelor moderne ale naturii, în jurul cărora apar veritabile industrii ale cercetării, privesc contexte de problematică globală în care, deşi se pot izola subunităţi locale şi regionale, brizanţa problemei rezultă de fapt, în fiecare caz în parte, abia din globalitatea ei. Exemple la îndemână sunt SIDA, cercetările în privinţa schimbărilor climaterice antropogene (efectul de seră, gaura de ozon), problema diversităţii speciilor pe pământ, biotehnologia plantelor şi problema surselor de alimentaţie a omenirii, cercetarea energetică şi caracterul limitat al naturii combustibile fosile, proiectul genomului uman şi problema diversităţii înzestrării genetice a umanităţii. La orizontul global firesc al tuturor acestor chestiuni se adaugă puncte de vedere pragmatice: cercetările trebuie să aibă loc în multe ţări din lume, pentru a putea cunoaşte într-o măsură satisfăcătoare unul dintre sistemele numite aici. Este nevoie de infrastructuri locale ale cercetării, la care cineva să poată recurge atunci când lucrează în alte ţări; apare necesitatea unor parteneri locali de cooperare, ceea ce face posibilă o permanentizare a relaţiilor şi chiar formarea unor *graduates* străini în propria ţară.

Astfel, graniţele teritoriale şi statale îşi pierd relevanţa în percepţia omului de ştiinţă. Ele sunt una dintre multele ecologii ale cercetării, de care trebuie bineînţeles să ţină seama atunci când încearcă să-şi planifice raţional cercetarea. Dar ele nu-i dictează nici o obligaţie specifică. Ele nu îngrădesc orizontul cercetătorului şi nu mai sunt locul de care sunt legate în mod frapant angajamentele şi convingerile sale. În acest sens, cosmopolitismul este firescul de zi cu zi pentru omul de ştiinţă de la sfârşitul secolului XX.

Referinţe bibliografice

Cassidy, David C., *Werner Heisenberg. Leben und Werk*, Heidelberg, 1995.

Clark, Burton R., *Places of Inquiry. Research and Advanced Education in Modern Universities*, Berkeley, 1995.

Fölsing, Albrecht, *Heinrich Hertz. Eine Biographie*, Hamburg, 1997.

Galison, Peter, *Image and Logic. A Material Culture of Microphysics*, Chicago, 1997.

Hagner, Michael (ed.), *Objekte, Differenzen und Konjunkturen. Experimentalsysteme im historichen Kontext*, Berlin, 1994.

Harnack, Adolf, *Aus Wissenschaft und Leben*, 2 vol., Gießen, 1911.

Jacob, François, *Die Maus, die Fliege und der Mensch. Über die Moderne Genforschung*, Berlin, 1998.

Johnson, Jeffrey A., *The Kaiser's Chemists. Science and Modernization in Imperial Germany*, Chapel Hill, 1990.

Judson, Horace F., *The Eight Day of Creation: Makers of the Revolution in Biology*, Cold Spring Harbor Laboratory, 1996.

Jungnickel, Christa / McCormmach, Russell, *Intellectual Mastery of Nature. Theoretical Physics from Ohm to Einstein,* 2 vol., Chicago, 1986.

Krige, John / Pestre, Dominique (ed.), *Science in the Twentieth Century*, Amsterdam, 1997.

Luhmann, Niklas, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Frankfrut a. M., 1990.

Peierls, Rudolf E., *Atomic Histories. Woodbury*, New York, 1997.

Rheinberger, Hans-Jörg / Hagner, Michael (ed.), *Die Experimentalisierung des Lebens. Experimentalsysteme in den biologischen Wissenschaften 1850/1950*, Berlin, 1993.

Stichweh, Rudolf, *Zur Entstehung des modernen Systems wissenschaftlicher Disziplinen. Physik in Deutschland 1740-1890*, Frankfurt a. M., 1984.

–, *Wissenschaft, Universität, Professionen : Soziologische Analysen*, Frankfurt a. M., 1994.

Stoltzenberg, Dietrich, *Fritz Haber. Chemiker, Nobelpreisträger, Deutscher, Jude,* Weinheim, 1994.

Capitolul 8

INTELECTUALUL

Dietz Bering

Nimic mai simplu decât o relatare despre intelectualul din secolul XX, căci istoria sa este aceasta: exact înainte de începutul secolului, el s-a înălţat puternic, în primele trei decenii şi-a avut apoi Eldorado-ul său şi încă destulă greutate în următoarele trei; dar spre sfârşitul ultimei treimi de secol, chiar înainte de anul decisiv 1989, a fost brusc căutat cu febrilitate de toţi, iar mai încoace, spre sfârşitul anului fatidic 2000, a fost declarat dispărut. Considerând că acesta i-ar fi fost într-adevăr sfârşitul, intelectualul ar avea totuşi şansa de a rămâne pentru totdeauna în discuţie, căci el ar fi fosila caracteristică tocmai pentru secolul care se reliefează ca unic, ca incomensurabil faţă de toate cele precedente. Acest secol a văzut cele mai groaznice războaie, cei mai mari munţi de cadavre, a văzut natura strangulată de oamenii înarmaţi cu maşini, a văzut, sub reţeaua întinsă în toate direcţiile a industriei care scuipă fără încetare mărfuri, cum graniţele odinioară despărţitoare ale lumii au devenit mai întâi poroase, apoi aproape inconsistente, până când, în fine, deasupra acestei lumi *unice* s-a întins o reţea de comunicaţii şi de mărfuri *uni*tară, unindu-i pe toţi, globul deci a fost *uni*ficat. Iar paralel cu acest proces: apariţia şi dispariţia intelectualului. Aceasta provoacă teza conform căreia naşterea, viaţa şi sfârşitul său trebuie să se afle într-o strânsă relaţie cu evoluţia secolului. El însuşi a dat impulsurile care au avut drept consecinţă propriul său sfârşit? Sau e numai un zvon că un „amurg al zeilor” l-ar fi măturat de aici?

Dacă schiţa globală este în mare măsură uşoară, în egală măsură sunt dificile demonstraţiile pentru faptele şi contextele presupuse. Şi dificilă este şi figura intelectualului, dacă o comparăm cu toate celelalte tipuri. N-avem mult de ghicit ca să răspundem cine este un „sportiv”, cine un „om de ştiinţă” ş.a.m.d. Dar la „intelectual”, aici există iritaţii şi, rezultând din ele, o necesitate la care nu se poate renunţa: în cel mai mic articol sau în cea mai groasă carte despre acest tip fatal, se ajunge de fiecare dată la o explicaţie: ce este sau cine este de fapt un „intelectual”.

Acum e momentul marilor autori de definiţii. Cu un cot pentru concepte cioplit despotic pe măsură, ei aleargă atunci prin istorie şi prezent şi măsoară după gustul lor. Dar cine ţine minte că toate cuvintele sunt doar unelte pe care şi le confecţionează omul, ca să poată face faţă realităţii, aceluia îi place să întrebe: ia să vedem când a fost creată această unealtă conceptuală şi din ce cauză nu s-a mai putut descurca atunci lumea cu cea veche? Cunoaştem foarte bine momentul istoric a cărui noutate a produs noul tip şi noul cuvânt „intelectual". Descriem acel moment şi primim astfel, pasată de realitate, definiţia şi, sperăm noi, motivul pentru care atâta timp nu s-a putut cădea de acord ce vrea să însemne „intelectualul". În plus, descrierea noastră este detaliată, pentru că, după cum se va vedea, în această afacere zăceau închise toate posibilităţile de dezvoltare şi trăsăturile principale ale problemei generale.

Modelul Franţei
Afacerea Dreyfus (1894-1906)

În epoca noastră, a scandalurilor scoase pe piaţă pe timp de opt zile, nu ne putem imagina cu uşurinţă o afacere care să umple în întreaga Europă luni de-a rândul, ba chiar ani de-a rândul paginile ziarelor, să facă să se clatine de mai multe ori formaţii statale, o afacere care să producă şi în cercul privat de prieteni şi al familiei conflicte de natură ireparabilă. Dar în 1898 întreaga Europă s-a luat la harţă pentru întrebarea: este sau nu este un trădător? Pentru partida naţionalistă a fost nevoie doar de informaţia că inculpatul era evreu (alsacian): „Că Dreyfus este capabil de trădare putem conchide chiar din rasa lui" (Barrès). La fel trebuie să fi gândit judecătorii săi, căci fără dovezi palpabile, dar în schimb cu uneltiri ilegale, ei îl condamnaseră încă din 1894 pe căpitan să părăsească Marele Stat Major Francez. El spionase, chipurile, pentru Prusia. Scena degradării publice a devenit celebră. Nasturii şi gradele smulse de pe uniformă sub ochii tuturor, sabia frântă pe genunchi, apoi defilarea umilitoare prin faţa camarazilor aşezaţi în formaţie. Strigătul neîncetat al lui Dreyfus „sunt nevinovat" n-a avut nici o şansă să fie auzit. Comandantul a dispărut pe Insula Diavolului bântuită de friguri, pe viaţă – şi-au spus judecătorii şi Franţa, cuprinsă de febra naţionalistă.

Această vestită scenă simbol a constituit un sol fertil pentru doi germeni istorici a căror forţă vitală şi de creştere a fost uimitoare. Primul: un anume Theodor Herzl, evreu austriac şi corespondent al ziarului vienez *Neue Freie Presse*, a văzut cum a acţionat acolo naţionalismul fascistoid împotriva iudaismului şi a tras concluzia că, în prezenţa unei constituţii psihice de acest fel, evreii nu şi-ar putea găsi niciodată, oricât s-ar strădui, domiciliul stabil în statele Europei. Titlul

cărţii sale cu această orientare a devenit, după lupte îndelungate, realitate în anul 1948: *statul evreu.*

Al doilea germen a crescut la început la fel de ascuns, dar şi-a croit o breşă peste numai patru ani şi a fost privit ca *manetekel* al unei noi epoci la 14 ianuarie 1898. În numele adevărului şi al dreptăţii, un scriitor vestit a ridicat în acea zi mâna pentru a lovi forţele politice. Émile Zola a publicat *J'accuse* în *L'Aurore*: o acuzaţie fulminantă la adresa Marelui Stat Major fascistoid, la adresa judecătorilor şovini care – desigur numai pentru a putea arunca o victimă la picioarele naţionalismului aţâţat – au eludat intenţionat (spune el) principiile juridice ale statului de drept. Aşa ceva nu se mai văzuse în lume: un literat, folosind doar arma cuvântului, i-a făcut pe cei puternici să tremure. Dar cum stăteau lucrurile odinioară cu poeţii? În Evul Mediu, de altfel, doar un accesoriu frumos al vieţii de Curte, în Anglia elisabetană apoi – şi prea puţin altfel în *siglo de oro* spaniol – doar o proptea în sprijinul acelei splendide construcţii de ansamblu a puterii politice, economice şi chiar culturale a epocilor clasice din acele ţări, în baroc doar un ornament care să facă dominaţia absolutistă frumoasă şi inatacabilă. Dar cum stau atunci lucrurile cu scriitorii clasicismului de la Weimar, acei idoli dătători de direcţie ai burgheziei germane din secolul al XIX-lea? Mai degrabă servi princiari decât opusul lor, ei au dezvoltat, cu ideea de umanism, un concept de perfecţiune umană pronunţat apolitic, opus celui foarte politic al Revoluţiei Franceze. Ea demonstrase totuşi suficient de clar, cu aparatul ei simbolic, ghilotina, că lozinca „Egalitate, libertate, fraternitate", deşi notată în partitura Revoluţiei ca triplu acord armonic, eşuase în reprezentaţie într-un dezacord insuportabil. De aceea, în Germania lumea spirituală înflorea fără grijă, dar păstrând distanţa, *alături* de cea politică, iar dacă era vorba vreodată de critică, ea rămânea mai degrabă un eveniment în acest spaţiu spiritual de cultură burgheză. Tronurile regilor nu se clătinau.

Zola însă îşi plasase afirmaţia explozivă în centrul lumii politice şi, în plus, într-un mediu nou: cotidianul. A doua zi după acel vestit 14 ianuarie 1898 s-a demonstrat că Zola nu trăsese un foc individual, la întâmplare. Fusese doar semnul cel mai vizibil al unui nou joc de forţe, căci, încă de la 15 ianuarie 1898 ziare care simpatizau cu Dreyfus au publicat liste de semnături sub următoarea rezoluţie: „Semnatarii protestează împotriva încălcării formelor legale în timpul procesului din 1894... şi cer revizuirea." Urmau 102 nume ale unor capi de seamă ai vieţii intelectuale franceze, printre care: Anatole France, Marcel Proust, Léon Blum. Încet-încet s-au strâns aproape 3.000 de semnături. Nu numai la Paris s-a ajuns la o situaţie similară războiului civil. Întreaga Europă se agita acum, căci o categorie umană care stătea până acum mai degrabă în umbră politică, ieşea în evidenţă în condiţii spectaculoase şi-şi arunca în balanţă greutatea, evident deloc neînsemnată.

E drept că lui Zola i s-a intentat un proces, a fost chiar condamnat, a fugit în Anglia, dar întoarcerea lui a devenit apoi un triumf; mii şi mii de oameni umpleau străzile. Devenise inevitabil: după două procese de revizuire, Dreyfus a fost eliberat în 1906.

Din acele vremi, în Franţa cărţile s-au împărţit altfel. O nouă categorie umană intrase în jocul puterii. Ne punem întrebarea: 1. Cum se numeau cei „noi"? 2. Ce convingeri reprezentau? Şi 3. Ce credeau oponenţii lor că ar reprezenta?

1. Că noutatea se profila printr-un termen nou a fost frapant încă de atunci. Maurice Barrès, literat strălucit, exponent al partidei naţionaliste antidreyfusiene, scria: „Poate veţi citi o listă dublă, pe care o publică zilnic *L'Aurore*; câteva sute de personalităţi ne asigură acolo, în exprimări prolixe, de simpatia lor pentru fostul căpitan Dreyfus. Nu credeţi şi dumneavoastră că Clemenceau a găsit un cuvânt excelent, spunând că acesta este «protestul intelectualilor»?!... Se scrie registrul elitei. Şi cine n-ar vrea să facă parte din el?"

Aşadar, noul cuvânt fusese gândit ca o autocaracterizare onorabilă. Şi în curând era pe buzele tuturor. Iar faptul că nu se petrecea doar în Franţa, ci puţin mai târziu şi în Germania şi făcea carieră chiar în toate limbile europene, ne arată că trebuia să fie un instrument indispensabil ca să denumească fenomene şi să manipuleze aspiraţii care au de-a face cu evoluţia europeană generală.

2. Dacă se numeau acum „intelectuali", ce poziţie ocupau şi revendicau prin aceasta? În sute de articole sau, mai bine spus, în primul război gazetăresc din istoria europeană, ei şi organele „lor" publicitare au reclamat în cuvinte care reveneau ca un stereotip: noi apărăm principiile „democratice", „conştiinţa" ca instanţă morală supremă, „ştiinţa" ca metodă umană, fiindcă se orientează strict în funcţie de adevăr, apărăm intelectul „politizat", adică acel intelect care se ştie responsabil de răspunderea politică a fiecăruia pentru tot.

A jura pe aceste principii nu însemna însă că trebuia să ai tu însuţi o cultură academică sau să fii chiar om de ştiinţă. Printre cele aproximativ 300 de nume ale celei de-a şaptea liste, din 20.01.1898, se află, alături de titluri ca profesor, diplomat, literat, şi profesii ca: bucătar, tipograf, muncitor calificat, subofiţer demisionat, comis voiajor. O anumită orientare, o aderare publică şi o apărare de către ea – acestea sunt înălţate la rangul de definiţie.

3. Dacă privim acum remarca lui Barrès referitoare la noul cuvânt, simţim din subînţelesul ironic că această autodefinire a intelectualilor nu este nicidecum acceptată de el. Acest exponent al gândirii de dreapta care trebuie luat în serios a dat o contradefiniţie: „Intelectualul este un artist sau un om de ştiinţă care nu are nici o putere politică, dar care îşi formează totuşi un ideal social". Sună serios. Dar dacă luăm toate afirmaţiile pe care le-a făcut despre problema intelectualului, definiţia nu se deosebeşte decât gradual de acele atacuri stereotipe

care puteau fi citite zilnic în măcelul presei. Ceea ce i se putea reproşa la urma urmei cuiva prin acest *unic* cuvânt, „intelectual", era în realitate evantaiul: cu o minte „abstractă lipsită de instinct", „antinaţional" în suflet, „evreu" prin naştere sau orientare, cu un caracter „decadent" şi „incompetent" în această situaţie, eşti unul dintre duşmanii vrednici de a fi nimiciţi, care uneltesc într-ascuns nimic altceva decât pieirea patriei (franceze).

În pofida unor definiţii diferite, cu un puternic accent emoţional, cea mai rea formă de dezordine pare a fi totuşi evitată, şi anume situaţia în care cuvintele nu mai spun clar *la cine* se referă. Toţi sunt de acord *la cine* se referă; dar în ce priveşte conţinutul afirmaţiilor la cel vizat anume, opiniile sunt de-a dreptul divergente. Structura fundamentală a problemei „intelectualului" este acum clară: există o insultă, marcată de judecăţi depreciative standardizate, şi există o (auto)definiţie elogioasă, marcată de cuvinte foarte apreciative. Definiţiile mai neutre, fundamentate sociologic, vor veni abia mult mai târziu. Istoria acestui tip, „intelectualul", care se conturează abia pe fundalul unor judecăţi valorice masive, ar putea fi descrisă pentru diverse state şi diverse epoci astfel: aici insulta poate să domine aproape fără nici o restricţie (ca în Germania până în anii '60), aici „intelectualul" poate să devină un cuvânt normal într-o dezbatere: când negativ, când pozitiv (ca orice concept politic) şi, în plus, într-un sens sociologic destul de limpede (la începuturile marxismului şi în literatura sociologico-politologică).

Dar există şi cazul care produce confuzie. Şi el s-a evidenţiat încă de la naşterea termenului în timpul afacerii Dreyfus. Căci „intelectualul" nu este un cuvânt nou. Ca derivat din „intelect", el atestă pentru cel taxat de „intelectual" tocmai apropierea de cuvântul de bază. Aceasta îi aducea pe rostitorii de insulte într-o încurcătură delicată. Căci de cele mai multe ori erau ei înşişi literaţi, ziarişti, jurişti. Şi mai intra în plan şi studenţimea pariziană, aproape integral ostilă lui Dreyfus: „departe de intelect"? Într-un protest puternic, ea mărşăluia pe podurile Senei: „Zola e un porc împuţit, să-l frigem!" Voiau protestatarii să le cedeze pur şi simplu dreyfusienilor „intelectul"? Sigur că nu, aşa încât Édouard Drumont, şef al ziarului de luptă antisemită-antiintelectuală *La Libre Parole*, a pornit la contraatac: „A fi un intelectual înseamnă a avea o concepţie corectă şi profundă despre lume, o concepţie mai înaltă despre ordinea socială, o noţiune clară despre rolul pe care îl joacă fiecare, potrivit tipului său şi funcţiei sale... Să fim totuşi intelectuali, în adevăratul sens al cuvântului, adică să avem curajul să spunem lucrurilor pe nume."

După proclamarea acestui sens al cuvântului, pe care cel mai bine este să îl numim „literal", se aflau acum cu toţii într-o formaţie de luptă dificilă: cei marcaţi de insulta „intelectuali" întorceau cuvântul de ocară în cuvântul mândriei lor: „Da, intelectuali – asta suntem cu

adevărat.” Făceau aceasta cu un patos atât de convingător, încât chiar aruncătorii invidioşi ai insultei tăiau, la rândul lor, cu atuul celui de-al treilea sens, cel literal, susţinând că nu intelectualii ar fi intelectuali, ci ei înşişi, duşmanii lui Dreyfus, ar fi „intelectuali în adevăratul sens al cuvântului”. Prietenii lui, dimpotrivă, ar fi doar „semi-intelectuali”, „pseudo-intelectuali”, „fanfaroni-intelectuali” etc. Partida Dreyfus la rândul ei, în pericol de a-şi pierde cuvântul-stindard, a întors acum imediat lovitura: la numai două zile după uzurparea conceptului, Drumont şi-a primit respingerea în *L'Aurore*: „Dumneavoastră ştiţi foarte bine... că Drumont e un spirit limitat, de o mediocritate iremediabilă, forţa lui impulsivă şi oarbă este o îndărătnicie neinteligentă. Ştiţi foarte bine că el nu se poate număra în nici un caz printre intelectuali.”

De ce este bine să ştim toate aceste fapte? Există motive importante. Căci ele exprimă nu numai caracteristicile principale, rezistente la schimbare, ale tipului intelectual, ci prezintă în general problemele care l-au însoţit pe intelectual, căci, în 1921, un om care călătorise atât de mult ca Arthur Holitscher scria despre „duşmănia de lup a intelectualului faţă de intelectual”, iar în 1975 Ludwig von Friedeburg scria despre importantul pamflet al lui Helmut Schelsky *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen* (*Munca o fac ceilalţi. Lupta de clasă şi teocraţia intelectualilor*): „Este întotdeauna penibil când un intelectual îi insultă pe alţi intelectuali cu cuvântul *intelectuali*”, iar prin aceasta atacatorul intelectualilor s-a numărat printre oamenii pentru a căror companie ar fi fost desigur recunoscător. Vedem deci: afacerea Dreyfus este caz*ul* model.

Dar într-un singur punct este şi exact opusul acestuia, adică excepţia Franţei: prin uzurparea cuvântului, reprezentanţii înşişi ai spiritului naţionalist antisemit nu tăiaseră orice legătură cu intelectul, ba mai mult, aruncaseră ancora în aceeaşi direcţie ca şi stânga. Chiar atunci când *Action française*, varianta franceză a fascismului, a luat în 1935 în mod deschis partea mişcării paralele de dreapta din Europa, reprezentanţii ei au semnat un document cu un titlu cât se poate de surprinzător: *Manifest al intelectualilor francezi*. Ne putem imagina o paralelă germană: Hitler şi Bormann semnând un „Manifest al intelectualilor germani”? Nu, căci intervine aici o barieră mentală istorică de nedepăşit. În Franţa însă, de la victoria intelectualilor în afacerea Dreyfus, avusese întotdeauna valoare să fii un „intelectual”, fie de dreapta, fie de stânga. Dar oamenii de ştiinţă considerau totuşi că trebuie să se demarcheze într-un fel. Astfel, Julien Benda îi numea în celebra sa carte pe intelectualii care îşi trădau vocaţia şi pactizau cu somităţile politice nu intelectuali, ci *clercs* (cărturari). Rămâne o problemă cum să fie numiţi tocmai acei intelectuali neintelectuali.

Oricum i-am numi, Friedrich Sieburg trăgea o concluzie corectă rezumând totul, când scria în 1930: „Nici o putere publică din Franţa

nu poate îndrăzni să întreprindă ceva împotriva intelectualilor. Chiar şi a acţiona fără de ei este o îndrăzneală." Şi trebuie să fi avut legătură cu puterea intelectualilor faptul că Franţa a fost scutită în secolul XX de pendulări extreme şi că principiul democratic a rămas inatacabil. Intelectualii nu s-au lăsat înlăturaţi de pe poziţia lor corectivă. Şi de aici şi reacţia lui De Gaulle în 1968 la intenţia de a-l aresta pur şi simplu pe Sartre, implicat în revolta studenţească: „Voltaire nu poate fi arestat. Sartre este şi Franţa."

Intelectualii în Germania, 1900-1945

Preludiu şi panoramă generală

Afacerea Dreyfus a procurat pentru Germania linii de gândire clar trasate. Aici evoluţia a decurs în mod surprinzător altfel. Oare nu se dezvoltaseră şi aici straturile sociale din care intelectualii îşi recrutaseră cu predilecţie liderii lor impunători – o burghezie largă, de al cărei zel cultural puteai fi mai degrabă uimit decât să te plângi, o ştiinţă de renume mondial şi, în plus, gazete importante în număr mare? Desigur, dar toate acestea cantonate într-un ansamblu de parteneri de joc altfel ierarhizat. Aici capitalismul şi dezvoltarea industrială explozivă, fiindcă mai întâi întârziase, produseseră puternicul *SPD* şi pe admirabilul său tribun popular August Bebel. El reclama sus şi tare ca nimeni altul drepturi democratice, e adevărat că mai ales pentru o clasă deosebit de oprimată. Era şi el prin urmare un „intelectual"? Aici ezităm, pe drept, căci auzim cum vorbeşte despre noul tip tocmai el, despre care se ştie sigur că a fost cel care a popularizat acest cuvânt în Germania.

Era în 1903, la Congresul *SPD* de la Dresda. Ortodocşii se opuneau reformatorilor, iar mărul discordiei dintre ei era problema celor cu studii universitare. Burghezii studiau, domnii doctori cu condeiele lor dibace şi limbile lor agile, tocmai ei, de cele mai multe ori revizionişti, îi întreceau pe proletarii autodidacţi fără nici o dificultate. Oare mai trebuia să fie primiţi aceştia în partidul muncitoresc? Lassalle avertiza deja ce pericol reprezintă „literaţii". Discursul indicator al direcţiei rostit de Bebel avea să rămână de-a pururi în memoria mişcării de stânga. De ce să găsească el înţelegere la muncitori? „Pentru că până astăzi eu sunt la unison cu masele din rândul cărora provin. Dar după evoluţia din ultimii ani, am ajuns să spun la bătrâneţe: uitaţi-vă bine la fiecare tovarăş de partid, dar dacă este un universitar sau un intelectual, atunci studiaţi-l de două ori sau chiar de trei."

Acest discurs a fost salutat cu „aplauze furtunoase", iar ceea ce aici era doar un avertisment rezonabil avea să devină în *KPD* un verdict clar. Stângiştii, deci, *împotriva* intelectualilor, deşi aveau ei înşişi

deseori „intelectuali” la vârf: specialista în economia națională Rosa Luxemberg, juristul V.I. Lenin. Incompatibilitatea dintre național-socialism și „intelectuali” am prezentat-o deja în mod plastic. Ca sursă de simpatie pentru intelectuali rămâne clasa de mijloc burgheză. Or, nu promite nimica bun faptul că Thomas Mann, unul dintre cei mai importanți exponenți ai ei, în *Reflecțiile unui apolitic* (*Betrachtungen eines Unpolitischen*), reprezenta exclusiv cauza „culturii” germane și – exact ca propaganda oficială de război germană – tuna și fulgera împotriva „civilizației” franceze, ca exponenți ai căreia îi țintuia la stâlpul infamiei pe „literații civilizației”. Dar profesorii germani de renume mondial? Nouăzeci și trei s-au strâns la începutul Primului Război Mondial și au semnat un apel care lăuda fără nici un fel de rezerve cauza germană. Hugo Ball decreta: „93 de intelectuali au demonstrat printr-un manifest bombastic că nu mai trebuie să fie considerați intelectuali.” Așadar, din nou o adresă greșită? Oamenii de știință au crezut totuși că trebuie și pentru cazul german să reacționeze terminologic diferențiat când este vorba de intelectualii neintelectuali: „mandarini” i-a botezat Fritz K. Ringer pe acești degenerați.

Am schițat astfel panorama pe care trebuie s-o explicăm mai detaliat: în Germania rezerve, chiar ură împotriva intelectualilor din partea fasciștilor și a comuniștilor, deci utilizarea cuvântului ca o insultă. Neputincioasă între cele două extreme, clasa burgheză de mijloc, prea lașă sau prea lipsită de voința de a se declara intelectuală sau cel puțin de-a apăra tocmai tipul care în istoria Franței a adus stabilitatea. Rămâne de răspuns la întrebarea dacă în Germania exista cel puțin acest acord: *la cine* se refera termenul de „intelectual”.

Național-socialismul

Ne-am dezobișnuit în fine să notăm național-socialismul cu începere de la 30 ianuarie 1933. Chiar dacă nicidecum imperios obligatoriu, el apare totuși din rădăcini profunde care coboară până în romantism. Acesta îi învățase pe mulți germani să privească viața publică, viața națională și spirituală ca pe un proces organic, chiar mistic, care cerea respect, care consacra tot ceea ce crescuse istoric. Intervențiile călăuzite de rațiune ale unor oameni care opuneau realității existente o imagine închipuită, utopică a unei lumi mai bune, reclamând-o, au avut la început mentalitatea tipic germană împotriva lor. Ca studenții de orientare liberală, școliți de Metternich Mores, ca tinerii poeți germani cu Herwegh, Börne și Heine, mort în exil, și ca Gerhart Hauptmann, ale cărui drame sociale erau obiectul urii conservatorilor, care preferau să dea fuga cu împăratul lor la dramele de mâna a treia, insuportabil de bombastic-mistice, ale lui Wildenbruch și săpau astfel prăpastia germană dintre cei puternici și cei „spirituali”. Naționalismul imperialist accentuat dinainte de Primul Război Mondial a întunecat

apoi şi mai mult spiritele. Înfrângerea neacceptată şi, în plus, nedreptăţile Tratatului de la Versailles au creat pentru cei de dreapta necesităţi compensatorii şi justificative.

Trebuiau să fie expuşi ţapi ispăşitori, cărora să li se poată pune în cârcă dezastrul istoric. Astfel, un principiu al concepţiei naţional--socialiste a devenit acela că intelectualii şi cei apropiaţi lor, evreii, au fost cei care ar fi subminat, prin infiltraţia lor, puternicul stat şi caracter german. Aceasta îi absolvea pe naţionalişti de orice analiză a mersului istoriei germane. Mai mult, se construia un tip care trebuia să răspundă de toate „fenomenele decadente" ale modernităţii. Şi denunţul trebuia să fie făcut în aşa fel, încât, cu arma cuvântului care avea să ţească intriga, să poată scăpa de orice duşman posibil, să-l bage la *KZ* (închisoarea imperială) sau să-l trimită în exil. Scriitorii burghezi ca Thomas, democraţii de stânga ca Heinrich Mann, la fel literaţii socialişti de stânga, fireşte întreaga *Weltbühne* (scenă mondială) şi mai ales redactorul ei şef, Carl von Ossietzky, apoi conducătorii *SPD* şi cu atât mai mult conducătorii *KPD*, constituit tocmai ca oponent metafizic: ce erau toţi aceştia? – „intelectuali"! De ce? Răspunsul la această întrebare va enumera acum elementele definitorii şi jignitoare care fuseseră repetate permanent în maşina răsunătoare de propagandă: pentru că ei ar fi „abstracţi-lipsiţi-de-instincte", fără nici un fel de „caracter", „evrei" sau cel puţin „evreizaţi", cu „ochelari (cu ramă de corn)" pe nasurile coroiate, „bolnavi" şi prin urmare de o natură „distrugătoare", avortoni ai „metropolei", într-un cuvânt, opusul perfect al omului „german". Chiar şi *Deutsche Drogistenzeitung* (*Ziarul droghistului german*) susţinea acest unison:

> *„Hinweg mit diesem Wort, dem bösen,*
> *Und seinem jüdisch grellen Schein,*
> *Wie kann ein Mann von deutschem Wesen*
> *Ein Intellektueller sein!"*
>
> (Îi spun: în lături! vorbei rele
> Sclipind iudaic şi fatal.
> Un bun german al ţării mele
> Nu poate fi intelectual!)

În elementele izolate ale definiţiei se văd punctele de legătură şi se simte radicalizarea, absolutizarea acelor poziţii fundamentale romantice. Deci, dacă predica nu cădea nicidecum în urechi surde, ci în urechi care ştiau să audă, se puteau descifra dincolo de aceste formule chiar premise de adevăr, într-un perfect sistem metaforic: „bolnav" ar fi, fiind „anemic" – „anemic", fiindcă-i „fără rădăcini", – „fără rădăcini", pentru că trăieşte pe „asfaltul" metropolei. Ce deducţie ar putea fi mai pertinentă?

Definiţiile analitice de clasă cu amprentă sociologică trebuiau lăsate deoparte de cei care voiau să obţină nu graniţe existente în realitate,

ci un spaţiu de acţiune nelimitat pentru extirparea oricăror duşmani voiau. O dată ce avem clar în faţa ochilor acest lucru, putem chiar prezice cu exactitate când avea să atingă prigoana intelectualilor de către nazişti – şi mai ales de către ministrul propagandei, doctor în filozofie Joseph Goebbels, student la nu mai puţin decât cinci universităţi – punctul ei culminant: întotdeauna când situaţia devenea delicată şi când se aştepta o contestaţie, indiferent din partea cui. Prima a fost criza păcii din 1938/39, când Hitler i-a luat cu forţa pe studenţi şi s-a extins apoi în restul Cehiei. Grămezile de articole de fond ale lui Goebbels împotriva „cusurgiilor de intelectuali" erau menite să intimideze orice critic: „Cel care a spus întotdeauna nu, spune întotdeauna nu şi va spune întotdeauna nu... El spune mereu numai şi numai nu, şi asta din principiu", deci şi la „câştigarea" Austriei, a Sudeţilor şi a Cehiei. Iar celui care mai lepăda tiradele spumoase, antiintelectuale ale lui Goebbels, ca luptă retorică, aceluia Hitler i-a spus-o pe şleau, pe 10 noiembrie 1938: „Când mă uit la straturile de intelectuali de pe la noi, păcat că mai avem nevoie de ei, că altminteri într-o bună zi am putea, nu ştiu, să-i exterminăm sau cam aşa ceva." Mii de profesori şi exponenţi ai celeilalte Germanii fuseseră alungaţi deja în exil, mulţi zăceau în *KZ*. Şi pentru a ateriza acolo existau cele mai înspăimântătoare criterii de selecţie. Władysław Bartoszewski, ministru polonez de externe în anii '90, a descris cum erau selectaţi în 1940 aparteneţi ai inteligenţei poloneze pentru Auschwitz: „Nu existau criterii clare. De multe ori au fost pur şi simplu întâmplări tragico-anecdotice. Un poliţist a arătat cu degetul: tu, ochelaristule, vino-ncoa!" Cine cunoaşte stereotipul („ochelari cu ramă de corn") ştie: acestea nu erau simple întâmplări.

Cine mai vrea o dovadă că în spatele expresiei lui Hitler „straturile de intelectuali de la noi" nu stă o analiză socială trasatoare de graniţe are destule dovezi în cea de-a doua criză, criza de război, din perioada 1943-1945. Varşovia fusese predată la 17 ianuarie 1945, deşi Hitler ceruse apărarea cu orice preţ. Furios, dictatorul a ordonat şefului de Stat Major al armatei, Heinz Guderian, să-i ţină la dispoziţie pentru a fi arestaţi pe ofiţerii de Stat Major responsabili de aceasta. Când Guderian a vrut să se prezinte el însuşi ca răspunzător, Hitler i-a tăiat-o scurt: „Nu, nu în dumneavoastră vreau să lovesc, ci în Statul Major. Nu pot suporta ca un grup de intelectuali să-şi permită să-i convingă pe superiorii lor de părerile lor. Dar acesta este sistemul Statului Major şi cu acest sistem vreau să termin."

Mulţi vor considera probabil că ofiţerii de Stat Major nazişti din *Wolfsschanze* şi „intelectuali" sunt total opuşi, dar nu şi Hitler – şi mulţi oameni din Al Treilea Reich tot atât de puţin ca şi el. Totuşi, el nu era stăpân nelimitat asupra limbii şi a conştiinţei. Aşa încât se mai putea spera că la aceia pe care îi prigonea ca „intelectuali" şi îi ameninţa cu moartea, mai ales la indivizii din *KPD*, se conservase o conştiinţă de intelectual, clădită pe alte fundamente.

„Intelectualii" la marxişti

Deja intervenţiile lui Bebel nu promit nimic bun. Dar dacă mai auzim şi discursul lui Kurt Tucholsky: „Ce-ar fi ca odată să nu mai vrem să ne-aruncăm unii altora insulta de *literat*... Rezultatul ei este nedreptatea că apartenenţii aceleiaşi profesii îşi reproşează reciproc meseria, probabil cu insulta idioată *intelectual*, lansată de comunişti" – chiar avem nevoie de lămuriri. De ce tocmai marxiştii, care îşi datorau originea unui scriitor politic şi redactor de ziar, care citise de-a rândul bibliotecile naţionale din Paris şi Londra şi lansase desigur cel mai vestit manifest, să fi avut nevoie de o insultă ca „intelectual"? Se enumeră trei motive:

Primul: nici comuniştii germani, nici cei ruşi nu au ajuns la o analiză de clasă care să acorde „inteligenţei" un rol clar, deci graniţe clare. Intelectualii rămâneau ca un simplu „strat" plasat între cele două „clase" compacte: a proletarilor (posesori ai forţei de muncă) şi a burgheziei (posesoare de capital şi în mod necesar exploatatoare a muncitorilor), o grupă „oscilantă" care, în lipsa acumulării de capital, nu făcea parte dintre capitalişti, dar se considera tot atât de puţin şi parte a proletariatului, deşi, la o analiză obiectivă de clasă, ar fi făcut parte tocmai dintre aceştia şi odată şi odată, conform unei profeţii, cu o ultimă schimbare de direcţie, tot acolo va ateriza. Intelectualul era deci la început un hibrid rătăcitor, de cele mai multe ori cu o conştiinţă falsă, căci aparţinea obiectiv sferei proletariatului, dar tindea subiectiv către burghezie.

Al doilea motiv care produce această insultă are o mai mare forţă explicativă. Lenin impusese ca principiu organizatoric „centralismul democratic", adică supunerea necondiţionată la deciziile conducerii de partid alese (aparent) democratic. Ce tensiuni provoca aceasta anumitor oameni se poate calcula uşor, dacă auzim cum se exprima funcţionarul *KPD* Bernhard Koenen, atunci când Al Treilea Congres Mondial al Cominternului dezbătea, în 1921, problema luptei permanente dintre grupurile de dreapta şi de stânga. Trebuie să avem – spune el – „disciplină de partid mai presus de orice!... Nu ne pasă de conştiinţă şi de răspundere, când ne cheamă disciplina de partid! (aplauze însufleţite)" A gândi autonom şi a fi membru *KPD* se află aici, evident, în relaţie tensionată.

Dar cel mai important motiv, venind chiar din fundamente, era următorul: pentru proletariat, pentru cei care nu studiau, a fost concepută o ideologie eliberatoare care se baza tocmai pe ceea ce burghezia refuzase acestei grupe – ştiinţa. Ştiinţific era repartizată baza economică a societăţii de clasă şi mersul evoluţiei sale orientat. Aceasta aducea de multe ori în fruntea partidelor de stânga „conducători" burghezi, cu pregătire academică, ca avangardă conştientă de scopul

urmărit: o constelaţie foarte tensionată. Nu numai istoria *KPD*-ului german, ci şi aceea a societăţii holding moscovite Comintern fusese caracterizată până în 1933 de luptele agitate pentru putere dintre membrii de dreapta, care acţionau formal democratic (Bradler, Rosenberg între 1920 şi 1924, din 1925 iarăşi o deplasare spre dreapta cu Thälmann în frunte) şi radicalii de stânga, care făceau presiuni pentru o răsturnare directă (Werner Scholem, Ruth Fischer, Arkadij Maslow din 1924). Oare cu ce arme i-au combătut reprezentanţii grupărilor de dreapta şi de stânga pe conducătorii „intelectuali" ai partidelor burgheze? Pe 20 iulie 1920, comitetul executiv al Internaţionalei Comuniste scria partidului ultrastângist al muncitorilor comunişti din Germania: cu „aplauze furtunoase" am luat în consideraţie la congresul partidului următoarea afirmaţie a preşedintelui partidului, dr.(!) Karl Schröder: „La noi nu există intelectuali, la noi există numai muncitori !"; salutăm aceasta. Dar: „cum se întâmplă întotdeauna în asemenea cazuri, cum s-a petrecut la vremea lor şi în Rusia, vedem că în vârful acestei hăituiri a fiecărui intelectual comunist în parte stau tocmai *intelectuali*, care încearcă să conducă mişcarea comunistă pe un drum greşit... Intelectuali oscilanţi tipici, ca Laufenberg şi Wolffheim, stau în fruntea campaniei împotriva inteligenţei de partid şi intră în scenă împotriva unor *intelectuali* precum Clara Zetkin, Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg." Ghilimelele şi conceptul de rezervă („inteligenţa de partid") puneau lucrurile la punct: deşi profesoară, jurist şi respectiv specialistă în economia naţională, aceştia nu erau intelectuali.

A devenit o regulă a limbajului în multe cazuri: intelectuali erau întotdeauna numai cei care trebuiau să fie înlăturaţi de la conducerea partidului. Şi astfel, cei reclamaţi ca intelectuali erau atacaţi de fiecare dată cu aceleaşi calificative, publicate stereotip în organele partidului şi dezbătute la congresele partidului: ar vrea să fie „conducători", dar sunt numai „indisciplinaţi", „individualişti", roşi de „orgoliul culturii" burgheze, departe de realitatea proletară, ca „farsori", în plus „oscilanţi", întâi doar între cele două clase principale, dar în cele din urmă, dintr-o „slăbiciune de caracter bolnăvicioasă", în raport cu toate şi cu orice. Într-un cuvânt: cu totul „străini" de muncitor sunt ei, aceşti „mici burghezi sălbăticiţi".

Presa revizionistă *SPD* vedea fireşte foarte clar în ce mod perfid se încrucişau armele verbale şi comenta: „Un bonz, un intelectual" va fi întotdeauna cel care nu le va conveni moscoviţilor. Un comunist radical de stânga se temea de consecinţe grave: „Muncitorii criticaţi" – spunea el – erau şi ei respinşi curând ca „intelectuali". Dar absurdităţile puteau fi şi persiflate; astfel, marxiştii de stânga meliţau într-un burlesc conceptual de-a dreptul ameţitor:

> „Constatarea noastră repetată că în partid trebuie făcută desigur o deosebire între bravii proletari şi dăunătorii intelectuali ultrastângişti incendiari, împotriva cărora trebuie purtată o luptă nemiloasă, a primit

în două raioane răspunsul perfid din partea unor intelectuali de acest fel, că şi Remmele şi Eberlein ai noştri... Zinoviev, Manuilski, Buharin, Stalin, Trotzki etc., conducători ai comuniştilor, ar fi ei înşişi, fără excepţie, intelectuali!... Un atare răspuns nu are nimic a face cu leninismul. Intelectualii împotriva cărora trebuie dusă lupta neînduplecată sunt, de fiecare dată, numai acei tovarăşi intelectuali care dau semne că ar avea vreo opinie care *îi îndepărtează* de la teoria frontului unic indicată zilnic în mod oficial. Dimpotrivă, tovarăşii care prezintă zi de zi convingeri conforme indicaţiilor nu sunt niciodată intelectuali, chiar şi numai pentru că le lipseşte cu desăvârşire tocmai elementul constitutiv principal caracteristic intelectualităţii dăunătoare partidului: intelectul."

Vedem bine: nu exista echivoc în privinţa a ceea *ce* este un intelectual, echivoc era *cine* este intelectualul. Dar oare nu erau acestea numai hărţuieli care oglindeau doar aprecierile reciproce ale rivalilor în lupta pentru putere din interiorul partidului? Sau armele verbale arătau şi reculul în autoaprecierea celor prinşi în luptă? La congresul *KPD* din 1925 un delegat a iniţiat o anchetă cu 170 de participanţi cu privire la statutul lor social. Deşi mulţi dintre ei aveau studii universitare, unul singur a îndrăznit să se declare „intelectual".

Se poate să fi pus stăpânire pe această realitate şi faptul că multe dintre elementele denunţării intelectualilor de către *KPD* erau înrudite cu cele ale naziştilor (teoretic-abstract, lipsă de caracter etc.). Dar câtă vreme Stalin nu începuse încă asasinatul în stil mare care să-l aducă în poziţia inatacabilă de dictator, intelectualii se mai puteau simţi la adăpost de „exterminare sau aşa ceva". În 1933, lupta agitată s-a sfârşit pentru prima oară în mod clar. Hitler i-a expulzat pe comunişti din ţară cu insulta „intelectuali evreizaţi", i-a trimis fie la moarte, fie în închisori, unde s-au regăsit cu „intelectualii" burghezi ocărâţi de ei. Aceasta a dus la apariţia forţată a Frontului Unităţii de Dreapta, care se poate să nu fi fost incomodat de insulta, în continuare utilizată, „intelectuali". Dar până în 1933 putea simţi oricine cum conceptul jignitor era prins ca-n cleşte între judecăţile depreciative de dreapta şi de stânga. Ce făcea clasa de mijloc burgheză?

Intelectualii în clasa de mijloc burgheză

Scandalul procesului Dreyfus fusese atât de asiduu, încât cei mai mulţi l-au păstrat încă multă vreme în memorie. Evoluţia germană în timpul Republicii de la Weimar a fost privită de mulţi chiar ca o paralelă la acea confruntare din Franţa. Heinrich Mann formula în 1932 consecinţele: pentru ca astăzi să îndrăznim să „apărăm sus şi tare" adevărurile evidente la lumina zilei, a fost nevoie de curaj. „I-l urez fiecărui intelectual, pentru că astăzi este ceasul lor." Dar de utilizat, nu l-au utilizat – spunem noi din capul locului. Vom explica mai întâi cum s-a

ajuns la acest dezastruos post vacant. Dar vom putea relata apoi despre un gânditor care a reuşit tocmai în această perioadă să dea o definiţie atât de precisă a tipului – evident greu de înţeles – al „intelectualului", încât ea nu a mai ieşit niciodată din discuţie. Ea ne va oferi şi nouă ocazia să ne oprim şi, cu siguranţa câştigată prin ea, să ordonăm confuzia schiţată până acum şi să dăm perspectivă restului expunerii.

Numai un ansamblu de cauze poate explica postul vacant de „intelectual" la democraţi: rezultatul războiului nu putea aplana „vechea duşmănie de neam" dintre germani şi francezi şi nici nu putea să crească dorinţa de a adopta comportamentul unui tip originar francez şi de a îndrăzni o ieşire în public cu un cuvânt franţuzesc. În plus, trebuie să luăm în calcul cât de puţin atractivă era pentru germanul, care făcuse jurământ romantismului, perspectiva intelectuală asupra lumii, mai ales asupra arealului politic. Astfel, aparteneneţii grupărilor care atârnau mai greu în balanţă se declarau „spirituali": „activiştii" de pildă, care înainte şi după Primul Război Mondial voiau să unească spiritul cu politica. Contele Hermann Keyserling, mai degrabă un fondator de religie decât un filozof, demasca „rolul de-a dreptul criminal" pe care l-ar fi jucat „intelectualii şi profesorii în timpul războiului mondial" şi consacra apoi instituţia sa din Darmstadt „înţelepciunii", pentru nimic în lume „intelectului"; Alfred Döblin, de orientare absolut stângistă *şi* liberală, pendula în scrisorile sale politice între reţinere faţă de intelectuali şi laude ici-colo la adresa „spiritualilor"; *Neue Rundschau*, renumita revistă culturală a lui Samuel Fischer, în care scriau şi pe care o citeau toţi cei care aveau un rang şi un nume, îl menţiona rareori pe intelectual, iar atunci când o făcea, accentul era mai degrabă negativ decât pozitiv; iar *Weltbühne*, pentru conştiinţa noastră culturală revista intelectuală *par excellence*, declara ce-i drept că nu-şi permite *sacrificium intellectus* faţă de Moscova, dar era destul de marxistă ca să nu fie entuziasmată de intelectuali, ca să nu mai vorbim de faptul că nu s-ar fi prezentat niciodată drept „intelectuală". Ea se ascundea mai degrabă după un fapt lingvistic obiectiv: că este o prostie ca „intelectualii" să-i insulte pe alţii făcându-i „intelectuali".

Dar cum stau lucrurile cu acel prinţ din domeniul spiritului, încununat cu Premiul Nobel: Thomas Mann? N-ar fi putut să facă şi el ca Zola? De fapt, împroşcat cu batjocură răutăcioasă ca „intelectual" şi „spiritual" şi din stânga şi din dreapta („capelmeistrul spiritului"), el a ţinut două discursuri importante pentru Republică. Dar vechea lui supărare pe „literaţii civilizaţiei" îl lega ca în lanţuri. Şi astfel, deşi elogia din nou umanismul, pe care îl proclama acum de natură identică cu democraţia, nu lăsa să-i scape nici un cuvânt despre „intelectuali" ca grupă decisă să acţioneze politic, care se opunea guvernanţilor şi cerea în mod public dreptatea. Planurile ce stau la baza terminologiei sale le vedem mai degrabă în acea scrisoare cu care se despărţea în

1934, cu durere, de un vechi prieten, prof. dr. Ernst Bertram, germanist la Universitatea din Köln: oare *vede* acum în sfârşit ce se întâmplă în Germania şi se adaptează resemnat, în fond le plăcea tuturor când fasciştii le ţineau cu mâinile pline de sânge ochii închişi; „intelectualii germani – iertaţi-mi cuvântul, cu un sens pur obiectiv – vor fi chiar cei din urmă care vor începe să vadă, căci s-au băgat prea adânc în asta şi prea detestabil şi s-au compromis." „Intelectualii germani" – desigur nu se referea şi la sine, care ar fi putut să fie tocmai purtătorul lor de cuvânt.

Cu un cuvânt, existau în Germania destui oameni care loveau în intelectuali, dar nu prea exista nimeni, poate cu excepţia lui Heinrich Mann, care să se declare intelectual şi să răsădească acel cuvânt--stindard care dusese la victorie democraţia în Franţa. În Germania, cuvântul a fost şi a rămas pură insultă (până în 1945). Ar putea fi o problemă captivantă în ce fel au reacţionat intelectualii germani faţă de această situaţie de la început, în a doua jumătate a secolului. Ştiau acum cine erau şi ieşeau în fine de sub obroc?

Dar cine a sădit germenele conceptual care dintr-o insultă a făcut totuşi un termen serios, fondator de ordine şi sens? Într-o epocă în care categorii întregi erau combătute şi se clătinau, sociologul Karl Mannheim din Frankfurt a vrut să afle dacă există în general *posibilitatea* vreunui suport sigur. Astfel, în 1929, în *Ideologie und Utopie*, el vrea să răspundă la întrebarea dacă politica se poate gândi ca o *ştiinţă*. A cercetat toate ideologiile, de la conservatorismul birocratic până la fascism. Rezultatul final incontestabil: nici una dintre poziţiile atacate acolo nu se putea justifica ştiinţific; toate erau dependente de anticipări ideologice nu numai în „luările de poziţie, în aprecierile şi conţinuturile lor ultime", ci şi în „felul de a pune problemele"; „şi chiar categoriile în care se fixează, se adună şi se ordonează experienţa" îşi aveau rădăcinile în interesele proprii ale fiecărei ideologii. Altceva decât lupta pentru interese sindicale sau pur şi simplu pentru putere nu poate să existe în nici un punct al puterii politice (spune el). Un singur tip s-ar afla în situaţia specială de a se sustrage acestor presiuni: „intelectualul în suspensie liberă" (*der freischwebende Intellektuelle*). Numai el, care prin cultură şi prin distanţa relativ mare faţă de clase este eliberat de aservirea la un perspectivism egoist, poate să păstreze distanţă de ideologiile particulare. Numai el poate să aibă perspectiva ansamblului. Şi de aceea el este „paznicul vigilent într-o noapte altfel mult prea întunecată". Această definiţie contrasta cu toate celelalte, pentru că oferea o analiză de clasă clară *şi* din ea deriva o determinare funcţională, o vocaţie. Adversarii de stânga şi de dreapta s-au năpustit imediat asupra termenului uşor de ironizat „în suspensie liberă". Chiar şi Ernst Robert Curtius, un exponent cât se poate de contestabil de amprentă liberal-conservatoare, îşi exprima unele îndoieli. După 1945 totuşi, *freischwebend* şi-a demonstrat forţa analitică în multe studii intelectuale. Să facem deci un popas şi să privim înapoi, cu clarviziunea

Bilanţ parţial: privire analitică asupra tabloului 1800-1945

„Freischwebend" (în suspensie liberă) – un concept central care reapare pretutindeni poate deveni numai ceva care are o mare forţă explicativă. Această caracterizare trebuia să cuprindă deci elemente esenţiale ale noului tip. „Liber" şi „suspensie" nu sunt categorii care să ne fie de prea mare folos pentru epoca dinaintea Revoluţiei Franceze. În Evul Mediu, mai degrabă static, domina concepţia creştină despre lume, iar „inteligenţa" de atunci – preoţi, filozofi, copişti – era aservită sistemului existent. Nici unul nu încercase să-şi facă maximă general obligatorie din vreo poziţie care să-l scoată din cercul dinainte trasat. La fel apoi în epoca Reformei. Căci ea nu lupta decât pentru a răspunde la întrebarea cum trebuie *explicat* fundamentul Bibliei, care este lege pentru toţi. Nouă şi determinantă pentru viitor a fost însă deplasarea în direcţia literelor. Dexteritatea dobândită în scriere a devenit o condiţie profesională a numărului tot mai mare de slujbaşi şi „demnitari" de la Curte, care, angajaţi de despoţii ce guvernau tot mai absolutist, trebuia să le sistematizeze statele. Nici ei nu erau „liberi", nici „în suspensie". Revoluţia Franceză a adus apoi dinamism, libertatea gândirii şi libertatea economică. Dar nou-născutul *citoyen* nu era încă eliberat din lanţurile corvoadei sale gospodăreşti zilnice. Totuşi, modul de producţie burghez-capitalist, ca şi viaţa publică şi viaţa socială de orientare burghez-democratică, a dus la o regrupare a centrelor de greutate: munca manuală a scăzut. Munca intelectului a crescut. De aceea erau construite şi extinse sistematic instituţii de învăţământ, mai întâi şcoli de pregătire generală, apoi universităţi de perfecţionare tehnică sau de cultură generală. La obligaţia reproducerii sociale în plan material, dirijată acum de ştiinţele experimentale ale naturii, se adăuga ideologia democratică a autodeterminării omului sau – mai ales în Germania – acea autoformare a omului până la o personalitate complex cultivată. Iar reflexul terminologic al acestei evoluţii: cei care lucrează cu intelectul sunt numiţi în ansamblu – mai ales de teoreticienii marxişti – pur şi simplu „intelectuali", fie că deţin o poziţie liberă, fie direct dependentă.

Dinamizarea tuturor raporturilor nu a produs deci *per se* „suspensia liberă". Dar prin opoziţia muncă manuală – muncă intelectuală ea a împărţit totuşi oamenii între doi poli: primul caracterizat prin obligaţiile existente şi chiar crescute ale realităţii producţiei industriale, care producea şi cea mai dependentă dintre toate clasele, anume aceea a muncitorilor industriali; el este caracterizat de altfel de proceduri strict impuse ale statului constrictiv şi administrativ, marcat apoi de cerinţe aspre de disciplină militară, de severitatea proprie naturii clerului ortodox şi aşa mai departe. Celălalt pol este determinat de

educaţia în universităţi, mai mult sau mai puţin liberă, dar în orice caz creatoare de distanţă reflexivă, definit de meseriile libere, nesupuse unui comando direct, ca: medic, jurist, om de ştiinţă, literat şi numărul tot mai mare de ziarişti. Dar cu totul liber nu era nici unul dintre aceştia. Chiar şi literatul depindea de piaţă. Dar legăturile erau slăbite eliberator, astfel încât poziţia de suspensie-liberă apărea la orizont şi se putea aspira la ea. Lupta pentru atingerea acestui punct ideal era şi este atunci identică cu lupta pentru o poziţie autonomă în cadrul constrângerilor sistemului, pentru aruncarea lanţurilor care înlănţuie după bunul plac al unui individ, al grupului sau partidului său, cu lupta pentru sfârşitul oricărei înstrăinări, astfel încât un Eu nediminuat să poată în sfârşit avea o privire asupra ansamblului; din această poziţie devine atunci posibilă o definire a scopului, o utopie în care nu interesele individuale se impun prin luptă, ci totul se ştie păzit. Dacă atribuim tipului ideal al „intelectualului" aceste misiuni şi posibilităţi, atunci stabilim un concept mult mai restrâns. Acest „intelectual" special este legat însă evident de celălalt concept mai larg al „celui care lucrează cu intelectul", printr-o scală mobilă.

Or, după natura sa, acel prototip al intelectualului există întotdeauna ca individ izolat, eliberat de orice legături. Dar chiar acest calificativ nu-l descrie încă total. El nu este doar în suspensie liberă, ci are şi o altă caracteristică, un „post de supraveghetor". Numai din poziţia sa, care cuprinde totul cu privirea, el poate constata şi înfiera abaterile de la acele principii generale ale scopului proiectat, pe când ceilalţi trec cu vederea abaterile, fie în propriul lor folos, fie în acela al partidului lor politic, contează pe ele sau chiar încearcă să le impună. Dar el nu este doar un supraveghetor mut. El are şi acea voce deosebit de penetrantă, care să anunţe lezarea dreptăţii, adevărului, libertăţii şi a demnităţilor umane în aşa fel încât să fie auzită de mulţi. El nu se sfieşte să ridice glasul nici atunci când devine – la nevoie – motivul de indignare şi obiectul urii celor puternici. Din perspectiva acestor misiuni, supraveghetorul nu poate fi însă el însuşi un deţinător al puterii, căci puterea de execuţie aparţine exclusiv sferei perspectivei limitate.

În urma acestor explicaţii putem înţelege mai bine lucrurile uşor confuze prezentate până acum, de exemplu definiţia lui Barrès despre intelectual ca „artist sau om de ştiinţă care nu are putere politică, dar care îşi formează totuşi un ideal social". „Idealul social" erau în afacerea Dreyfus tocmai acele principii generale de libertate şi dreptate, lezate de autoritatea statală, de antisemitismul cras şi de încălcarea evidentă a principiilor de drept. Zola şi protestatarii reclamau, ce-i drept, principii umanitare, dar nu le produceau ei înşişi, rămânând astfel în poziţia lor de suspensie liberă. Totuşi, restricţia lui Barrès la artişti şi oameni de ştiinţă este prea îngustă. Ei au doar premisele cele mai bune, cu distanţa cea mare – asigurată de profesiile lor – de

constrângerile economice şi de grup. În principiu, orice om poate să-şi procure distanţarea de interesele sale strict private sau de grup.

Dar cum s-a ajuns la aparenta absurditate ca intelectualii să-i insulte pe alţi intelectuali cu ocara „intelectuali"? Aici trebuie să facem o deosebire: în cazul afacerii Dreyfus ambele partide intelectuale nu voiau să renunţe la categoria fundamentală „intelect" şi la pretenţia de a avea o „concepţie superioară despre ordinea socială". De aceea, pe lângă încercarea de a-l doborî pe oponentul simpatizant al lui Dreyfus cu calificativul „intelectual", existau atacurile suplimentare: că numai pseudo-intelectualii sunt combătuţi, în vreme ce atacatorii păstrează pentru ei înşişi „adevărata" noţiune de „intelectual".

În cazul marxiştilor însă, a existat la început concepţia pur şi simplu de clasă şi strat social: toţi cei care lucrau cu capul, cu intelectul au fost denumiţi intelectuali, „muncitori intelectuali", „inteligenţa". Dar la început acesta nu a fost un concept de viitor, căci aceşti „intelectuali" erau, ca grup, sortiţi pieirii; curând, ei au fost încadraţi conform situaţiei sociale în clasa muncitoare. Or, cine îşi găsea locul, ca „muncitor intelectual", în rândul proletariatului, era eliberat de suspensia liberă a condiţiei sale de intelectual. Dar cine ar fi în fapt cel care a făcut deja acest pas – aceasta era o nouă problemă de putere politică. Aşadar, războiul intelectualilor contra intelectualilor continua. Şi tot astfel era o problemă de putere şi concepţie politică întrebarea dacă Lenin era un intelectual. Marxiştii stângişti de orientare anarhistă, care credeau în acţiunea *directă* a clasei muncitoare şi urau „centralismul (ne)democratic" ca principiu organizatoric, răspundeau desigur: da. Dar marxiştii „corecţi" contestau aceasta: deşi Lenin este un muncitor cu capul, deşi s-a apropiat chiar de cel de-al doilea pol, el s-a lepădat de condiţia de intelectual şi nu ar (mai) fi prin urmare un intelectual.

Dacă îl confruntăm pe Marx şi pe primii marxişti cu noţiunea de intelectual din afacerea Dreyfus şi cu conceptul şcolii de la Mannheim, devine clar următorul fapt: desigur, ei îşi făcuseră o imagine despre o nouă ordine socială, o utopie, nu erau deci „intelectuali" doar pe baza situaţiei lor de clasă. Dar şi-o făcuseră oare pe temeiul situaţiei lor de „suspensie liberă"? S-ar putea. Dar au rămas în suspensie liberă pentru a putea fi în continuare supraveghetori? Foarte îndoielnic, căci reprezentau perspectiva proletară de clasă. Deşi ei o prezentau ca perspectivă umanitară. Fără nici o îndoială însă: cine susţinea principiul leninist al centralismului democratic, acela se transforma în orice caz din intelectual în şef de cadre şi *aparatcik*. Indivizii de acest fel dominau în cele din urmă cu totul tabloul.

Şi ce este cu apariţia tezei combătute, cum că intelectualii şi-ar fi pus amprenta pe acest secol? Ea se poate verifica acum uşor: în afacerea Dreyfus în orice caz, în marxism tot atât de sigur, căci ticluit în minte sau, mai amabil spus, gândit ştiinţific fusese sistemul care

a indicat unei treimi din omenire cum să gândească şi să acţioneze două treimi bune de secol. Dar cum stau lucrurile cu cealaltă putere, care a trasat o urmă la fel de adâncă, dar mult mai sângeroasă, prin acest secol? Şi ea o operă a intelectualilor? Nu poate fi demonstrată aici teza conform căreia mulţi conducători nazişti, ca literatul handicapat Goebbels sau pictorul ratat Hitler pot fi (sur)prinşi deosebit de bine de o definiţie care să-i considere artişti pervertiţi, împinşi până la absurd, care lucrau într-o materie cu totul nouă, în materia primă numită popor. În orice caz, ei nu erau politicieni normali, nici conducători de armată solizi, chiar şi în deţinerea puterii buni doar pentru 12 ani. Dar au fost în orice caz profeţii unei lumi izbăvite prin germanitate, antisemiţi de-a dreptul metafizici, în plus, ţipând sus şi tare, sălbatici şi iraţionali, mai ales pentru cultura germană, pentru Wagner, Nietzsche şi Beethoven. Nu mai e nevoie aici de nici o dispută, căci avem deja aprecierea lui Thomas Mann: „intelectualii germani" sunt cei din urmă care recunosc teroarea cruntă a nazismului, fiindcă au avut cele mai compromiţătoare legături cu acest sistem. Burghezia cultivată germană – după acea definiţie mai largă, deci intelectuali cu apropierea clară de cel de-al doilea pol – era grupa cea mai permeabilă pentru naţional-socialism. Teoretizarea antisemitismului provenea din rândurile lor, care lăudau mai răsunător decât oricare alţii bunurile culturale germane şi spiritul german.

Dar ce se întâmplă cu acel „Eldorado" al intelectualilor din Republica de la Weimar? Aceasta se referă la eliberarea explozivă a spiritului după restricţia wilhelmiană şi înainte de noua aservire, sângeroasă, naţional-socialistă. Spre un imprevizibil total erau orientate acum diversele proiecte artistice, conceptuale şi politice şi se încâlceau într-o manieră serioasă dar şi subversiv glumeaţă, în aşa fel încât a crescut din ele un *lifestyle* de-a dreptul monden. El a putut dobândi exemplaritate şi o celebritate suspectă pentru că se petrecea mai ales într-un loc, într-un oraş, în Berlinul anilor '20. Aici erau strânşi la un loc cu toţii într-un spaţiu foarte restrâns: marxiştii anarhişti de stânga, artiştii de coloratură politică şi cei provocator apolitici, care-şi vindeau stilul de viaţă de buruiană acaparatoare ca operă de artă, chiar şi şefii de partid „intelectuali" şi pe lângă ei iarăşi oameni de calibrul unui Bertolt Brecht, de orientare marxistă, dar cu intenţie liberală, care în romanul despre „Tuis" critică apoi aspru şi batjocoritor ca nimeni altul acel „Tellek uell ins".

Analiza a dat următorul rezultat: noţiunea de intelectual este fie mai largă (muncitor cu capul, cu intelectul), fie restrânsă la un prototip. A doua constatare este: în Germania a dominat insulta. Aceasta înseamnă că în 1945, când poporul german a trebuit să se smulgă din amorţeala, ba chiar din narcoza sa, „intelectualii" nu se găseau într-o situaţie favorabilă. Au putut oare să o amelioreze în favoarea lor şi să evite greşelile pe care le-au făcut în prima jumătate de secol?

Intelectualii până la reunificarea Germaniei

După un dicton vrednic de memorat al sociologului Siegfried Kracauer, cea mai bună şansă de cunoaştere o are cel care abordează o realitate de la extremele ei. Prin urmare, vom depista schimbările nuanţate, petrecute pas cu pas, abia mai târziu şi vom face mai întâi un salt până în anul 1977. O dată cu arestarea şi uciderea lui Hanns Martin Schleyer, teroriştii *RAF* provocaseră statul într-un mod ameninţător. Cu fermitate şi capacitate de a aprecia situaţia, statul le-a întors lovitura în Mogadiscio. Respectarea principiului proporţionalităţii mijloacelor nu era nicidecum un lucru de la sine înţeles. Căci existau forţe conservatoare, de dreapta, care făceau presiuni pentru o contra-lovitură radicală. Trebuia să se ameninţe – spuneau ei – cu stârpirea din rădăcină, şi nu doar a celulelor revoluţionare. Întregul context care li se declara apropiat trebuia să fie încătuşat, mai ales „simpatizanţii", scena de stânga; căci ea a constituit scena pentru reprezentaţiile ultragioase de acest fel, antistatale şi subversive, şi a numit în posturi asistenţi de regie intelectuali. Literaţii şi publiciştii de stânga n-au vrut să lase bănuielile să plutească asupra lor. Ei i-au respins puternic pe atacatori şi nu s-au lăsat opriţi de la a face în continuare publice premisele creşterii terorismului: inegalităţile economice din propria ţară, din lumea a treia, o doctrină politică ce deviază tot mai la dreapta, un ton şi o concentraţie suspectă în *Springer-Presse*, prigoana practicată împotriva comuniştilor – toate acestea creau acele scenarii şi creau pericolul cel mai mare: să vrea să dea lovitura de graţie terorismului, cu încă o deplasare spre dreapta, extremă. În cursul acestor controverse, Franz Josef Strauß le-a acordat alarmiştilor de acest soi titlul de „şobolani şi muscoi", mult prea murdari pentru a porni un proces împotriva lor. *Frankfurter Rundschau*, gazetă mai curând de stânga, publica atunci o caricatură care îl prezenta pe prim-ministrul bavarez într-o binecunoscută tradiţie: costumat ca marele Nicolae din *Struwwelpeter*, care îi cufunda pe băieţii răi în călimara cu cerneală neagră, doar că revista o făcea să fie *roşie*:

> *„Franz Josef wurde bös und wild,*
> *du siehst es hier auf diesem Bild.*
> *Er packt die (!) Intellektuellen fest*
> *bei Arm und Kopf, bei Rock und West,*
> *den Böll zuerst, am End den Grass,*
> *tunkt er sie tief ins rote Faß.*
> *Man sieht es hier, wie rot sie sind,*
> *fast wie ein Terroristenkind."*

(Franz Josef rău s-a supărat,
îl vezi aici că-i mâniat.
Îi ia pe intelectuali c-un gest
de braţ, de cap, surtuc şi vestă,
întâi pe Böll, pe Grass la urmă,
şi-n roşă călimară mi-i cufundă.
Îi vezi aici cât sunt de roşii,
ca pui de terorişti, hidoşii!)

„Puterea impulsivă şi oarbă” a lui Strauß nu era demascată pentru prima oară aici ca antiintelectualism. Dar cum reacţiona între timp cel despre care socoteau cu toţii că îi urăşte pe intelectuali? În 1980, el considera că trebuie să încheie dezbaterile în privinţa lui Schleyer astfel: „Există, desigur, în Germania o subcultură jurnalistică literară care acţionează ca maşinărie de calomniere. Aceştia nu sunt intelectualii, nu sunt cei cu care trebuie să ne confruntăm, ci aceia care îi defăimează, îi discreditează şi îi calomniază în mod deliberat pe cei care gândesc altfel politic... Şi aici am explicat în orice caz că pentru mine ei sunt cei care împroaşcă cu rahat, iar cu ei nu mă judec.”

Or, dacă nu aceştia, atunci cine erau „intelectualii”? Strauß răspunsese încă din 1975: „Provincialismul cu miros de varză acră mi-e antipatic din inimă mie, care sunt un intelectual.” Că nu era vorba despre un *aperçu*, ci se enunţa o poziţie serioasă, s-a văzut în expunerea sa de principii la Congresul *CSU*, la 14 zile după catastrofa lui Schleyer. Ar fi un „nonsens” să vorbim, mai ales acum, despre o „prigoană împotriva intelectualilor”. „Doar n-am să mă prigonesc pe mine însumi; mai am atâta minte!” Se vede clar: vremurile s-au schimbat fundamental. Ele semănau acum cu constelaţia din timpul afacerii Dreyfus. „Intelectualul” era acum o categorie care avea preţ şi în rândurile celor care erau socotiţi prigonitori ai intelectualilor. Şi există o împrejurare specială care poate să înlăture teama că numai cuvântul ar fi căpătat o nouă poziţie; când Helmut Schmidt, un simpatizant nu fără rezerve al intelectualilor, a trebuit să ajungă la o decizie în situaţiile aflate pe muchie de cuţit, Schleyer şi situaţia din Mogadiscio, el le-a oferit funcţia de cancelar şi lui Heinrich Böll, Siegfried Lenz şi Max Frisch. Intelectualii valorau deci acum cu adevărat ceva. Cum se ajunsese la aceasta?

Evoluţia prezentată nu era previzibilă în 1945. La început, în prima fază, au existat atunci pentru intelectuali, mai ales pentru scriitori, mai multe motive pentru o atitudine rezervată. Abia apoi, într-o fază secundă, grupa intelectualilor arivişti s-a aflat atât de aproape de puterea statală, ca niciodată mai înainte (iniţiativele alegătorilor *SPD*), în vreme ce studenţii de orientare revoluţionară luau în 1968 poziţie clară împotriva situaţiei existente (*establishment*). E drept că ei nu voiau să răstoarne fundamentul politic. Dar au realizat o revoluţie culturală, încât, după 1968, atmosfera republicii lui Adenauer era

înlăturată, iar tabloul era caracterizat de formele vieţii şi culturii libere. O dată cu aceasta însă, se elibera tot mai mult loc pentru industria de amuzament, teroarea consumului şi cultura fără limite a evenimentului (*event-culture*). E drept că opoziţia Est–Vest garanta însă suficiente îngrădiri şi constrângeri ale formaţiei. Ea îi chema pe oameni la disciplină şi împiedica „fragmentarea".

Înapoi, la prima fază: încă din octombrie 1947 a avut loc la Berlin o întâlnire a scriitorilor germani. S-au ocupat mai mult de propriul lor statut, căci a necesitat un oarecare efort până când s-a ajuns la un consens în ce priveşte faptul că între adevăraţii emigranţi şi cei care se aflaseră doar într-o emigraţie internă nu trebuie făcută o deosebire valorică eclatantă. După acest gest, mai degrabă eliberator decât protestatar, s-a adoptat un „manifest", şi anume cel „al Primului Congres al Scriitorilor Germani". Dar şi aici se decidea o poziţie mai degrabă nivelatoare, o poziţie care începea să depăşească contradicţia Est-Vest: aşa cum înainte de întemeierea Reichului din 1871 burghezia jura în repetate rânduri pe unitatea culturii şi a limbii germane, scriitorii au văzut şi acum în aceste valori comune garantul pentru o patrie unică. Nivelarea era deviza. Când Thomas Mann, această figură-simbol de o mare putere de seducţie şi de o mare forţă de atracţie, a vizitat Germania în 1949, a mizat şi el iarăşi pe umanismul care depăşeşte prăpăstiile şi o dată cu aceasta – la cea de-a doua suta aniversare a naşterii lui Goethe – pe o categorie centrală goetheană. O atitudine partinică combatantă nu era la locul ei. Nimeni nu credea că discursurile ar avea capacitatea de a modela realitatea. Vedeau prea clar cu toţii că autorităţi cu puteri de cu totul altă natură făceau să se departeze din ce în ce mai mult blocurile estic şi vestic.

Spre dezamăgirea intelectualilor – dintre care cel puţin cei de stânga se simţeau ineficienţi şi fără patrie –, la aceasta s-a adăugat lipsa unei plăci de rezonanţă favorabile în societate. Căci ea fusese marcată de mentalitatea „generaţiei sceptice". Dacă necesităţile reconstrucţiei dictau deja o privire fixată asupra intereselor private, planurile de reînarmare ale lui Adenauer au făcut restul. „Fără mine" – suna lozinca apărută pe de o parte din moralitatea unui angajament apolitic, pe de altă parte ca o consecinţă a rătăcirilor naziste şi care putea fi privită în al doilea rând ca rod al dez-nazificării aliate. Toate cele trei impulsuri păreau a recomanda: „nici un angajament politic viitor". O panoramă de acest fel nu era favorabilă pentru un tip priceput la concepţii utopice de ansamblu şi la proteste masive în cazuri de criză. Lipsea auditoriul inflamabil. Lipsea opoziţia.

Dar treptat a crescut o opoziţie. Republica lui Adenauer care ducea la o încremenire conservatoare tot mai profundă, cufundată într-o gândire tradiţională învechită, concomitent cu înmulţirea celor mai moderne arme de o putere distrugătoare nebănuită vreodată, toate acestea în condiţiile unei confruntări acute cu puterea sovietică mult

extinsă, proclamată tot mai mult ca rival „metafizic" – erau, mai ales pentru intelectualii de orientare cel mai frecvent stângistă şi liberală, o situaţie iritantă simţită tot mai clar. Conservatorii le livrau apoi şi afaceri care demonstrau că cei interesaţi de putere, cel puţin în situaţia de criză, ţineau mai mult la putere decât la lege. „Afacerea Spiegel" n-a mai lăsat apoi nici un dubiu. Un „abis de trădare de patrie" văzuse Konrad Adenauer. Au început arestările, şi ilegale, puse la cale cum s-ar spune în mod privat de „intelectualul" de mai târziu Strauß. Autori ai Grupului 47 şi alţii au protestat şi s-au solidarizat cu cei ultragiaţi. Afacerea Spiegel a devenit un eveniment-frontieră. După aceasta a fost clar, în primul rând, că implicarea angajată a spiritului liber are efect pe teren politic: Strauß a fost silit să se retragă. În al doilea rând, fără angajamentul intelectualilor, Republica Federală ameninţă să se împotmolească în apele sălcii ale conservatorismului de dreapta, un lucru rău în orice caz, dar de două ori mai rău pentru o ţară a cărei cealaltă jumătate a fost silită să joace cum îi cântă Uniunea Sovietică.

A început a doua fază – lungă – a solidarităţii celor mai mulţi intelectuali şi scriitori cu *SPD*. Preşedintele lor, Willy Brandt, făcea situaţia mai uşoară, căci fiind el însuşi un emigrant, apăra interesele care le depăşeau pe cele de clasă: reconcilierea şi dreptatea. Niciodată spiritul şi politica nu mai colaboraseră atât de strâns ca în luptele electorale din Republica Federală din anii 1965, 1969 şi 1972: pretutindeni iniţiative ale alegătorilor, campanii publicitare, liste de semnături, *ghostwriter* intelectuali în număr mare, antologii de scriitori şi publicişti, ca *Pledoarie pentru o nouă Germanie* (1965) şi chiar discursuri electorale directe! Günter Grass cutreiera ţara pentru Willy Brandt. Pericolul de a pierde din ochi poziţia de suspensie liberă, procuratoare a privirii supraveghetoare, era combătut din interior, căci exponenţi importanţi rămâneau sceptici. Este „fie prostesc, fie sinucigaş... să te dedici unui partid care în ce priveşte *legea de instituire a stării de necesitate* este în mod evident gata, nu acum, dar mai târziu, să facă aranjamente" (H. Böll).

Or, nu numai legea de instituire a stării de necesitate a fost cea care a dus aproape obligatoriu la răcirea relaţiilor, căci cine dintre intelectuali putea să aibă vreo simpatie pentru reducerea drepturilor fundamentale? O altă mişcare, a unor intelectuali nicidecum arivişti, i-a constrâns pe literaţi să iasă din emfaza lor politizantă: mişcarea studenţească. În ea se prezenta acum pentru prima oară şi ceva în genul globalizării problemei intelectualilor. Căci nu numai că s-a ajuns în totate centrele lumii occidentale la proteste ale tineretului universitar; dar ea a avut pretutindeni şi aceiaşi îndrumători intelectuali: mari intelectuali ca Max Horkheimer, Herbert Marcuse, cu toţii gânditori de amprentă marxistă, şi a avut şi aceiaşi oponenţi. Şi chiar dacă probleme de prim-plan i-au dat un impuls direct – legile de proclamare a stării excepţionale în Germania, starea universităţii din Franţa,

problema rasei şi a războiului din Vietnam în America –, în cele din urmă ce-i interesa pe toţi era o nouă analiză mondială şi o schimbare a relaţiilor capitaliste.

În Franţa, cei mai mulţi intelectuali şi în primul rând Jean-Paul Sartre au fost de partea răsculaţilor. În Germania, voturile s-au împărţit. Câţiva, e drept, cu minţi foarte ascuţite, ca Martin Walser şi Hans Magnus Enzensberger, s-au solidarizat fără rezerve. Mulţi au rămas ambivalenţi. Dintr-o dată, rolul lor putea deveni decisiv, căci între timp se stabilise noua coaliţie şi o dată cu ea opoziţia parlamentară era aproape anihilată. Aceasta i-a împins din nou chiar şi pe intelectualii cei mai ostili rebeliunii, ca Günter Grass, într-o poziţie de distanţare sceptică de stat, care rămânea pe de altă parte atractiv, pentru că din 1969 îl avea în fruntea sa tocmai pe Willy Brandt, pentru prima oară un politician german care părea să unească politica şi morala.

Alegerile parlamentare din 1972, declarate în mod abil drept referendum cu privire la noua politică estică, au dus apoi la o implicare a intelectualilor niciodată considerată posibilă în Germania. În peste 300 de iniţiative civice şi-au manifestat ardoarea adeziunii la noua politică. Abia politicianul rece Helmut Schmidt, dezbaterile pe tema reînarmării nucleare şi ameninţătoarea alunecare spre dreapta din timpul afacerii Schleyer i-au readus pe intelectuali la o distanţă critică faţă de stat şi societate. Dar până atunci câştigaseră un asemenea renume, încât începea să fie valabil şi pentru ei ceea ce în Franţa era de la sine înţeles: ca să acţionezi împotriva lor, aveau o voce prea puternică, şi chiar Helmut Schmidt a vrut s-o asculte, atunci când le-a cerut sfatul la ceas de cumpănă. Intelectualii păreau a avea o forţă atât de impozantă, încât profesori cu o tradiţie mai curând de dreapta, ca Helmut Schelsky şi Kurt Sontheimer, s-au lăsat tentaţi să compună lungi pamflete contra manipulanţilor intelectuali care periclitează statul. Nu există deci nici un dubiu: intelectualii corijaseră tot ceea ce rataseră din 1914 până în 1945.

Dispariţia mondială a intelectualilor?

Or, dacă tocmai în Germania păreau a fi în top, cum se face că, începând din anii '80, se şoptea în taină că ar fi pe cale de dispariţie mondială, ba chiar ar fi atât de demodaţi încât, de fapt, nici n-ar mai putea exista? Pentru ca această evoluţie să poată câştiga teren au existat: 1. mici semne importante, 2. dar şi schimbarea de decor care modifică tot.

1. Pe Jürgen Habermas şi pe Karl Jaspers îi putem considera absolut pe aceeaşi linie. Ca ultim reprezentant al Şcolii de la Frankfurt, Habermas a fost multă vreme garantul şi apărătorul unei etici universaliste, deci

un intelectual care producea utopii complexe, ce ofereau sens şi fixau etaloane generale pentru acţiune. El este şi un orator impresionant şi un scriitor plin de efect. Nu era cu nimic mai prejos capacitatea de cuprindere şi forţa de expresie a lui Karl Jaspers. În 1966 el răspundea la marea întrebare: „Încotro se îndreaptă Republica Federală?" În abisul statului autoritar – era răspunsul său. Încă din 1931, când a scris volumul jubiliar 1000 din „Colecţia Göschen", devenit celebru, lua în vizor *totul* şi explica „situaţia spirituală a epocii" ca determinată şi periclitată de „pierderea individualităţii".

Or, în 1979, se apropia volumul 1000 din *edition Suhrkamp*, acea serie intelectuală *par excellence*. Fireşte, i-a fost acordat lui Habermas. Dar rezultatul a arătat cu totul altfel decât acea predică suverană a lui Jaspers. Căci intelectualul exemplar nu se încumeta, ca individ izolat, să descrie „situaţia spirituală a epocii". De aceea, el i-a pus pe 32 de exponenţi ai scenei intelectuale să dea *cuvinte-cheie* pentru „situaţia spirituală a epocii" (*Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit"*). S-a manifestat atunci o formă primară a fragmentării postmoderne: nemaiputând să stăpânească întregul, unii ofereau ceva semnificativ biografic, alţii deplângeau starea şcolilor şi universităţilor, Martin Walser „înstrăinarea de istoria noastră"; câţiva mai încercau încă analiza marxistă a unor concepte centrale (*Unregierbarkeit*, conceptul de non-guvernabilitate). Melancolia plutea deasupra multor contribuţii. O speranţă neştirbită îşi mai putuseră asigura numai doi teologi (Johannes Baptist Metz şi Dorothea Sölle) printr-un salt de credinţă deplasat uşor spre stânga.

Ce a început să le paralizeze aripile intelectualilor, acestor supraveghetori peste toate? Le-a devenit tot mai greu să ţeasă acele proiecte complexe mitic-utopice, cu alte cuvinte acele „mari poveşti" (Lyotard) care le dăduseră până acum un vânt anabatic. Cum mai puteau să creadă după Auschwitz şi Holocaust în raţionalism şi în încrederea lui în perfectibilitatea omului şi a stărilor de lucru? În plus: direcţia opusă triumfului aclamat al raţionalităţii, cu totala ei demitizare, dezvrăjire, descifrare a enigmelor şi în primul rând desacralizare a lumii, deci acea *Dialektik der Aufklärung* fusese prezentată deja în 1947 de Adorno şi Horkheimer. Şi marxismul era evident din ce în ce mai degenerat: de la începutul impunerii concepţiei sale în secolul al XIX-lea, trecând prin epoca instalării sale în prima treime a secolului XX, cu încredere neştirbită în viitor, şi în fine până la produsul său final fixat istoric, socialismul real birocratic, menţinut cu forţa armelor tocmai la graniţa celor două Germanii. Un atare curs al istoriei nu putea să dea elan unor oameni abonaţi la libertate şi autorealizare. Dar a striga la unison cu dreapta, care vedea în statele comuniste un rival de-a dreptul metafizic – nici la aceasta nu voia să se preteze nici un intelectual adevărat. Şi ce se întâmpla cu ideea liberală despre evoluţia liberă, nu în ultimul rând a economiei? Aici orice om cinstit

putea să vadă sclavia economică a unuia provenind în mod necesar din libertatea celuilalt, deci nici acesta nu putea fi un program pentru intelectuali angajaţi.

În general, marile idealuri erau puternic întunecate, iar importantul proiect individual politic, care îi mânase pe intelectuali de partea *SPD*, „politica de destindere", se impusese. Nici un intelectual nu poate reuşi să ţină întruna scăriţa pe care puterea se urcă în şa, fără să-şi nege propria natură. Şi, ca urmare, intelectualii s-au retras. Însă nici intelectuali „retraşi" nu mai pot exista pe termen lung, căci avem de-a face cu un tip care îşi împlineşte definiţia numai ca un corectiv public. Pe scurt, pe scena spirituală şi politică au început acum renovări care să schimbe scenariile astfel, încât vechile piese, în care intelectualilor le reveneau roluri principale, să nu mai poată fi jucate decât cu un succes moderat. Nu-i de mirare că intelectualii au paralizat. Încă din 1981, *Frankfurter Rundschau* lansa într-o serie de articole o lungă dezbatere cu privire la „amuţirea", la „tăcerea" lor; ba începea să circule un zvon chiar despre „dispariţia" lor.

2. Dar în 1989 s-a ajuns la un *reviriment* care a schimbat nu numai decorul. De atunci se joacă în cu totul altă casă – şi aceasta nu numai în Germania, de al cărei caz special se leagă multe dintre cele prezentate până acum. La nivel mondial s-a pus dintr-o dată o întrebare îngrijorătoare: ce mai putem face cu noi înşine, atunci când ni se ia principalul oponent în funcţie de care ne-am format propriul nostru comportament de până acum?

Zidul căzuse brusc în 1989. Curând au urmat aproape toate statele comuniste. Mitul caracterului finalizat al procesului istoric se spulberase şi o dată cu el dispăruse ultima alternativă ideologică. Vestul rămăsese inatacabil, cu doctrina sa: totul şi orice este vandabil, totul şi orice „merge". Şi *anything goes* a devenit o realitate trăită pe scară largă. Ceea ce deconstructiviştii, intelectuali francezi formidabili sub conducerea lui Derrida şi Foucault, cuceriseră cu trudă de la structuralismul multă vreme dominant, cu credinţa sa în caracterul sistematic al gândirii – nici o supoziţie a unor legi fundamentale general-valabile, nici o explicaţie generală a lumii, deci nici un fel de „valabilitate transistorică sau obligativitate transculturală", prin urmare descompunerea a tot ceea ce ne înconjoară în fragmente izolate egal îndreptăţite (*bricolage*), cu care apoi mai degrabă se joacă decât se luptă – toate acestea şi-au făcut acum loc în realitatea socială şi politică: infinit de multe informaţii, plutind după bunul lor plac, infinit de multe mărfuri accesibile în orice moment, forme de cultură şi de viaţă şi toate fără discriminări valorice în maniera morală veche.

Desigur, pentru a face să funcţioneze această agitaţie derutantă şi pentru a câştiga buna dispoziţie politică a cetăţenilor (*citoyens*) de odinioară, este nevoie de preparative şi calcule mult mai abile decât cele dinainte. Astfel, intelectualul se transformă acum în „consilierul"

de profesie al politicianului, care îl învață urzeli rafinate, îl avertizează când apar pericole, îl scoate din capcane. Intelectualul s-a metamorfozat în mod necesar în expert şi organizator: planificatorii de mărfuri, cei care fixează prețul mărfurilor, distribuitorii de mărfuri, lămuritorii mondiali la nivelul consumului de reclamă, cu toții indivizi rafinați cu şcoli înalte, ei fac ca intelectualii să fie inutili, căci nu mai există nimic de ținut în frâu şi nimic de apărat. Universitățile s-au transformat în instituții care se supun maximei „raportări directe la practică", care îi ancorează pe studenți doar în prezent şi îi orientează spre funcțional. Nevoia de morală devine o morală privată, în vreme ce necesitatea cauzală triumfătoare devine o premisă generală şi vitală, căci fără un calcul pertinent nu poate reuşi nici un aranjament. Din cele „două culturi" n-a mai rămas deci decât ştiința naturii, tocmai cea care odinioară, din pricina sărăciei ei intelectuale (C.P. Snow), era pur şi simplu ignorată de „adevărata" cultură.

Este oare corect tabloul schițat, al unui declin pe scală mondială al intelectualului? Îndoielile apar chiar din clipa în care ne întrebăm: care au fost cei care, în statele blocului estic, au silit regimul să se retragă? În RDG a fost cu adevărat poporul. Intelectualii au fost ariergarda. Dar în Uniunea Sovietică, nume ca Soljeniţîn şi Zaharov i-au făcut pe *apparatciki* să tremure. În Cehia a ajuns, în persoana lui Václav Havel, chiar un dramaturg de renume mondial în cea mai înaltă funcție din stat şi aceasta pentru atât de mult timp, încât se poate vorbi despre o epocă. Despre o lume a mărfurilor liber flotante nu au auzit popoarele din lumea a treia şi în nici un caz nu ar putea participa la ea. De aceea, trebuie să spunem: aici intelectualii care pretind dreptatea sunt absolut necesari şi, ca o consecință, aici apar efectiv cele mai impozante exemplare, în vreme ce în vechile state europene nu se arată nimic proeminent. Dar ce am putea răspunde argumentului următor? Globalizarea de nestăvilit va avea grijă să producă şi aici nivelarea, încât intelectualul să devină efectiv inutil.

Privire de ansamblu

Şi astfel teza oferită la început despre fosila „intelectualului", caracteristică unei perioade, pare să se adeverească. A existat atunci deodată un nou tip politizat. Spre deosebire de Evul Mediu, cu intervenția nemijlocită a sferei divine în evenimentele mundane (papismul), spre deosebire şi de vremurile absolutismului, când despoți fără limite îşi utilizau puterea derivată direct din divinitate, pentru a-şi menține supuşii pe calea cea dreaptă şi pe ei înşişi la putere, în democrațiile de masă s-a dezvoltat necesitatea de a împiedica regresiunea şi deformarea statelor în regimuri autoritare. „Intelectualii" au găsit ascultare şi au recucerit respectul pentru dreptatea şi adevărul ce fuseseră

prejudiciate (procesul Dreyfus, epoca Willy Brandt). Dar a apărut şi cazul în care intelectualii şi-au putut instala concepţiile lor utopice ca putere politică (marxismul). Dar în aceeaşi clipă ei s-au pervertit, transformându-se în deţinători ai puterii, care nu voiau să recunoască greşelile de calcul din socotelile lor. Cu cât mai intangibile deveneau ţelurile îndepărtate, cu atât mai inuman trebuiau să intervină *apparatciki* pentru a-i sili pe oameni să păstreze oarecum direcţia; astfel, ei au fost sacrificaţi unui viitor care nu exista (statele comuniste). Fasciştii îi urau, ce-i drept, „infernal" pe intelectuali; dar ei sacrificau în mod similar popoare întregi unui viitor fantasmagoric, de natură iraţională şi din capul locului inumană. Un lucru este sigur: nu influenţa deja considerabilă a intelectualilor de tip Dreyfus a definit secolul, ci tocmai aceea a fondatorilor de concepţii pervertite, utopice. Ambele tipuri au abdicat spre sfârşitul secolului.

Dar la acest rezultat ajungem numai dacă înţelegem prin „utopie" doar marile poveşti despre raţionalism, despre triumful proletariatului şi individul liberal. Rezultatul arată altfel dacă ne eliberăm de o obişnuinţă a gândirii care proiectează utopiile exclusiv în viitor. Trebuie să ne îndreptăm privirea asupra utopiilor infinit mai realizabile, dar deja *prezente*. Dacă aserţiunea „orice cultură există doar câtă vreme este conservată" e prea generală, sensul apare clar de îndată ce vorbim despre demnitatea umană şi drepturile omului, despre fundamentele ultime – neatacate – ale politicii actuale la nivel mondial. Despre demnitatea umană şi drepturile omului nu se poate spune că ele *există*. Ele au un loc, doar atâta vreme cât credem în ele *şi* le realizăm. Evoluţiile descrise în direcţia postmodernismului nu sprijină şi nu ocrotesc această formă specială de existenţă a demnităţii umane. Este nevoie de oameni care să acorde atenţie realizării ei şi să o reclame. Astfel priviţi, intelectualii sunt la sfârşitul secolului XX cel puţin la fel de importanţi ca la începutul lui. Iar viitor au de asemenea.

Referinţe bibliografice

Benda, Julien, *La Trahison des clercs*, Paris, 1927.

Bering, Dietz, *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes*, Stuttgart, 1984.

–, „«Intellektueller» – in Deutschland ein Schimpfwort? Historische Fundierung einer Habermas-Lübbke Kontroverse", în: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*, 15, 1984, pp. 57-72.

Habermas, Jürgen (ed.), *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit*, Frankfurt a. M., 1992.

Meyer, Martin (ed.), *Intellektuellendämmerung? Beiträge zur neuesten Zeit des Geistes*, München, 1992.

Müller, Helmut L., *Die literarische Republik. Westdeutsche Schriftsteller und die Politik*, Weinheim, 1982.

Ringer, Fritz K., *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*, Stuttgart, 1983.
Schelsky, Helmut, *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*, Opladen, 1975.
Snow, C.P., *Die zwei Kulturen*, Stuttgart, 1967.
Sontheimer, Kurt, *Das Elend unserer Intellektuellen. Linke Theorie in der Bundesrepulik Deutschland,* Hamburg, 1976.

Capitolul 9

TINERETUL

Christina Benninghaus

La sfârşitul secolului XX pare firesc că tineretul are pretenţii la instruire şcolară şi profesională şi că este protejat prin legislaţia muncii de formele extreme de exploatare. Şi faptul că dreptul penal îi tratează altfel pe criminalii adolescenţi decât pe adulţi este acceptat în unanimitate. Din fonduri publice se finanţează instituţii de petrecere a timpului liber pentru tineret, grupări sociale ca bisericile şi partidele întreţin organizaţii speciale de tineret, iar industria de consum se adresează cu oferte speciale explicit tineretului. De la sine înţeles este şi faptul că viaţa publică marcată de adulţi este informată la intervale regulate cu privire la existenţa tineretului. Într-un cuvânt, în Europa de Vest s-a dezvoltat astfel o relaţie a societăţii cu tineretul ei, care aduce cu sine libertăţi personale şi precoce pentru tineret, dar care este totodată marcată de strădania de a dirija energiile tinerilor în limite acceptate social şi de a sancţiona comportamentul deviat.

Aceste instituţii competente pentru situaţia socială a tineretului de astăzi au apărut în forma lor modernă pe la 1900. Ne referim la asistenţa de stat a tineretului şi asistenţa socială pentru tineret, la politica privitoare la tineret a bisericilor, partidelor şi federaţiilor, la şcolarizarea crescută a fazei tinereţii şi la apariţia unei culturi pentru tineret cu amprentă de cultură de masă. Şi acelaşi lucru este valabil şi pentru discursul modern despre tineret şi cercetarea sociologică a tineretului. O dată cu acestea s-au schimbat, pe lângă condiţiile de viaţă, şi perceperea tineretului de către ceilalţi şi autopercepţia sa. A fi tânăr a căpătat în secolul XX o altă semnificaţie.

În cele ce urmează nu va fi prezentată evoluţia, din punct de vedere a istoriei sociale şi politice, a „tineretului” în secolul XX. În loc de aceasta, privirea se va întoarce, pornind de la întrebări şi fenomene actuale, mai ales asupra primei treimi a secolului XX, deci asupra fazei în care s-au întreprins cedări de poziţie decisive în discursul despre şi în politica cu privire la tineret. În plus, nu putem vorbi

despre „tinerii” din secolul XX fără a lua în consideraţie enormele deosebiri de sex, de strat social în condiţiile de viaţă, în modul de comportare, în înţelegerea de sine şi în perceperea de către ceilalţi. De aceea, este interzisă o prezentare esenţialistă – poate la îndemână din perspectiva universalităţii tinereţii –, care să-i prezinte pe tineri, în temeiul unor procese fiziologice, ca deosebit de flexibili, mobili sau gata de protest. Dar tot atât de puţin ar trebui să cântăm în strună aici unei perspective constructiviste, care înţelege „tinereţea” pur şi simplu ca pe o ficţiune socială. Chiar dacă tinereţea, ca şi feminitatea sau masculinitatea, trebuie să fie înţelese ca nişte construcţii sociale, ea nu reprezintă totuşi o chestiune a alegerii individuale. Mai mult, construcţiile cu privire la sex şi tineret formează pentru actriţele şi actorii istoriei o realitate socială care s-a înscris în universurile conceptuale ale oamenilor, în practicile lor sociale şi în instituţiile sociale. Astfel, nici „tânărul” nu este o persoană care să schimbe diverse roluri, sărind dintr-unul în altul, a cărei esenţă adevărată să poată fi recognoscibilă dincolo de forma de apariţie istorică din fiecare caz în parte, nici istoria „tineretului” nu se contopeşte cu reconstrucţia adăugirilor culturale. Provocarea lansată de istoria tineretului constă mai degrabă în a schiţa interacţiunea dintre concepţiile despre tineret, instituţii, practici sociale şi felul în care tinerii se percep pe ei înşişi.

Tinereţea ca fază a vieţii: cezuri

Pentru societăţile vest-europene sociologia tineretului vorbeşte la sfârşitul secolului XX despre o diversificare a fazelor vieţii şi o „deritualizare a trecerii la un alt statut”. La trecerea de la copilărie la adolescenţă, respectiv de la adolescenţă la vârsta adultă, se pot recunoaşte multe „traversări mici de statut” – prima vizită la o discotecă, părăsirea şcolii, încheierea unei pregătiri profesionale, primele experienţe sexuale, primul automobil propriu, mutarea din casa părintească –, dar nici una dintre ele nu marchează clar sfârşitul copilăriei, respectiv al tinereţii. De altfel, unele dintre aceste presupuse „traversări de statut” se dovedesc a fi reversibile: mutarea din casa părintească poate fi urmată de o reîntoarcere în casa părintească, independenţa economică poate fi de scurtă durată, pregătirea profesională încheiată se poate dovedi inutilă, căsătoria abia încheiată – nesatisfăcătoare. Şi multe moduri de comportament, odinioară tipic tinereşti, nu mai sunt de multă vreme specifice unei grupe de vârstă. Pe lângă „mini”discoteci, există şi unele pentru cei care depăşesc vârsta de 40 de ani, locuirea în grup cu menaj comun nu mai este astăzi un privilegiu al tinerilor, şi chiar pentru *interrail-ticket*, care din anii ’70 stabilea cu precizie sfârşitul tinereţii la a 27-a aniversare pentru o întreagă generaţie de tineri iubitori de călătorii, nu mai există de la începutul lui 1998 nici o limită de vârstă.

Din perspectiva dezordinii contemporane, biografiile generaţiilor trecute apar ca o succesiune bine organizată. Dar acest mod de a privi lucrurile trebuie totuşi criticat din perspectivă istorică, căci impresia se datorează totuşi unei înmulţiri a traversărilor de statut, cel puţin parţial utilizării unor instrumente de cercetare mai fine şi unei site mai dese pentru probleme. Şi pentru tinerii muncitori de gen masculin de la sfârşitul secolului al XIX-lea reprezentau cezuri în cursul vieţii nu numai momente verificabile istoric, ca sfârşitul perioadei de şcoală, începutul şi sfârşitul uceniciei, o eventuală perioadă de călătorie şi armata, în fine încheierea căsătoriei şi paternitatea. Mai degrabă trebuie să presupunem că şi în cazul creşterii lor au existat alte evenimente importante pentru structurarea biografiei, care nu s-au cristalizat însă în surse scrise, ca apartenenţa la o grupare informală de tineret, primii paşi pe un ring de dans, prima ţigară sau primul raport sexual.

În afară de aceasta, nu se poate vorbi pentru societăţile vest-europene din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului XX despre o fragmentare obligatorie a biografiei, clară şi punctată prin rituri de iniţiere. E drept că existau două evenimente care pot fi privite ca rituri de iniţiere: confirmarea şi încheierea căsătoriei, dar în afara lor existau o serie de traversări de statut care puteau fi mai importante pentru autopercepţia tineretului şi pentru perceperea lui de către ceilalţi. Tinereţea reprezenta şi pentru generaţiile trecute mai puţin o fază intermediară cu o definiţie stabilă, cât mai degrabă o succesiune de diverse traversări de statut, referitoare la diferite domenii ale vieţii.

Putem deduce aceasta din reglementările juridice ale vârstei tinereţii. În epoca Republicii de la Weimar şcoala elementară generală se termina la 14 ani, dar tinerii erau obligaţi apoi să urmeze o pregătire profesională. Fetele şi băieţii atingeau la 14 ani vârsta minimă necesară pentru angajarea cu o normă şi totodată vârsta responsabilităţii penale. Spre deosebire de adulţi, ei se supuneau însă unor directive de protecţie a muncii pentru minori, iar în cazul unor fapte penale, erau duşi în faţa unor tribunale speciale şi, dacă era cazul, erau închişi în centre de supraveghere pentru tineret. Următoarea cezură juridică era atinsă de tineri la vârsta de 16 ani. De acum încolo nu se mai supuneau directivelor de protecţia muncii pentru tineret. Dar aceasta avea efecte practice numai pentru tinerii de gen masculin. Pentru fete, normele de protecţie a muncii pentru tineret continuau în forma protecţiei muncii pentru femei. Însă împlinirea vârstei de 16 ani reprezenta pentru tineretul de gen feminin o cezură juridică într-o altă privinţă. Ele atingeau majoratul marital, dar depindeau până la 21 de ani de acordul părinţilor, în vreme ce tinerii nu aveau voie să se căsătorească decât la 21 de ani. La 18 ani se încheia învăţământul obligatoriu, iar tinerii, după această vârstă, nu se mai încadrau în legea tribunalului pentru minori. De altfel, cele mai încărcate de simbol – conduita de consum

tinerească şi o dată cu ea legile referitoare clar la sfera privată a tinerilor – erau valabile numai pentru tinerii sub 18 ani. Pentru că ei trebuiau să fie păziţi de „marfa proastă şi de murdărie", era nevoie de o aprobare specială pentru filmele „destinate să fie prezentate tinerilor sub 18 ani". Ultima şi desigur cea mai importantă cezură pentru viaţa de zi cu zi şi autopercepţia tinerilor o reprezenta atingerea majoratului, la 21 de ani. În acest moment înceta autoritatea părintească asupra tinerilor. Cei care fuseseră închişi în instituţii sociale de reeducare pentru tineret trebuiau să fie acum eliberaţi. În plus, tinerii adulţi primeau acum drept electoral şi o dată cu acesta cel mai important atribut: al cetăţeniei.

Cezurile juridice nu lipseau, după cum o arată aceste exemple. În epoca Weimarului ele se aflau la 14, 16, 18 şi 21 de ani. Aceste hotărâri juridice sunt mărturia intenţiei de a trasa unele graniţe între copii şi adulţi, şi conţin în parte şi definiţia unei teze a tinereţii: între 14 şi 18 ani, în dreptul penal pentru tineret; de la 14 până la 16 ani, în protecţia muncii pentru tineret. Dar despre o formă obligatorie de structurare a cursului vieţii nu se poate vorbi, din perspectiva diverselor graniţe de vârstă menţionate în legi, nici măcar pentru domeniul juridic.

Astfel, într-o retrospectivă istorică se poate recunoaşte mai puţin o evoluţie clară către o diferenţiere a fazelor vieţii, cât mai degrabă o întrepătrundere a diverselor procese, de multe ori divergente, care au făcut ca unele traversări de statut să câştige semnificaţie, iar altele să devină, dimpotrivă, neesenţiale. În această privinţă se pot face, pentru secolul XX, câteva afirmaţii cu caracter general.

În primul rând, la începutul secolului XX s-a petrecut o accentuare clară a trecerii de la copilărie la adolescenţă. Din cauza impunerii învăţământului general obligatoriu şi a combaterii muncii copiilor, părăsirea şcolii şi angajarea la o muncă plătită coincideau în mod frecvent pentru tinerii din stratul social muncitoresc din prima jumătate a secolului XX şi formau – pentru tinerii protestanţi concomitent cu confirmarea – o trecere clară în cursul vieţii, care avea loc de obicei la vârsta de 13 sau 14 ani. Extinderea obligativităţii învăţământului şi explozia educaţiei din anii '70 au dus apoi la o mişcare contrară, prelungind şi în adolescenţă perioada de şcolarizare şi pentru tinerii din straturile inferioare ale populaţiei, încât astăzi, spre deosebire de începutul secolului, cezura – fără îndoială importantă încă – a părăsirii şcolii nu mai este potrivită să marcheze sfârşitul copilăriei.

În al doilea rând, ca şi părăsirea şcolii, şi încheierea căsătoriei a pierdut în ultima treime a secolului XX din semnificaţie pentru structurarea cursului vieţii, după ce abia devenise în cursul secolului al XIX-lea o componentă a „biografiei normale". În vreme ce pentru generaţiile trecute încheierea căsătoriei coincidea cu mutarea din casa părintească, astăzi multe perechi trăiesc deja înaintea încheierii căsătoriei ani de-a

rândul împreună, pe când alţii renunţă pur şi simplu la încheierea căsătoriei. Procentul de femei şi bărbaţi necăsătoriţi şi fără copii, care se percep pe ei înşişi, chiar fără mariaj şi calitatea de părinţi, drept „adulţi", creşte. Transformarea apărută dincolo de această evoluţie priveşte mai cu seamă cursul vieţii femeilor. După cum arată cercetarea unor biografii întreprinsă de Charlotte Heinritz, în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX femeilor le era dificil să se perceapă ca adulte independent de încheierea unei căsătorii. De exemplu, Eleonore Heerwart, în autobiografia sa apărută în 1906, ajunge să vorbească chiar de trei ori despre sfârşitul adolescenţei. Mai întâi, ea ne spune că după confirmare trebuia să fie „considerată deja adultă". De aceea a devenit, începând de atunci, spre neplăcerea ei, profesoară de pian, iar personalul casei, care o văzuse ani de-a rândul crescând, a început să-i spună dumneavoastră. Autoarea autobiografiei vorbeşte a doua oară despre sfârşitul tinereţii în contextul unei mutări, la vârsta de 23 de ani. A treia menţiune se află în relatarea unui moment în care autoarea, care avea deja 25 de ani, exercita de şase ani de zile o meserie:

> „Cele două prietene ale mele din tinereţe, Adelheid şi Julie, şi o altă verişoară, Ida, au avut nunţile la scurt timp una după alta. Asta a însemnat că a trebuit să fac cununiţe, versuri şi daruri şi să fiu domnişoară de onoare. Nunta Juliei a fost ultima; eram singure când i-am întins cununa de mirt şi ne curgeau lacrimi; ni s-a părut că era o despărţire de viaţa tinereţii."

Faptul că Heerwart lega trecerea ei la vârsta adultă de trei evenimente diferite din biografie, ne arată cât de dificil era pentru ea să îmbine statutul de necăsătorită cu acela de adultă. Abia atunci când, o dată cu înaintarea în vârstă, nu se mai aştepta nimeni la o căsătorie, femeile însele şi anturajul lor se obişnuiau cu gândul că viaţa ca femeie necăsătorită putea reprezenta mai mult decât o fază de trecere.

În al treilea rând, se poate constata pentru tinerii din toate straturile sociale, pentru prima jumătate a acestui secol, o împărţire a vârstei tinereţii în două părţi, mai uşor de depistat însă în biografiile masculine decât în cele feminine.

Pentru tinerii băieţi din muncitorime şi mica burghezie era ideal ca prima fază a tinereţii, după încheierea şcolii, să fie caracterizată de o instruire profesională, de obicei pe o durată de patru ani. E drept că existau şi numeroşi muncitori tineri neşcoliţi, dar politica meseriilor şi politica socială aveau grijă ca procentul acestora să rămână în Germania redus, în comparaţie, de exemplu, cu Anglia. După ucenicie, urma o perioadă din viaţă în care tânărul lucra în calitate de muncitor calificat sau calfă. În această fază postadolescentină tânărului i se acordau libertăţi personale mai mari. De multe ori, el nu mai dădea acum tot salariul în casă, ori plătea doar cheltuielile de întreţinere şi putea dispune de restul banilor după bunul său plac.

Pentru tinerii burghezi, prima fază a tinereţii era marcată după încheierea unei şcoli de mai lungă durată, în vreme ce studiul sau pregătirea profesională cădeau mai curând în vremea postadolescenţei. De aceea, vârsta medie a căsătoriei pentru fiii de burghezi rămânea invariabil ridicată şi se situa la aproximativ 30 de ani.

În comparaţie cu biografiile tinerilor de gen masculin, cele ale tineretului de gen feminin erau mai puţin structurate din afară. Dar influenţa instituţiilor a crescut considerabil pe la începutul secolului şi în prima treime a secolului XX. Au crescut astfel strădaniile de a reglementa situaţia pregătirii profesionale a tineretului feminin. În anexă la Regulamentul Imperial al Meseriilor din 1897, Camera de Industrie nou înfiinţată a emis, sub presiunea mişcării feministe, instrucţiuni pentru pregătirea profesională a tinerelor fete. Pentru croitorese, modiste şi coafeze ucenicia de trei ani, încheiată cu examenul de calfă, a luat locul unor pregătiri profesionale neregulate şi de multe ori mult mai scurte. Totuşi, ucenicia meşteşugărească sau comercială pecetluită de contractul de ucenicie, conturată ca durată şi conţinut, rămânea pentru fetele din stratul muncitoresc al primei treimi a secolului XX o excepţie. Pentru majoritatea acelor fete, care lucrau ca muncitoare sau funcţionare necalificate sau calificate la locul de muncă sau ca servitoare, impunerea tot mai clară a învăţământului profesional obligatoriu a însemnat o structurare instituţională – chiar dacă probabil nu deosebit de relevantă – a fazei tinereţii. Pornind de la aceasta, se pot stabili totuşi cezuri pentru domeniul privat. După cum arată mărturii ale tinerelor muncitoare, comportamentul în timpul liber al tinerelor între 14 şi 17 ani se deosebea de cel al tinerelor mai vârstnice. În locul prieteniilor fără nici o obligaţie, se formau perechi stabile. Și pentru femeile tinere era valabil faptul că, spre deosebire de fetele mai tinere, puteau să-şi păstreze salariul şi să achite în casă doar cheltuielile de întreţinere.

Pentru fetele din mediul burghez, secolul al XIX-lea adusese deja o structurare sporită a cursului vieţii. De-a lungul secolului, vârsta de căsătorie a femeilor crescuse, fără ca faza de tinereţe, astfel dilatată, a tinerelor femei să fi fost legată de noi conţinuturi ale vieţii. Fetele erau privite în continuare în primul rând ca viitoare soţii şi mame şi primeau o educaţie a cărei calitate diferea în funcţie de preferinţele şi resursele familiale, dar neancorată instituţional. Această (lipsă de) modelare a fazei tinereţii a fost din ce în ce mai criticată în Germania, ca şi în Franţa şi Italia. Astfel, există pentru perioada de la 1900 numeroase autobiografii ale unor femei burgheze în care tinereţea a fost descrisă ca „pustie", „plictisitoare" şi „insuportabilă". Un prototip important de text de acest fel a fost autobiografia lui Fanny Lewald, publicată încă din 1861-1862:

> „Părinţii priviseră, de altfel ca şi mine, ieşirea mea din şcoală (la o vârstă sub 14 ani, C.B.) ca încheierea unui segment din viaţă. Ei îmi

> spuseseră că nu mai eram acum copil şi, dacă până acum îmi folosisem tot timpul exclusiv pentru mine, eram acum cu atât mai datoare să-l folosesc pentru alţii. Eram de altfel chiar dornică de asta, dar nimeni nu ştia prea bine ce trebuia să fac de fapt."

În pofida unui program zilnic stabilit de tatăl ei, seara Fanny avea „sentimentul descurajant că toată ziua n-am făcut nimic bun şi îi invidiam cu ardoare pe fraţii mei, care mergeau liniştiţi la gimnaziu." Ca autoarele de mai târziu, Lewald şi-a descris tinereţea ca pe o fază de nesiguranţă şi plictiseală. Critica de acest fel a făcut ca, sub presiunea mişcării feministe burgheze, posibilităţile de şcolire pentru tinerele fete să se amelioreze mai ales după 1860-1870. Mai înainte, educaţia fetelor, în ce priveşte anii lor de şcoală, se limita la vârsta de până la 14 ani. O dată cu seminariile pentru învăţătoare, au apărut după 1870 noi instituţii de învăţământ pentru fetele de origine burgheză. După 1890 s-au ţinut apoi primele cursuri care să pregătească fetele pentru examenul de bacalaureat extern. Un mare salt calitativ s-a petrecut în primul deceniu al secolului XX, când au fost primite femei ca studente în universităţi, iar perioada de învăţământ în şcolile superioare a fost croită pe măsura pregătirii pentru bacalaureat.

Posibilităţile de educaţie pentru fetele burgheze, şi o dată cu ele şi modelarea fazei lor de tinereţe, s-au modificat deci, în primele decenii ale secolului, radical. În locul educaţiei fetelor în mediul privat, au apărut procese de învăţământ instituţionalizate, care dădeau dreptul la o continuare a pregătirii, deschideau noi posibilităţi profesionale şi structurau faza tinereţii fetelor de origine burgheză într-un mod similar celui pe care l-am văzut deja în cazul tineretului masculin şi care avea să se impună şi pentru tinerii din straturile de jos ale populaţiei, însă abia în perioada postbelică.

Inventarea „tinerilor"

Nu numai cezurile care despart tinereţea ca fază a vieţii de copilărie şi vârsta adultă au primit definiţii diverse în secolul XX, ci şi conţinutul a ceea ce trebuia să definească noţiunea de tânăr. Ceea ce se aştepta de la tineri şi instituţiile create pentru ei prezintă diferenţe în funcţie de stratul social şi sex şi modificări pe parcursul secolului. Totuşi, o concepţie despre tineret deschizătoare de perspective s-a dovedit aceea care percepea tineretul ca deosebit de periclitat, dar care pornea totodată de la o importanţă deosebită a tineretului pentru viitorul societăţii. Această concepţie despre tineret s-a cristalizat atât în studii ştiinţifice despre tineret, cât şi în texte literare. Ea a influenţat prezentarea istorică a tineretului şi a format conştiinţa de sine a tinerilor. Deşi au existat fără îndoială numeroşi predecesori, discursul despre tineret a căpătat totuşi, la cumpăna dintre secole, o nouă dimensiune, întrucât

acest concept, orientat iniţial numai către tineretul masculin de origine burgheză, se extindea acum tot mai mult la tinerii din toate straturile sociale şi de ambele sexe şi era înscris totodată în noi instituţii, ca asistenţa socială pentru tineret şi ocrotirea tineretului. Corespunzător cu aceasta se constată cu predilecţie în cercetare, pentru epoca de la 1900, „inventarea tânărului" sau cel puţin „descoperirea tineretului".

Cercetarea istorică a pornit în această privinţă preponderent de la ideea că această „invenţie" avea în vizor la început mai ales tineretul masculin. Într-adevăr, se poate constata că reclamaţiile burgheze cu privire la conduita tineretului muncitoresc se referă frecvent la tinerii de gen masculin. Postura arogantă a aşa-numiţilor derbedei, care păreau să-şi asume imediat după terminarea şcolii privilegiile unui muncitor adult, erau ca un ghimpe în ochi pentru spectatorii burghezi. Astfel, Heinrich Kautz, profesor în Hamborn, scria în 1926: „Într-o fanfaronadă lejeră se plimbă ca adulţii, vorbesc mult şi tare şi grosolan, ca muncitorii adevăraţi, şi se iau la întrecere mai cu seamă în germana muncitorească industrială". În special tinerii lipsiţi de educaţie au trezit atenţia reformatorilor. În Anglia, se poate constata la începutul secolului un val de publicaţii care se ocupau de problema *boy-labor*, problema muncii necalificate a tinerilor băieţi. Când Sidney Webb, în 1910, vorbea în acest context în *Poor Law Commission*, el menţiona, ce-i drept, că şi fetele trebuiau să accepte deseori munci necalificate, dar ceea ce i-a interesat până la urmă pe reformatori a fost combaterea muncii necalificate a băieţilor (*boy-labour*). La fel ca în acest caz, şi alte domenii ale discursului contemporan despre tineret au rămas în mare măsură limitate la tineretul de gen masculin.

Şi în Germania grija principală era pregătirea profesională a băieţilor. Pentru ei s-a introdus, respectiv mai devreme decât pentru fete, învăţământul profesional obligatoriu şi s-a impus mai energic şi cu mai mult succes. Ocrotirea tineretului se interesa şi ea mai ales de băieţii tineri, percepuţi nu doar ca viitoare forţe de muncă, ci şi ca potenţiali social-democraţi. Decretul de ocrotire a tineretului din 1911 nu prevedea la început nici un suport pentru oferta de recreere pentru fete. Faptul că, după numai doi ani, el a fost extins şi asupra fetelor, s-a datorat influenţei mişcării feministe.

Dacă teza „inventării" tânărului ca figură masculină se poate justifica astfel total, trebuie totuşi să ne gândim în acelaşi timp că şi tineretul feminin trezea în mod considerabil atenţia socială. Astfel, dezbaterea dezvoltată în ultima treime a secolului al XIX-lea pe tema prostituţiei a dus la noi cerinţe de informare privitoare la viaţa sexuală a fetelor. În plus, ea s-a cristalizat în eforturi sporite pentru asistenţa socială a „fetelor decăzute". În această privinţă, azilele Magdalenelor din secolul al XIX-lea pot fi privite ca una dintre rădăcinile asistenţei sociale pentru tineret. S-ar putea chiar argumenta că măsurile de educaţie corecţională pentru băieţi, luate în 1880, recuperau doar o practică de multă vreme în uz pentru fetele şi femeile tinere.

Dar tineretul de gen feminin nu era tematizat numai cu referire la decăderea sa, ci şi în artă şi literatură. Chiar dacă multe dintre descrierile tipice ale tineretului din prag de secol – în *Törleß* al lui Musil, de exemplu, în *Unterm Rad* de Hesse şi în *Budenbrooks* de Thomas Mann – se concentrau asupra tineretului masculin, au existat totuşi şi texte care au plasat în centrul lor tinere fete. Să amintim aici *Garçonne* de Victor Margueritte, *Aus guter Familie* de Gabriele Reuter, şi *Sibilla Dolmer* de Hedwig Dohm. Nu putem spune, din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, în ce măsură se poate vorbi aici despre un interes evident crescut pentru prezentarea tineretului feminin şi despre o nouă imagine a fetei tinere. Totuşi, bazându-ne pe John Neubauer pentru reprezentarea vizuală a adolescenţei, aşa cum o putem găsi în imaginile pictorilor din gruparea *Die Brücke*, înfiinţată la Dresda în 1905, şi în ale celor de la Viena de *fin de siècle*, se poate stabili că figurile fetelor tinere serveau aici frecvent la reprezentarea incertitudinii şi căutării identităţii, legate de adolescenţă.

Şi în ce priveşte cercetarea de tineret trebuie spus faptul că a manifestat interes pentru tineretul feminin încă din epoca Primului Război Mondial. În timpul Republicii de la Weimar a crescut rapid numărul studiilor despre tineret care se ocupau în mod deschis de fete. Dar această creştere se raportează numai parţial la o creştere a interesului pentru tineretul feminin. Important a fost şi faptul că, în urma acceptării femeilor tinere la studiile universitare, numărul oamenilor de ştiinţă femei a crescut drastic. Din cauza propriilor lor interese, dar şi pentru că îndeletnicirea cu „teme feministe" era considerată potrivită cu oamenii de ştiinţă femei, multe absolvente ale învăţământului superior s-au orientat către cercetarea tineretului feminin.

Pe lângă strădaniile de profesionalizare ale tinerelor femei cu preocupări ştiinţifice, se pot descopri şi alte motive pentru interesul în ansamblu crescut pentru tineretul feminin. Aici au jucat un rol important relaţiile modificate dintre sexe. Cel mai important motiv particular pentru interesul crescut acordat fetelor tinere trebuie să fi fost scăderea puternică a ratei naşterilor începând din 1900. Dar tinerele femei nu atrăgeau atenţia doar prin modificarea planificării lor familiale; şi îmbrăcămintea, coafura, atitudinea lor schimbată în timpul liber şi libertatea mai mare pe care şi-o luau în întregul comportament au făcut ca imaginea despre feminitate şi respectabilitate să se schimbe. În Anglia se discuta aprins la începutul Primului Război Mondial despre purtarea îndrăzneaţă a tinerelor faţă de recruţi, folosindu-se expresia *khaki-fever*. Se percepea cu groază faptul că aşa ceva era în stare chiar să justifice recrutarea personalului poliţienesc feminin. În lunile de după sfârşitul războiului purtarea îndrăzneaţă a tinerelor daneze faţă de soldaţii marinei străine a făcut ca – sub pretextul unor probleme tehnice de circulaţie – cheiul din Copenhaga să fie închis, după ce ofiţerii marinei britanice şi franceze îşi anunţaseră intenţia de

a pretinde protecție polițienească pentru echipajele lor. O atitudine atât de deplasată a tinerelor nu a fost cercetată până acum în Germania. În ansamblu însă trebuie să presupunem că au existat cu mult mai multe dezbateri publice pe tema tineretului feminin decât a arătat cercetarea istorică a tineretului de până acum. În orice caz, confruntările s-au desfășurat pe terenul altei conceptualități. „Tânărul” a rămas până în anii ’50 o figură masculină.

Tineret și sexualitate

În secolul al XIX-lea tinerețea reprezenta în țările vest-europene o lungă fază a vieții, în timpul căreia comportamentul sexual era considerat nelegitim. Totuși, adulții tineri, care erau deja la vârsta nubilă, puteau să lege relații intime în cursul inițierii maritale. E drept că barbaților tineri li se recunoșteau aici libertăți mai mari decât tinerelor femei, dar și sexualitatea lor era controlată de familie și grupele lor de vârstă. Nici în stratul social muncitoresc nu se poate vorbi despre un tratament liber al sexualității. Deși aici erau valabile alte norme decât în burghezie, și fetele muncitorilor erau obligate să-și păstreze bunul renume. După cum arată studiile lui Ross și Maynes cu privire la Anglia, Franța și Germania, stratul superior al muncitorimii se delimita de cel inferior cu ajutorul unei „respectabilități” pentru care comportamentul sexual al membrilor feminini ai familiei era central. Promiscuitatea era prohibită și nu era tolerată nici de părinți, nici de vecini și semeni.

În a doua jumătate a secolului XX aceasta avea să se schimbe radical. E drept că „hippies” din anii ’50 se considerau deja drept rebeli și pe tărâm sexual, dar abia „revoluția sexuală” din anii ’60 a făcut ca și tinerii între 14 și 16 ani să devină activi sexual, în mult mai mare măsură decât înainte. Iar aceasta se referea mai ales la fetele tinere. În timp ce, o dată cu pilula, apărea pe piață un mijloc anticoncepțional care reducea la minim pericolul unei sarcini nedorite, ceea ce era important mai ales pentru fetele tinere, slăbea concomitent și importanța virginității pentru încheierea căsătoriei. Până în anii ’60 fetele legau relații sexuale frecvente numai atunci când considerau că respectivul bărbat era viitorul lor partener marital. Acum sexualitatea „premaritală” se dezvolta tot mai mult, devenind o sexualitate proprie tineretului. Vârsta primului raport sexual a coborât în medie cu doi-trei ani. Conform unei anchete efectuate în 1970 în Germania de Vest, în rândul tinerilor de 16-17 ani, la vârsta de 16 ani două cincimi din băieți și un sfert din fete avuseseră deja contact sexual. Puțin s-a schimbat de atunci în ce privește acest procent. Se dovedește relativ constantă totodată legarea sexualității de relații solide. Nu promiscuitatea caracterizează sexualitatea tinerilor de astăzi, ci principiul „monogamiei pe termen

limitat". Băieţii, ca şi fetele, trăiesc sexualitatea în mod preponderent în contextul unor relaţii durabile şi pun mare preţ pe fidelitatea sexuală.

Dacă pentru comportamentul sexual al tinerilor după revoluţiile anilor '60 se pot constata astfel, în ultima treime a secolului, continuităţi considerabile, acceptarea socială a sexualităţii tineretului a crescut clar, mai ales în ultimele decenii. Părinţii tinerilor de azi sunt mult mai pregătiţi decât generaţiile anterioare să accepte activitatea sexuală a băieţilor şi fetelor lor la vârsta adolescenţei.

În comparaţie cu aceasta, taţii şi mamele de la începutul acestui secol preferau să controleze pe de o parte sexualitatea tinerilor, dar în rest să o ignore pe cât posibil. Mai ales lipsa disponibilităţii părinţilor de a explica progeniturilor lor sexualitatea a fost criticată tot mai frecvent începând din ultima treime a secolului al XIX-lea. „O, mamă! De ce nu mi-ai spus totul!" – o făcea să exclame Wedekind pe Wendla, rămasă însărcinată fără voie la 14 ani, în piesa lui *Frühlings Erwachen* (*Trezirea primăverii*), frecvent jucată înainte de Primul Război Mondial. Pe scenă mama răspundea: „Să-i spun asta unei fetiţe de 14 ani?! Mai degrabă m-aş fi aşteptat să se stingă Soarele!"

În mediul burghez, mai ales lămurirea fetelor era o problemă. Pe de o parte, ele trebuiau să rămână cât mai mult posibil în starea de „inocenţă", pe de altă parte lămurirea nu trebuia să se petreacă „pe stradă", să vină de la cei de aceeaşi vârstă sau de la apartenenţii unui strat inferior. Dar tocmai aceasta a fost experienţa multor fete din acea epocă. De aceea, *Jurnalul unei adolescente*, publicat mai întâi anonim în 1919, a stârnit un mare interes. În el, o fetiţă descrie încercarea ei de la 11 la 14 ani de a afla cu ajutorul colegelor de clasă, al slujnicelor, cărţilor şi observării animalelor, cum stau lucrurile cu menstruaţia, relaţiile sexuale, sarcina şi naşterea. Din cauza surselor de informaţie precare, cunoştinţele ei rămân multă vreme insuficiente. Un pasaj de jurnal de la vârsta de 12 ani sună astfel:

> „Franke zice că atunci când ai cearcăne vineţii, atunci o ai, iar când ai un copil, atunci n-o mai ai până la următorul. Şi ne-a povestit şi cum faci să ai un copil, dar asta n-o mai cred, mi se pare că nu ştie nici ea prea bine.(...) Dar chestia asta despre bărbat şi femeie, n-o înţeleg. Ea spune că trebuie să se întâmple în fiecare seară, altfel nu poţi să ai nici un copil(...) Şi doare aşa de tare că abia poţi suporta. Dar trebuie să suporţi, fiindcă bărbatul te poate sili s-o faci. Cum adică să te silească, aş vrea s-o ştiu şi pe asta!"

Jurnalul, publicat de psihanalista Hermine Hug-Hellmuth, reprezenta un fals. În disputa dintre psihologia adolescenţei şi psihanaliză el trebuia să procure argumente bune pentru teoria freudiană. Interesant este totuşi că, împotriva reproşului falsităţii, adus foarte curând, i s-a acordat o mare atenţie. În mod evident – evalua Petra Stach –,

„cu toate criticile şi dubiile (...), de la distanţă preponderent era totuşi consensul în privinţa adevărului «psihologic» al contestatului jurnal".

Sarcini nedorite, prostituţie infantilă şi mai ales răspândirea maladiilor sexuale, care la rândul lor treceau drept unul dintre motivele ratei tot mai scăzute a naşterilor, erau probleme care trebuiau preîntâmpinate printr-o lămurire la timp a adolescenţilor. Prin urmare, s-au înmulţit cărţile explicative, a căror intenţie era să ofere un ajutor părinţilor pentru a-şi lămuri copiii, sau care se adresau direct celor din urmă. Scopul cărţilor explicative nu era însă acela de a netezi tineretului calea către o sexualitate plină de plăceri. Explicaţia se asocia mai degrabă cu îndemnul la abstinenţă sexuală până la căsătorie. Aceasta nu mai era acum înţeleasă doar ca o chestiune de respectabilitate individuală. După cum prezenta lucrurile Societatea Germană pentru Combaterea Maladiilor Sexuale, informarea tineretului şi abstinenţa (feminină) erau, dimpotrivă, probleme de o importanţă naţională. De aceeaşi părere era şi o „Société de prophylaxie sanitaire et morale" din Franţa. În sute de manifestări organizate pentru informarea doctoriţelor, profesoarelor şi elevelor se discutau în anii '20 probleme de anatomie şi igienă şi se atrăgea atenţia asupra pericolelor maladiilor sexuale. Despre măsurile anticoncepţionale nu era vorba niciodată, la urma urmei răspândirea informaţiilor respective era interzisă prin lege. Serviciile de consiliere sexuală se adresau, în Franţa ca şi în Germania, nu tinerilor, ci doar perechilor căsătorite.

O dată cu introducerea tampoanelor de unică folosinţă, cam pe la 1900, dar şi mai mult după Primul Război Mondial, o voce nouă se amestecă în discursul despre sexualitatea feminină. Producătorii bandajelor şi tampoanelor au început să publice tot mai multe broşuri explicative şi până la urmă şi filme cu ajutorul cărora încercau să-şi vândă pe piaţă produsele. Menstruaţia a fost privită în perioada următoare mai puţin ca o slăbiciune a corpului unei fete şi deci ca o problemă medicală, cât mai degrabă ca o situaţie de criză igienică. Discuţia explicativă dintre mamă şi fiică dobândea prin aceasta, cel puţin în mediul burghez, o nouă dimensiune. Igiena – şi aici mai ales utilizarea noilor articole sanitare – putea servi drept focalizare pentru o conversaţie despre creşterea feminină, în care curăţenia putea fi prezentată concomitent ca o problemă de sănătate, cât şi ca mijloc de distincţie socială.

Nu numai în mediul burghez, ci şi în rândul muncitorimii se dezbătea în timpul Republicii de la Weimar informarea sexuală. Deşi existau în cercetările social-democraţilor de stânga şi ale comuniştilor destule voci care încurajau atitudinea libertină faţă de sexualitate, totuşi în mişcarea muncitorească era reprezentat mai degrabă idealul abstinenţei până la căsătoria (timpurie). În rândul mişcării muncitoreşti de tineret exista teama că relaţiile intime ar absorbi prea tare atenţia tinerilor şi prin aceasta ar prejudicia viaţa de grup. Ca ideal opus se

schiţa idealul unei camaraderii neerotice între băieţi şi fete. Popasurile în natură, antrenamentul fizic, renunţarea la alcool şi nicotină, hora în locul dansului în doi – toate acestea trebuiau să împiedice orice apariţie a nevoilor sexuale. Dar concomitent cu aceasta, tinerii trebuiau să fie informaţi în cadrul activităţii de grup. Dezbaterile contemporane pe tema informării sexuale nu au rămas fără efect asupra comportamentului de perspectivă al tinerilor. Într-o anchetă în rândul tinerilor muncitori berlinezi din anul 1930, unii tineri îşi caracterizau viaţa de familie, ajungând să vorbească despre probleme ale informării sexuale. Un climat familial rău, dar şi unul bun, se putea caracteriza pornind de la această temă. Astfel, doi adolescenţi scriau:

> „Mi se pune întrebarea ce înseamnă pentru mine familia mea. N-avem nimic în comun. În ce priveşte problemele sexuale, părinţii mei nu-şi dau nici o osteneală cu mine şi nici cu fraţii mei. Şi îşi aruncă severitatea asupra mea. Nu ştiu ce-i aceea iubire, am numai sentimentul că trebuie să avem o legătură unii cu alţii. De când am devenit ucenic, viaţa e lipsită de orice bucurie."

> „Problema sexuală se poate socoti rezolvată, după posibilităţile mele de înţelegere de azi. La sfârşitul celui de-al 13-lea an al vieţii mele, tata m-a informat asupra maladiilor sexuale şi a pericolelor care îi pândesc pe tinerii din unele oraşe, cu urmările lor groaznice. Din acea zi îi sunt recunoscător tatălui meu pentru explicaţii. Mă străduiesc să urmez sfatul tatălui meu şi să nu cad pradă îmbolnăvirii prin sexualitate. Ci să mă păstrez trup şi suflet proaspăt pentru viaţa mea de mai târziu."

Informaţia dată de tată semnaliza, în percepţia tânărului citat la urmă, o atitudine rezonabilă, care recunoştea interesele sexuale ale tânărului. Dar conţinutul discuţiei lămuritoare nu viza o plăsmuire plăcută a vieţii sexuale. Cele mai multe tentative de explicare de către părinţii muncitori trebuie să fi constat în avertismente difuze în privinţa relaţiilor sexuale prea timpurii, a maladiilor sexuale şi a sarcinilor nedorite. Scopul acestor discuţii era înainte de toate acela de a-i împiedica pe tineri de la activitatea sexuală.

Nu numai amploarea şi acceptarea vieţii sexuale a tinerilor s-au modificat în cursul secolului XX. Şi trăirea sexualităţii este supusă transformării istorice şi este dependentă de reprezentările culturale valabile în fiecare epocă în parte. Despre ceea ce simţeau tinerele femei se ştie comparativ puţin, căci viaţa sexuală nu reprezenta la începutul secolului XX un obiect legitim în conversaţiile şi scrisul feminin. Totuşi, se găsesc numeroase relatări despre pasiunea cu conotaţie erotică a tinerelor fete pentru o profesoară sau o prietenă, care în mod evident nu era ceva neobişnuit la începutul secolului în mediul burghez. În secolul al XIX-lea, o morală sexuală restrictivă, care reglementa strict relaţiile heterosexuale, mergea mână în mână cu posibilitatea unor prietenii intime între femei. Este de presupus că liberalizarea în

domeniul heterosexualităţii nu a rămas fără influenţă asupra relaţiilor dintre fete. Dar în ce măsură aceste relaţii şi-au pierdut din importanţă şi intimitate a interesat până acum prea puţin cercetarea socială a sexualităţii tineretului. Studiile reprezentative despre tineret arată doar că în ultimele decenii, în Republica Federală, un cuantum, rămas constant, de aproximativ 5% din fete relatează despre prietenii erotice cu femei.

Două modificări în experienţa sexuală a tinerilor bărbaţi vor fi subliniate în cele ce urmează: dispariţia unei homosexualităţi pasagere, specific tinereşti, pe de o parte; perceperea modificată a dorinţei sexuale din partea tinerilor bărbaţi, pe de altă parte.

> „Ne aşezăm strânşi în jurul focului. Ca întotdeauna, o tăcere gravă. Emoţionaţi, privim flăcările.(...) Toţi simţim că tinereţea este fatalitate. Şi luptă. Iubire... Fiecare simte natura ei. Intim înlănţuiţi, băieţii şed aici şi privesc în jar. Ei simt înălţându-se fericirea infinită şi tragismul profund al prieteniei lor.
>
> O voce adâncă de băiat cântă moale în tăcere. Recunoaştem cântecul lui Willie Jahn pentru prietenie. Apucăm mâna prietenului, fără cuvinte. Flăcările luminează ochi adânc enigmatici, din depărtări de dor. Strălucirea eternităţii se oglindeşte în ei ca eterna căutare a fericirii. (...)
>
> Ne culcăm în jurul focului şi vorbim încet unii cu alţii. Capul prietenului se odihneşte pe pieptul meu şi ne privim în ochi."

Cu aceste cuvinte descrie în 1919 în revista *Jung-Wandervogel* un tânăr de sex bărbătesc trăirile sale în jurul focului de tabără. Scrierea, apărută cu câţiva ani mai înainte, a lui Hans Blüher despre *Die deutsche Wandervogelbewegung als erotisches Phänomen* (*Mişcarea germană a «păsărilor-călătoare» ca fenomen erotic*) declanşase o largă discuţie pe tema: în ce măsură membrii grupurilor de „păsări-călătoare" (organizaţii germane de tineret, pentru băieţi) erau legaţi unii de alţii şi de comandantul lor prin sentimente homoerotice. Înainte de aceasta, unele romane, mai ales *Die Verwirrungen des Zöglings Törleß* al lui Musil, tematizaseră relaţiile homosexuale între băieţii adolescenţi. Ce importanţă aveau de fapt relaţiile de acest fel în mişcarea de tineret sau în internate şi instituţii nu putem stabili exact privind retrospectiv. Dar scrierile respective au atins tocmai nervul epocii. În pofida atitudinilor diferite faţă de homosexualitate, în psihologia tinerilor din anii '20 s-a impus – după cum arată Ulfried Geuter – o concepţie care considera înclinaţiile homoerotice ca o componentă a evoluţiei normale a adolescenţilor de gen masculin. Însă acest lucru era valabil numai pentru tinerii burghezi care, cum spune Siegfried Bernfeld, trăiau o „pubertate extinsă", caracterizată de o lungă perioadă de instruire şi excludere a relaţiilor heterosexuale.

Ceea ce contemporanilor le apărea drept evoluţie normală a pubertăţii se demască, în retrospectiva istorică, arătându-se a fi o ciudăţenie a epocii, specifică unui anumit strat social. În prima treime a secolului,

prelungirea fazei tinereţii, deruta în privinţa rolurilor sexelor, o ostilitate sexuală generală şi o separare pe scară largă a fetelor adolescente de băieţi au dus la o cultură specifică a alianţelor tinereşti masculine. În timp ce studiile sexuale constatau şi pentru perioada postbelică o importanţă semnificativă a contactelor homoerotice, relaţiile gingaş amoroase între tinerii de acelaşi gen nu mai joacă în mod evident nici un rol pentru adolescenţii de astăzi. Numai două procente din tineretul masculin mai pretind, în anchetele care se fac, să fi avut experienţe sexuale în comunitatea cu alţi băieţi. Este evident că tinerii de astăzi se feresc de practicile care – ca onania în grup – ar putea produce impresia unor înclinaţii homosexuale. Astfel, gradul tot mai mare de acceptare socială şi transparenţă publică a homosexualităţii duce, probabil în mod paradoxal, la întărirea strategiilor de delimitare ale acelor tineri care se percep ca heterosexuali.

O componentă centrală a dezbaterilor purtate la începutul secolului XX pe tema informării sexuale şi a homosexualităţii era o imagine a sexualităţii masculine care o portretiza pe aceasta ca o dorinţă care numai cu greu poate fi ţinută în frâu. Ca reacţie la interdicţiile sexuale ale epocii, şi tinerii burghezi de gen masculin percepeau deseori propria lor sexualitate ca un „instinct" omniprezent şi covârşitor. Activităţi sexuale ca onania sau relaţiile cu prostituate lasă frecvent în urma lor şi la bărbaţi adulţi puternice sentimente de vinovăţie. Victor Klemperer nota, când avea deja peste 30 de ani, permanent conştient de vinovăţia sa, de câte ori îl chinuia „σεξουεγγε" şi trebuia să „se uşureze" prin masturbaţie. Comparativ cu aceasta, tinerilor din ziua de azi le este străin un atare comportament. Ei trăiesc mai puţin imperios aceste nevoi şi simt abstinenţa mai puţin problematic decât chiar cu douăzeci de ani în urmă.

Protestul tineretului şi conflictul generaţiilor

În percepţia contemporanilor şi a istoricilor, secolul XX poate să apară ca o epocă a protestelor tineretului şi a conflictului între generaţii. Ca mărgele pe o aţă se pot înşira – de exemplu pentru societatea (vest)germană – mişcarea de tineret burgheză de la cumpăna secolelor, acele *cliques* sălbatice ale anilor '20, tineretul *swing* al anilor '30 şi piraţii florii de colţ (*Edelweißpiraten*) din epoca naţional-socialismului şi postbelică, *hippies* anilor '50, mişcarea studenţească, *Hausbetzer*-ii şi autonomii şi, în fine, radicalii de dreapta ai anilor '90. Editorii *Istoriei tineretului* european, Giovanni Levi şi Jean-Claude Schmidt, pornesc chiar de la ideea că, dincolo de toate procesele de transformare istorică, s-ar putea vorbi despre un „caracter inevitabil conflictual al trecerii de la o vârstă la alta şi al schimbului de ştafetă dintre generaţii." Astfel, tinereţea este asociată, atât ca fenomen psihologic individual,

cât şi ca grupă socială, cu starea de criză şi protest. Dar se pot susţine cu adevărat asemenea concepţii, sau reprezintă de fapt atribuiri care nu acordă nici o atenţie experienţelor tineretului şi practicilor tinerilor şi, în schimb, reproduc temerile adulţilor articulate în situaţiile de criză socială? Chiar faptul că tineretul feminin a fost marginalizat în toate mişcările de protest şi că, de fiecare dată, numai o mică parte a generaţiei tinere a participat la proteste trezeşte dubii.

Conflictele între generaţii au fost desemnate ca o caracteristică a istoriei germane din secolele XIX şi XX. Că interesul cercetării istorice pentru *generations in conflict* – cum sună titlul unei antologii recente – nu-şi pierde din intensitate, aceasta provine din dorinţa imperioasă de a menţine conflictele generaţiilor în legătură cu teza drumului separat. Conform acesteia, familia burgheză din Imperiu se caracteriza deja printr-o evlavie faţă de autoritate, care a dus la rândul ei la conflicte cu atât mai puternice. În perioada Weimarului, conflictele dintre generaţia tânără şi cea mai vârstnică ar fi contribuit apoi – conform aceleiaşi teze – la eşecul Republicii. Generaţia tânără s-ar fi simţit atunci înşelată. Mai ales tinerii participanţi la război ar fi avut sentimentul că societatea i-a sacrificat şi de aceea nu s-ar fi identificat cu noul stat. Situaţia economică proastă i-ar fi confruntat în mod special pe apartenenţii tinerei generaţii cu şomajul, iar media de vârstă ridicată a membrilor de partid şi a slujbaşilor imperiali le-ar fi dat sentimentul că nu puteau participa nici politic. Aceşti tineri ar fi fost parcă frustraţi de posibilitatea de a deveni adulţi, ceea ce ar fi dus la tensiuni sociale interne şi ar fi constituit un motiv pentru succesul naţional-socialiştilor, care se prezentau ca deosebit de tineri, şi pentru eşecul Republicii.

Multe, din acest mod de a privi istoria Republicii de la Weimar, au un efect convingător, exceptând eclipsarea aproape completă a tineretului feminin. Rămâne să ne întrebăm însă, în stadiul prezent al cercetării, în ce măsură fenomenele observate nu puteau fi întâlnite şi în alte ţări, şi în ce privinţă se poate vorbi realmente despre „conflicte ale generaţiilor". Aici trebuie să deosebim trei nivele de argumentare. În primul rând, ne putem întreba – susţinuţi de cercetarea lui Tom Taylor – în ce măsură existau efectiv deosebiri între Germania şi celelalte state europene în planul real, de exemplu dacă ne raportăm la înclinaţia suicidă a tinerilor, care a fost interpretată ca indicator pentru conflictele dintre generaţii. După cum arată comparaţia dintre Germania şi Anglia, scandalul public provocat de sinuciderile tinerilor din Germania este derutant, întrucât el nu trebuie pus pe seama unei creşteri care depăşea rata europeană de sinucideri. Iar creşterea înclinaţiei suicide a unor elevi – de la sfârşitul secolului al XIX-lea, respectiv începutul secolului XX – nu poate fi raportată nici ea la conflictele cu părinţii.

În al doilea rând, rămâne să discutăm dacă nu cumva problemele sociale din Germania au fost etichetate, deosebit de frecvent, drept

conflicte între generaţii. Jürgen Reulecke a atras atenţia asupra faptului că raportul dintre generaţii a fost perceput în mod deosebit ca o problemă în perioada 1900, 1930 şi în anii '80. Dincolo de aceasta, s-ar putea vedea o „strategie a diversiunii, dezvoltată în cadrul unei politici de cotitură, o deviere de la problemele fundamentale socio-economice ale societăţii şi o orientare către categoriile specifice vârstei". O întrebare ar fi dacă o atare „naturalizare" a unor conflicte sociale nu are un efect negativ asupra competenţelor de rezolvare a problemelor unor societăţi.

În al treilea rând, am putea întreba în ce măsură modelul conflictului între generaţii a devenit eficient şi în planul autopercepţiei adulţilor şi tinerilor şi al perceperii lor de către ceilalţi. Pornind de la Richard Bessel, am putea cerceta, de exemplu, în ce măsură faptul că se vorbea despre o „generaţie a frontului" a contribuit, în epoca de după Primul Război Mondial, la uniformizarea amintirilor soldaţilor. Şi în cazul „mitului 1968" se poate spune, împreună cu Robert Frank, că el constituie, pentru cei care erau pe atunci tineri, un fel de amintire specifică generaţiei, care este importantă pentru conştiinţa de sine ca apartenent al generaţiei '68. Autointerpretările de acest fel, ca şi percepţia din afară, dezvoltă puterea de acţiune, atunci când se pune problema mobilizării politice.

În ansamblu, „conflictul între generaţii" nu trebuie înţeles deci ca o constantă cvasiantropologică, ci ca un model de interpretare care a câştigat putere de convingere tocmai în secolul XX şi a devenit prin aceasta, dincolo de tensiunile real existente între apartenenţii unor generaţii diferite, plin de eficienţă. Studii comparative trebuie să arate în ce măsură se pot constata diferenţe naţionale în privinţa atractivităţii acestui model de interpretare şi a efectului său.

În strânsă legătură cu ideea conflictului între generaţii este supoziţia că tinereţea ar reprezenta, şi ca psihologie individuală, o fază a vieţii caracterizată în mod deosebit de starea de criză. Când Margaret Mead a plecat în 1925 în Samoa, ea a vrut să cerceteze, urmărindu-şi propriile însemnări autobiografice, „în ce măsură dificultăţile adolescenţei – ceea ce în Germania se numeşte *Sturm und Drang* şi *Weltschmerz* – sunt dependente de punctele de vedere ale unei anumite culturi". Nu exista nici o îndoială în privinţa faptului că tinereţea reprezenta în societatea modernă o perioadă dificilă. Şi în Germania această convingere era larg răspândită, cel puţin în rândurile burgheziei. O liceană de 17 ani scria la începutul anilor '20 într-o compunere anonimă:

> „În nici o altă perioadă a vieţii mele nu mi-am închipuit de atâtea ori o viaţă fericită, ca acum. (...) Această căutare de momente fericite şi sentimentul de insatisfacţie sunt, cred eu, tipice pentru vârsta noastră. Dintr-o copilă, am devenit un om matur. Aceasta este o schimbare profundă şi simt eu însămi că sunt esenţialmente alta decât acum un an. Dar oamenii sunt orbi, ei nu văd ce întrebări cresc în mine. Remarc, ce-i

drept, că acasă cuvântul meu înseamnă ceva. Chiar dacă sunt contrazisă în prezenţa mea, simt că exercit o mare influenţă. Ceea ce mă uimeşte este că, deşi ei văd că am o poziţie fermă, în unele privinţe mă mai privesc tot ca pe un «copil». D-na H. era bolnavă şi eu am întrebat: «Ce are de fapt?» Iar mama mea, stingherită deodată, s-a eschivat cu răspunsul: «Nu ştiu.» După trei zile, la H. a sosit o fetiţă mică. Oare mama a procedat corect? E doar clar că ştiu aproximativ totul despre evoluţia omului. De ce să nu vorbim, atunci? Pentru mine, toate acestea sunt ceva sfânt şi aş putea vorbi despre asta, mai ales cu o mamă, ca şi despre toate celelalte lucruri.(...) Oare nu presimte nimeni cum freamătă totul în noi, cum se agită şi lucrează, că nopţi întregi zac trează şi aproape că înnebunesc? – Nu, oamenii, profesorii îmi par ca suprafaţa netedă a oglinzilor. Nimic nu-i poate scoate din liniştea lor. Ei cunosc viaţa la perfecţie şi privesc acum cu milă şi îngâmfare de sus în jos la «copiii» care îşi sparg capul cu nimicuri caraghioase. Dacă spun asta, nu înseamnă că toţi profesorii se încadrează în aceeaşi rubrică. Există şi excepţii şi cunosc şi eu «una». Faptul că nu eşti înţeles este groaznic şi contribuie substanţial la sentimentul meu de insatisfacţie. (...) Lupta pentru puritate, virtute, adevăr – aceasta mă face fericită. Chiar dacă uneori mi-aş dori să izgonesc doar pentru câteva zile gândurile mele scormonitoare, lupta este cea care face viaţa interesantă şi demnă."

După cum arată această compunere pe tema „Cum îmi imaginez eu o viaţă fericită", adolescenta de 17 ani avea la dispoziţie un repertoriu larg de oferte de interpretare, care se puteau raporta – toate – la starea de criză a fazei tinereţii: nelinişte interioară, un interes crescut pentru problemele sexuale în condiţiile unui refuz concomitent al informaţiei din partea adulţilor, pasiunea pentru o profesoară şi dorinţa de autorealizare. Tinereţea era în autoreprezentarea acestei adolescente un segment de viaţă plin de crize.

Discursurile contemporane despre tineret şi-au desfăşurat astfel eficienţa pe de o parte în cadrul politicii de tineret şi al instituţiilor de ocrotire a tineretului şi de asistenţă socială pentru tineret, iar pe de altă parte nu au rămas fără influenţă asupra autopercepţiei şi autoreprezentării tinerilor.

Concepţia că în cazul tinereţii este vorba despre o fază a vieţii deosebit de dificilă psihic s-a limitat în perioada interbelică la burghezie. De atunci însă, ea s-a întipărit adânc în conştiinţa tuturor. În pofida convingerilor comune ale oamenilor din ziua de azi, cercetări sociologice mai recente arată totuşi că există prea puţin temei să pornim de la supoziţia unei situaţii principiale de criză a fazei tinereţii. Marea majoritate a tinerilor domină tinereţea fără să cadă în depresiuni profunde, fără să devină dependenţi de droguri sau criminali. Ei găsesc suport social într-o reţea în care, după cum dovedesc convingător studiile mai noi, părinţii şi fraţii şi un mic număr de prieteni joacă un rol central. Multiplele provocări ale fazei tinereţii sunt abordate de cei mai mulţi dintre tineri nu concomitent, ci succesiv şi pot fi astfel

învinse fără un mare stres psihic. Mai ales în cazul fetelor se poate vorbi pentru tinereţe mai puţin despre procese de desprindere, cât despre încercarea de a transforma relaţia centrală cu mama din perspectiva fetelor. Astfel, se pune întrebarea în ce măsură, pe lângă conflictul dintre generaţii, trebuie înţeles ca un model de interpretare specific epocii, care câştigă popularitate mai ales în cursul secolului XX, statutul de criză al fazei tinereţii, care, deşi a influenţat întru totul auto-percepţia copiilor şi relaţiile dintre copii şi părinţi, face totodată să se piardă din vedere faptul că mulţi tineri se simt bine în pielea lor şi se înţeleg bine şi cu părinţii lor.

Tipul acesta de curs al vieţii tinerilor şi de relaţii „normale" între generaţii pare să se fi răspândit pe scară largă, dacă privim în urmă de-a lungul secolului XX. Dar cercetarea lui istorică s-ar putea să fie pe cât de necesară pe atât de dificilă, căci munca istoricului depinde cel mai frecvent de surse care îşi datorează apariţia unor conflicte.

Tineretul şi transformarea socială

La tot ceea ce au de spus adulţii împotriva tinerilor, s-a adăugat în ultimele decenii o nouă plângere. Tineretul de astăzi ar fi prea adaptat – susţin cei care au învăţat să se simtă relativ independenţi, chiar din primul an de naştere efectivă a lor, ca aparteneni ai generaţiei 68-iştilor. În spatele acestui reproş se află ideea că tinerii sunt în mod deosebit apţi să aducă cu ei modificări sociale, o idee pe care o împărtăşeau de pildă şi mişcarea de tineret şi propaganda naţional-socialistă. A aştepta de la tineret să producă transformări sociale – aşa cum o face de pildă discursul dezamăgit cu privire la generaţia '89 – maschează ierarhiile existente între tineri şi adulţi şi raporturile de dominaţie. Tinerii sunt dezavantajaţi. Ei nu dispun nici de capital cultural suficient, nici de capital economic, pentru a putea produce mari schimbări. Influenţa lor asupra politicii este atât de măruntă, încât nu ajunge nici măcar să determine obţinerea unor condiţii de viaţă adecvată şi a posibilităţilor de instruire pentru tineret.

Transformarea socială nu este produsă de tineret, dar ea se poate descifra deosebit de bine dacă privim tineretul. Revoluţia sexuală, de exemplu, nu a fost o invenţie a tinerilor, dar comportamentul lor sexual s-a putut modifica deosebit de repede. Nici noile profesii nu sunt create de obicei de tineri, dar cum aceştia sunt tocmai pe cale să-şi aleagă profesia, pot fi dirijaţi deosebit de repede către noile profesii. Situaţia lor de viaţă – cu alte cuvinte posibilitatea de a încheia relaţii noi de cuplu sau de a învăţa o meserie nouă – îi face pe tineri flexibili, deschişi şi mobili. Nu „instinctul pribegiei" tipic tineresc, ci dimensiunile prea reduse ale pieţii muncii de acasă le-a determinat pe calfele meşteşugăreşti din generaţiile precedente să-şi scurteze timpul de

aşteptare pornind în căutare de lucru. Şi pentru tinerii din ziua de astăzi este valabil faptul că, din pricina capitalului lor social şi economic restrâns, sunt nevoiţi să se supună deosebit de radical pretenţiilor pieţii muncii. În timp ce sărăcia reprezintă frecvent pentru studente şi studenţi doar o experienţă trecătoare, care este în plus îmblânzită de existenţa unei subculturi studenţeşti, cei care se instruiesc într-o meserie sau ucenicii într-o profesie trebuie să accepte, în domeniul serviciilor publice, dar şi în alte profesii meşteşugăreşti, condiţii de muncă proaste şi o plată minimă. Experienţa bătrâneţii, a sfârşitului inevitabil al propriei vieţi, şi a caracterului limitat al propriilor posibilităţi poate fi dureroasă pentru mulţi adulţi. Totuşi, privirea invidioasă cu care ei se uită la tineri nu trebuie să ne facă să uităm că a fi tânăr (şi frumos şi talentat) poate fi un merit în ramura modei, în cultura muzicală şi în sport, dar numai să fii tânăr nu ajunge.

Referinţe bibliografice

Benninghaus, Christina / Kohtz, Kerstin (ed.), „Sag mir, wo die Mädchen sind...". *Beiträge zur Geschlechtergeschichte der Jugend*, Weimar, 1999.

Clio. Histoire, Femmes et Sociétés, 4/1996: *Le temps des jeunes filles.*

Dowe, Dieter (ed.), *Jugendprotest und Generationenkonflikt in Europa im 20. Jahrhundert. Deutschland, England, Frankreich und Italien im Vergleich*, Bonn, 1986.

Dudek, Peter, *Jugend als Objekt der Wissenschaften. Geschichte der Jugendforschung in Deutschland und Österreich*, Opladen, 1990.

Geuter, Ulfried, *Homosexualität in der deutschen Jugendbewegung. Jungenfreundschaft und Sexualität im Diskurs von Jugendbewegung. Psychoanalyse und Jugendpsychologie am Beginn des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M., 1994.

Hendrick, Harry, *Images of Youth: Age, Class and the Male Youth Problem, 1880 to 1920*, Oxford 1990.

Journal of Family History, 17, 1992, 4: *The Evolution of Adolescence in Europe.*

Levi, Giovanni / Schmitt, Jean-Claude (ed.), *Geschichte der Jugend*, 2 vol., Frankfurt a. M., 1996.

Linton, Derek S., *„Who has the youth, has the future." The Campaign to Save Young Workers in Imperial Germany*, Cambridge, 1991.

Mitterauer, Michael, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt a. M., 1986.

Neubauer, John, *The Fin-de-Siècle Culture of Adolescence*, New Haven, 1992.

Paedagogica Historica, 29, 1993, număr special: *Farewell to Youth. The Histoy of the Transition from Youth to the Adulthood.*

Roseman, Mark (ed.), *Generations in Conflict. Youth Revolt and Generation Formation in Germany 1770-1968*, Cambridge, 1995.

Schmidt, Gunther (ed.), *Jugendsexualität. Sozialer Wandel, Gruppenunterschiede, Konfliktfelder*, Stuttgart, 1993.

Speitkamp, Winfried, *Jugend in der Neuzeit: Deutschland vom 18. bis zum. 20. Jahrhundert*, Göttingen, 1988.

Capitolul 10

PENSIONARELE ȘI PENSIONARII

Cristoph Conrad

„Persoane a căror profesie este trândăvia" – așa definea Lenin în 1916 „pătura rentierilor"*. Broșura sa *Imperialismul, cel mai înalt stadiu al capitalismului* nu este des citată când vine vorba despre problemele bătrâneții și ale pensiei. Poate pe nedrept, căci întâlnim totuși acolo o viziune pregnantă „a rentierului" ca figură socială tipică unei epoci – în orice caz a unei ordini sociale sortite pieirii, numită capitalism. Lenin citează între altele un bancher berlinez care, în 1911, scria: „Lumii îi place să-și bată joc în Germania de faptul că populația franceză ține atât de mult la statutul de pensionar, și uită că, dacă luăm în considerație starea de mijloc, situația din Germania devine tot mai asemănătoare cu cea din Franța."

Prin „rentieri", Lenin, ca și economiștii universitari dinaintea lui și teoreticienii socialiști ai secolului al XIX-lea, îi înțelegea pe cei care trăiau din dobânzile averii lor, *Kuponschneider* (tăietorii de cupon), francezii *rentiers*. Lenin biciuia (ca mulți dintre contemporanii lui) existența lor neproductivă, în cuvinte dure: „Statul rentierilor este statul capitalismului parazitar, care se irosește în trândăvie". Dar polemica sa viza în primul rând vârfurile capitalului financiar, nu atât pe mic-burghezii care luau chirii sau consumau dobânzile unor titluri de stat. Caricaturiști ca Honoré Daumier sau Wilhelm Busch au imortalizat fizionomia acestora, procurând imagini reprezentărilor noastre. Vedem aceste figuri de rentieri în fața noastră: corpolenți, somnoroși, suspicioși; cetățeni, dar fără a (mai) fi *burgeois* activi; notabilități, dar nu *citoyens* critici; nu neapărat bătrâni, dar din punct de vedere intelectual ieșiți la pensie. *Zinsleinpicker* (ciugulitor de dobândițe) îl numea Gottfried Keller pe un rentier în *Leuten von Seldwyla*, apărută

---

* În limba germană, *Rentner* – „rentier", dar și „pensionar" (n.t.).

în 1873. Despre un erou de roman al lui Wilhelm Raabe, de la sfârşitul secolului al XIX-lea, se spune că nu există nici un rentier care să trăiască din renta sa mai mic-burghez decât el (chiar dacă fără halat de casă şi papuci).

Acest tip de rentieri aparţineau unei epoci pe cale de dispariţie, chiar dacă altfel decât şi-o imaginase Lenin; ei constituiau o figură socială a lungului secol al XIX-lea şi apuneau o dată cu el. Inflaţia, în care s-au tradus costurile Primului Război Mondial, le-a retras principiul existenţei. În Germania, aceasta s-a întâmplat radical şi rapid, până în 1923-1924; în alte ţări, ca în Franţa de pildă, s-a ajuns la o eroziune lentă a rezervelor financiare. Consecinţele celui de-al Doilea Război Mondial, distrugerea averilor mobiliare, reeditarea inflaţiei şi, ca în cele două jumătăţi ale Germaniei, reforme monetare radicale au dat lovitura de graţie grupei rentierilor. În a doua jumătate a secolului XX ea a trebuit să fie reinventată. Lunga prosperitate postbelică şi moştenirea de către urmaşi a unor averi acumulate de generaţiile precedente au făcut între timp să existe din nou minorităţi sociale relevante care pot trăi din dobânzile averii lor. Dar aceste minorităţi nu mai pot crea un stil; ca tip social ele aproape că nu se remarcă. Misiţii mobiliari, consilierii pentru investiţii şi organizatorii de excursii ştiu despre cine este vorba. Dar în reprezentarea publică locul rentierului este luat între timp de cu totul alte grupe sociale.

Clienţi ai statului social

Pensionarul, ca tip social al secolului XX, este o creaţie a statului social. Fără îndoială, rădăcinile sale coboară în secolul al XIX-lea, în parte chiar mult mai adânc, dar într-o privinţă decisivă această figură socială este de tip nou: posibilitatea, pentru cei mai mulţi angajaţi, de a ajunge pensionari, creşterea rapidă a numărului celor care primesc pensie şi edificarea sistemului de asigurări sociale, mai ales în a doua jumătate a secolului, au dus la noi realităţi şi experienţe. Nu în ultimul rând, una dintre consecinţele edificării statului social este aceea că tot mai multe femei se ascund în spatele acestui concept, de la Al Doilea Război Mondial de regulă în număr mai mare decât bărbaţii. Denumirea „pensionare şi pensionari" defineşte în sens mai strict grupa polimorfă şi variabilă a celor care primesc aşa-numite rezultate de transfer (rente, pensii, ajutoare sociale) după încheierea perioadei de viaţă salariată, deci aceea a pensionarelor şi pensionarilor sociali, a beneficiarelor şi beneficiarilor de pensii de activitate, de văduve şi de invaliditate. Într-un anumit sens, definiţia se referă şi la funcţionarii publici pensionari, deşi în ţări ca Germania ei posedă un statut social-juridic special. Dar şi numeroşi oameni mai tineri primesc pensii de accidentare, de victime ale războiului, de văduve sau de orfani; cea

mai mare parte din această categorie este formată de femei. În general, acest statut este, deci, independent de vârstă şi se bazează mai mult pe asumarea unui risc al vieţii sau al condiţiilor de muncă şi pe împlinirea unui drept social juridic. Dar de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi mai ales în secolul XX, în statele sociale bătrâneţea devine tot mai mult echivalentă cu pensionarea, încât în cele ce urmează, ca şi în limbajul curent, este vorba despre pensionari ca doamne şi domni în vârstă. Este însoţită de o anumită indiferenţă această descriere socială a unei înstrăinări: o dată cu trecerea la pensie sau cu atingerea unei limite de vârstă, se atinge statutul social ultim din punct de vedere temporal, pe care societatea noastră îl pune la dispoziţia muncitorilor, slujbaşilor şi funcţionarilor.

Delimitările clare de acest tip nu pătrunseseră încă în conştiinţa generală la începutul secolului XX. Dificultăţile pe care le aveau statisticienii Imperiului German în a separa grupa pensionarilor de ceilalţi „independenţi fără profesie" ne fac să presupunem interferenţele şi amestecurile curente. Căci în această grupă a pensionarilor se găseau la un loc studenţii care nu trăiau în familiile lor, locatari ai caselor de nebuni sau ai azilurilor de bătrâni, alături de persoane care trăiau din ajutoare sau din propriul lor venit. Chiar şi în Anglia, care adoptase încă din 1891 categoria *retired* în recensământul populaţiei, această grupă era constituită atât din oameni care renunţaseră la meserie, cât şi din cei care fuseseră întreaga viaţă incapabili de muncă din motive fie intelectuale, fie fizice. Abia pentru recensământul german al populaţiei din 1933 au fost publicate tabele care despărţeau pensionarii sociali de pensionarii din serviciile publice, de rentierii tradiţionali, de pensionarii cu pensii foarte mici susţinuţi de birourile sociale şi de cei care trăiau doar din ajutorul social. Delimitarea mai clară a celor fără ocupaţie a fost determinată cu siguranţă de faptul că grupa „independenţilor fără profesie" crescuse dramatic între recensământul din 1925 şi cel din 1933. Sub 60 şi peste 60 de ani intrau în 1907 în această categorie circa 37% din bărbaţi şi 33% din femei, în 1925 erau 38 şi respectiv 37%. Până în 1933 procentul celor fără profesie a crescut exploziv până la 54% la bărbaţi şi 46% la femei; în cifre absolute, peste 3,5 milioane de oameni. În 1933 s-a văzut apoi că, în cadrul acestei grupe de ansamblu a autonomilor de peste 60 de ani fără meserii, aproape două treimi primeau pensii sociale. Apoi urmau slujbaşii publici pensionaţi, aproape în exclusivitate bărbaţi (16% din bărbaţii de peste 60 de ani). Marea criză economică din 1929 crease o breşă considerabilă în posibilităţile de activare a unor oameni mai în vârstă. Ca urmare, grupa primitorilor de pensii sociale a devenit mai vizibilă în societate.

Pensia socială este strâns legată de extinderea şi crizele statului social. În jurul lui 1910, în multe locuri din Europa au existat dispute intense pe tema asigurărilor de pensie sau a legii pensiilor. În 1908, Anglia

promulgase o lege a pensiei de vârstă, care achita pensii individuale finanţate din impozite şi nu din contribuţii. Dintr-o dată, peste o jumătate de milion de britanici care împliniseră vârsta de 70 de ani (46% din grupa lor de vârstă) au devenit pensionari ai statului. Această politică îi avea în vedere în egală măsură pe bărbaţi şi pe femei. Introducerea pensiilor britanice de vârstă a fost precedată de o campanie intensă de reforme sociale şi de mişcările muncitorilor. Aceştia au format un comitet de acţiune pentru pensiile de vârstă şi au transformat astfel bătrâneţea şi sărăcia într-un obiect al politicii naţionale. În 1910, Franţa a introdus însă o lege a asigurărilor care era deschisă nu numai pentru angajaţi, ci şi pentru micii independenţi, mai ales agricultori. Organizaţiile muncitoreşti socialiste au criticat vehement pragul de vârstă ridicat. La 65 de ani, credeau ei, nu mai existau decât „pensii pentru morţi" (*retraites pour les morts*). Atitudinea defensivă atât a patronilor cât şi a celei mai mari părţi a mişcării muncitoreşti a făcut ca legea să fie în mare măsură un succes. În 1911, au fost promulgate şi în Imperiul German legi sociale importante. Regulamentul asigurărilor imperiale concentra legile sociale din epoca Bismarck şi suplimentele lor şi completa asigurarea de pensie cu pensiile pentru văduve. În acelaşi an, Parlamentul Reichului, întrunind voturile tuturor partidelor, a dat legea asigurărilor funcţionarilor imperiali, care avea să ofere purtătorilor gulerelor albe o pensie de vârstă separată instituţional şi financiar de pensia muncitorească. La fel ca în Anglia, şi aici legea a fost precedată de o campanie publică intensă; şi aici asociaţiile funcţionăreşti cu conştiinţă de rang făcuseră corp comun pentru o politică de lobby. Pensia devenise astfel un bun politic al luptei publice, chiar dacă pensionarii propriu-zişi aveau puţin de spus în această privinţă. Din cauza timpului de aşteptare pe care îl prevedea asigurarea funcţionarilor, abia în 1923 primii funcţionari au ajuns să se bucure de aceste pensii speciale.

Cu siguranţă, acest moment nu fusese ales întâmplător. În plină hiperinflaţie pensiile nu preţuiau mai mult decât un permis care să justifice ajutoare suplimentare de la stat sau să servească pentru asigurările sociale. Inflaţia i-a lovit cel mai dur pe cei care trăiau din venituri formate din lichidităţi financiare fixe. Rentierul tradiţional i-a căzut victimă la fel ca pensionarul social modern. Dar vicisitudinile inflaţiei au determinat un fenomen mai degrabă ciudat în secolul XX: ele au dus la mobilizări masive şi la mişcări organizate de protest ale pensionarilor. În Franţa protestau mărunţii slujbaşi publici şi cadrele militare scoase la pensie, care se considerau, ca şi muncitorii, *retraités*. Ei au fondat asociaţii şi ziare şi s-au unit pe plan naţional, pentru a-şi reprezenta interesele în faţa Guvernului şi Parlamentului. În Germania atât mişcarea de protest cât şi reacţia statală a fost scindată. Pe de o parte se agitau aşa-numiţii mici rentieri, victime ale inflaţiei din mica burghezie; pe de altă parte îşi reprezentau propriile interese

pensionarii sociali, ca „invalizi de muncă". Remarcabil este că grupe de populaţie dificil de politizat în alte împrejurări au utilizat masiv în această perioadă spaţiul de acţiune oferit de tânăra Republică. Din Wernigerode, pensionarul W. Unverzagt purta din 1920 campania lui împotriva deprecierii mărfurilor cu organul federativ *Der Rentner*. Strădaniile populaţiei, care se mulţumea de fapt cu foarte puţin şi era obişnuită cu economia şi care îşi pierduse, prin inflaţie, baza materială a vieţii, pretindeau de la stat o compensare a nedreptăţii. Apelurile la dreptate şi la valorile epocii antebelice aveau un efect defensiv. Dezamăgirea amară pe care le-o provocase statul de la Weimar a pregătit terenul pentru o orientare progresivă radicală de dreapta, din anii '30. *Die Neger menschlicher wie Deutsche* (*Negrii mai omenoşi decât germanii*) se intitula în 1921 un articol în *Rentner*. El descria cu amărăciune cum impozitul de 10% pe dividende mai mult îi ruina pe proprietarii unor mici averi, şi chema la fapte: „Populaţiile de culoare, care îşi ucid bătrânii atunci când devin o povară pentru neam şi nu îi lasă să moară încet de foame, ne-ar întrece în omenie." Protestele aveau un efect mai mare când erau concentrate local şi porneau de la o grupă socială definită: muncitorii industriali de la Krupp îşi pierduseră din cauza inflaţiei generoasa lor pensie de muncă. Când casa a trebuit în cele din urmă să se închidă din imposibilitate de plată, mii de pensionari din Essen au ieşit pe străzi. Presiunea asupra firmei şi, indirect, asupra guvernului a fost atât de puternică, încât statul prusac a ajutat prin subvenţii întreprinderea să-şi asume în continuare plata pensiilor. Chiar atunci când Krupp, în conjunctura înarmărilor din regimul naţional-socialist, câştiga din nou foarte bine, aceste subvenţii statale au continuat, spre marea uimire a funcţionarilor publici.

O nouă schimbare de decor: perioada postbelică, deceniile dintre 1950 şi 1975, este numită retrospectiv încă de pe acum „vârsta de aur a pensiilor" (André Babeau). La începutul anilor '50, în Germania nu se simţea încă prea mult din aceasta. A adus o schimbare aici abia reforma pensiilor lui Konrad Adenauer, din 1957, care a dus imediat la creşteri substanţiale şi a corelat pe termen lung veniturile pensionarilor cu creşterea salariilor funcţionarilor şi ale muncitorilor. Spre deosebire de perioada interbelică, purtătorii intereselor pensionarilor şedeau acum în Parlament, căci partidele îşi disputau favorurile persoanelor în vârstă. Interesul public pentru această reformă a fost enorm; s-a putut înregistra satisfacţia „opiniei publice" după succesul ei. Cercetătorii opiniei publice din Allensbach vedeau în faţa lor „istoria apariţiei unei stări noi", la ancheta întreprinsă cu un an mai târziu în rândul „pensionarilor de vârsta a treia de după 1957". O dată cu ameliorarea situaţiei materiale, ei vedeau şi atingerea unei poziţii sociale mai bune. „Dintr-un cerc de persoane care trăiau în sărăcie, a căror simplă existenţă însemna pentru familiile lor un apel permanent la generozitate şi de aceea trebuia să le apară, din punct de vedere

psihologic, incomodă cu cât dura mai mult, ei au devenit acum oameni a căror situaţie economică s-a consolidat în mare măsură." De la această „nouă stare socială" până la apariţia seniorilor postindustriali au mai trecut încă două-trei decenii. De modificarea existenţei pensionarilor răspunzătoare sunt mai cu seamă îmbunătăţirea situaţiei lor financiare şi a prestigiului lor social, ca şi dezvoltarea culturii de divertisment, ambele mergând în pas cu dezvoltarea statutului social abia în anii '60 şi '70. Factori demografici, economici şi „constructivi" duc la crearea „noilor" şi „tinerilor" bătrâni.

Trei domenii ale transformării social-structurale

Variabilitatea conceptelor şi prezenţa publică a pensionarilor îndică faptul că această grupă socială nu se constituie singură, ci este formată din afară, de alte forţe sociale. Pentru a merge pe urmele construirii acestui statut în societatea modernă, trebuie de aceea să mai adăugăm încă ceva esenţial. În societatea industrială, biografiile sunt marcate de un mănunchi de factori cu efect larg, care acţionează profund în structura socială: piaţa muncii, statul social, dezvoltarea populaţiei, tendinţa socială orientată spre serviciile publice şi divertisment. Pentru a înţelege mai bine aceste forţe, ele trebuie privite în cele ce urmează din perspectiva unei întrebări fundamentale: în ce fel modelează şi încadrează societăţile moderne existenţa pensionarelor şi a pensionarilor? Trei linii tematice vor fi evidenţiate aici, fiind descrise mai întâi ca modificări social-structurale, apoi observate din perspectiva unor modele culturale şi a unor interpretări subiective. Aceste trei laitmotive:

- redistribuirea şi modificarea semnificaţiei vârstelor vieţii
- construcţia social-politică a bătrâneţii ca vârstă a pensiei şi
- formele şi consecinţele alternanţei generaţiilor

au contribuit în toate societăţile occidentale la crearea existenţei pensionarilor şi la modelarea ei.

Vârstele vieţii

Redistribuirea perioadelor din cursul unei vieţi oferă un prim cadru pentru înţelegerea modului în care factorii demografici şi social-politici colaborează la extinderea fazei moderne a bătrâneţii. Dacă observăm biografia unor adulţi de la sfârşitul secolului al XIX-lea până astăzi, ni se deschid înainte lamele unei foarfeci: pe o lamă, speranţa mai lungă de viaţă la o vârstă înaintată, care mai ales pentru femei era simţitor crescută; pe cealaltă lamă, generalizarea accesului la situaţia de pensionar, iar aceasta chiar în condiţiile unei medii de vârstă a

pensiei în scădere. În trecutul cel mai recent, o dată cu speranța tot mai mare de viață la grupele de vârstă foarte înaintată și cu extinderea în avalanșă a pensionării timpurii, foarfeca s-a deschis vădit tot mai mult.

După cum a arătat cercetarea istorico-demografică, în cadrul ciclului familial se impun tendințe analoge de extindere a fazelor târzii. Aici foarfeca se deschidea între perspectiva de viață a mamelor și taților pe de o parte și tendința de scădere a vârstei la nașterea ultimului copil pe de altă parte, prin care faza de „cuib gol" (deci a familiei după mutarea copiilor din casa părintească) devenea o normă și dura tot mai mult. Din pricina diferenței de vârstă dintre parteneri, rămasă relativ stabilă în secolul XX, și a longevității tot mai mari a femilor, se întâmpla ca tot mai multe femei să rămână la sfârșitul vieții văduve, iar aceasta pentru perioade tot mai lungi. Ponderea crescândă a fazei bătrâneții constituie partea leului în redistribuirea bugetului vârstelor vieții. Împreună cu prelungirea perioadelor de pregătire profesională, cu reducerea timpului de lucru săptămânal și anual, extinderea temporală și răspândirea socială a stării de pensionar a contribuit considerabil la pierderea importanței cantitative în biografie a perioadei active retribuite. Inventarea tineretului, apariția timpului liber și perspectivele unei bătrâneți eliberate de muncă sunt astfel elemente independente ale unui proces care ia proporții. Acest nou regim al timpului, care, pentru marea masă dependentă de o activitate retribuită, s-a impus abia din anii '50 și numai în țările puternic industrializate, este fără îndoială o cucerire centrală a statului social. Ca și celelalte realizări ale sale, și acest timp liber a fost dobândit printr-o bună gospodărire, cu creșteri ale productivității, și a fost utilizat pentru forme modificate de viață familială și de educație, pentru timpul liber și consum.

Apariția perioadei de repaus (ieșirea la pensie)

Instalat în acest nou regim al timpului se află un element care își făcea drum chiar dinainte de 1900: ieșirea la pensie, apariția perioadei de repaus ca instituție socială. Etapele afirmării ei sunt similare în țările vest-europene, chiar dacă forțele politice și sociale care formau statele sociale naționale au parcurs drumuri absolut proprii. Atunci când statul prusac, cu pensia pentru soldați și funcționari, sau Imperiul, cu asigurarea socială instituită de Bismarck, au acordat atenție acestui domeniu, s-a încercat mai întâi asigurarea unor garanții minime pentru cazul când acele persoane ajungeau în situația de a nu mai putea câștiga. Abia treptat, iar la început numai pentru grupe profesionale privilegiate, veniturile bătrânilor au devenit suficiente pentru a se putea gândi la vârsta de pensie ca la un stadiu asigurat financiar. Trecerea „de la moșneag la pensionar" (Conrad) s-a desfășurat simultan pe mai multe planuri; atât angajatori privați, cât și publici au avut

un rol director în aceasta. Răspândirea asigurării de stat pentru pensia de vârstă nu restrângea nicidecum pensia suplimentară pe domenii de activitate sau asigurarea individuală pe viaţă, ba mai mult, toate aceste forme de asigurare pentru bătrâneţe au cunoscut o creştere paralelă rapidă, începând de la sfârşitul secolului al XIX-lea. În lunga perioadă de tranziţie către un repaus asigurat la bătrâneţe pentru majoritatea celor care prestau activităţi retribuite, perioadă marcată în Germania de inflaţia de după Primul Război Mondial, de marea criză din anii '30 şi de sărăcia consecutivă celui de-al Doilea Război Mondial, economia familială a jucat un rol decisiv. Fără ajutorul privat, fără epuizarea tuturor economiilor, fără precare câştiguri suplimentare şi fără întregirea pensiilor cu ajutoarele pentru săraci şi ajutoarele sociale, supravieţuirea pensionarilor, de exemplu în Republica de la Weimar, ar fi fost inimaginabilă. Pensiile erau în cele mai multe cazuri prea mici pentru a asigura supravieţuirea unui individ sau chiar a unui cuplu. Rolul reţelei familiale în viaţa pensionarilor a fost deseori subestimat; un adevărat mit al izolării la bătrâneţe a fost răspândit publicistic. Din anchetele sociale din perioada interbelică şi mai ales din cercetările sociologice ale vieţii de familie din anii '50 şi '60 rezultă totuşi în mod clar exact inversul acestei situaţii. Nu înseamnă că oamenii mai în vârstă ar fi locuit frecvent în casele copiilor lor, aceasta ar fi contrazis modelul familial dominant într-o mare parte a Europei. Dar copiii şi nepoţii lor locuiau de cele mai multe ori nu departe de ei, păstrau contactul cu ei şi îi ajutau la nevoie; şi invers, generaţia mai în vârstă se putea face utilă prin diverse moduri de susţinere a tinerilor (de exemplu: supravegherea copiilor).

Mari cercetări contemporane cu privire la situaţia pensionarilor sociali din 1929 sau 1955 arată strategiile de supravieţuire ale celor în cauză. Viaţa lor era marcată de o economie mixtă: pensia şi asigurările sociale, resursele procurate de piaţă şi cele familiale trebuiau combinate şi echilibrate. O activitate retribuită şi după 65 de ani, subînchirierea, mici forme de autonomie, venituri sociale caritative sau comunale, pensii suplimentare profesionale sau sindicale, ajutoare de la copiii salariaţi din aceeaşi casă sau din vecinătate – multe asemenea resurse trebuiau coroborate pentru a asigura supravieţuirea. Pentru aceste situaţii mixte, sociologii americani au încetăţenit expresia pertinentă *income packaging*. Acestor pachete individuale le corespunde în plan social amestecul public – privat (*public-private mix)* caracteristic tipurilor de asigurare, alăturarea mai multor „stâlpi de susţinere" a pensiei de bătrâneţe. Generalizând, se poate constata că nu ne putem imagina faza de apariţie şi consolidare a statului social modern fără întregirea transferului statal cu surse de venit personale şi familiale.

Abia reforma pensiilor din 1957 a lui Adenauer, care stabilea contractul, tot mai contestat astăzi, al generaţiilor în asigurarea de bătrâneţe, şi reforma din 1972 au pregătit condiţiile financiare preliminare

pentru faza de repaus fără muncă de la bătrâneţe. Împreună cu alte sisteme de asigurări, asigurarea socială, permanent consolidată, a creat şi baza pentru bunăstarea progresivă a pensionarilor. Siguranţa socială în faza de încetare a activităţii, din ultima treime a vieţii, a devenit după 1945 una dintre problemele principale ale statului social modern. În politica socială engleză s-a lansat în 1946 lozinca *From old age to retirement*, pentru a delimita obiectivul pensiei îndestulătoare de precara asigurare de bătrâneţe de până atunci. În sursele de venituri ale oamenilor vârstnici, rentele şi pensiile constituie la sfârşitul secolului XX partea leului. S-ar putea spune că statul a preluat aici funcţii de asigurare care se bazau odinioară pe privatizare şi proprietate. Însă el nu a suplinit pur şi simplu ceva ce familiile ar fi împlinit odinioară ele însele, ci, din împletirea sferei private cu cea publică, a rezultat ceva nou: o fază de viaţă autonomă, pe care o trăiesc (aproape) toţi, care începe de multe ori înainte de 60 sau 65 de ani şi durează, nu rareori, 20 sau chiar mai mulţi ani.

Chiar şi numai cifrele sunt impresionante: în 1930, aproximativ jumătate din toate femeile şi toţi bărbaţii peste 65 de ani primeau în Germania o rentă sau pensie statală; în 1989, aproximativ 86% în Germania de Vest şi aproape 100 % în Germania de Est. În statele industriale occidentale impozitul pe venit pentru vârsta de pensie, aisgurarea de invaliditate şi bătrâneţe a devenit cel mai mare articol individual al bugetului social. În Republica Federală din anii '80, volumul plăţilor tuturor pensiilor legale se apropia treptat de cel al bugetului federal.

Dacă repausul este elementul central al fazei de viaţă nou create, bătrâneţea, atunci femeile nu numai că au de fapt foarte puţin parte de el, ci chiar păşesc pe alt drum în bătrâneţea modernă. Drumul lor fusese mai puternic marcat de deplasările din cadrul ciclului familial şi a fost prea puţin acompaniat de sistemele social-politice. Tradiţional, femeile au rămas mai puternic dependente decât bărbaţii de ajutoarele pentru săraci sau de ajutoarele sociale. Numai dacă aveau continuitate în activitatea retribuită ele beneficiau, cu drepturi egale, de o pensie socială. Dar dacă urmau biografii tipice, în care erau silite să abandoneze sau să întrerupă activitatea salariată pentru cea familială sau domestică, şi în care contribuţiile suplimentare pe care le aduceau la bugetul familiei proveneau de cele mai multe ori din zona muncii la negru, fără asigurări, atunci conceptul de repaus şi pensionare nu avea nici un sens în cazul lor. Cât de mult era concepută asigurarea socială din perspectiva câmpului muncii se mai vede încă în Regulamentul Imperial de Asigurări din 1911, care recunoştea o pensie pentru văduvele muncitorilor numai în cazul unei incapacităţi simultane de câştig. „Riscurile" tipice ale femeilor în vârstă, văduvia şi sărăcia, erau în mod tradiţional domeniile existenţei sărace. Până în prezent a rămas

în vigoare suprapunerea peste separaţia instituţională dintre politica pentru muncitori şi politica pentru săraci a unui tipar de discriminare pe sexe.

Politica socială din RDG a încercat să contracareze acest fapt. Introducerea unei asigurări unitare şi pierderea rapidă a sensului ajutorului social au fost schimbări de macaz, despre care se putea presupune că vor combate tratamentul asimetric al femeilor şi bărbaţilor. Dar şi aici pensia socială rămânea fundamental corelată cu poziţia din viaţa activă. În ultimele două decenii de existenţă a RDG, inegalitatea socială şi specifică sexului a cuantumului pensiilor a crescut chiar din nou, căci femeile primeau de cele mai multe ori pensii minime şi nu ajungeau să beneficieze de adaosul benevol la pensie al celor care câştigau mai bine. Erau de asemenea mai puţin active în instituţiile de stat, respectiv apropiate partidului, şi nu profitau astfel de sistemul lor ajustat de pensii speciale.

Raporturile între generaţii

Modificările structurale în forma cursului unei vieţi, pe care le-am observat până acum, acţionează în cea mai mare parte din afară asupra destinului oamenilor. Regimul timpului în funcţie de vârstele vieţii şi repartiţia muncii şi a timpului liber în viaţă, împreună cu instituţiile social-politice cărora le datorează efectul, constituie într-o oarecare măsură condiţiile de mediu pentru experienţa colectivă a bătrâneţii. Dar bătrâneţea şi existenţa de pensionar sunt mai mult decât un înveliş instituţional pe care să ni-l putem imagina fără femei şi bărbaţi concret bătrâni, fără biografiile lor de până acum şi fără experienţele lor de viaţă. A treia dimensiune a studiului se referă de aceea la generaţiile în transformare sau – aşa cum spun mai exact sociologii – la cohortele care ating în secolul XX vârsta pensiei. În destinul fiecărei vieţi, bătrânii acumulează într-un fel victoria; lucrul acesta îi este clar fiecărui platnic de asigurare pentru pensie, atunci când el sau ea ţine în mână expresia computerizată a contribuţiilor detaliate de-a lungul unei vieţi de muncă: primul angajament, faze de şomaj şi de serviciu militar, fiecare întrerupere din cauza creşterii copiilor, creşterea şi scăderea salariilor sunt minuţios consemnate.

Paradoxul istoric al acestor oameni în vârstă, destinul lor ca supravieţuitori se arată abia acum în întreaga lui enormitate. În anii ’60 şi ’70 de exemplu, majoritatea pensionarelor şi pensionarilor de atunci îşi mai trăiseră copilăria în Imperiu, tinereţea şi începutul vârstei adulte în Primul Război Mondial şi Republica de la Weimar; „cei mai buni ani” ai lor au căzut în timpul dominaţiei naţional-socialiste şi în Al Doilea Război Mondial. Ca supravieţuitori şi întorşi din război, ei au reconstruit Republica Federală sau RDG. Ieşirea lor la pensie a început în epoca prosperităţii economice şi a neliniştii sociale. Mersul

ameţitor şi accidentat al istoriei germane din secolul XX, cu revoluţiile ei sociale şi cotiturile ei politice bruşte, a marcat cursul vieţii oamenilor şi succesiunea generaţiilor cu siguranţă mai puternic decât s-a întâmplat aceasta în celelalte ţări europene. Acolo oamenii vârstnici puteau, la o privire retrospectivă, să constate o mai mare continuitate în viaţa de zi cu zi, în pofida celor două războaie mondiale. Dar abia consolidarea statului social a fost, totuşi, pretutindeni ceea ce a extins şi transformat viaţa de pensionar.

Cât de mult se deosebeau pensionarii din trecutul mai recent de generaţiile părinţilor lor ne lămureşte un studiu din Franţa. Un eşantion reprezentativ de muncitori şi funcţionari parizieni „ieşiţi la pensie" în 1972 şi născuţi în jurul anului 1908 au fost întrebaţi dacă taţii lor – respectiv socrii lor – au avut şi ei parte de „pensie". La o bună jumătate dintre ei (51%) tatăl nu atinsese vârsta de 60 de ani (sau era necunoscut); 22% din generaţia părinţilor munciseră până la moarte şi numai 27% avuseseră parte de pensie, însă de cele mai multe ori de o pensie foarte mică şi doar pentru puţini ani. Desigur, şi aici trebuie să atragem atenţia asupra specificului naţional, care nu ne permite generalizarea acestor cifre. Generaţia părinţilor fusese expusă mai cu seamă pericolului Primului Război Mondial; Franţa a dezvoltat abia târziu un sistem de asigurări eficient; de altfel, în această ţară activau în agricultură, meşteşuguri şi micul negoţ oameni mai mulţi, care nu se puteau gândi la o ieşire la pensie, ca angajaţii din industrie şi administraţie. Dar coeziunea sporită în statul social a creat diferenţe între generaţiile succesive, care depăşesc cu mult specificităţile naţionale.

Dar să mai zăbovim o clipă la pensionarii parizieni. Cercetările gerontologului Françoise Cribier şi ale echipei sale ne permit să facem comparaţia şi cu o „cohortă" mai târzie de pensionari francezi. Dacă îi punem faţă în faţă cu pensionarii din 1972 pe muncitorii şi micii funcţionari ieşiţi la pensie în 1984, care se născuseră în medie în 1921-1922, schimbarea socială rapidă din aceşti ani devine dintr-o dată clară. Veniturile, condiţiile de locuit şi cuantumul pensiei s-au îmbunătăţit simţitor în comparaţie cu generaţiile de pensionari din urmă cu numai 12 ani. Se vede şi tendinţa, menţionată deja, de pensionare mai timpurie. Relaţiile de familie reflectă aceste ameliorări materiale. Cohorta mai bătrână trebuia să-şi ajute încă, regulat, propriii părinţi la bătrâneţe cu bani sau primindu-i în propria gospodărie. Şi pensionarii mai recenţi trebuiau să-şi susţină, în perioada lor activă, părinţii, dar cuantumul acestui ajutor scăzuse. Dimpotrivă, pensionarii din 1972 primeau frecvent ajutoare materiale de la copiii lor, „de la televizorul color până la friptura de duminică", după cum îi povesteau cercetătoarei. Pensionarii din 1984 fac parte însă din câştigătorii expansiunii statului social din perioada postbelică, pensiile lor mai confortabile şi siguranţa asigurării de sănătate le permit să-i ajute ei pe

tineri atunci când îşi întemeiază o familie, îşi cumpără o locuinţă sau sunt victimele şomajului ori ale altor crize.

La un moment dat, diversele generaţii de pensionari trăiesc concomitent într-un oraş, într-o ţară. Vârsta fiecăruia dintre ei atinge în această perioadă de la peste 55 de ani până la peste 90 de ani. Tot mai frecvent, familiile prezintă concomitent două generaţii de pensionari. Îngrijirea rudelor decrepite este de exemplu un domeniu important al muncii private, pe care şi-o asumă mai ales partenerii şi respectiv fiicele celor în cauză, ele însele ieşite la pensie. Dar faptul că sunt cu toţii „pensionari" spune prea puţin despre identitatea lor. Felul în care se autodefinesc oamenii dincolo de viaţa lor activă depinde foarte tare de statutul lor social precedent. Formulele prescurtate *i.R.* (*im Ruhestand* «ieşit la pensie») şi *a.D.* (*außer Dienst* «în afara serviciului, la pensie, pensionar») trimit retrospectiv la profesie şi mai permit încă o participare la prestigiul acesteia; dar utilizarea lor este totuşi în scădere. Denumirea „seniori", care fusese inventată odinioară de tinerii profesionişti (din terapeutică şi din industria de divertisment) pentru vârstnici, pare să circule şi ca autocalificare. Larg răspânditul permis de cale ferată pentru „seniori" a contribuit la aceasta; dar raportul celui astfel calificat cu acest nume rămâne ironic şi distanţat. Cu expresia „vârsta a treia", întâlnită în multe limbi europene, se pare că se vorbeşte numai despre alţii şi numai în sens colectiv.

Că pensionarii nu au constituit o identitate comună decurge şi din faptul că grupul lor social este eterogen interior şi numai formal constituit exterior. Sociologul Rainer Lepsius i-a calificat ca o „clasă întreţinută", opunându-i prin aceasta claselor retribuite şi active din societatea muncii. El subliniază că ceea ce îi uneşte pe pensionari se află în statutul lor social-politic: dependenţa de plăţi, de cele mai multe ori statale, făcute prin transfer; în multe privinţe ei sunt clienţii statului social. Dar să rafinăm şi mai mult problema identităţii: „pensionarul" există tot atât de puţin ca şi „omul" secolului XX. Ceea ce putem observa în cursul istoriei sunt bărbaţi şi femei, care sunt mulţi – muncitori sau altceva, taţi şi mame, protestanţi, catolici sau şvabi, frizoni sau alţii, sănătoşi sau bolnavi – şi care se aseamănă într-un singur punct: într-un anumit moment al vieţii lor au devenit pensionari. Dar în afară de aceasta îi leagă prea puţin. Chiar cei care au date de naştere asemănătoare, acelaşi sex, o pregătire profesională similară şi sunt uniţi de faptul că au supravieţuit până la o vârstă înaintată se deosebesc într-o măsură surprinzătoare unii de alţii. Cercetătorii vârstei a treia, care însoţesc creşterea stării sociale a pensionarilor şi creşterea vârstei în secolul XX cu observaţiile şi comentariile lor, au scos în evidenţă în ultimii ani tot mai puternic această diferenţiere, prelucrând-o. Rămâne discutabil dacă sub „multiplele identităţi", pe care istoricii trebuie să le ia în consideraţie şi în cazul fiecăreia dintre celelalte

grupe sociale, s-a format şi o identitate predominantă de „pensionar”, care să marcheze şi perspectiva interioară.

Trei zone ale transformării culturale

Cele trei procese de transformare socială schiţate au atins deseori poziţia oamenilor în vârstă. Revoluţia ascunsă din raportul demografic, transformările revoluţionare din universul activităţii retribuite şi noua fază de viaţă pe care a creat-o politica socială (nu numai statală) pot fi calificate drept cele mai importante forţe motrice ale acestor evoluţii. Dar pentru a deveni eficientă în modelarea vieţii şi în experienţa oamenilor în vârstă, această transformare socială subterană trebuia să coincidă cu imaginile culturale ale epocii. Abia în lumina normelor şi interpretărilor contemporaneităţii, noua vârstă a vieţii, „vârsta pensiei”, şi-a dobândit semnificaţia în viaţa oamenilor.

Tihna silită

O carte catolică de reculegere spirituală din 1911 caracterizează vârsta pensiei „seară liberă a vieţii” şi cheamă la retragerea din „vârtejul grijilor şi afacerilor lumeşti” şi reculegerea spirituală. Retragerea – *retraite* – din toate dorinţele şi răsplăţile din lumea de aici este una dintre rădăcinile premoderne ale ideii de ieşire la pensie, de stare de repaus. Imaginea „serii libere” face însă legătura cu organizarea zilei de lucru a funcţionarului, a slujbaşului sau a lucrătorului independent. Primul laitmotiv al transformării culturale îl reprezintă aşadar reprezentările şi speranţele unei biografii normale, care se schimbă încet-încet. Referitor la vârsta pensiei, ele s-au dezvoltat mai întâi nu în industrie şi meşteşuguri, ci în armată şi birocraţie. Acolo a apărut o strânsă relaţie între primirea pensiei sau a rentei şi o lungă perioadă precedentă de serviciu, o carieră regulată şi un fel de privilegiere faţă de alte grupe de angajaţi. Istorici ca William Graebner au interpretat de aceea introducerea mai târzie a pensiei şi a perioadei de repaus în marea industrie şi ca pe un mijloc de raţionalizare a exploatării de personal. Decisivă a fost la început promiterea de către patroni a unei pensii viajere, care făcea reglementările de acest fel atractive pentru soldaţi şi funcţionarii vamali, pentru mineri şi ceferişti. Sentimentul că pensia constituie o răsplată pentru munca şi fidelitatea sa de o viaţă face plauzibilă şi situaţia, aparent paradoxală, ca în mijlocul unei societăţi active, lipsa de activitate să fie delimitată şi alimentată cu grijă.

Simptomatice pentru perspectiva vieţii de mai târziu, care nu pornea încă în mod firesc de la o fază a pensionării, au fost reacţiile la graniţele de vârstă fixe. Când statul prusac şi, curând după aceea, Reichul a introdus pensionarea obligatorie a funcţionarilor publici la

împlinirea vârstei de 65 de ani, reglementarea a întâmpinat lipsă de înţelegere şi amărăciune. Astfel, istoricul Antichităţii Ulrich von Wilamowiz-Moellendorf vorbea, de exemplu, despre „ghilotina scoaterii la pensie". Nu pe nedrept se bănuiau motive politice. Deşi o limită de vârstă de acest fel se stabilise încă de mult şi era normală şi pentru angajaţii din economia privată, totuşi perspectivele acestei generaţii erau determinate încă de normele secolului al XIX-lea: muncă până la moarte, drept la pensie în cazul incapacităţii de muncă şi în favoarea urmaşilor, dar nici o idee de sfârşit automat al vieţii active. Am menţionat deja faptul că invaliditatea era de fapt poarta către pensie. Aşadar, dacă graniţa fixă a bătrâneţii era contestată, aceasta presupunea în mod necesar reprezentări cu privire la perioada de viaţă de după această graniţă.

Graniţa bătrâneţii putea fi considerată însă şi ca un simbol al constrângerii, ca semn de eliminare a bătrânilor din viaţa activă. Individual, existau şi există ambele atitudini: dorinţa de eliberare de viaţa activă şi teama de a pierde sensul vieţii şi tovărăşia celorlalţi. Pensionari englezi, chestionaţi în anii '80 de specialistul în *oral-history* Paul Thompson şi de colaboratoarele sale, vorbeau fie despre „lucrul cel mai bun care li s-a întâmplat vreodată", fie erau de părere că „bătrâneţea începe când eşti silit să ieşi la pensie". Bărbaţii simt cezura substanţial mai puternic decât femeile; de multe ori, ei încearcă să rămână mai departe activi, cel mai frecvent în slujbe cu un orar redus sau în profesii cu o calificare clar inferioară. În cazul femeilor, identificarea timpurie cu locuri de muncă mai puţin atractive şi continuitatea mai solidă în munca domestică fac ca începutul vieţii lor de pensionare să nu însemne pentru ele intrarea într-un segment de viaţă cu totul nou; chiar în micul eşantion anchetat de Thompson, educaţia şi situaţia familială jucau totuşi un rol decisiv în atitudinea femeilor faţă de ieşirea la pensie.

Dacă părăsim nivelul preferinţelor personale, trebuie să ne reprezentăm desigur răspândirea ieşirii la pensie guvernată în primul rând de factori economici. Disponibilizarea crescândă a unor venituri publice şi private pentru o viaţă post-activă a avut efectul unui magnet. Dar şi unele motive de economie a întreprinderii au jucat rolul lor pentru întinerirea personalului. După cum spun istoricii economiei, motivul veniturilor a depăşit însă cu mult repulsia, des criticată, cu care vârstnicii erau reformaţi din procesul muncii. Cu această interpretare se potrivesc anchetele din anii '50, în care angajaţii manifestă, mai întâi în SUA şi apoi şi în Europa, o atitudine tot mai pozitivă faţă de pensionarea în sine şi de începutul ei mai devreme. Pensionarea mult dorită, speranţa într-o fază de timp liber şi viaţă în familie, după adaptarea la viaţa de zi cu zi profesională, a jucat un mare rol şi în RDG. Limita de vârstă de 60 de ani pentru femei şi 65 de ani pentru bărbaţi fusese deja acceptată. În anii '70 şi '80 se găseau tot mai puţini

pensionari gata să mai păstreze o muncă retribuită, chiar dacă oficial acest lucru era puternic încurajat.

Pensionarii parizieni din 1972 şi 1984, cu care ne-am întâlnit deja, se deosebeau considerabil în atitudinea faţă de pensionare. În timp ce generaţia mai în vârstă avea o imagine mai degrabă pesimistă asupra bătrâneţii şi nu avea încredere în certitudinea viitoare a siguranţei ei financiare, generaţia mai recentă arăta, la câţiva ani de la începerea vieţii de pensionar, mult optimism. Individual, cei din urmă credeau într-o „lungă viaţă bună" la pensie. Grija lor principală era însă soarta copiilor şi nepoţilor lor; ei simţeau în mod confuz că situaţia lor financiară, confortabilă în multe cazuri, stătea într-un contrast nefavorabil cu dificultăţile tinerilor în pregătirea profesională, pe piaţa muncii şi în viaţa de familie.

Ce fac pensionarele şi pensionarii cu timpul lor? Ei au putut dezvolta forme autonome de utilizare a acestor ani abia atunci când nu numai că au avut la dispoziţie condiţiile financiare preliminare, ci şi mental a fost asigurată deosebirea dintre şomaj şi pensionare. Studii sociologice relatează totuşi, în repetate rânduri, că pensionarii conservă în mod deliberat rutina vieţii lor profesionale de zi cu zi. Distribuţia fixă a perioadelor de timp trebuie să acţioneze întrucâtva ca un schelet mental; temuta plictiseală joacă de asemenea un rol la cei care caută activităţi adiacente la vârsta de pensie, ca şi sentimentul de a mai fi încă utilizat. Sociologul Jürgen Wolf a găsit, la interviurile sale cu angajaţii în industrie la o vârstă apropiată de pensie, mai ales oameni cu agenda de lucru umplută până la refuz. Ei îşi împărţeau cu scrupulozitate timpul fiecărei zile şi al fiecărei săptămâni între asociaţie, funcţia onorifică, familie, hobby, câştigul suplimentar şi propria muncă. O morală a hărniciei, o *busy ethic* îi menţinea în formă. „Starea de neastâmpăr" (*Unruhestand* – opusă stării de repaus, *Ruhestand*, cum e numită ieşirea la pensie) a devenit nu fără rost lozinca favorită atât a mişcării de animaţie pentru seniori, cât şi a autodefinirii „bătrânilor tineri". În forma lor de viaţă, bătrânii trebuie să încerce să suporte tensiunea fundamentală a repausului la pensie într-o societate activă. Ei încearcă să tergiverseze trecerea bruscă de la etica muncii la hedonism, făcând-o pe una fără să renunţe la cealaltă.

Boală şi moarte

Tiparul conform căruia oamenii mor tot mai frecvent la o vârstă înaintată se impune de-a lungul secolului XX şi în pofida catastrofelor lui, între care în prim-plan au stat moartea în război a tinerelor generaţii sau uciderea unor oameni de toate vârstele. Pentru pensionarul bătrân sau invalid aceasta înseamnă că există, practic, o singură ieşire din acest statut: moartea. Ea se află la sfârşitul unei faze a vieţii care a început de multe ori cu boală sau invaliditate; marea majoritate a muncitorilor

şi slujbaşilor pensionari ai sistemului de asigurări german au fost (şi sunt) pensionaţi nu la atingerea limitei de vârstă, ci pentru incapacitate de muncă şi, respectiv, de câştig. Mulţi au devenit aşadar pensionari numai dacă au avut de-a face mai înainte cu un medic sau, mai exact, cu o întreagă serie de tratamente şi consultaţii. Asigurarea bătrâneţii a devenit astfel o poartă de incidenţă pentru tratarea medicală a bătrâneţii.

În general, imaginea pensionării şi a vârstei înaintate a fost puternic definită în societate de categorii medicale. Şi în asigurarea sanitară pentru oamenii care nu mai sunt activi, statul social a creat ceva nou: vârsta înaintată s-a deplasat progresiv de la periferie în centrul sistemului sanitar. Acest proces se desfăşoară de la mijlocul secolului al XIX-lea până în zilele noastre şi se prea poate să nu se fi încheiat încă. Aceasta nu presupune că bătrânii au fost în secolul al XIX-lea total neglijaţi de medicină, în timp ce astăzi ar fi cât se poate de bine îngrijiţi. Împotriva acestei supoziţii vorbesc, din perspectiva actuală, rolul subordonat al geriatriei şi starea deplorabilă a multor aziluri de bătrâni.

Prezenţa crescută a bătrâneţii în sistemul sanitar poate fi consemnată în funcţie de trei puncte. *În primul rând*, medicii şi politica sanitară i-au acordat cu timpul tot mai multă atenţie. Pentru ca, *în al doilea rând*, şi bătrânii să poată profita de expansiunea tratamentelor şi serviciilor medicilor şi ale spitalelor, ei trebuie să fie incluşi în totalitate în instituţiile social-statale. Includerea pensionarilor în asigurarea legală de boală, efectuată în 1941 în timpul războiului, a dus, începând din anii '50, la o extindere fundamentală a asistenţei sanitare la bătrâneţe. *În al treilea rând*, putem observa de la începutul secolului XX modificări dramatice în componenţa pacienţilor din sistemul sanitar. Coroborarea dintre demografie, consolidarea statului social şi lărgirea posibilităţilor de tratament a modificat radical în primul rând profilul de vârstă şi sex al pacienţilor spitalelor. Dacă la sfârşitul secolului al XIX-lea grupa de populaţie cel mai puternic reprezentată în spital mai erau încă bărbaţii tineri până la vârsta mijlocie, încet-încet li s-au alăturat în clinici şi sugarii şi copiii, apoi femeile, de multe ori neasigurate mai înainte, şi, în fine, oamenii bătrâni. În ultimele decenii profilul de vârstă s-a deplasat din nou, de acum încolo bărbaţii şi femeile în ultima treime a vieţii sunt cei mai frecvenţi, de lungă durată şi fideli pacienţi ai spitalelor.

Dar ce înseamnă tratarea medicală şi, în general, problematizarea unor anumite situaţii din viaţă, pentru atitudinea societăţii faţă de bătrâneţea însăşi? Nu a fost o consecinţă importantă, chiar dacă neintenţionată, a atenţiei acordate sărăciei, invalidităţii, bolii, ca şi creşterii acestor „riscuri" o dată cu bătrâneţea, faptul că această fază a vieţii în ansamblu a fost clasată ca negativă şi neproductivă, plină de griji pentru cei în cauză şi împovărătoare pentru anturajul lor? Nu

contribuie tocmai reforma socială şi sociologia, prin insistenţa lor asupra „problemelor sociale", la deprecierea unor domenii întregi ale vieţii? Una peste alta, n-am putea contesta. Dar constatarea acestor consecinţe n-ar trebui să se oprească la o scandalizare morală. Mai mult, etichetarea (*labeling*) şi stigmatizarea sunt consecinţe necesare ale proceselor de identificare, clasificare, politizare şi prelucrare a anumitor fenomene sociale prezentate până aici. Deprecierea în judecata socială şi chiar în propria imagine despre sine poate fi legată de acestea, dar, viceversa, ierarhia problemelor care s-au impus până la prelucrarea social-politică a lor, cât şi priorităţile generale ale unei societăţi reflectă faptul că ignorarea sau refularea anumitor situaţii de criză trebuie privite ca o şi mai puternică depreciere. Am fi scandalizaţi dacă pensionarii ar fi rămas excluşi din creşterea sistemului sanitar.

Intersecţia dintre tematizarea noilor probleme şi apariţia unor grupe profesionale specializate este fără îndoială un motor important care pune în mişcare competiţia dintre definiţii şi propunerea unor soluţii. Dar această dinamică se poate demonstra mai clar la alte „grupuri problemă", de pildă la tineret. Primele faze ale vieţii, de la vârsta de sugar în permanent pericol din punct de vedere al sănătăţii, trecând prin copilăria anilor de şcoală, până la tinereţea neliniştită au fost reconstituite în mare măsură în percepţia, forma socială şi realitatea vieţii din secolul al XIX-lea şi XX, prin problematizare şi prelucrare publică. Discipline şi profesii ca medicina, pedagogia şi psihologia sau munca socială au contribuit la aceasta într-o formă substanţial mai complexă decât la profilarea fazei bătrâneţii. Abia în epoca postbelică aceşti experţi s-au orientat într-un format mai larg, deşi ezitând încă în mare măsură, către problemele bătrâneţii. Mai ales în ultimele decenii ei s-au orientat progresiv spre o imagine a „bătrâneţii reuşite". În cazul tineretului, ca şi al bătrâneţii, „problematizarea" este atât premisă, cât şi circumstanţă a tratamentului oficial, dar pentru ambele grupe de vârstă ea singură nu defineşte nici realitatea vieţii în ansamblu, nici aprecierea de către societate.

Totuşi, rămâne să înregistrăm costurile şi pierderile acestor transformări sociale. Problematizarea şi medicalizarea bătrâneţii, efectuate de către experţi, au mers mână în mână cu secularizarea ei; reţetele lor orientate către reparaţie şi reabilitare au devenit făgăduinţa salvării în lumea de aici. Nestor-ul politologiei italiene, Norberto Bobbio, îşi expunea în 1997 opinia, mârâind: „La mascarea răului vârstei bătrâneţii contribuie enorm, chiar dacă involuntar şi cu cele mai bune intenţii, «vesela ştiinţă» a geriatriei". Nu înseamnă că dimensiunea religioasă sau metafizică ar fi dispărut total din viaţa oamenilor – dimpotrivă, anchetele atestau mărturia răspândirii ei. Dar a devenit un fenomen individual. „Şi atunci trebuia ca oamenii să ştie singuri, cum s-ar spune, dacă erau sau nu nemuritori" – rezuma sociologul Niklas Luhmann acest rezultat. Membrii societăţilor moderne par a fi

atinşi în mod diferenţiat de faptul că lipseşte un cadru comun fondator de sens pentru „lucrurile ultime”. Gerontologul american Harry R. Moody vorbeşte în acest context despre o „dublă deplasare” în relaţiile cu finitul şi o caracterizează „în primul rând ca deplasare a tihnei / contemplaţiei / gândului din restul vieţii adulte în vârsta mai înaintată, iar în al doilea rând ca deplasare a morţii / finitului / judecăţii divine din viaţa de dincolo în viaţa de aici.” Exprimat într-un fel de model economic, poate chiar merită să fie deplasate în faza bătrâneţii costurile şi problemele referiotare la sens de la sfârşitul vieţii. Se maximizează astfel avantajul de-a lungul celei mai mari perioade a vieţii, dar se încarcă sau se supraîncarcă ultimii ei ani. Desigur, nici nu este de competenţa vreunui individ să ia pentru sine asemenea decizii, dar economia judecăţii societăţilor moderne se bazează pe mici aprecieri, în care alegerea tinereţii, succesului este de o putere de convingere evidentă. Consecinţele dublei deplasări nu pot fi contestate; ele trec drept o problemă a bătrâneţii.

Conflicte şi tensiuni în raportul dintre generaţii

În ultimii ani, în mijloacele de comunicare în masă, titluri ca *Protestul tinerilor împotriva bătrânilor, Războiul generaţiilor* sau *Se îmbogăţesc bătrânii pe spezele tinerilor?* au devenit imposibil de ignorat. La început în SUA şi Marea Britanie, între timp şi în RFG şi Franţa, observatori îngrijoraţi şi critici agresivi ai sistemului de asigurări sociale şi a compensării greutăţilor familiale au utilizat tot mai frecvent un limbaj al generaţiilor, o semantică a schimbului, a comparaţiei şi conflictului între grupele de vârstă. În special motivul unui stat social în permanenţă subminat de conflictul separaţiei între tânăr şi bătrân a cucerit în epoca cea mai recentă – din perspectiva crizei finanţelor publice, a eşecului politicii pieţii muncii şi a perspectivelor demografice de viitor – o prezenţă nemaicunoscută până acum în mijloacele de comunicare în masă, în retorica politică şi în publicistica ştiinţelor sociale. La sfârşitul anilor ’90, publicul s-a obişnuit deja că o retorică ce subliniază echitatea între generaţii sau responsabilitatea pentru generaţiile viitoare şi-a pierdut patosul excepţional şi face parte acum din ansamblul comentariilor sociale şi politice.

Diagnoza istoricului David Thomson mergea până la a face răspunzătoare o generaţie, în linii mari cuplurile tinere din perioada imediat postbelică, de faptul că a exploatat extinderea statului social numai pentru necesităţile ei. De la politica socială favorabilă familiei din anii ’50, trecând prin perioada favorabilă şcolii şi învăţământului superior din anii ’60, şi până la redistribuţia favorabilă pensionarilor, din anii ’70, această mare generaţie a fost permanent în câştig. Dar ea a omis să asigure şi următoarelor serii de explozie a naşterilor un cadru instituţional similar; ci a redus întrucâtva iarăşi „în urma ei”

generozitatea programelor sociale şi de educaţie. Câştigul luat de o singură generaţie periclitează pe termen lung – susţine teza lui Thomson – legitimitatea şi existenţa întregului sistem de redistribuţie între generaţii.

Al doilea factor care a contribuit la subminarea siguranţei sociale, aşa cum era cunoscută, a fost tendinţa pensionării timpurii, prezentată şi apărată public ca un contraserviciu pentru eliberarea mai multor locuri de muncă pentru angajaţii tineri. Propriul interes economic al tuturor actorilor de pe scena politică, în special al patronilor şi angajaţilor vârstnici, trimite la o pensionare timpurie ; dar ei nu ţin seama de agravarea pe termen lung a problemei transformării demografice, prin prelungirea artificială a repausului la pensie şi prin supraîncărcarea, rezultată din aceasta, a bugetului pentru pensii.

În retorica politică a RFG, clasica formulă liniştitoare „pensiile sunt sigure" a cedat acum locul unor făgăduinţe mai prudente. Se mai aude încă, ce-i drept, despre o garanţie „pentru generaţia actuală de pensionari" sau chiar pentru angajaţii de azi, dar punerea generală sub semnul întrebării a sistemului vest-german de pensii nu a trecut fără să lase urme, chiar în ce-i priveşte pe apărătorii lui. Nu se poate trece cu vederea faptul că atât discursul oficial cât şi cei în cauză percep substanţial mai acut decât înainte că atât criza cât şi reforma sistemului de asigurări sociale acţionează absolut diferit asupra grupelor de vârstă de azi şi a cohortelor în biografia lor ulterioară. Aceste fenomene sunt descrise în limbajul generaţiilor sau, mai exact, al conflictului între generaţii. Este într-adevăr remarcabil faptul că în Germania nu s-a ajuns totuşi (până acum) la confruntări politice între tineri şi bătrâni, dar acesta nu este un contraargument principial. Este vorba aici de linii de fractură structurale, asupra cărora exercită presiune atât instituţiile statului social cât şi întreprinderile private şi sistemele de pensii, iar aceste tensiuni structurale sunt altfel structurate decât conflictele anterioare din societate. Faptul că formele existente de reprezentare politică nu reproduc atare linii de conflict nu ar trebui să ne conducă la concluzia greşită că ele ar fi mai puţin virulente. Chiar în opinia observatorilor care analizează alte domenii politice – de exemplu asistenţa tineretului sau politica culturală –, iese tot mai frecvent la lumină discrepanţa dintre generaţiile care câştigă şi cele care pierd. Mai ales starea sănătăţii ameninţă să devină pur şi simplu un teren de luptă. Mai mult sau mai puţin voalat, acest lucru poate fi observat încă de azi din *limitarea costurilor* (*cost containment*) care vizează în mod deliberat vârsta înaintată. Discuţiile despre raţionalizare şi „triaj" pentru medicina scumpă de performanţă, precum cele care de multă vreme sunt pe ordinea de zi în SUA şi Anglia, se încadrează în acest context.

A devenit aşadar „pensionarul", la această nouă răscruce de secole, un model depăşit? Nu este lipsit de farmec să înţelegem apariţia,

răspândirea şi normalizarea pensionării pentru toţi angajaţii ca pe un episod al secolului trecut, ca pe un fenomen de tranziţie, a cărui vreme a trecut deja şi al cărui sfârşit ni-l putem imagina. Biografiile viitorului – caracterizate de faze alternative de educaţie, activitate profesională, muncă familială, aruncate încolo şi încoace între ocupaţiile disponibile, autonomie şi şomaj, marcate de perimarea rapidă a cunoştinţelor şi de pierderea certitudinii suportului instituţional – nu vor putea să se descurce fără reţeaua salvatoare a asistenţei financiare. Dar secvenţa clasică – educaţie, profesie, pensie – ar putea să devină din nou privilegiul exclusiv al unei minorităţi de meserii stabile, probabil mai apropiate de stat sau cel puţin legate de instituţii care operează pe termen lung. Paradoxul pensionarilor în societatea modernă, inactivitatea lor alimentată de stat în mijlocul unei societăţi active, care ia drept etalon o creştere frenetică a productivităţii, ar deveni şi mai puternic în faza de regresiune a regimului biografiei moderne. Ei dau de lucru unor sectoare importante ale economiei postindustriale: turism, consum, cultură, dar nu pot şi nu trebuie să le reprezinte public. Demarcaţiile dintre diversele tipuri de inactivitate, delimitările între timp liber, şomaj şi pensionare s-au efectuat cu o mare cheltuială în evoluţia statului social. În viitor, în noi constelaţii biografice, ele ar putea fi şterse şi redistribuite.

Referinţe bibliografice

Baltes, Paul B. / Mittelstraß, Jürgen (ed.), *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung*, Berlin, 1992.

Bobbio, Norberto, *Vom Alter*, Berlin, 1997.

Bourdelais, Patrice, *Le nouvel âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*, Paris, 1993.

Conrad, Christoph, „Old Age in the Modern and Postmodern Western World”, în: Cole, Thomas R. ş. a. (ed.), *Handbook of the Humanities and Aging*, New York ,1992, pp. 62-95.

–, *Vom Greis zum Rentner. Der Strukturwandel des Alters in Deutschland zwischen 1830 und 1930*, Göttingen, 1994.

Elmer, Josef, *Sozialgeschichte des Alters*, Frankfurt a. M., 1990.

Göckenjan, Gerd / Hansen, Eckhard, „Der lange Weg zum Ruhestand. Zur Sozialpolitik für das Alter zwischen 1889 und 1945”, în: *Zeitschrift für Sozialreform* 39 (1993), pp. 725-755.

Graebner, William, *A History of Retirement. The Meaning and Function of an American Institution, 1885-1978*, New Haven, 1980.

Hannah, Leslie, *Inventing Retirement. The Development of Occupational Pensions in Britain,* Cambridge, 1986.

Kessel, Martina (ed.), *Zwischen Abwasch und Verlangen. Zeiterfahrungen von Frauen im 19. und 20. Jahrhundert*, München, 1995.

Kohli, Martin / Kondratowitz, Hans-Joachim von, „Retirement in Germany: Towards the Construction of the «Citizen of the Work Society»”, în:

Markides, K.S. / Cooper, C.I. (ed.), *Retirement in Industrialized Societies*, New York, 1987, pp. 131-166.

Laslett, Peter, *Das dritte Alter. Historische Soziologie des Alterns*, Weinheim, 1995.

Moody, Harry R., *Abundance of Life: Human Development Policies for an Aging Society*, New York, 1986.

Thane, Pat, „The family lives of old people", în: Johnson, Paul / Thane, Pat (ed.), *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, Londra, 1998, pp. 180-210.

Thompson, Paul ş. a., *I Don't Feel Old. The Experience of Later Life*, Oxford, 1991.

Thomson, David, „The welfare state and generation conflict: Winners and losers", în: Paul Johnson ş. a. (ed.), *Workers Versus Pensioners: Intergenerational Justice in an Aging World,* Manchester, 1989, pp. 33-56.

Wolf, Jürgen, „Langeweile und immer Termine. Zeitperspektiven beim Übergang in den Ruhestand", în: Göckenjan, Gerd / Kondratowitz, Hans-Joachim von (ed.), *Alter und Alltag*, Frankfurt a. M., 1988, pp. 200-218.

Capitolul 11

FUNCȚIONARUL*

Thomas Mergel

De la „bonzi"** la „rotițe în angrenaj"

În centrul romanului lui Felix Riemkasten *Bonzul* (*Der Bonze*), apărut în 1930, se află fiul de muncitor Karl Könnemann, care este introdus de tatăl său „în partid". Fascinat de posibilitățile de formare și de perspectiva puterii care i se deschid acolo, tânărul tipograf nu are decât un singur dor: să obțină „legitimația galbenă de funcționar". Tatăl, care a rămas încă la tradițiile vechii mișcări muncitorești, vede în acest vot în primul rând misiunea morală, spiritul de sacrificiu pentru partid: „Funcționar de partid! Asta e ca și cum ai fi jurat pe steag pentru rege și patrie! Pe apă, pe uscat și în aer un soldat curajos, supus și credincios, așa să-mi ajute Dumnezeu!"

Dar fiul său vede în existența de funcționar mai puțin sacrificiul și subordonarea și mai degrabă puterea; în fantezia lui, el nu e un soldat al partidului, ci mai curând un ofițer, care ordonă maselor și dirijează ura lor pentru asuprire:

> „Da, a repetat la rândul său acest jurământ. Să fie fidel partidului, ca să se împlinească răzbunarea pentru tot: pentru tipăritul cărților, pentru școala primară, pentru mizerie, pentru locuința prea strâmtă, pentru felul în care dormeau câte doi și pentru gimnaziu. Poporul vrea, poporul poate! Poporul este major, domnilor! Iar funcționarii sunt ofițerii marii mase de presiune, combatante!"

Karl Könnemann dă din coate, își face loc tot mai sus, ajunge, trecând prin comisia de presă a partidului, în redacția ziarului de

---

* *Der Funktionär*, funcționarul, este în limba germană ceea ce noi am numi, de fapt, funcționarul de partid sau activistul, respectiv activistul politic sau sindical. Simplul funcționar se numește în limba germană *der Angestellte*, iar slujbașul public *der Beamte* (n.t.).

** bonzi – „ștabi" (n.t.).

partid, iar de acolo la un mandat de deputat; în fine, devine chiar preşedinte al guvernului. Dar cu cât ajunge mai sus, cu atât înţelege mai clar că nu poate folosi cum vrea puterea pe care o are acum, ci trebuie să se supună unor constrângeri materiale impuse de „sistem": de scrupulele partidului, de înalţii funcţionari şi de măciuca hotărârilor legale, pe care ei o pot agita în orice clipă; în treacăt, cade şi în cursa corupţiei. În fine, se transformă într-un avocat al constrângerilor materiale, împotriva poporului oprimat, pe care acum, din turnul său, îl vede ca fiind el însuşi vinovat, pentru că nu vrea să recunoască necesitatea inegalităţii sociale şi doreşte dreptate, când, de fapt, realitatea o constituie ordinele care trebuie executate. Acest roman de la sfârşitul perioadei Republicii de la Weimar, care este fără menajamente îndreptat împotriva sindicatelor, stă la cumpăna dintre o veche şi o nouă imagine a funcţionarului şi pendulează între cele două aspecte: cel al „bonzului" şi cel al „rotiţei din angrenaj". Motivul puterii pe care o au organizatorii asupra celor organizaţi a fost înlocuit după Al Doilea Război Mondial de motivul care sublinia abnegaţia celor organizaţi faţă de organizaţie. Epoca Weimarului a constituit un prag.

Apariţia funcţionarului

În semantica sa specială, funcţionarul este o problemă germană, un fenomen al dezbinării specifice societăţii germane. Nici în engleză, nici în americană *functionary* nu este o denumire uzuală. Când cineva se referă la funcţionar în sensul nostru, vorbeşte mult mai frecvent despre *official* sau în anumite împrejurări – în SUA – despre *representative*. Ambele cuvinte se referă mai mult la caracterul reprezentativ, decât la activitatea organizatorică. În limba germană acest sens a fost importat din engleza sportivă, când se vorbeşte despre oficialităţi.

Când în franceză este vorba despre *fonctionnaire*, aceasta se referă iniţial la un funcţionar de stat şi abia mai târziu la un post politic. În Franţa şi în ţările anglo-saxone situaţia este aceeaşi, dar cauzele sunt diferite. Ţările anglo-saxone nu au trebuit să delimiteze semantic funcţionarul (politic, n.t.), pentru că el era ceva de la sine înţeles. Îndeplinirea unor funcţii politice şi reprezentarea în afară a unor interese erau în aceste ţări – cu o mare autonomie a nivelurilor politice inferioare, cât şi cu o importanţă tradiţional măruntă a statului – o normalitate. Chiar dacă se numeau altfel, federaţiile aveau totuşi o lungă tradiţie şi au dezvoltat încă de timpuriu tipuri de „funcţionari". Ca tip social propriu, delimitat semantic, funcţionarul politic (*der Funktionär*, n.t.) era lipsit însă de replica sa, funcţionarul public (*der Beamte*, n.t.).

În contrast cu aceasta, tocmai înalta semnificaţie a statului în Franţa a făcut ca acolo funcţionarul (*fonctionnaire*) să apară semantic

ca un „slujbaş al statului". În franceză, legătura originară dintre funcţionar şi funcţie apare cel mai clar. Ca administrator al unor funcţii, funcţionarul a preluat dubla semantică, proprie şi slujbaşului public, aceea de *officium* şi *servitium*, de *funcţie* şi *serviciu*, dar cu deosebirea că zelul în îndeplinirea funcţiei şi a serviciului, cu care se asociază conceptul de funcţionar, nu se adresează oficialităţii sau statului, ci intereselor particulare ale unei alianţe, ale unei organizaţii, ale unui partid.

Funcţionarul este progenitura sfârşitului de secol al XIX-lea şi abia în secolul XX a devenit o figură socială omniprezentă şi focarul unei critici culturale complexe. El provine din mediul social-moral al secolului al XIX-lea, al catolicismului şi mai ales al mişcării muncitoreşti. Acolo, departe de puterea politică, tehnicile cu care îşi puteau valorifica influenţa burghezia liberală sau marea moşierime de la est de Elba: tradiţia comună, relaţiile personale şi resursele economice, au fost înlocuite prin forţa coeziunii. În ambele medii, susţinute de reţele organizatorice dese, funcţiona reprezentarea intereselor numai de către mandatari comandaţi de jos sau numiţi de sus să reprezinte o întreagă grupă. Aceste medii, străine de putere, aveau interesul să formeze organizaţii şi experţi profesionişti pentru reprezentarea intereselor. Mai târziu decât acestea, dar nu mai puţin perfect, au dezvoltat şi grupurile din industrie şi agricultură apropiate puterii tipul modern al funcţionarului, ca pe cel al unui lobbyist. În perioada imediat precedentă promulgării legii unui nou tarif vamal în anul 1879, August Bebel îşi amintea că Parlamentul Reichului semăna cu „o piaţă de speculă. Reprezentanţii celor mai felurite ramuri ale industriei şi agriculturii populau, cu sutele, foaierul şi camera fracţiunilor din Parlament. Acolo s-au încheiat compromisurile pe care plenul le-a sancţionat apoi."

Pe lângă aceste alianţe, care puteau ameninţa cu puterea lor pe piaţă, au apărut progresiv organizaţii care reprezentau interese abstracte, „ideologice", ca *Alianţa Maritimă* sau *Alianţa Pangermană*. Potenţialul puterii lor rezida în piaţa politică a maselor: ele puteau organiza publicul, puteau structura formarea opiniei şi puteau ameninţa cu pierderea electoratului. Toate aceste alianţe fuseseră întemeiate iniţial în „interesul propriu" al celor implicaţi. Conduse au fost – chiar şi în cazul mişcării muncitoreşti – de notabilităţi, care erau alese pe baza aprecierii publice şi a descendenţei lor. Dar o dată cu creşterea organizaţiilor şi a sarcinilor lor, aceasta nu a mai fost de ajuns. Pe lângă notabilităţi, au apărut funcţionarii, care erau o noutate în măsura în care „organizau interese pe care nu le aveau ei înşişi" (Ullmann). Se făcuse astfel un pas important; dacă modelul mai vechi de reprezentare a intereselor pornise de la principiul că reprezentantul, pentru a fi convingător, trebuie să fie el însuşi existenţial implicat în cele reprezentate, acum interesele luau treptat caracterul unei mărfi, pe

care reprezentantul o putea lăuda şi independent de convingerile lui personale. În pas cu aceasta avea loc un proces de profesionalizare.

Femeile deveneau de cele mai multe ori fără intenţie funcţionare; prima cale către acest statut trecea prin organizarea şi reprezentarea propriilor lor interese de gen. Alianţele confesionale şi burgheze de femei, cât şi uniunile muncitoreşti, care au apărut la sfârşitul secolului al XIX-lea, se poate să se fi deosebit programatic, dar lupta pentru egalitate juridică şi socială a dus pretutindeni la formarea unor experte profesionalizate. Aici se puteau face experienţe în înmănuncherea intereselor, care în multe privinţe semănau cu cele din mediile străine puterii. A doua cale trecea prin mişcarea social-caritativă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, ale cărei uniuni au fost frecvent fondate de femei; aici aveau prioritate elementele de asistenţă şi ocrotire socială. Dar şi aici erau necesare organizarea şi reclama, de aceea femeile angajate social preluau cu siguranţă foarte curând, vrând-nevrând, şi aceste sarcini. Mai ales în alianţele confesionale s-a putut înregistra un atare proces de trecere de la asistentă la funcţionară.

Deşi funcţionarul exista de multă vreme, iar conceptul fusese introdus deja în mediul social-democrat, el nu a fost multă vreme cunoscut în limbajul curent, aşa cum este el sedimentat în dicţionarele de conversaţie; a rămas un termen de specialitate al unor grupuri care nu aveau putere de definiţie lingvistică. Ediţia a doua a lexiconului *Großes Meyer* din 1871 nici măcar nu cunoaşte acest termen. E drept că se înregistrează şi se defineşte „funcţia", ca „activitate, îndeplinire, îndeplinire a unei funcţii", dar abia ediţia a cincea (1894) îl numeşte pe funcţionar: „cineva căruia îi este încredinţată o funcţie". Aceasta este acum (o îndeplinire) a „unei funcţii chiar nepermanente, spre deosebire de una permanentă". „A funcţiona" (sinonim: a îndeplini o funcţiune, *funktionieren* sinonim cu *fungieren*) însemna „a îndeplini funcţii de serviciu" (şi nimic altceva). Această semantică provenea din limbajul administrativ de la începutul modernităţii. Astfel, dreptul ecleziastic catolic cunoştea noţiunea de „preot în exerciţiul funcţiunii", care funcţiona pe un post şi într-o slujbă înaltă. Faptul că limba germană modernă (şi numai germana) a separat din nou din punct de vedere semantic cele două sinonime iniţiale *fungieren* (a îndeplini o funcţie) şi *funktionieren* (a funcţiona) indică ambivalenţa noţiunii înseşi de funcţionar.

Această semantică administrativă s-a schimbat fundamental după Primul Război Mondial. Acum noţiunea lexicală era specificată în direcţia cunoscută până în ziua de azi. Un funcţionar era acum „cineva căruia i s-a încredinţat o funcţie mai ales politică sau sindicală". În acest moment, el era un termen stabil şi cu nici o nuanţă negativă a mişcării muncitoreşti şi a partidelor ei. Se referea la cineva care exercita o activitate într-un post onorific sau de conducere în alianţă. În centrul activităţii sale stăteau organizarea, îndrumarea membrilor, dar şi munca programatică.

O dată cu creşterea numărului de membri şi de sarcini, acest tip de activitate de la sfârşitul secolului al XIX-lea cunoscuse o extindere considerabilă, iar aceasta nu numai în mişcarea muncitorească, deşi acolo fenomenul era cel mai evident. Totuşi, în raport cu membrii mişcării muncitoreşti, procentul funcţionarilor fusese întotdeauna înalt. În 1877, 68 de persoane se aflau în solda social-democraţiei. Alte 77 erau active ca funcţie secundară, mai ales ca agitatori. În 1904, SPD avea 1821 de membri plătiţi, între care se numărau însă şi muncitorii din întreprinderile proprii sau apropiate partidului. Chiar dacă puţini dintre ei erau plătiţi, întreţinerea lor costa totuşi câte ceva organizaţiile sărace şi încă labile. „Hidrocefalia" sindicatelor germane n-a fost niciodată atât de mare ca la început, în anii 1870-1879, când peste 50% din cotizaţiile plătite trebuiau să fie estimate pentru administraţie şi costurile de personal. Pe măsură ce numărul de membri a devenit mai mare, acestor cheltuieli li s-a putut face faţă mai uşor. La sfârşitul secolului al XIX-lea, sindicatele libere aveau de-abia aproximativ o sută de „funcţionari" titulari (cum li se spunea frecvent în limbajul administraţiei statale), unul la 5.000 de membri. Dar după 1900 numărul lor a crescut rapid. În 1907, un titular corespundea la aproximativ 1.100 membri şi imediat înainte de Primul Război Mondial erau 2.867 de angajaţi, unui funcţionar titular revenindu-i 866 de membri. Raportul pendula aproximativ în jurul valorii 1:1.000 şi mai puţin şi în timpul Republicii de la Weimar. În 1930, celor cinci milioane de membri sindicali le corespundeau 6.651 de funcţionari sindicali plătiţi.

Era vorba, aproape fără excepţie, despre bărbaţi. Deşi mişcarea muncitorească îşi trecuse pe stindarde emanciparea femeilor, aceasta era mai greu de pus în practică. Existau, ce-i drept, încă înainte de legea asociaţiilor din 1908 – care permitea tuturor cetăţenilor Reichului să fie membri ai unor asociaţii –, femei membre în SPD şi în sindicate. Chiar şi în comisiile de la vârf se găseau izolat femei. Dar îşi cucereau aceste posturi aproape întotdeauna ca reprezentante ale intereselor feminine: primeau funcţii, pe baza sexului lor, pentru agitaţia în rândul tovarăşelor lor de acelaşi sex; pentru interesele generale, bărbaţii erau cei competenţi. În această privinţă, mişcarea muncitorească nu se deosebea cu nimic de catolicism şi burghezie.

Majoritatea titularilor lucra în posturi de administraţie locală, o parte în birouri regionale şi o alta în birouri centrale. Cea mai mică grupă era a redactorilor ziarelor sindicale. Dar puterea organizatorică a sindicatelor era determinată de numărul uriaş de activişti onorifici. Ei furnizau placa de rezonanţă pentru activităţile titularilor. Onorificii se găseau mai ales în instituţiile cu autonomie, care apăruseră o dată cu asigurarea socială: în casele de ajutor de boală, în consiliile pentru judecarea conflictelor de muncă, în comitetele asociaţiilor profesionale. Numărul lor este greu de apreciat. În a doua jumătate a Republicii de la Weimar putem porni totuşi de la o cifră de aproximativ 200.000 de

membri sindicali activi onorific. Toţi aceşti titulari şi onorifici constituiau reţeaua organizatorică a sindicatelor şi se deosebeau de membrii simpli prin faptul că uneau puterea de reprezentare în exterior cu puterea organizatorică în interior.

Similar, chiar dacă nu atât de pregnant, s-au petrecut lucrurile cu uniunile catolicismului. Cea mai mare şi mai importantă dintre acestea, *Uniunea Populară pentru Germania Catolică,* întemeiată în 1890, a fost în mod semnificativ şi o alianţă care îşi alesese, ca principal grup de persoane vizat, muncitorimea şi de aceea a devenit cea mai mare organizaţie catolică în Germania wilhelmiană. Cel mai mare număr de membri – 805.000 – l-a atins în 1914. La numai un an de la întemeiere, avea peste 100.000 de membri, 300 de şefi (deseori ca funcţie cumulată) şi peste 3.000 de funcţionari, fără excepţie onorifici, care în *Uniunea Populară,* ca şi în mişcarea muncitorească socialistă, se numeau „oameni de încredere". Oamenii de încredere locali au zidit *Uniunea Populară.* Fiecăruia i se încredinţau spre supraveghere 20 până la 30 de case. Un prefigurator al *Uniunii Populare*, August Pieper, le rezerva funcţia unui fel de paznici de bloc:

> „Omul de încredere supraveghea ce cotidian şi ce cărţi sau reviste se citeau în familie; el se informa dacă bărbatul, fiii şi fiicele lui adulte fac parte dintr-o asociaţie catolică de clasă sau de tineret, dintr-o organizaţie profesională; el atrăgea atenţia asupra consilierii profesionale, asupra valorii şi utilităţii uniunilor sindicale creştine, breslelor şi întovărăşirilor meşteşugăreşti, asociaţiilor ţărăneşti şi întovărăşirilor agricole."

Oamenii de încredere îndeplineau funcţia de adunători cu arcanul ai *Uniunii Populare*, dar tot ei erau cei care îi menţineau eşafodajul. Spre sfârşitul Republicii de la Weimar se vorbea despre 30.000 de asemenea oameni de încredere. Ca şi în cazul sindicatelor şi al democraţiei sociale, lupta pentru influenţă socială era descrisă în categorii militare. Karl Trimborn, al doilea preşedinte al *Uniunii Populare*, îl numea pe director „căpitan", iar pe oamenii de încredere „ofiţeri în slujba *Uniunii Populare*". *Uniunea Populară* a fost cea mai mare şi de succes organizaţie din reţeaua deasă a uniunilor catolice, care au atins în regiunile centrale o varietate nemaiauzită. Acolo existau peste 100 de uniuni diferite, care însumau la un loc peste 50% din populaţia catolică. Dar celelalte uniuni, cu puţine excepţii, au format doar puţini funcţionari, pentru că erau orientate local şi interior. Dar un grup de funcţionari specific catolici acţiona şi aici: preoţii. Clerul a preluat în secolul al XIX-lea tot mai multe sarcini organizatorice şi reprezentative. Capi (*praesidentes*) de uniune înnăscuţi, mai ales preoţii erau răspunzători de continuitatea şi de comunicarea supralocală. Dar ei nu s-au dovedit nicidecum întotdeauna supraveghetori ecleziastici ai strădaniilor unionale ale mirenilor, ci, dimpotrivă, au acţionat de multe ori în scopul intereselor unionale asupra superiorilor ecleziastici. În acest

fel, ei au asigurat o anumită autonomie tocmai acelor organizaţii care au părăsit cadrul unional tradiţional bisericesc; acest lucru este valabil mai ales pentru mişcarea catolică muncitorească.

Funcţionarii şi politica

În timp ce partidele burgheze se bazau în special pe reţele de notabilităţi locale şi pe pârghii parlamentare, partidele străine de putere depindeau de funcţionarii lor ca reprezentanţi. Ei puteau să-şi asigure deci, din capul locului, o influenţă dominantă asupra politicii partidului. Faptul că în Parlamentul german nu se plăteau, înainte de 1906, diurne, a avut drept consecinţă că, în special în partidele neburgheze, disponibilităţile trebuiau să fie asigurate de partidul însuşi. În vreme ce un avocat, un moşier sau un judecător puteau să-şi lase pentru perioada sesiunii parlamentare afacerea pe mâna altora, muncitorul sau meşteşugarul trebuia să se aştepte la ruina personală dacă îşi părăsea locul de muncă. Un social-democrat era de regulă concediat de patronul său, dacă prelua un mandat. De aceea, înainte de 1914, cea mai mare parte a deputaţilor social-democraţi activau ca angajaţi ai partidului, ai sindicatului sau ai unui ziar de partid; deseori, cel interesat era preluat într-un post de partid abia o dată cu începerea mandatului. În anul 1912, 85% din candidaţii parlamentari ai SPD erau alimentaţi într-o formă oarecare de mişcarea muncitorească: bărbaţi care erau plătiţi pentru reprezentarea unor interese şi care numai de aceea se osteneau să pretindă a fi reprezentanţi ai „întregului popor".

În SPD exista o cale regală a ascensiunii de la funcţionar la politician: postul de secretar muncitoresc. Aceşti primi reprezentanţi ai intereselor complet profesionalizaţi, specialişti şi generalişti în egală măsură, întrupau tipul ideal al funcţionarului muncitoresc. Sarcinile lor se întindeau de la activitatea administrativă (un social-democrat de acest fel nu se lăsa niciodată înşelat de un slujbaş prusac), trecând prin consilierea, reprezentarea juridică, până la organizarea, formarea şi cooptarea de membri. Graţie acestei „cunoaşteri a meseriei", secretarii muncitoreşti erau predestinaţi pentru munca de reprezentare politică. Aproximativ 60% dintre cei care în 1914 deţineau sau deţinuseră mai înainte un astfel de post candidaseră cel puţin o dată pentru Parlament. Femeile se găseau însă rareori în asemenea poziţii cheie. Prima secretară a muncitorilor, Helene Grünberg, a fost angajată în 1905 la Nürnberg; ea a rămas o *rara avis*, iar la conferinţa secretarilor muncitoreşti din 1919 era încă singura femeie.

În partidul catolic de centru situaţia era similară cu cea din SPD. Deşi el reprezenta preponderent o clientelă mic-burgheză sau neburgheză, reprezentanţii lui parlamentari proveneau la început din burghezie sau din nobilime şi erau predispuşi la asemenea posturi. Dar din 1890

a crescut şi aici numărul reprezentanţilor care îşi găseau veniturile fixe în catolicism. Ei îşi obţineau veniturile de la presa catolică sau de la vreuna dintre uniuni; deseori era vorba despre activişti. Atât în mişcarea muncitorească, cât şi în catolicism erau întotdeauna relativ puţine persoane care să se facă indispensabile prin competenţele lor şi de aceea să fie apte să devină multifuncţionari. Oamenii de acest fel erau puternici şi rămâneau puternici, pentru că ştiau să dezvolte reţele care îi legau pe funcţionari unii de alţii. „Economia protecţionistă" modernă a apărut în mediile dependente de funcţionari, iar aceste elite angrenate reciproc au format rădăcinile istorice ale celor două mari partide din RFG.

Cel târziu din 1890, instituţiile politice din Germania puteau fi considerate ca lăsate în seama intereselor politice. Acel mod de influenţă, pe care Bebel îl descrisese cu titlul „piaţa speculei", lua acum pe încetul forme „mai ordonate". Încă înainte de Primul Război Mondial, procentul funcţionarilor în Parlamentul german era de exact un sfert. În social-democraţie ei aveau, cu 45%, poziţia cea mai puternică, dar şi la liberalii de stânga erau 10%. Dar aici erau cuprinşi numai titularii. În grupurile profesionale ale patronilor sau ale fermierilor era însă aproape de la sine înţeles că o mare parte a deputaţilor făcea parte din liga fermierilor sau dintr-o alianţă a patronilor şi reprezenta interesele alianţei, chiar fără plată. O dată cu această dominaţie a funcţionarilor a crescut şi o anumită interpretare a culturii politice, care îi legitima pe deputaţi nu ca reprezentanţi ai binelui general, ci mai degrabă ai unor interese.

În Republica de la Weimar numărul funcţionarilor în poziţii reprezentative politice a crescut masiv. În medie, o treime din deputaţii parlamentari şi din deputaţii landului în parlament erau „funcţionari": reprezentanţi mandataţi şi plătiţi ai intereselor unor alianţe şi partide. Conform unei analize contemporane – însă antipluraliste –, Parlamentul era ocupat 75-85% în funcţie de interese. Dar iarăşi în acest calcul intră numai cei care deţineau o funcţie sau un post. Reprezentanţi ai unor alianţe se aflau în toate fracţiunile, mai puţin de partea NSDAP (Partidul Muncitoresc Naţionalist German, fostul partid nazist), care îşi rezerva mandatele pentru propriii funcţionari de partid. Apartenenţa la o alianţă ca semn distinctiv al reprezentării politice a devenit întrucâtva cazul normal în sistemul politic de la Weimar. Şi avea chiar o valabilitate mai mare în cazul femeilor decât al bărbaţilor; şi mai ales din perspectiva carierei. Femeile deputate în Parlamentul Republicii de la Weimar îşi datorau mandatele exclusiv poziţiei lor în uniunile feministe şi sociale, cât şi în sindicate.

Legătura strânsă între poziţia în alianţă şi cariera politică se datora în primul rând sistemului electoral pe liste, care a adus conducerile centrale ale partidelor într-o poziţie de putere greu de luat cu asalt. În locul matadorilor locali şi a notabilităţilor care, pe baza aprecierii

sociale şi seniorităţii, îşi disputau circumscripţia electorală într-o luptă cum s-ar spune bărbătească, „corp la corp", conducerile centrale de partid prezentau acum candidaţii care erau aleşi pe listele circumscripţiilor electorale. Dominaţia funcţionarilor era însă şi expresia unei baricadări a peisajului politic, care diviza societatea după interese particulare şi – ceea ce este decisiv – în care impunerea propriilor interese era imaginabilă doar conform principiului „totul sau nimic" şi nu conform principiului compromisului. Labilitatea sistemului partidelor permitea în repetate rânduri grupurilor de interese radicale să propună revendicări maxime şi să-şi mulţumească propria clientelă. Şansa vârfurilor alianţei de a putea dirija în interiorul acesteia voinţa colectivă şi de a ameninţa cu retragerea voturilor a avut un efect cu totul fatal în Republica de la Weimar.

Funcţionarii şi masele

Faptul că puterea funcţionarilor ar putea reprezenta o problemă pentru democraţie a fost o temă centrală a discuţiei politice în Republica de la Weimar. Din rândul membrilor Partidului Social-Democrat şi ai sindicatelor au existat întotdeauna critici la adresa conducerii, bazate pe neîncredere, căci funcţionarii „îşi însuşeau bănuţul cu greu câştigat de muncitori", după cum se auzea încă din Imperiu amărăciunea în rândul muncitorilor din Hamburg. Tensiunea dintre organizatori şi organizaţi a fost, cu mult înainte de război, hrănită subteran şi ştiinţific; sociologul Robert Michels a formulat-o ca „lege". Deşi provenea dintr-o familie de negustori înstăriţi din Köln, Michels era convertit la social-democraţie şi de aceea nu a putut obţine titlul de docent în Germania. Experienţele sale cu social-democraţia germană l-au dezamăgit însă fundamental, în calitatea sa de intelectual individualist, într-un partid critic la adresa intelectualilor. El le-a concentrat în 1911 într-o amplă cercetare despre *Sociologia existenţei partidului*, studiu cu care a devenit, alături de profesorul său Max Weber, fondatorul sociologiei moderne a partidului. În primul rând, el încerca să răspundă la întrebarea: cum pot ajunge masele la putere, în aşa fel încât să rămână efectiv la putere? Răspunsul lui era: în nici un fel, fiindcă între ele şi putere stă aparatul funcţionăresc, care, „după înverşunata lege a oligarhiei", nu se lasă dat la o parte. Masa – spune Michels – are nevoie de structurare, pentru a deveni capabilă de acţiune. Din cauza „cunoaşterii meseriei" (Max Weber), dar şi dintr-un instinct al puterii, aceste grupuri conducătoare au avut tendinţa să se izoleze şi să se completeze printr-o cooptare deschisă sau voalată. Ar apărea astfel un aparat de partid birocratic care să pună pe primul plan existenţa şi bunul mers al organizaţiei. Democraţia este pentru Michels imposibilă „pe plan intern", mai mult, în această perspectivă, funcţionarii îi fac

dependenţi de ei pe membrii de partid şi alianţă. Căci ei sunt cei care le pot oferi binefaceri, locuri de muncă, locuinţe, atestate, fără să se uite niciodată pe ei înşişi. Ei devin educatori severi şi totodată paraziţi ai organizaţiei.

Idealul lui Karl Könnemann, dr. Wenk, un simbol pentru critica intelectualilor din interiorul partidului, niciodată cu adevărat acceptaţi, îi explică tânărului Karl raportul în felul următor:

> „Sau un simplu funcţionar! Şade în adunarea funcţionarilor şi contribuie şi el la formarea destinului partidului, face politică, deşi nu-i decât un mărunt taxator pe tramvai. Asta îl înalţă, îl bucură, îi dă mândrie... Sau şade într-o comisie oarecare, n-are decât să împartă daruri pentru cei nevoiaşi. Cui să-i dau, cui nu? Deodată se simte cineva, prăpăditul. Nicăieri nu-nseamnă nimic, dar aici are putere şi poate juca rolul bunului Dumnezeu sau al diavolului... Nimeni nu-ndrăzneşte să se uite pieziş la funcţionar. Trebuie să se teamă oricine că mâine ar putea avea nevoie de vreun dar de la el... Şi multe posturi aduc nu doar putere şi iluzie, ci şi cel mai ordinar mijloc care-l sileşte pe om să devină ticălos pe dinăuntru...: banul! Unul primeşte procente, celălalt compensaţii, al treilea speze, al patrulea diurnă... speranţa lor cea mai mare este: să dea Domnul ca afacerea mea să devină atât de mare şi puternică, încât partidul să decidă să mă pună în funcţia de secretar. Atunci au devenit în sfârşit bonzi şi trăiesc din asta. Cunoaşteţi, desigur, zicala: masa trăieşte *pentru* asta, bonzul trăieşte *din* asta?... Nu sunt trădători, dar pe voi, săracii, vă trădează totuşi."

Cu această uşurinţă verbală, Wenk, gânditorul incomod din interiorul partidului, rezumase o critică la adresa funcţionarilor sindicali, care în Weimar venea de la stânga, ca şi de la dreapta şi chiar de jos. Aceasta marca acut graniţa dintre o masă a membrilor, concepută ca fiind lipsită de structură, şi corpul funcţionarilor şi postula implicit împotriva acestei situaţii omogenitatea celor două tabere. Poporul ca „masă" nu avea nevoie în această accepţie de „funcţionari", ci de „conducători". Ei trebuiau să fie aceia care să se afle mai presus de interese, la suficientă distanţă încât să vadă obiectiv necesităţile istorice, dar totodată atât de organic legaţi de popor, încât să nu-l înşele. Preotul politician-social August Pieper, care fusese unul dintre constructorii *Uniunii Populare pentru Germania Catolică* şi, în sens strict, era el însuşi un funcţionar, explica în 1932 acest raport astfel: omul de încredere, ca un „mic conducător al vieţii poporului", ar trebui nu să organizeze mecanic comunităţile, ci să le conducă organic.

> „Doar zece până la douăzeci la sută dintr-un popor, dintr-o asociaţie profesională, dintr-o comunitate, dintr-o alianţă liberă, al cărei scop este trezirea şi călăuzirea membrilor spre obţinerea unei umanităţi superioare prin educaţia culturală şi prin educarea voinţei, ştiu ei înşişi ceea ce vor şi vor ei înşişi, din onoarea celui liber care răspunde singur pentru comportamentul său, ceea ce trebuie să facă; ei sunt de sine stătători, se pot baza pe ei înşişi, sunt în formă, au elanul să-i conducă şi pe alţii spre

o asemenea voință, să-i strângă în jurul lor ca adepți. Alți douăzeci până la patruzeci la sută simt în ei impulsul de a colabora cu cei zece sau douăzeci la sută, făcând la fel ca ei, pentru că văd că acești conducători privesc clar lucrurile și doresc din toată inima ceea ce ei înșiși presimt doar obscur și se încumetă să îndeplinească doar susținuți de alții mai puternici. Ei sunt luați de val. Ceilalți, cealaltă jumătate, se află sub vraja spirituală a unei astfel de jumătăți active sau a unei atât de mari minorități."

O înțelegere de felul acesta exista și în mișcarea muncitorească unde, mai ales în cercurile tineretului socialist, critica la adresa structurilor închistate coincidea cu cerința apariției unor conducători carismatici ai muncitorilor. Dar această perspectivă îi pierdea din vedere pe onorifici, care cuprindeau aproximativ 10% din membrii SPD și sindicali. Pe cât de mare era diferența între popor și conducători, tot așa de puțin putea să fie ignorată diferența între cei plătiți și cei neplătiți. Și unii și alții erau funcționari, ca și la modelul lui Könnemann, dr. Wenk, care îi califica pe funcționarii plătiți, pe scurt, „bonzi". Deși onorificii erau suspectați întotdeauna că s-ar fi angajat în primul rând în speranța unei plăți ulterioare, totuși ei – cine alții? – treceau drept refugiu al idealismului organizațiilor. Salvele de tun împotriva celor care o făceau totuși pentru bani vizau mai mult decât pretenția de democrație în interiorul alianței. În ele se cristaliza și o formă de critică la adresa unei organizații devenite complexe, care nu se mai putea concepe pe sine ca solidaritate și nu mai putea de aceea conta pur și simplu pe faptul că cei reprezentați sunt gata să se angajeze. August Pieper insista în 1932 asupra faptului că funcțiile, cel puțin în catolicism, s-ar fi bazat inițial numai pe o îndeplinire onorifică. Dar, după cum vedea el lucrurile, rentabilizarea vieții sociale după 1918 făcuse ca oamenii de încredere să rămână fără funcție. Viața de asociație ar fi trebuit de aceea să fie menținută „abia suficient", de „forțe recrutate". „De această slăbire a trupei de elită suferă de atunci toate alianțele sociale." O dată cu banul, așa s-ar putea rezuma acest argument, identificarea a căzut pe ultimul plan, iar folosul propriu a ajuns în prim-plan – tocmai aceasta spusese și dr. Wenk.

În primele lovituri împotriva funcționarilor plătiți se ascundea o problemă comună în societatea modernă, în care ideea se vedea blamată în favoarea interesului. Ea se baza pe negarea legitimității diverselor interese, în locul lor visându-se un raport „organic" între elite și „popor". Între aceste două opinii – funcționarul ca administrator fără suflet al unor interese (mai ales ale sale) și funcționarul ca un conducător al masei fără suflet – au oscilat judecățile cu privire la raportul dintre reprezentant și popor în timpul Republicii de la Weimar.

Normarea lingvistică național-socialistă nu cunoștea pentru propriile sale organizații „funcționarii". Noțiunea era rezervată „marxismului" și avea de acum încolo doar un caracter polemic. Sentimentul

național-socialist împotriva diferențierii înăuntrul unei societăți a intrat în definiția din marele lexicon Meyer din 1938, care caracteriza „funcționarul" în felul următor:

> „Inițial, calificativ al unei persoane căreia i s-a încredințat o funcție, apoi calificativ pentru un funcționar de partid marxist sau unul sindicalist, care fac politică într-un mod anchilozat și fără orizont, nu pentru o idee, ci numai din interese proprii și ca bază materială personală."

În național-socialism, spunea propaganda, folosul comun trecea înaintea propriului folos; nu „funcționarii" trebuiau să „funcționeze", ci „șefii politici" (funcția de *Führer* era rezervată unuia singur) să conducă exemplar, cu toată răspunderea, fiecare în sectorul care îi revenea. Astfel urma să se creeze o relație „organică" între conducători și conduși. Ideea de identitate era vizibilă mai ales în separarea sexelor. Bărbații aveau să conducă bărbați, femeile femei; că „generalitatea", mai ales politica, era considerată, firește, masculină se sublinia în nazism în mod deosebit; în principiu, aceasta nu îl deosebea de alte ideologii și mișcări. Partidul era un domeniu al bărbaților; așa, de exemplu, nu existau femei în Parlamentul național-socialist. Și celelalte funcții erau în mâna bărbaților; e drept că au existat, izolat, după luarea puterii, femei șefe de birou sau șefe politice, dar ele aveau în permanență o atitudine reținută. Deși nu lipseau nici veteranele luptătoare, istoria lor a fost curând trecută în umbră: ele au fost reinterpretate ca „tovarășe de drum" ale bărbaților. Totuși, femeile trebuiau organizate. Această sarcină a preluat-o în special mișcarea feministă nazistă. Numai aici existau funcționare și ele erau responsabile doar cu mobilizarea femeilor, în special a mamelor.

În pofida autostilizării NSDAP ca „mișcare", odată ajuns la putere, partidul a primit un caracter tot mai birocratic. Joseph Goebbels, care deschisese încă din 1925 o polemică în München împotriva „bonzilor anchilozați", nota în 1935: „«aparatul» și «birocrația» sunt relele înrădăcinate în partidul nostru". Pe de altă parte, strategia coeziunii național-socialiste era aceea de a înzestra cu funcții cât mai mulți membri. La momentul când Goebbels se plângea de birocrație, din cele 2,5 milioane de membri din partid și organizațiile subordonate lui, peste 20% aveau funcții: adevăratul refugiu al funcționărimii nu a fost mișcarea muncitorească, ci național-socialismul. Majoritatea zdrobitoare a funcționarilor – 470.000 – acționa în grupările locale. La aproximativ 10.000 de titulari, un funcționar plătit corespundea la 250 de membri de partid, exorbitant de mult, comparativ cu procentul corespunzător din mișcarea muncitorească.

În mod frapant, la NSDAP teoria alegerii căpitanilor în funcție de vechimea în serviciu se aplica doar foarte limitat. Cei care intraseră în partid înainte de 1933, în special „veteranii", cu data de intrare până la 14.09.1930, erau doar ușor suprareprezentați în pozițiile

favorite, desigur cu o clară tendinţă de creştere cu cât posturile deveneau mai înalte. *Gauleiter*-ii (conducătorii politici districtuali nazişti, n.t.) erau cu toţii membri cu state vechi, şi chiar conducătorii regionali făceau parte din acestă categorie, într-un raport de peste două treimi. Dar încă de la şefii grupelor locale, „veteranii" nu mai erau supra-reprezentaţi. Mult mai puţine funcţii erau ocupate de femei. După luarea puterii, a existat o mişcare feministă nazistă şi – numai aici – 50.000 de funcţionare onorifice, dintre care 13.000 de şefe politice. Şi aceasta faţă de numai 500 de femei care activau ca titulare. În pofida ideologiei naţional-socialiste cu privire la maternitate, cele mai multe dintre ele erau necăsătorite; în ansamblu, funcţionarele de la vârf se simţeau ca o parte integrantă a mişcării şi se considerau la locul potrivit. Limitarea femeilor la spaţiile „specific feminine" şi ocuparea poziţiilor puterii de către bărbaţi nu era criticată de ele.

O dată cu distribuirea generoasă de funcţii, o mare parte a membrilor NSDAP a fost implicată în conducerea nazistă şi astfel nu numai că s-a uşurat supravegherea, dar şi opoziţia a devenit mai dificilă şi a crescut în mod deosebit răspândirea unor acţiuni de sponsorizare „benevolă" şi de mobilizare. Plata consta în privilegii. „Bonzul" a devenit tot mai mult în timp o noţiune peiorativă pentru naziştii care exploatau sistemul pentru ei înşişi. Statistica partidului constata în 1935 o fluctuaţie înaltă în rândul funcţionarilor: aproximativ 10 procente dintre ei erau eliminaţi în fiecare an din rândul cadrelor. Mai mult de un sfert fuseseră îndepărtaţi din funcţie cu proceduri formale de destituire, de cele mai multe ori din cauza corupţiei. La aceştia ar trebui să-i mai adăugăm pe cei retraşi de bunăvoie. Aceşti funcţionari corupţi aveau un nume rău în populaţie şi cu greu îşi mai puteau găsi un nou loc de muncă.

Acest „rău înrădăcinat" a fost înregistrat şi de câţiva observatori cu privirea ascuţită, ca Goebbels. În relatări referitoare la atmosfera din interiorul partidului întâlnim înainte de război deseori critici din partid şi populaţie la adresa „bonzocraţiei" şi a mentalităţii de autoservire a purtătorului unei funcţii. Opinia populaţiei, aşa cum apare, chipurile relatată doar, de conducătorul grupării locale din Münster-Mauritz din 1937, este de fapt şi propria sa opinie:

> „Înainte de luarea puterii, aceşti tovarăşi de partid predicau maselor largi că lefurile maxime vor fi de 1.000 de mărci. Astăzi, după ce ei iau de mult salarii de peste o mie de mărci, nu se mai gândesc decât la un lucru: cum să-mi mai cresc veniturile, cum să-mi îmbunătăţesc condiţiile de viaţă şi cum să fac o impresie bună celor cu puteri mai înalte în partid şi în stat, ca să capăt cât mai repede un post şi mai bun. Ce crede omul mărunt despre purtarea lor nu le pasă defel, căci treaba lui nu e nicidecum să gândească."

Acest pasaj ar putea sta foarte bine şi în lecţia ţinută de dr. Wenk cu privire la funcţionarii sindicali. Ca şi în mişcarea muncitorească, şi

în NSDAP exista o prăpastie între micii şi marii funcţionari, critica la adresa celor ajunşi sus şi reproşul că nu mai pun binele comun înaintea celui propriu. Tocmai în nazism, care voia să înlocuiască mecanismul „societăţii" cu identitatea „comunităţii naţionale", puterea funcţionarilor şi lipsa de transparenţă a „aparatului" au devenit o experienţă marcantă a epocii.

Funcţionarul ca funcţie a aparatelor şi mentalitatea sa

Şi după Al Doilea Război Mondial lumea se gândea la funcţionar mai ales ca la o instituţie a mişcării muncitoreşti şi a organizaţiilor ei. Dar, relativ vorbind, importanţa lui acolo chiar scăzuse, deşi o dată cu sindicatele izolate apăruse o birocraţie suplimentară. Pe de altă parte însă, prin instalarea unor cadre administrative specializate, funcţionarii care se ocupau înainte de ele au fost eliberaţi din acele funcţii şi s-au putut consacra cu atât mai mult sarcinilor organizatorice şi reprezentative. Între titulari se găseau până în anii '80 cel mult o şesime femei; dar acest procent corespundea aproape întru totul numărului de membre ale unor sindicate dominate încă multă vreme de meseriile bărbăteşti. O dată cu feminizarea muncitorimii, a crescut numărul femeilor sindicaliste. Între 1950 şi 1987 numărul lor în sindicate s-a dublat la 1,8 milioane; reprezentau acum fix o pătrime din numărul total de membri. Conform unei statistici a DGB (Uniunea Sindicatelor Germane) din 1989, o cincime din funcţionarii săi erau acum femei, dar cu cât poziţiile erau mai înalte, cu atât femeile erau mai puţine. Multă vreme ele se ocupau şi aici doar de probleme referitoare la femei. Abia din anii '70 se poate constata o avansare a femeilor şi în funcţiile centrale ale muncii sindicale.

La un număr total de membri sindicalişti ce depăşea cu mult şapte milioane, se putea vorbi acum despre aproximativ 3.600 de funcţionari „veritabili". În sindicatele izolate ei reprezentau aproximativ o treime, în DGB jumătate din personalul sindical; acesta era grupul central al „statului sindical" de care se temeau conservatorii. Dar raportul dintre cei cu funcţii onorifice şi membrii simpli era şi acum, ca şi mai înainte, de aproximativ 1:20. Dintre cei aproximativ 350.000 de membri activi, cam jumătate erau membri în comitetul de întreprindere. În comparaţie cu Republica de la Weimar nu se observa deci un grad de activitate crescut, ci doar o mai mare profesionalizare a titularilor, care puteau lăsa acum, mai mult decât înainte de 1933, tot ce era de scris în seama unei secretare (secretariatul era aproape întotdeauna o treabă femeiască).

Faptul că funcţionarul a rămas totuşi o figură a mişcării muncitoreşti şi a universului ei, s-a datorat în mod hotărâtor replicii RDG-iste. Acolo, la adăpostul „cadrelor", „funcţionarii" erau socotiţi o personificare

a sistemului, ajungând până la „funcţionarul cultural". Şi în statul *Partidului Socialist Unit din Germania* (SED = *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, n.t.) s-a încercat o creştere a gradului de acceptare socială a sistemului, iar pentru aceasta fiecare era făcut funcţionar. În uzina *VEB Gellenkwellenwerk Stadtilm* (districtul Erfurt), în 1972, la o cotă a organizaţiei de 98,4 procente, unul din 3 membri sindicali deţinea câte o funcţie. Dar funcţionarii titulari trebuiau strict delimitaţi de stratul de activişti. Aceia erau formaţi sub supravegherea partidului şi reprezentau adevărata elită a RDG, care, după cum spunea Marion Dönhoff într-o relatare de călătorie din 1964, trăia într-o „lume separată".

Conceptul de funcţionar a fost, după apariţia celor două state germane postbelice, atât de strâns legat de socialism, încât aproape că a fost încorsetat în această lume. Partidele creştine din RFG, de pildă, nu l-au folosit niciodată; doar *Spiegel* vorbea ici-colo şi cu intenţie politică şi despre „funcţionarii-CDU", mai ales în legătură cu unele abuzuri în serviciu. SPD a folosit noţiunea vreme îndelungată, până a reacţionat şi el la conotaţia defăimătoare cu sistemele totalitare. În 1954, prezidiul partidului a modificat folosirea unor termeni şi a indicat comitetelor ca, în loc de „funcţionari", să vorbească de acum încolo despre „oameni de încredere". Dar în viaţa publică denumirea îşi avea şi acum, ca şi mai înainte, un loc solid, pentru a caracteriza structura internă a organizaţiilor muncitoreşti şi mentalităţile dominante acolo. Într-un amplu reportaj despre noul stil „pozitiv", dezvoltat sub egida lui Klaus Schütz pentru campania electorală a lui Willy Brandt din 1961, *Spiegel* relata despre instruirea activiştilor de partid şi situaţia lor structurală:

> „Dar pentru ca SPD să poată rezista, spunând da la toate, în faţa publicului, conducerea de la Bonn şi-a asumat sarcina de a-i familiariza pe cei 28.000 de funcţionari ai partidului cu «noul stil politic». Căci nu atât cursul modern ondulat al partidului, cât modernizarea structurală, în progres de ani de zile, a cadrelor de funcţionari ascundea în sine riscul ca, pe de o parte vârful partidului, pe de altă parte funcţionarii să poată apărea în afară ca nedemni de încredere. Pe vremuri, pe când Bebel comanda partidul, funcţionarii se recrutaseră din rândul celor mai vrednici dintre proletari, al tipografilor, pietrarilor, oţelarilor, turnătorilor sau strungarilor. Conştiinţa de sine a acestei grupe de fruntaşi din industrie şi meşteşuguri acordase partidului o culoare remarcabilă. În ziua de azi celor mai buni muncitori calificaţi le lipseşte, din cauza programului prelungit, şi timpul şi înclinaţia pentru scormoniri organizatorice. În posturile funcţionăreşti din SPD stă între timp garnitura a doua a muncitorimii, cei constituţional nemulţumiţi, care caută să compenseze în politică ce nu le-a reuşit în profesie. Acestor funcţionari, cărora rolul de opoziţie le vine ca turnat, s-ar părea că le merge cam greu cu «noul stil politic» al partidului lor, cel al adaptării la realitatea socială de astăzi."

Această insistenţă asupra noţiunii de funcţionar, în 1960, nu numai că era lipsită de o descriere precisă, dar avea şi un sens polemic, o

revărsare a răutăţii tipice *Spiegel*-ului, care vorbea şi despre „funcţionari ai fotbalului" sau „ai bisericii", pentru a asocia cu ei obtuzitatea şi capacitatea redusă. O atare subliniere a mediocritţii, a inflexibilităţii şi a orizontului limitat se încadra într-o critică culturală tipică pentru perspectivele de viitor ale epocii şi care vedea în funcţionar o întrupare a societăţii industriale târzii. Dincolo de instrumentarea politică a zilei, el nu mai era acum asociat atât cu exercitarea unei funcţii, cât mai degrabă cu „funcţionarea" netedă, ca o mică parte din marele mecanism automatizat, lipsit de suflet şi ostil omului, al societăţii industriale moderne. În a sa *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters* (*Teoria epocii prezente*) (1955), sociologul Hans Freyer vedea trăsătura principală a epocii în dezvoltarea unor „sisteme secundare". Ele nu mai percep omul „în sine", ci doar „ca" (în funcţia sa). Nu-i mai putem recunoaşte pe cei care acţionează, ci doar mecanisme, constrângeri materiale. Oamenii sunt administraţi ca şi cum ar fi lucruri. În felul acesta, spune Freyer, omul nu mai este propulsie, ci angrenaj, „strâns" în cleştele funcţiei ca un cal înhămat. Iar apoi în acest context el ajunge să vorbească direct despre funcţionar: „Deosebirea dintre înalţii funcţionari şi funcţionarii mărunţi constă în esenţă în faptul că în aceştia se extind vidul şi pustiirea, în ceilalţi tulburările de circulaţie şi nevrozele." Cu cât societatea are nevoie de mai multă administraţie, cu atât telecomanda creşte. Şi iarăşi Freyer trece brusc la tema roboţilor, prezicând răspândirea lor. La capătul „administrării oamenilor-obiecte" se află pentru el omul telecomandat. Această legătură strânsă a constrângerii materiale, din imaginile calului înhămat şi a robotului, cu funcţionarul şi psihosomaticile sale – pe mai puţin de o pagină! – zugrăvea tabloul clar conturat al unei societăţi în care omul reprezintă riscul rămas. În schimb, pentru el funcţionarul s-a transformat într-un ideal set de roluri, care diminuează riscul, tocmai pentru că „funcţionează".

Cu modul lui Freyer de a analiza funcţionarul ca rotiţă în angrenaj devenea vizibilă o schimbare care înlocuia vechea imagine a funcţionarului ca educator sever, parazit, dar şi cârmaci şi planificator al societăţii şi al organizaţiilor ei. Centrale nu mai erau nici antiteza „funcţionar – membru", nici legătura „organică" dintre conducător şi mase, ci „omul" se vedea faţă în faţă cu „aparatul", iar funcţionarul era câte puţin din ambele. *Manualul de sociologie* conservator putea să se prezinte în 1956 cu o întreagă cascadă de cuvinte care să caracterizeze această „lume transformată într-un aparat". Aici se vorbeşte despre „transformarea în masă", caracteristică pentru marile întreprinderi, procesul de adaptare, care se cerea nu numai în zona „funcţionarilor de la vârf, adaptaţi instituţional", ci şi de la toţi cei care voiau să promoveze; legătura cu semenii se rupe brusc – „«eremitul în masă» este un tip în viaţa economică de astăzi". În acelaşi timp, funcţionarul este socotit însă ca „purtătorul aparatelor", un tip colectiv: „om al producţiei, civilazator". În această categorie intră şi manageri, funcţionari

publici (*Beamte*), *clercs*, funcționari de rând (*Angestellte*), muncitori cu calificări înalte și funcționari în sens mai strict. A apărut un nou tip social, dincolo de profesie și clasă, nici burghez nici proletar, care se caracterizează prin lipsa autonomiei economice. Altfel spus : suntem cu toții funcționari.

> „Toate straturile – chiar și țăranii și starea de mijloc a meseriașilor – au căpătat mai degrabă trăsături de funcționar, prin aceasta s-au modificat și, în cadrul unei noi diferențieri în funcție de poziția în aparat și în raport cu el, s-au apropiat unii de alții, fără a putea vorbi acum despre o îmburghezire sau o proletarizare."

Funcționarul este un specialist; prin aceasta, el este pe de o parte greu controlabil din afară; pe de altă parte, este el însuși controlat în totalitate de funcția pe care o exercită, ceea ce duce la o separație clară între funcție (unde este un expert) și timpul liber (în care este „om privat și masă"). Din cauza suprasolicitării funcționale, el tinde în afara profesiei sale

> „să devină un consumator pasiv de produse pe care i le livrează aparatele industriei moderne a timpului liber. Dar prin aceasta nu numai că se produc iarăși solicitări psihice unilaterale, dar nici mulțimea de impresii fără legătură unele cu altele, încărcate în mod deliberat cu excitații puternice și orientate către straturile sufletești inferioare, nu mai este prelucrată judicios coerent. Se încurajează astfel o tendință de automatizare psihică și haotizare, pe care critica culturală modernă o definește ca «tendință spre schizofrenie», «discontinuitate a structurii individului» și «descompunere a personalității»".

Funcționarul : un tip psihologic. Această critică culturală, care opera cu concepte ca *Entseelung, Vermassung* sau *Verapparatung* (a face ca individul să fie lipsit de suflet, a-i transforma pe toți într-o masă sau într-un aparat) convertea teoria marxistă a înstrăinării în conservatorisme și, ca și în marxism, în spatele ei se afla conceptul romantic de „independență", cu conotații de identitate și autonomie, care nu se potrivea cu dependența celui angajat. Astfel, funcționarul a devenit o formă de prezentare a noii societăți postbelice fără clase, a cărei tendință de nivelare, din turnul de observație al sociologilor critici ai culturii, îi echivala și pe indivizi. Funcționarul era acum vorbit de rău : că ar avea concepții înguste, că ar confunda spațiul dinăuntrul organizației cu lumea întreagă, că s-ar feri cât se poate de contactele exterioare, că ar îndeplini mecanic muncile încredințate și că se abține să judece cu propriul său cap. Funcționarul se născuse din interesul participării politice, iar acum sfârșea ca întrupare impersonală a aparatului.

Dispariţia funcţionarului prin preponderenţă

Acest discurs despre dispariţia individului în spatele funcţiilor a devenit între timp perimat. Dimpotrivă: individualitatea a revenit în forma eterogenităţii, a sub- şi multiculturalităţii, a varietăţii formelor de viaţă. Dar aceasta nu înseamnă nicidecum că dependenţele, formele comportamentale normate şi înstrăinările legate de figura socială a funcţionarului ar fi dispărut. Funcţionarul a devenit mai degrabă un fenomen omniprezent: ca angajat al unor alianţe, conducător local al intereselor unor partide sau ale unei iniţiative civice, dar şi ca reprezentant al intereselor federaţiei medicilor, ca „tânăr de carieră" sau ca împuternicit sportiv al unei uniuni de sport în masă. De această extindere a funcţionarului au profitat mai ales femeile. E drept că şi după Al Doilea Război Mondial reprezentanţa femeilor în cadrele funcţionăreşti de partid şi sindicat a crescut cu încetul, dar ele au câştigat importanţă abia o dată cu extinderea statului social, începând cu anii '60, mai ales în uniunile de asistenţă socială liberă, precum asistenţa socială pentru muncitori sau *Deutscher Paritätischer Wohlfartsverband*, unde au devenit active mai ales la nivelul mediu şi în sectorul cultural al organizaţiei. Aceste alianţe văd în influenţarea politicului doar un domeniu fragmentar al sarcinilor lor, iar activitatea lor principală este cea socială.

Influenţa uniunilor – realizată numai de funcţionar – nu a scăzut defel. Dar misiunea principală şi principala problemă a început tot mai mult să nu mai fie considerată influenţarea directă a deciziilor politice, ci aceea de a pune mâna pe resursele statale şi a le repartiza după criterii care nu întotdeauna sunt vizibile din afară. Critica „dominaţiei uniunilor", apărută în conjunctura economică a anilor '60-'70, înregistra, e drept, pericole pentru democraţie şi „posibilitatea de guvernare" a societăţii, dar nu îl făcea nicidecum pe funcţionar *in persona* responsabil de aceasta, ci vedea dincolo de toate un context structural. În formularea ministrului social-democrat al economiei şi finanţelor Karl Schiller, în anii '60 au existat „interese organizate" anonime; ele „se strâng la un loc şi iau statul ca pradă".

Faptul că astăzi funcţionarul nu mai produce un efect atât de neplăcut ca în anii '50, vine probabil din acela că reprezentările sociale legate de el nu mai provoacă temerile de atunci; complexitatea crescută a societăţii industriale târzii şi postindustriale, formarea unor „sisteme secundare" a devenit pentru noi cazul normal, pe care-l putem stăpâni. Mişcări de critică culturală se plâng în fel şi chip de faptul să suntem o rotiţă în angrenaj, dar nici una nu consideră în mod serios această situaţie de neînlăturat. Dimpotrivă: cu angrenarea progresivă a funcţiilor, pericolul se vede mai degrabă în posibilitatea ca sistemul să *nu* mai funcţioneze cândva; că într-o bună zi toată această ţinere fină în

echilibru a intereselor, repartizarea resurselor în domeniul social, desele luări de cuvânt în public ale reprezentanţilor diverselor alianţe nu se vor mai îmbina perfect, fără obstacole.

De aceea, începând din anii '60, nu au lipsit tentativele de a recunoaşte un rol pozitiv funcţionarului şi activităţii sale. Otto Stammer, un prefigurator al sociologiei politice, îi înţelegea pe funcţionari ca pe o grupă mediatoare importantă între conducere şi membri; ei constituie „totodată rangul cel mai de jos al ierarhiei conducătoare şi un rang superior al membrilor, cu care ei sunt direct legaţi, ca grup al «oamenilor de încredere».” Oligarhizarea de care se plângea Michels nu este pentru el cauza, ci consecinţa unei insuficiente formări a opiniei politice în organizaţie. Când aceasta există, funcţionarii au sarcina importantă de a aplana tensiunea dintre rangurile conducerii superioare şi membri. Aşa că funcţionarul nu mai este o problemă la Stammer, ci un seismograf. El devine „un ajutor necesar pentru împlinirea politică a democraţiei.” (Alfred Nau).

E drept că descrierile de acest fel se pot citi şi ca o piesă autojustificativă a statului de la Bonn, scindat în grupuri politice. Dar necesitatea în această privinţă a scăzut, pentru că funcţionarii au pierdut din importanţa lor ca purtători de mandat politic. În marile partide procentul lor a scăzut în parte clar din 1969. „Angajaţii din economie, ca şi din organizaţiile politice şi sociale”, după cum sună titlul, au scăzut în CDU/ CSU de la 22,5 la 15,8% (1990), în SPD de la 35 la 27,5%. „Adeziunea la o uniune” a deputaţilor este de 58%, deci clar scăzută în comparaţie cu Republica de la Weimar. Desigur, influenţa alianţelor asupra aspectului politic nu a scăzut defel. În 1955, lista oficială de lobby a Parlamentului german aducea în scenă 1.538 de uniuni, care încearcă să-şi exercite influenţa asupra legislaţiei emise. Dar astăzi lucrul acesta nu mai este privit atât ca un pericol, cât mai degrabă ca o condiţie necesară a societăţii complexe şi a ordinii ei. Reprezentanţi ai lobby-ului au atras, nu pe nedrept, atenţia nu numai că ei sunt cei care au pus politicii la dispoziţie informaţiile necesare, dar şi că, fără influenţa uniunilor, nici n-ar putea să apară o lege practicabilă. Aşa încât nu este o întâmplare că „expertul” serveşte astăzi în multe privinţe ca termen substitutiv pentru „funcţionar”: administratorii cunoaşterii au devenit în mare măsură ceea ce erau odată administratorii organizaţiilor.

Definiţiile actuale ale termenului lasă să străbată o oarecare ironie. Ediţia a noua a marelui dicţionar Meyer, din 1973, descria la început funcţionarul absolut neutru, în tradiţia lui Stammer, ca pe o funcţie de organizare şi coordonare a „nivelului mediu”, care ar câştiga progresiv importanţă. „Acestei funcţii”, continuă articolul într-o distanţare ironică, „trebuie să-i corespundă un tip de perosnalitate foarte bine definit: el trebuie să aibă capacitatea de a manipula oamenii cu un minimum de frecuşuri şi tensiuni şi de a le impune scopuri. Din

dependenţa funcţionarului de organizaţia sa derivă faptul că este exagerat de conformist şi temător de orice risc şi are o înclinaţie către rutină."

Funcţionarul nu a murit, dar el nu mai trezeşte asociaţii în termenii criticii culturale. Aşa cum „masa" a dispărut ca noţiune cu încărcătură ideologică, la fel au dispărut şi replicile ei. Reprezentarea socială a unui bloc de monolit care să aibă nevoie de o orientare de sus a cedat în faţa ideii unei structurări a societăţii prin interesele ei organizate „din interior", iar interesele şi-au pierdut caracterul diabolic. Această degrevare face cu putinţă ca termenul de funcţionar să fie definit ca un concept de analiză sociologică. Dar utilizarea sa principală se află atunci pe terenul istoriei sau îşi găseşte locul în analiza sistemelor totalitare – ca sperietoare nu mai este astăzi de nici un folos.

Referinţe bibliografice

Brunner, Detlev, *Bürokratie und Politik des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbundes 1918/19–1933*, Frankfurt a. M., 1933.

Eisenberg, Christiane, „Basisdemokratie und Funktionärsherrschaft. Zur Kritik von Robert Michel's Organisationsanalyse der deutschen Arbeiterbewegung", în: *Mitteilungsblatt des Instituts der europäischen Arbeiterbewegung IGA* 9, 1989, pp. 8-30.

Freyer, Hans, *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, Stuttgart, 1955.

Gehlen, Arnold, *Sozialpsychologische Probleme der industriellen Gesellschaft*, Tübingen, 1949.

Jaspers, Karl, *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin, 1931.

Messner, Johannes, *Der Funktionär. Seine Schlüsselstellung in der heutigen Gesellschaft*, Innsbruck, 1961.

Michels, Robert, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, Stuttgart, 1989[4].

Mintzel, Alf, „Funktionär", în: *Staatslexikon der Görres-Gesellschaft*, vol. 2, Freiburg 1986[7], pp. 776-778.

Riemkasten, Felix, *Der Bonze*, Berlin, 1930.

Schelsky, Helmut, *Funktionäre*, Stuttgart, 1982[3].

Schmädel, Dieter v., *Führung im Interessenverbund. Probleme der innerverbandlichen Willensbildung*, Berlin, 1968.

Tenfelde, Klaus, *Arbeitersekretäre. Karrieren in der deutschen Arbeiterbewegung vor 1914*, Heidelberg, 1993.

Ullmann, Hans-Peter, *Interessenverbände in Deutschland*, Frankfurt a. M., 1988.

Capitolul 12

CONSUMATORUL

Heinz-Gerhard Haupt

A mânca şi a bea, a se îmbrăca şi a-şi mobila locuinţa sunt încă din epoca de piatră activităţi care fac posibilă supravieţuirea. Ele au fost luate întotdeauna în consideraţie pentru formarea personalităţii. Materialistul Feuerbach, de exemplu, sublinia prin anul 1830: „Omul este ceea ce mănâncă" sau, cum ne învaţă zicala, „Haina îl face pe om". Doar prin aceasta îşi justificau aroganţa cei care mâncau bine şi se îmbrăcau frumos. Felul în care invocarea hainelor frumoase, atunci când este vorba despre persoane cu rang înalt, poate înşela pe cineva, făcându-l să nu observe lipsa totală a hainelor, ni-l arată povestea *Hainele noi ale împăratului.* Încă din vechime consumul şi consecinţele sale au fost luate de fiecare dată în considerare pentru formarea personalităţii şi pentru poziţia socială. Dar şi consumul, ca sector economic cu drepturi egale alături de producţie, ca şi tipul social al consumatorului, este abia de dată recentă.

„Consumul este un termen tehnic al economiei de stat pentru opusul producţiei" se spune, de pildă, într-o enciclopedie germană din anul 1829. „Utilizarea acelor cuvinte în sensul lor din economia de stat provine de la fiziocraţi, care au dezvoltat cu măiestrie raportul reciproc dintre producţie şi consum." Spre deosebire de economiştii şcolii fiziocrate din secolul al XVIII-lea, care susţineau prioritatea agriculturii, economia naţională clasică din secolul al XIX-lea nu acorda o atenţie deosebită consumului. Chiar dacă în cea mai recentă şcoală a economiei naţionale din Germania termenul „consum" apărea în repetate rânduri, totuşi în sensul său modern el a fost formulat pentru prima oară abia în 1923, de economistul Karl Oldenburg: „Consumul este satisfacerea necesităţilor umane cu resurse economice." Consumatorul la rândul lui, ca figură istorică de sine stătătoare alături de producător, a apărut în discursul oficial din Germania mai ales în Primul Război Mondial. Contemporanii vorbiseră, ce-i drept, chiar şi înainte despre clienţi şi cumpărători, a căror afluenţă creştea în dughene şi în marile magazine.

Dar luarea pozitivă în posesie a termenului de consumator în Primul Război Mondial era nouă şi se putea raporta la împrejurări specifice. Termenul se referea în special la utilizatorii din mediul urban. De fapt, calificativul a apărut atunci când majoritatea covârşitoare a populaţiei urbane a trebuit să se aprovizioneze cu mărfurile oferite de piaţă; autoaprovizionarea sau gândirea autarhică nu mai rămâneau astfel decât fenomene marginale. Concomitent, se dezvoltase şi reţeaua comercială orăşenească, atât cât să facă posibilă aprovizionarea magazinelor mari şi mici şi a unităţilor de consum. În fine, chiar instanţele statale îl percepeau pe consumator şi comportamentul său. Şi în secolul al XIX-lea, după recolte proaste, preţul pâinii crescuse rapid iar sărăcimea oraşelor îşi articulase protestul împotriva preţurilor prea ridicate prin revolte în pieţe şi jafuri. Statul intervenea atunci fie atenuând conflictele, fie represiv. Apelul la oficialitate pentru fixarea unui preţ drept sau pentru asigurarea unor activităţi publice finanţate de stat era răspândit pe atunci. Dar în Primul Război Mondial statul wilhelmian s-a aflat, mai puternic decât înainte, în centrul unei critici agresive, fiindcă omisese să procure un substitut pentru lipsa alimentelor din import. Astfel, timp de patru ani, situaţia hranei în Germania a fost deosebit de proastă. Într-o epocă de resurse alimentare foarte reduse, comportamentul consumatorilor şi al consumatoarelor, mai ales abstinenţele lor au fost centrale pentru strategia războiului. De aceea li s-a acordat atenţia autorităţilor statale şi a oficialităţii. În această constelaţie specifică, rolul cetăţenilor ca utilizatori s-a bucurat de o atenţie deosebită, a fost supravegheat şi preţuit.

Deşi de-a lungul întregului secol XX consumului i s-a acordat multă atenţie, consumatorul a fost mai degrabă puţin luat în consideraţie. E drept că autorităţile şi sindicatele au încercat, prin coşul zilnic, să-i depisteze preferinţele şi repulsiile şi au apelat cu predilecţie la disciplina lui de câte ori era nevoie să impună constrângeri economice şi abstinenţa de la consum. Dar nu consumatorul, ci consumul a fost perceput ca rege al secolului. Producţia în masă de bunuri de consum ieftine, puterea de cumpărare crescută a populaţiei din Europa şi triumful unor forme de distribuţie organizate în stil mare au fost privite ca semne caracteristice ale acestei epoci a consumului în masă, care a modificat însă abia în anii '60 societăţile europene. Consumatorul era privit în acest context, de specialiştii reclamei şi ai marketingului, mai degrabă ca obiect al unor strategii decât ca un subiect care acţionează autonom.

La această imagine a consumatorului manipulat au contribuit atât contemporanii conservatori, cât şi cei marxişti. În a sa *Teorie a epocii prezente*, Hans Freyer se plângea în anul 1955 cât de tare normează consumul oamenii şi cât de mult tulbură consumul de masă repartiţia socială a anumitor bunuri de consum. „Standardul de viaţă este Dumnezeul acestei epoci", încheia el amărât, „iar producţia este profetul ei".

În timp ce Freyer deplângea desfiinţarea repartiţiilor tradiţionale prin consum, teoreticieni de stânga îşi făceau griji pentru posibilităţile individului de a recunoaşte şi de a-şi impune propriile sale necesităţi, faţă de comercializarea complexă a vieţii. Încă din 1947, Max Horkheimer şi Theodor Adorno, pornind de la experienţa lor americană din exil şi pe fundalul prăbuşirii societăţii burgheze în Germania, atrăseseră atenţia asupra pericolului forţei manipulatoare inerente capitalismului modern. Ei acordau o atenţie deosebită industriei culturale, pentru că – spuneau ei – aceasta „îi înşeală pe consumatorii ei tocmai cu ceea ce promite necontenit."

Această imagine pesimistă a consumatorului nu s-a menţinut însă după Al Doilea Război Mondial, ci a fost înlocuită, mai ales din anii '70, de trei aprecieri mai optimiste, care nu erau însă cu totul noi. În primul rând, sociologul francez Jean Baudrillard a indicat legătura dintre consum şi formarea gustului şi a susţinut că mărfurile transportă şi valori, încât individul, grupurile şi clasele îşi pot demonstra şi constitui existenţa şi prin posesia unor mărfuri. Prin aceasta el a desfiinţat opoziţia dintre universul mărfurilor lipsit de sens şi individul plin de sens. În plus, Pierre Bourdieu a subliniat că diferenţele sociale se puteau manifesta şi mai departe, chiar în epocile consumului de mărfuri în masă, în posesia şi utilizarea diferenţiată. Conform teoriei pe care o dezvolta el luând exemplul societăţii franceze, distincţia socială era foarte bine servită de bunurile de consum. La urma urmei, nu atât efectul nivelator, cât cel integrativ al consumului de masă a fost accentuat prin strădania de a uni statele naţionale eterogene şi de a promova coeziunea socială. În măsura în care accesul la bunurile de consum este democratizat, îşi primeşte şi societatea modernă o justificare suplimentară, spune prognoza optimistă.

În contrast cu aceste moduri contemporane de a privi lucrurile, într-o perspectivă istorică este important să ne întrebăm cum putea participa la consum fiecare dintre grupele sociale şi ce importanţă acordau acestea practicilor lor. În fine, trebuie să cercetăm legătura dintre consum şi proiectul de ordine socială mai globală.

În secolul XX, accesul la posesia unor bunuri de consum s-a deschis social, ca în nici un secol precedent. Toate mărfurile sunt accesibile pentru toţi cetăţenii şi cetăţenele cu o putere de cumpărare corespunzătoare. Ca niciodată până acum, gospodăriile din Europa, Australia şi America de Nord posedă – în comparaţie cu America de Sud, Asia şi Africa – în medie câteva mii de articole de consum, pe care le înnoiesc periodic. Ca o consecinţă, industria de consum şi deservirea populaţiei înlocuiesc în prezent producţia, ca sector dominant al economiei. Această schimbare fundamentală a modului de viaţă şi a formei de producţie a fost posibilă numai pentru că, în cursul industrializării, preţurile pentru bunurile de consum au scăzut. Scăderea preţurilor a început încă din secolul al XIX-lea, când în Franţa, de pildă, vinul mai

costa încă, în 1853, 32 de franci hectolitrul, dar în 1901 nu mai costa decât 16 franci. Scăderea a devenit mai rapidă prin raționalizarea producției după 1925, prin care au fost create produse identice în masă, şi prin evacuarea producţiei în ţările cu salarii mici, în ultimii 25 de ani. În special după 1945 distanța dintre salarii şi preţurile de consum a crescut în favoarea utilizatorilor.

Această înmulţire a bunurilor de consum devine necesară pentru că, în cursul migraţiei de la sate, tot mai puţini oameni din oraşe se puteau aproviziona singuri, iar cei mai mulţi depindeau de cumpărarea de alimente, îmbrăcăminte, articole de uz casnic şi mobilier. În special în timpul şi după cel de-al Doilea Război Mondial s-a arătat cât de puţin erau pregătiţi europenii occidentali să reziste la o viaţă în care aprovizionarea cu bunuri de consum ajungea la limita inferioară. Piaţa neagră, cursele la ţară şi autoaprovizionarea cu surogate erau strategii necesare de supravieţuire. Achiziţionarea unor bunuri de consum a fost posibilă pentru că puterea de cumpărare a crescut de-a lungul secolului. Graţie politicii mişcărilor muncitoreşti, dar şi prin influenţe statale, salariile reale ale muncitorilor au crescut aproape pretutindeni în Europa, în secolul XX, chiar dacă nu continuu. Cum salariile reale oferă raportul dintre costurile de întreţinere şi salariul nominal, cei angajaţi puteau cumpăra acum mai multe mărfuri. Decisiv pentru această evoluţie a fost însă faptul că în anii '50 au coincis rata în scădere a şomajului şi (în parte) chiar normele întregi cu salarii reale în creştere. În fine, în secolul XX s-a dezvoltat o reţea densă de comerţ, care a cuprins, dincolo de oraş, şi satul, prin lanţuri de magazine şi filiale s-a îngrijit de o aprovizionare uniformă cu produse şi a reunit în societăţi de consum, mai ales în prima jumătate de secol, şi clasa muncitoare în universul consumului.

Toţi aceşti factori au favorizat consumul în masă. Dar ei nu au acţionat pretutindeni cu aceeaşi putere. Procentul mare de populaţie rurală din Franţa şi Italia, Spania şi Portugalia a încetinit acolo evoluţia spre societatea de consum în deceniile dintre 1920 şi 1950. În anii '30 mai exista încă în Italia o populaţie de 40%, care nu numai că depindea încă exclusiv de agricultură, dar trăia şi într-un sistem de autoaprovizionare care îi tăia în cea mai mare măsură orice legătură cu piaţa. De altfel, nici salariul real din Europa nu a crescut uniform. În anii '30 el a stagnat sau a coborât aproape pretutindeni. Dar mai înainte crescuse clar în Marea Britanie şi Germania, Suedia şi Danemarca, în timp ce în Franţa a rămas stabil după 1918, iar în Uniunea Sovietică şi Serbia chiar a scăzut. Formele moderne de distribuţie s-au impus în societăţile Europei de Sud şi Centrale mai puţin decât în Europa Occidentală. În societăţile Europei de Est şi Centrale marşul triumfal al societăţii de consum a început după Al Doilea Război Mondial de la un nivel mai scăzut al dezvoltării economice decât în ţările vestice. Dacă măsurăm, în fine, ca şi statisticianul

prusac Gustav Engel, nivelul consumului dintr-o ţară în funcţie de cuantumul din venituri care trebuie cheltuit pentru alimente, chiar şi în anii '80 italienii şi spaniolii, portughezii, grecii şi irlandezii cheltuiau mai mult de 20% din venituri pe hrană. Impunerea societăţii moderne de consum în masă a fost un proces diferenţiat în tempoul şi complexitatea sa, care s-a accelerat totuşi la nivel european de la sfârşitul anilor '50 în aşa măsură, încât se vorbeşte despre o întărire a comunităţilor de consum europene. Faţă de această tendinţă, tabloul devine însă mai variat, dacă în punctul central plasăm nu procesul de ansamblu, ci evoluţia unor grupe de produse izolate, nu cadrul naţional, ci amprenta locală şi regională a consumului şi nu întreaga epocă, ci faze izolate. Abia prin diferenţieri de acest tip este posibil să asociem anumite situaţii sociale cu semnificaţia simbolică a unor bunuri de consum şi să prezentăm controversele sociale care izbucneau pe tema posesiei şi importanţei unor bunuri de consum.

De la diferenţele mari la cele subtile

În cursul secolului XX posesia unor bunuri de consum particulare indica tot mai puţin apartenenţa de clasă. Pe la 1900 posesia unui pian, de pildă, era un semn sigur al modului de viaţă burghez. Şi divanele, gramofoanele sau fotoliile se găseau aproape exclusiv în căminele burgheze. Separaţia dintre spaţiul de locuit şi bucătărie se încadra în standardul de viaţă burghez. Pălăriile şi costumele de culoare închisă pentru bărbaţi, rochiile şi paltoanele în pas cu moda pentru femei îi deosebeau de straturile inferioare. O desfăşurare a vieţii de familie în care exista un spaţiu de acţiune disponibil pentru invitaţii şi mers la teatru, servitorime conform cu rangul, şi care făcea posibile chiar câteva călătorii, se număra printre specialităţile burgheze. Dimpotrivă, economia casnică proletară dinainte de Primul Război Mondial era de regulă caracterizată prin strâmtorare şi o economie de subzistenţă. Pentru o cheltuială specială, ca o chermeză de pildă, trebuia economisit cu mult înainte, iar achiziţiile mai mari de mobilă şi obiecte de uz casnic erau aproape imposibile. Chiar în condiţii normale, veniturile erau de multe ori insuficiente. Deşi familia unui tâmplar de mobilă parizian nu cumpărase în timpul anului 1907 bunuri de folosinţă îndelungată, la sfârşitul anului era totuşi plină de datorii. Tot avutul din casa unor muncitori încăpea de cele mai multe ori într-un cărucior. Chiar dacă hrana se îmbunătăţea, ea rămânea totuşi monotonă. Nu-şi puteau permite sortimente scumpe de carne, produse lactate şi legume proaspete. Diferenţele dintre sus şi jos nu se manifestau numai în ceea ce consumau clasele, ci şi în modul în care consumau. Dacă burghezilor consumul le servea pentru etalarea ostentativă a condiţiei lor sociale, pentru muncitori, chiar dacă avea şi

funcţia de demonstrare a propriei demnităţi, el însemna totuşi în primul rând o acoperire a strictei necesităţi.

Dar încă de la începutul secolului XX acest tablou de gen era prea simplu. Căci viaţa de familie a muncitorilor mai bine situaţi încerca şi ea să imite formele de viaţă burgheze. Ici-colo în casă intra o sofa în locul divanului, tablouri atârnau pe pereţi şi se cumpărau cărţi. Contemporanii observau şi cât de mult începeau să se îngrijească bărbaţii şi femeile din clasa muncitoare de aspectul lor exterior, cum se îmbrăcau duminica în negrul burghez sau în alte haine la modă şi cum demonstrau, chiar şi printr-o ieşire la cârciumă, că aveau mai mult decât strictul necesar pentru viaţă. Patima risipei, pe care o vedeau aici la lucru criticii contemporani, era de regulă dorinţa de a fi acceptat ca o persoană cu drepturi egale. În plus, trebuie făcută o deosebire între diversele gospodării muncitoreşti. Stilul lor de viaţă depindea în mod hotărâtor de numărul copiilor pe care îi aveau de întreţinut, de posibilitatea (sau imposibilitatea) bărbatului şi a femeii de a lucra în afara casei şi de faptul că această îndeletnicire era continuă sau întreruptă de şomaj, boală sau invaliditate. În special muncitorii tineri şi muncitoarele tinere, necăsătoriţi, puteau, evident, să-şi procure bunuri de consum. Dar pe măsură ce veniturile familiei nu mai puteau ţine pasul cu poverile, şi acesta era de regulă cazul în perioada de şcolire a copiilor şi la bătrâneţe, mai degrabă supravieţuirea goală decât participarea la ispitele societăţii de consum se afla la ordinea zilei. În această privinţă, mediului orăşenesc socializat deja urban, care reducea numărul copiilor pro familie, îi mergea mai bine decât celor veniţi de curând de la ţară, care aveau frecvent familii foarte numeroase. În funcţie de venituri, vârstă, formă familială şi situaţie profesională se diferenţiau astfel şi posibilităţile de consum ale muncitorilor.

Aceasta se aplică şi pentru alte clase sociale. Chiar dacă, prin cataloage, călători şi pieţe, aprovizionarea rurală s-a îmbunătăţit şi ea cu bunuri de consum orăşeneşti la sfârşitul secolului al XIX-lea, achiziţionarea lor rămânea totuşi legată de bunăstarea materială. Muncitorii agricoli şi ţăranii fără pământ nu-şi puteau cumpăra nici lenjerie intimă, nici biciclete, dar fermierii şi moşierii se aprovizionau foarte bine cu aceste mărfuri orăşeneşti. Baronii sfeclei de la graniţa Brandenburgului dezvoltau chiar un stil de viaţă absolut burghez. Şi mica burghezie – meşterii în diverse meşteşuguri şi negustorii particulari – se străduia să participe la modelul de consum burghez. Încercau să-şi angajeze o servitoare, economiseau ca să-şi cumpere un pian şi să demonstreze în afară un stil de viaţă burghez. Dar numai posesorilor unor ateliere şi prăvălii cu viaţă lungă, adică unei minorităţi infime, le reuşea acest mimetism social. În burghezia însăşi se poate face o deosebire cel puţin între funcţionarii publici înalţi bine situaţi, comercianţi şi industriaşi şi pastorii mai sărmani, slujbaşii care ocupau posturi modeste la stat

şi profesorii de liceu. Cei din urmă trebuiau să-şi dea mare silinţă pentru a cultiva un stil de viaţă şi de consum orientat după norme burgheze. Iar acesta se putea realiza, în parte, numai prin „ruşinoasa muncă la domiciliu" a femeilor. Chiar unii slujbaşi publici mărunţi câştigau în Germania primei treimi de secol prea puţin pentru a-şi procura, pe lângă necesarul vieţii, simbolurile unui statut burghez.

O atenţie deosebită au acordat contemporanii noii „stări mijlocii", în care vedeau deja cei mai importanţi participanţi la cultura de masă a Republicii de la Weimar. În special Siegfrid Kracauer a atras atenţia în Germania asupra funcţionarilor mărunţi, a descris pericolul pe care îl reprezenta pentru aceştia şomajul în comparaţie cu perioada antebelică şi a demonstrat, într-o perspectivă de critică culturală, importanţa culturii de masă pentru funcţionari. Libertinajul sexual, lumea poleită şi fără valoare a cabaretului, a panoramelor şi a magazinelor universale, filme înzorzonate şi cârciumi deocheate aveau grijă – spune Kracauer – ca funcţionarii „dezrădăcinaţi spiritual" să-şi poată suporta existenţa mizeră. Societatea la rândul ei miza totul pe a nu-i face „să se gândească la rădăcina adevăratei culturi şi prin urmare la critica stării de lucruri". „Ea nu pune capăt tendinţei de a trăi în strălucire şi risipă, ci o încurajează unde şi când poate." Această perspectivă contemporană poate fi pertinentă în privinţa unor funcţionari, dar nu în ce-i priveşte pe toţi. Nu numai că pentru o parte din funcţionarii necăsătoriţi era absolut posibil din punct de vedere material să meargă la cinematograf sau teatru, dar aceştia nu erau nicidecum acei deschizători de drum ai modernităţii, cum au fost consideraţi în mod predilect. Iar recreerea de care aveau nevoie, după cum spunea Kracauer, după o tristă zi de muncă, o ofereau, pentru o parte din funcţionarii angajaţi în comerţ, întreprinderi sau birouri, mai degrabă metropolele decât oraşele mici şi mijlocii.

În 1956, sociologul german Helmut Schelsky descria în felul următor schimbările pe termen lung ale perspectivei de viaţă pe care le producea consumul de masă: „Consumul universal al producţiilor de masă industriale şi publicitare se îngrijeşte în toate domeniile vieţii ca aproape fiecare, potrivit cu posibilităţile sale, să poată dezvolta sentimentul că nu mai este «jos de tot», că poate să participe la bogăţia şi luxul existenţei; dar mai ales această participare a devenit pretenţia socială firească a tuturor." Schelsky deriva din această apreciere următoarea modificare structurală: „În acest sens, în producţia industrială de masă a bunurilor de consum, confort şi divertisment, de care se servesc astăzi din plin şi straturile burgheze superioare odinioară, sunt aşternute chiar temeliile celei mai eficiente depăşiri a structurii de clasă din societatea industrială, însă şi uniformizarea ei în stilul de viaţă şi în necesităţile sociale. Această nivelare plină de consecinţe a formelor de comportament din viaţa de familie, odinioară tipice unor straturi şi clase, a opţiunilor profesionale şi de lucru ale copiilor, a

formelor de locuit, consum şi divertisment, ba chiar a formelor de reacţie culturale, politice şi economice în general este procesul probabil dominant astăzi în dinamica societăţii noastre moderne."

Subliniind însă efectul egalizator al consumului, Schelsky era înaintea epocii sale. La mijlocului anului 1956 mai degrabă sărăcia decât prisosul caracteriza viaţa de familie germană. Abia mai târziu a început să crească răspândirea bunurilor de consum. Dacă în anul 1955 numai 10% din toate familiile din RFG posedau un frigider, care era privit ca un bun de lux, în 1962-1963 mai bine de jumătate din familiile germane aveau deja unul. Au pătruns apoi în gospodăriile familiale aspiratoarele, maşinile de spălat şi, din ce în ce mai mult, şi televizoarele. Automobilul a devenit pentru masele largi tot atât de realizabil ca şi călătoriile în concediu. De la sfârşitul anilor '50 Michael Wildt vorbeşte de aceea despre „o bunăstare incipientă". O familie de lăcătuş-ajustor din RFG, care până în anii '50 trăise deosebit de modest, putea în 1955 să se mute într-o locuinţă mai mare, să-şi procure apoi un aspirator, un bufet mare, o garnitură de mobilă tapisată, un pat canapea, iar în 1958 chiar televizorul, desigur în rate.

Cu prognoza sa optimistă, conform căreia consumul ar fi nivelat deosebirile sociale, Helmut Schelsky a avut în egală măsură dreptate cât s-a şi înşelat. Dreptate a avut întrucât astăzi aprovizionarea largă cu bunuri de consum nu ne mai permite să tragem concluzii direct asupra situaţiei sociale a posesorului, din simpla posesie a unei maşini, a unor piese de îmbrăcăminte sau mobilier. În parcările marilor întreprinderi nu se poate deduce poziţia indivizilor în întreprindere în funcţie de marca sau dimensiunile automobilului. În această măsură consumul de masă a şters fără îndoială semnele apartenenţei sociale. Dar, spre deosebire de teza lui Schelsky, el nu le-a înlăturat. „Exteriorul contează", conchidea Paul Fussell în *Călătorie prin sistemul statului social american*. Conform acestui sistem, straturile sociale inferioare şi superioare din America de Nord se deosebesc nu numai în ce priveşte caracterul fizic – frumuseţea şi aspectul zvelt ar fi concentrate mai degrabă în straturile superioare –, ci şi în stilul de îmbrăcăminte. Fibre sintetice lila poartă – spune el – straturile inferioare, le plac piesele vestimentare imprimate cu imagini sau text scris, iar mobilele lor sunt din resopal. Membrii claselor superioare preferau lâna, de culoare bleumarin, pe care o purtau neglijent, respingeau „îmbrăcămintea citeaţă" şi posedau mobilier din lemn. Poziţia socială se poate descoperi însă şi în alegerea ceasurilor : cu cât ele sunt mai tehnice, cu atât mai sigur poţi deduce că posesorul aparţine stratului inferior. Chiar dacă acest sistem de semne este mai marcant în societatea de consum în masă din SUA decât în multe societăţi europene, el ne permite totuşi concluzia că pur şi simplu posesia de bunuri de consum în general nu ne mai îngăduie să tragem concluzii asupra poziţiei sociale a unui individ, ci doar calitatea îmbrăcămintei

şi a mobilierului şi modul de a le utiliza. Pierre Bourdieu, care a descris pentru societatea franceză mecanismele de delimitare ale diverselor grupe sociale, conchide de aceea că în societatea consumului de masă nu se mai pune problema „să te deosebeşti de ceea ce este obişnuit, ci să te deosebeşti într-un mod deosebit".

Schelsky nu putea să prevadă că în anii '80, o dată cu rata în creştere a şomajului, efectul nivelator al consumului va fi oprit. Chiar dacă statul a realizat transferuri de capital care să asigure în continuare participarea şomerilor la consum, totuşi pentru un segment din societate această participare este limitată. Această situaţie este caracterizată prin termenul „două treimi din societate" şi, atrăgându-se atenţia supra excesului de sărăcie din societăţile europene, se explică faptul că pentru o mare grupă de persoane trebuie să se pună mai întâi problema să-şi poată măcar cumpăra bunuri de consum într-o cantitate suficientă.

Totuşi, Schelsky avea dreptate atunci când interpreta participarea la societatea de consum ca „pretenţie socială firească a tuturor". În negocierile privind contractele tarifare şi în luptele electorale aceasta se formulează de fiecare dată şi a dat naştere la formula „bunăstare pentru toţi". Democraţiile moderne de masă din anii '60, '70 şi '80 s-au legitimat în Europa, mai mult decât prin drepturile de participare, prin binefaceri materiale pe care le-au distribuit cetăţenilor prin politica de asigurare statală a celor necesare traiului şi prin politica de compensaţii. O dată cu restrângerea spaţiului de acţiune financiar şi cu „criza statului social", acest concept este periclitat. Din perspectiva şomajului şi a tendinţei de reducere a operaţiilor statale de transfer, statele europene mai au de dat încă probe de calitate.

Consumatori şi consumatoare

Consumul făcea parte încă din secolul al XIX-lea din spaţiile femeilor. Prin ele familiile trebuiau să fie reprezentate în exterior şi să se realizeze. Ele se îngrijeau în familiile burgheze nu numai de hrana copiilor şi a soţului, ci înscenau, cu ajutorul personalului de serviciu, şi serile cu invitaţi, în care îşi verificau reciproc stilul de viaţă şi poziţia socială, în felul şi succesiunea mâncărurilor. „Soţului îi revenea viaţa publică şi munca productivă, soţiei viaţa privată şi conducerea gospodăriei" hotăra Louis Legrand categoric în anul 1879. Chiar şi pentru contemporani critici ca Max Weber, domeniul casnic trecea drept loc al autorealizării femeii. Într-una dintre scrisorile sale, ca soţ, către Marianne Schmitger, el îi pretindea să nu se mai gândească atât de dispreţuitor la „femeile doar-gospodine", ci „să considere «sfera îndatoririlor lor gospodăreşti şi de muncă» şi ca pe un «domeniu în care sunt stăpâne»". Evident, acest spaţiu era simţit de multe dintre femeile burgheze,

chiar dacă nu şi de Marianne însăşi, ca unul de creaţie, încât ele prefau gospodărirea familiei unei profesii feminine retribuite. Îndatoririle de reprezentare, care cereau multă pregătire, grijă şi pricepere, au jucat însă în societăţile europene roluri de mărimi diferite. În funcţie de programul zilnic al membrilor familiei burgheze, de numărul personalului de serviciu şi de accentul pus pe treburile casnice, femeile burgheze din Germania antebelică erau mult mai legate de gospodărie decât femeile casnice engleze. De aceea, ele îşi raportau conştiinţa de sine în primul rând la acest rol privat, şi nu ca în Anglia, la activităţile extradomestice.

Dacă sarcinile femeilor de a plăsmui interiorul burghez ca să corespundă prescripţiilor generale de stil le solicitau întregul angajament, aceasta nu înseamnă nicidecum că erau libere în deciziile lor. Căci în reviste şi prin specialiştii gustului se rostiseră deja decizii preliminare esenţiale cu privire la aranjamentul interiorului şi se indicaseră direcţiile de stil. Şi chiar acestea aveau conotaţii sexuale. Copii de mobilier din epoca lui Henric II şi Ludovic XIII trebuiau prin urmare să împodobească la sfârşitul secolului saloanele franceze, în timp ce dormitorul trebuia garnisit cu mobile din timpul lui Ludovic XVI. În acest context era preferat pentru camera de zi mobilierul cu caracter masculin, iar pentru dormitor cel cu caracter feminin. Chiar şi anumitor esenţe de lemn li se atribuiau valori simbolice sexuale: stejarul exprima valori masculine, mahonul şi lemnul de trandafir erau simboluri ale valorilor feminine. Cu aceste date erau îngrădite în Franţa posibilităţile pe care le aveau femeile de a se autorealiza prin aranjarea propriilor interioare.

Consumul nu era doar un spaţiu important al femeii, ci femeile erau chiar centrale pentru organizarea consumului familial şi pentru perceperea lui în public. A conduce o gospodărie muncitoreacsă în condiţiile sărăciei era mai dificil şi mai extenuant decât în burghezie. În gospodăria muncitorească activitatea de planificare a femeilor era indispensabilă. Chinurile zilei de spălat rufe şi dificila reparaţie a pieselor de îmbrăcăminte care nu puteau fi înlocuite cu altele noi, jongleria cu un buget la limita inferioară, uneori insuficient, şi cu situaţiile dificile, când o parte din venitul familiei dispărea din cauza bolii, invalidităţii sau bătrâneţii, toate aceste solicitări ale femeilor muncitoare au fost descrise frecvent de contemporane. Ele s-au prelungit şi în familiile perioadei interbelice şi au continuat chiar şi în anii '50. Căci chiar după 1950 în multe familii de funcţionari şi muncitori posibilităţile financiare erau atât de restrânse, încât cumpărăturile vestimentare în Germania şi Franţa erau de multe ori posibile numai graţie unor ajutoare financiare din partea părinţilor sau cu ajutorul unui credit de consum.

Rolul femeii în domeniul consumului devine clar şi în Primul Război Mondial, atunci când guvernul german încerca să explice lipsa alimentelor din anul 1914 prin faptul că femeile risipeau bunuri preţioase.

Nu ca administratoare scrupuloase ale unui buget al sărăciei, ci ca pătimaşe consumatoare risipitoare le prezentau guvernanţii pe femei şi le stilizau într-un pericol pentru armata germană. Abia când aprovizionarea exagerat de insuficientă a devenit clară în agitaţiile şi protestele foametei, vederile guvernanţilor şi opinia publică au făcut cale-ntoarsă, lăudându-le acum pe femeile curajoase. Chiar izbucnirile violente ale nemulţumirii lor în Berlin şi în alte părţi au fost justificate ca strategie de supravieţuire, în vreme ce ţărani şi negustori mărunţi au fost atacaţi ca vinovaţi de economia precară. Dar o dată cu aceasta şi guvernului îi revenea datoria de a asigura o aprovizionare minimă pentru populaţie. În baza rolului tradiţional al femeilor în domeniul consumului, ele au putut fi privite fie ca ţap ispăşitor, fie ca reprezentante competente ale intereselor consumatorilor. Din 1915 ele au fost percepute în Berlin în cea de-a doua postură.

Dar consumului femeilor i se deschideau nu numai spaţii private, ci de la sfârşitul secolului al XIX-lea tot mai mult şi spaţii publice. Dintre acestea, magazinele universale au avut o importanţă deosebită. Din 1852 ele au apărut mai întâi la Paris, apoi la Londra, iar după 1880 şi în diferite localităţi din Germania şi Italia, la sfârşitul secolului la Berlin şi Bruxelles. Ele înscenau vânzarea în spaţii luminoase, în care erau expuse mărfurile. Reclame şi oferte speciale trebuiau să atragă un public cu posibilităţi de plată, care să achiziţioneze confecţii şi stofe, mobilă şi aparatură casnică. Leo Colze descria sugestiv forţa de atracţie a magazinelor universale în Berlinul începutului de secol XX:

> „O bogăţie de lumină ni se revărsa înainte. La dreapta şi la stânga vitrină lângă vitrină, luate cu asalt de eleganţa masculină şi feminină. Un torent de oameni în straie sărbătoreşti se revarsă pe stradă, râzând şi sporovăind, bine dispuşi, oameni care au timp. Apoi sus, în piaţa Wittenberg, plină de o lumină feerică, obiecte sclipitoare de preţ, stofe de mătase, brocart ţesut cu aur, bronzuri, pene de struţ. Vitrinele par casete de bijuterii: noul magazin universal. Unii după alţii, fără încetare, oamenii intră înăuntru ca un torent. Noul stăpân îi cheamă, iar ei i se supun de bună voie."

La fel ca Zola în Paris, şi Paul Göhre depistează între vizitatorii magazinelor universale mai ales femei:

> „În acest moment apar, unele după altele şi unele lângă altele, diaconese protestante şi none catolice, demimondene, stimabile soţii burgheze, doamne de companie elegante, îndoliate, copile, femei tinere şi măicuţe bătrâne, urâte, frumoase, proaspete, cu pas elastic, încete; din când în când şi câte un bărbat."

Alături de celelalte magazine, magazinele universale au devenit ţinta ieşirilor în oraş şi a plimbărilor femeieşti. Restaurante şi cafenele, ceainării şi cancelarii, Grădina cu palmieri şi concertele organizate în magazinele universale ofereau locuri de odihnă şi comunicare, care se

bazau pe modelul stilului de viaţă burghez. Acestea puteau fi vizitate şi de femeile burgheze, fără să încalce regulile sociale. Aceste reguli le interziceau femeilor înainte de 1914 anumite practici, ca fumatul în public, sau anumite spaţii, ca strada. Graniţele trasate de ele au variat în timp şi au implicat raporturi cu totul diferite. Dar, aşa cum scria Andrew Davis în lucrarea sa despre cultura muncitorească din Salford şi Manchester din prima treime a secolului XX: „Doar o mică minoritate a femeilor se afla într-o situaţie care îi permitea să respingă pe toată linia interdicţiile morale ale respectabilităţii pentru propria persoană."

În măsura în care femeile puteau achiziţiona în afara familiei bunuri de consum, ele puteau să le utilizeze şi ca semne, pentru a se distanţa de convenţiile sociale şi pentru a-şi manifesta dorinţa de autonomie. Prin comportamentul lor de consumatoare, grupele de femei protestau împotriva atribuirii spaţiilor şi a bunurilor de consum în funcţie de sex. Dincolo de graniţele Franţei era cunoscută încă din 1840 scriitoarea fumătoare de trabuc George Sand. În anii 1890-1900 *New Women* atacau în Anglia ordinea vestimentară dominantă, cu pantalonii de golf pe care îi purtau, interdicţia fumatului pentru femei, cu ţigările pe care le fumau şi tabuurile comportamentale, cu bicicletele lor. Şi *Flapper* din Anglia anului 1920 făceau parte din această mişcare, ele ascultau jazz, fumau şi beau cockteiluri. „Noua femeie" din Germania Republicii de la Weimar poate fi încadrată în aceste mişcări de protest împotriva normelor în vigoare, căci era caracterizată printr-un anumit stil de consum, ca şi prin tunsoarea băieţească (*Bubikopf*) şi fustele scurte. Dar aceste provocări şi refuzul valorilor dominante nu le-au zdruncinat valabilitatea, ci au atestat doar cât de puternic marcau ele societatea.

Totuşi, spaţiile publice au fost întotdeauna suspectate că ar seduce femeile şi că le-ar exploata laturile slabe. Părerea că nici o femeie nu ar putea rezista reclamei abile a negustorilor sau vânzătorilor era oarecum în favoarea soţiilor victoriene, când comisionarii încercau să obţină de la ele pe cale judiciară plata unor facturi neachitate. Dacă soţii protestau, judecătorii le dădeau dreptate până la cel mai înalt nivel, până la Camera Lorzilor. Şi practica burghezilor englezi, care îi informau pe negustori prin anunţuri în ziar că nu răspund pentru cheltuielile soţiilor lor era justificată tot prin uşurinţa cu care se lăsau seduse femeile. În fine, duşmanii magazinului universal s-au unit în Marea Britanie, Franţa şi Germania cu psihologii, pentru a descrie în cleptomanie o boală specific feminină, căreia îi cad victimă femeile slabe în faţa bogăţiei de mărfuri şi puterii de seducţie a universului mărfii. Supoziţia că acele femei care fumau sau frecventau sălile de dans ar fi potenţiale prostituate era împărtăşită şi în anii '20 de numeroşi contemporani, printre care Siegfried Kracauer. În afara domesticului *cordon sanitaire*, inocenţa feminină părea să stea permanent sub o potenţială ameninţare.

Dar la începutul secolului XX, consumul şi feminitatea deja nu mai puteau fi automat echivalate. Încă din 1830 a început să se dezvolte în Franţa, o dată cu apariţia colecţiilor, o manieră specific masculină de consum. Burghezii cumpărau din diverse locuri figurine de cositor şi pahare, piese de mobilier sau tablouri pe care le evaluau la experţi şi le utilizau pentru propria lor reprezentare. O dată cu aceasta, interesul pentru obiectele de consum îşi pierdea însă legătura cu aprecierile utilităţii şi dobândea o valoare de-a dreptul artistică. Chiar şi pentru muncitori existau locuri de consum specifice, căci după muncă îşi căutau tovărăşia şi distracţia în cafenele şi restaurante. Creşterea consumului de alcool în Franţa celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea – în vreme ce în Germania şi Anglia el a scăzut începând din 1880 –, marea densitate a cârciumilor şi numărul mare de sărbători populare se explică prin răspândirea consumului bărbătesc de alcool, la care participau parţial şi femeile. Înainte de 1914 existau deja, pe lângă spaţiile de consum feminin, şi cele masculine.

O dată cu creşterea activităţii feminine retribuite, s-a modificat şi raportarea femeilor la consum. Ele nu mai administrau bugetul familial, ci posedau propriile lor venituri. Chiar dacă dădeau o parte în familie pentru cheltuielile de întreţinere, sau dacă trebuiau să economisească pentru nunta lor, tot le mai rămâneau bani pentru propriile cumpărături. În anii '20, în Belgia fetele tinere puteau deja să cheltuiască mai mulţi bani pentru piesele vestimentare decât mamele lor. Această modificare a comportamentului de consum a fost posibilă pentru că, pe de o parte, confecţiile se vindeau mai ieftin, iar piesele izolate nu se mai vindeau doar ca ansambluri, iar pe de altă parte femeile mergeau tot mai mult la muncă în afara casei. Astfel a început o evoluţie în care femeile, în calitate de consumatoare, au devenit importante atât pentru reclama, cât şi pentru strategiile de desfacere a mărfurilor de către magazine şi magazinele universale. Încă din 1890, fabricanţii englezi de tutun se adresau şi consumatoarelor, în pofida interdicţiei generale a fumatului pentru femei. Cu ţigări subţiri, lungi şi parfumate, care purtau nume tentante ca *Miranda's*, *Dream* sau *Boudoir*, ei voiau să cucerească o nouă piaţă. Se ştie prea bine cât de mult era orientată reclama săpunurilor şi detergenţilor din epoca interbelică în funcţie de femeile casnice şi reprezentările lor despre curăţenie. Dar oricâte calităţi feminine erau invocate şi lăudate în aceste campanii, ele rămâneau totuşi captive în limitele modelelor rolurilor tradiţionale, specifice sexelor.

O dată cu impunerea dreptului de vot universal, s-a putut modifica şi valoarea locului ocupat de consum în autodefinirea femeii. Chiar dacă până în ziua de azi consumatorii sunt în mare majoritate femei şi, în pofida tuturor schimbărilor, ele sunt responsabile preponderent de consumul familial, totuşi consumul nu mai este – cel puţin potenţial – câmp de acţiune exclusiv feminin. În afara casei şi a sectorului

consumului, ele au avut, după garantarea dreptului de vot universal şi egal, şi alte forme de modelare a vieţii, în asociaţii şi în partidele politice.

Integrare şi diferenţiere

Cu creşterea producţiei de masă, creşterea puterii de cumpărare şi a progresului tehnologic, au fost cuprinse porţiuni tot mai largi ale vieţii cotidiene, iar mărfurile au devenit accesibile unui public potenţial larg. Viteza evoluţiei care începuse în secolul al XIX-lea nu trebuie însă supraevaluată. Căci efectul egalizator, care putea rezulta din consumul de masă, s-a afirmat doar treptat. În 1960, consumul unei familii muncitoreşti rămânea caracterizat în cele mai multe cazuri de lipsuri şi strâmtorare. Abia la începutul anilor '60 avea să se deschidă în Republica Federală o piaţă de masă pentru aparatură casnică, televizoare şi automobile. Şi în Franţa, Marea Britanie şi Italia ultimii 35 de ani au constituit o cotitură în istoria obiceiurilor de consum. Acesta a crescut nu doar cantitativ, ci a devenit şi mai variat. Consumatorii au putut să achiziţioneze mai multe bunuri de consum şi să aleagă dintr-o ofertă de mărfuri ameţitor de variată.

La varietatea universului consumului a contribuit nu în ultimul rând şi concurenţa între diferiţi producători, care se întreceau pentru favorurile consumatorilor în campanii de reclamă. Prin alternanţa modelor, mai ales în vestimentaţie, care au cuprins însă după 1960 şi domeniul aparaturii casnice şi al mobilei, a fost creată necesitatea de a schimba îmbrăcămintea şi înainte de a fi uzată, şi au fost oferite astfel fiecăruia multiple posibilităţi de a se deosebi de ceilalţi prin vestimentaţie. Piesele de vestimentaţie au devenit semnele distinctive ale anumitor subculturi, ca fusta scurtă a noii femei din anii '20, ca blugii hippies-ilor din anii '50 sau salopetele lila ale mişcării feministe din anii '70. Dar individualizarea pe care o permitea moda rămânea întotdeauna în cadrul unei anumite convenţii, aşa cum sesiza deja clarvăzător Georg Simmel într-o cercetare care face deosebirea între evoluţia germană şi cea franceză.

> „Individualismul, adaptarea la ceea ce îi stă bine fiecăruia este mult mai profundă decât în Germania, dar se conservă cu stricteţe un anumit cadru mult mai larg al stilului general, al modei actuale, încât fenomenul individual nu cade niciodată *în afara* generalului, ci se profilează întotdeauna *în cadrul* lui."

În special reclama a modificat în secolul XX nu numai prezentarea bunurilor de consum, ci şi obiceiurile de cumpărare. E drept că ea a început în SUA, Anglia şi Franţa încă din 1830. Mai ales pentru cumpărarea anumitor cărţi, medicamente şi piese vestimentare se

făcea încă de pe atunci reclamă în Franţa. Ziare, din ce în ce mai multe cataloage şi afişe, după 1918 filme şi radioul răspândeau informaţii cu privire la anumite articole de pe piaţă şi subliniau calităţile lor deosebite şi efectele lor miraculoase. În secolul XX, nu doar complexitatea reclamei a crescut, ci s-a modificat şi caracterul ei. Dacă la început utilitatea mărfurilor era valoarea centrală pe care se axa reclama, acum locul ei era luat tot mai mult de idealuri care trezeau visuri şi dorinţe. Putem face o schiţă a acestei modificări urmărind strategiile de reclamă ale firmei Henkel pentru detrgentul Persil. În 1908, Persil era lăudat ca „detergentul care spală singur", în 1925, era simbolizat însă prin „femeia albă". Ea nu mai însoţea produsul, ci întrupa efectul acestuia. Astfel, detergentul era identificat cu un stil de viaţă burghez şi curat şi se adresa unor dorinţe ca viaţa de familie, sănătatea şi fericirea. Bunurile de consum făgăduiesc prin urmare împlinirea unor visuri. După Walter Benjamin, reclama era „lista cu care visul se băga în sufletul industriei". De fapt, industria bunurilor de consum era dependentă de reclamă în măsura în care producţia depăşea cererea, încât era mereu în căutare de cumpărători. Seducerea clienţilor prin mărfuri tot mai iscusit lăudate pe de o parte, şi trezirea unor noi dorinţe de consum pe de altă parte erau sarcinile sectoarelor de reclamă ale întreprinderilor, dar progresiv şi ale unor agenţii specializate.

Influentul consilier în materie de reclamă Hans Domizlaff a subliniat forţa manipulatoare a reclamei. „Acesta este scopul înseminării creierului maselor cu anumite idei care să le trezească necesităţi de un tip cu totul special, ce pot fi satisfăcute exclusiv de către articolele care poartă marca respectivă." Această fantezie de omnipotenţă a specialistului în reclamă şi-a găsit corelativul în teza manipulării din cercetarea critică a consumului. Căci aceasta îl vede pe consumator prins într-o spirală a frustraţiei, care rezultă din faptul că făgăduinţele de fericire legate de cumpărarea anumitor mărfuri se dovedesc în repetate rânduri a fi dezamăgiri. La o privire mai atentă, se observă însă că relcama nu a creat nicidecum un model comportamental obligatoriu sau un blindaj ideologic care să împiedice orice rezistenţă. Bărbaţii şi femeile nu cad pradă, în deciziile lor de consum, cântecului de sirenă al reclamei, ci cumpără cât se poate de selectiv, în funcţie de vârstă, standardul de viaţă şi regiune, anumite mărfuri. Şi în repetate rânduri s-a opus rezistenţă reclamelor, o rezistenţă începută de conservatori, de la notabilităţile care îşi făceau griji pentru ocrotirea monumentelor, şi care a ajuns până la mişcarea studenţilor din anii '60.

Trecerea la consumul de masă din a doua jumătate a secolului XX mai degrabă a pluralizat decât a democratizat posibilităţile de consum. În funcţie de venituri şi sex, situaţie de viaţă şi domiciliu, se deosebesc acum gustul şi consumul, care nu mai urmează anumite linii de clasă; categoriile de vârstă şi grupurile etnice, în funcţie de posibilităţile

imprimate lor de situaţia materială şi nivelul de educaţie, caută în consum un mijloc de autoreprezentare şi delimitare socială.

Consumul a contribuit şi la o diferenţiere socială. O dată cu pătrunderea consumului de masă, s-au stabilit grupe profesionale care se ocupau cu vânzarea şi care au modificat structura societăţii moderne. În majoritatea societăţilor europene, a doua jumătate a secolului al XIX-lea era deja epoca de aur a comerţului în detaliu. El a substituit progresiv negustorii ambulanţi, care în secolul XX nu mai sunt decât apariţii excepţionale, pitoreşti. O dată cu urbanizarea crescândă şi reducerea autoaprovizionării, distribuţia mărfurilor şi magazinele au câştigat în importanţă. Înzestraţi deseori cu un capital neînsemnat şi provenind din cercurile muncitoreşti, negustorii particulari au rămas o grupă socială expusă crizelor, caracterizată de mari fluctuaţii, care oferea totuşi, în caz de şomaj sau bătrâneţe, posibilităţi de supravieţuire pentru membrii unor straturi inferioare sau posibilităţi de ascensiune socială pentru emigranţi. Ei au constituit în toate ţările europene, deşi în Italia mai mult decât în Germania şi în Marea Britanie, coloana vertebrală a aprovizionării populaţiei cu bunuri de consum. Încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost siliţi să opună rezistenţă concurenţei magazinelor universale, care îşi lăudau mărfurile în cataloage. Magazinul parizian *Bon Marché*, de exemplu, trimitea, în anul 1894, 1,5 milioane de cataloage în provincie, dar şi în străinătate. Prin condiţiile avantajoase de cumpărare şi prin circulaţia rapidă a mărfurilor, magazinele universale puteau oferi preţuri tot atât de atractive ca şi lanţurile de magazine.

Concomitent, părţi ale muncitorimii cu posibilităţi financiare serioase s-au organizat în Anglia şi în Belgia, iar din 1890 şi în Germania şi Franţa în cooperative de desfacere şi consum, care vindeau cu plată în numerar produse bune şi ieftine şi îşi asociau clienţii la cifra de afaceri. Marşul triumfal al magazinelor universale şi al lanţurilor de magazine, al supermarket-ului şi al magazinelor cu reducere a avut cel mai mare succes în Marea Britanie, dar a rămas mult mai limitat în Italia, Portugalia şi Grecia. Astfel, exista în Europa, o dată cu negustorii particulari, o grupă diferenţiată social în sine, care a cunoscut bunăstarea şi ascensiunea într-un îngust segment superior al ei, dar în marea ei majoritate putea funcţiona doar temporar şi permitea mai degrabă doar subzistenţa. Această grupă a jucat un rol politic important ca fragment al clasei de mijloc sau – aşa cum se numea semnificativ în Germania şi Austria – al stării mijlocii. Ea se organizase în Franţa şi Belgia mai devreme decât în Germania şi Italia şi s-a remarcat în perioadele de criză economică mai ales prin pretenţia de a fi protejată de concurenţii mari întreprinzători.

O dată cu dezvoltarea sectorului de consum, a crescut şi grupa funcţionarilor comerciali, care, activând în marele comerţ şi mai ales în cel mărunt, se ocupau din secolul al XIX-lea cu vânzarea şi evidenţa

contabilă. Foarte curând vânzătorii au fost înlăturaţi de vânzătoare, care după 1914 au format grosul angajaţilor în magazinele de specialitate şi în magazinele universale, în magazinele cu preţuri unitare şi în supermarket. Activitatea lor se deosebea de cea a muncitoarelor prin importanţa redusă a muncilor fizice şi locul de muncă mai plăcut şi de regulă şi prin plata lunară. De aceea, nu este de mirare că în timpul Republicii de la Weimar visul fetelor de muncitori era să devină vânzătoare, iar posturile bune nu se puteau obţine decât prin scrisori de recomandare. Ca şi numeroşi negustori particulari, şi funcţionarii comerciali au simţit în Germania anilor '20 înrăutăţirea situaţiei lor de până atunci ca pe o pierdere şi mii dintre ei s-au organizat în *Uniunea Naţional-Germană a Salariaţilor Comerciali*, care de la sfârşitul secolului al XIX-lea unea o politică agresivă de reprezentare a propriilor interese cu poziţii antisemite şi politic reacţionare. Cu această atitudine politică, Uniunea se apropia de programul NSDAP, încât funcţionarii comerciali sunt consideraţi cel puţin parţial una dintre acele meserii care au susţinut mişcarea nazistă într-un grad peste medie.

În fine, în sfera consumului s-au format şi alte grupe profesionale. Specialiştii în gust şi design din industria mobilei trebuie să fie numiţi aici, ca şi specialiştii în reclamă şi în marketing. Aceste profesii s-au dezvoltat până mult după Al Doilea Război Mondial în condiţii extrem de diferite şi, în pofida unor elanuri variate, nu s-a profilat nici un tablou profesional specific. Tocmai prin aceasta erau atractive pentru schimbătorii de profesie sau serveau drept rezervor de captare al odraslelor burgheze eşuate prin alte părţi, ca în Franţa anilor '80. Ca domeniu social care era deschis în sine pentru mişcare şi schimbare şi desigur mai este încă, aceste grupe profesionale fac parte dintre acelea a căror complexitate a crescut cel mai mult în ultimele decenii.

Deschiderea socială a accesului la bunurile de consum, diferenţierea societăţii prin profesii a căror pondere a crescut prin consumul de masă şi varietatea ofertei de mărfuri ca posibilitate de a dezvolta un stil de viaţă individual sunt caracteristici care au marcat mai puternic societăţile vest-, nord- şi sud-europene după 1950 decât pe cele est-europene. E drept că şi acestea au mizat, după moartea lui Stalin, pe satisfacerea necesităţilor de consum şi au atins, în cursul unei dezvoltări recuperatoare, chiar un nivel de consum care îl depăşea clar pe cel al ţărilor din lumea a treia, dar era totodată mult în urma celui vest-european. Dar o lungă preferinţă pentru industria bunurilor de investiţie, ca şi lipsa materiei prime, a făcut ca oferta de bunuri de consum în Europa de Est să fie săracă şi monotonă. Prin urmare, individualizarea prin consum era aici posibilă doar într-un cadru limitat. Contextul dintre imaginile, răspândite mai ales în RDG, ale societăţii de consum vest-germane şi formele de consum posibile în Est se poate să fi contribuit la prăbuşirea unui regim care nu era capabil să capteze

nici prin politica economică, nici cultural consecinţele orientării către consum introduse în anii '60.

Dar în secolul XX consumul a fost şi un factor politic. Şansa de a procura o nouă legitimitate ordinii politice prin accesul larg la bunurile de consum a eşuat în RDG, ca şi în alte state ale blocului estic. Şi alte regimuri politice s-au confruntat în secolul XX cu problema echilibrării deficitelor în domeniul consumului. În timpul Primului Război Mondial, permanentele probleme de aprovizionare în Germania – „iarna-napilor" 1916-1917 – şi foametea au accentuat sila de război şi au adus prejudicii legitimităţii guvernului imperial. Este cunoscută atenţia pe care o acorda Adolf Hitler situaţiei aprovizionării în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, marcat de experienţa precedentă. Proasta aprovizionare a dus în ţările est-europene, după 1945, la tulburări şi proteste politice. Şi pentru ţările vest-europene s-a ridicat în discuţiile actuale, în repetate rânduri, întrebarea dacă sunt acceptabile cotituri în reţeaua socială şi prin aceasta în nivelul de consum al cetăţenelor şi cetăţenilor.

Tendinţa consumului larg spre o diferenţiere a preferinţelor de consum şi o pluralizare a gustului a coincis în secolul XX cu proiecte politice care mizau mai tare pe integrare şi nivelarea diferenţelor. Trebuie să menţionăm aici tentativa regimului fascist din Italia de a nivela diferenţele sociale printr-o uniformizare pe scară largă a populaţiei, manifestată în îmbrăcăminte. Însă rezultatele acestei politici erau nesemnificative până la izbucnirea războiului. Acest exemplu arată cel puţin în ce conflict puternic putea să intre tendinţa societăţii de consum cu tendinţa de uniformizare a regimurilor fasciste sau staliniste.

Şi politica formării identităţii naţionale a încercat să reducă pluralitatea semnificaţiilor bunurilor de consum la dimensiunea lor naţională. Începând din secolul al XIX-lea, mai ales atunci când concurenţa pentru pieţe de desfacere ameninţa să pună producţia naţională în inferioritate faţă de cea străină, purtarea unor piese vestimentare confecţionate în străinătate a fost interpretată ca o jignire adusă naţiunii. Obiceiurile de consum au fost judecate şi condamnate acum exclusiv sub categorii naţionale. Răspândirea modei franceze în Germania a căzut în 1848 sub incidenţa acestui verdict naţional. În aceste condiţii, şi concurenţilor magazinelor de marcă germană din Franţa şi Anglia le-a fost uşor în august 1914 să justifice jaful din magazine cu argumentul că aici s-ar fi făcut spionaj şi astfel s-ar fi adus prejudicii propriei naţiuni. Iată cum naţionalizarea consumului juca un rol în cadrul concurenţei economice.

Dar ea a fost utilizată şi ca mijloc de formare a identităţii naţionale. Anumite bunuri de consum, alimente şi practici alimentare sunt date ca semne distinctive ale anumitor naţiuni şi recomandate ca semne de apartenenţă la ele, respectiv de delimitare. Brânza şi vinul franţuzesc, cartofii prăjiţi şi scoicile belgiene, berea şi cârnaţii din Germania s-au

transformat în autodefiniţii naţionale, care şi-au pierdut însă semnificaţia delimitatoare în desenul globalizării economice. Atât respingerea concurenţei cât şi grija pentru cultivarea specificului naţional se datorează acelor campanii în care au fost refuzate articolele de consum străine şi mai ales modelul de consum american. În Europa s-au format între 1920 şi 1970, în repetate rânduri, în diferite ţări, mişcări de rezistenţă la care au participat atât producători cât şi intelectuali.

Ca domeniu în care libertatea alegerii se arată deosebit de clar iar câmpul de acţiune al individului este mare, consumul a câştigat în ultimul secol o importanţă tot mai mare pentru indivizi, economie şi strategiile de stabilitate statală. Dar nu se poate afirma global că, în acest context – aşa cum susţine un slogan de efect al reclamei –, clientul este rege. E drept că reclama trebuie să ţină cont de stilul de viaţă şi de direcţiile gustului populaţiei şi să le ia în considerare, contribuind la formarea lor. Iar bunurile de consum, în procesul raţionalizării şi globalizării producţiei, au devenit şi ele mai uşor echivalente, standardele igienice, cu controlul statal al alimentelor din 1880, sunt tot mai asemănătoare, iar normarea produselor a crescut în ultimele decenii. Graţie acesteia cumpărăm mai uşuraţi. Organizarea cumpărătorilor a avut la rândul ei succes. Campaniile împotriva anumitor produse, carnea de viţel sau vită de exemplu, au avut un succes absolut în prezent şi au continuat mişcări similare de la începutul secolului. Şi reviste speciale ale consumatorilor au influenţat la modul absolut, cu standardele şi recomandările lor, deciziile producătorilor. Totuşi, mişcările consumatorilor au fost întotdeauna punctuale şi reactive, orientate mai degrabă spre înlăturarea unor nereguli, decât formative. De altfel, cum consumatorii nu pot să fie organizaţi permanent, există până astăzi un dezechilibru clar între puterea lor şi cea a agenţiilor de reclamă, a industriei bunurilor de consum şi a formelor de distribuţie.

Referinţe bibliografice

Ausländer, Leora, *Taste and Power. Furnishing Modern France*, Los Angeles, 1996.

Bourdieu, Pierre, *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt a. M., 1982.

Chessel, Marie-Emmanuelle, *La Publicité. Naissance d'une profession 1900-1940*, Paris, 1998.

Grazia de, Victoria / Furlough, Ellen (ed.), *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective*, Berkeley, 1996.

Gries, Rainer ş. a. (ed.), „Ins Gehirn der Masse kriechen!", *Werbung- und Mentalitätsgeschichte*, Darmstadt, 1995.

Miller, Michael B., *The Bon Marché. Bourgeois, Culture and the Department Store, 1869-1920*, Princeton, 1981.

Montanari, Massimo, *Hunger und der Überfluß. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa*, München, 1993.

Reinhardt, Dirk, *Von der Reklame zum Marketing. Geschichte der Wirtschaftswerbung in Deutschland*, Berlin, 1993.
Siegrist, Hannes ş. a. (ed.), *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*, Frankfurt a. M., 1997.
Teuteberg, Hans-Jürgen (ed.), *Durchbruch zum modernen Massenkonsum. Lebensmittelmärkte und Lebensmittelqualität im Städtewachstum des Industriezeitalters*, Münster, 1987.
Triebel, Armin, *Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haushaltsbudgetrechnungen bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Berlin, 1991.
Wildt, Michael, *Vom kleinen Wohlstand. Eine Konsumgeschichte der fünfziger Jahre*, Frankfurt a. M., 1996.

Capitolul 13

OAMENII ÎN PLASA TERAPEUTICII

Peter Gay

A apărut de câteva decenii moda de a caracteriza omul secolului XX ca „om terapeutic". Vindecătorul considerat părintele acestui tip bizar de om este, fireşte, Sigmund Freud. O atribuire a paternităţii de acest fel este, după cum se va vedea, o ironie, pentru că Freud, dacă îl înţelegem corect, nu numai că nu susţinea această evoluţie, ci i se şi opunea vehement. Calificativul „om terapeutic", care doar o diagnoză neutră nu este, s-a încetăţenit ca o critică agravantă la adresa pretinsei lipse de conduită, a moralităţii situative, adică a amoralităţii de care este mânată haotic societatea de astăzi. O prezentare timpurie a acestei perspective critice se găseşte în cartea lui Philip Rieff *The Triumph of the Therapeutic* (*Triumful terapeuticii*) (1966), care a avut atât urmaşi oficiali cât şi neoficiali. De-a lungul vremii au apărut în această privinţă câteva *bons mots* şi *cartoons**. O istorie frecvent povestită în Anglia sună astfel: un om vine la consultaţie la un psihiatru şi îi prezintă, în prima şedinţă, fanteziile sale variate şi înspăimântătoare în toate detaliile. La care psihiatrul, şocat, răspunde sever: „Ia fiţi serios! Un om în toată firea ca dumneavoastră!" La fel de tipică este varianta americană din Statele Unite, al cărei protagonist este un psihanalist. Într-un desen satiric apărut acum câţiva ani la New York îl vedem pe cel care urmează să fie analizat întins pe canapea şi pe analist în spatele lui. Este evident că pacientul tocmai a povestit ceva greţos, căci analistul se apleacă scârbit înainte şi exclamă: „Să ştiţi că sunteţi un porc!"

Ambele bancuri revelează îngrijorări culturale fundamentale ale epocii noastre. Izbucnirile moraliste ale celor doi experţi cu pretenţia neutralităţii morale prezintă clar teama care bântuie în rândul observatorilor culturii de astăzi că responsabilitatea adulţilor este tot mai mult

---

* Vorbe de duh şi desene satirice.

eliminată pe măsură ce omul moral se transformă în omul terapeutic, care, pentru a scăpa de responsabilitate, găseşte nenumărate scuze. Caracterul ideal al secolului al XIX-lea pare să fi rămas valabil; apelul sus şi tare la o revenire la valorile familiale victoriene (prin care diferiţi politicieni înţeleg lucruri total diferite) dovedeşte de fapt mai mult decât limpede că omul terapeutic este privit ca o ameninţare pentru civilizaţie. Acesta este, pe scurt, reproşul care i se aduce; rămâne ca istoricul să pună două întrebări în legătură cu această generalizare foarte globală: este tabloul corect schiţat? Şi dacă da, este într-adevăr evoluţia atât de regretabilă cum se presupune în general?

Dar mai întâi se pune încă o problemă: oare extinderea imensă a profesiilor psihiatrice a dus la o diminuare a ameninţării pe care o reprezintă omul terapeutic, sau în realitate tocmai ea a contribuit la producerea pericolului şi la agravarea lui? Atitudinea terapeutică este, după cum se ştie, larg răspândită şi este seducător argumentul că ea ar fi produs de fapt cererea. Judecata că numărul bolnavilor psihici s-ar putea decima, dacă s-ar reuşi reducerea numărului de psihoterapeuţi, pare plauzibilă, deşi eu cred că este mult exagerată. Dar să spunem totuşi, în sprijinul acestei argumentări: suferinzii care profită aparent de cultura terapeutică nu trebuie să fie neapărat, în sens strict, nevrotici cu simptome identificabile. Aşa, de pildă, unele firme organizează pentru cadrele lor de conducere seminarii la sfârşit de săptămână, în care să se „deschidă" cu toţii şi să se relaxeze, exprimându-şi preferinţele şi repulsiile, pentru a reduce astfel tensiunile pe care le impune societatea industrială hectică, ce nu lasă timp de gândire.

În Statele Unite, chiar şi echipele de baseball au psihologii lor angajaţi permanent, a căror misiune este să prelucreze atitudinea jucătorilor. Dacă un jucător are o perioadă mai lungă realizări slabe, are probabil nevoie de câteva sfaturi din partea unui antrenor care îl observă la antrenament şi îi recomandă apoi câteva corectări ale poziţiei sau îl sfătuieşte cum trebuie să ţină bâta. Dar nu acesta este rolul psihologului echipei: sarcina lui cea mai importantă constă în a-l convinge pe jucătorul slab că slabele sale performanţe nu se datorează greşelilor sale, ci greşelilor unui intrus secret care trebuie refulat (şi care trebuie prezentat ca alibi). Căci în cazul omului terapeutic principiul este – fie că avem de-a face cu vindecări, fie cu profilaxii – întotdeauna acelaşi: individul nu este responsabil de atitudinea sa, „sistemul" a pus la cale distrugerile, folosindu-se de vulnerabilităţile sale, sau reporterii ostili au distrus atitudinea jucătorului. În ce priveşte situaţia cadrelor de conducere sau a atletului, aici se exercită inevitabil o presiune de către vindecătorii profesionişti; la urma urmei ar deveni şomeri, dacă oamenii n-ar veni la ei. Sună cinic ce spun, dar pare a fi pertinent: multe organizaţii, printre care şi universităţi, au căzut pradă consilierilor manageriali (printre care există şi psihologi instruiţi),

care pretind să le ridice moralul sau să reducă pretinse tensiuni şi care impun apoi nefericiţilor funcţionari aflaţi sub presiune şedinţe, crezuri şi slogane. Aceştia stau sub presiune pentru că ar putea fi uşor stigmatizaţi ca unii care strică atmosfera, şi pentru că trebuie să se teamă să nu-şi piardă slujba, dacă nu se arată cooperanţi. Dar nu trebuie să ne scape aici ironia că excesele de acest fel, care trebuie raportate la teoriile despre omul terapeutic şi care ar trebui să existe tocmai ca să ridice moralul oamenilor, în realitate îl distrug şi, deşi pretind că aplanează tensiunile, de fapt le agravează.

Ca la multe alte proiecte sociale importante, ca legislaţia sau arhitectura, epoca victoriană a fost cea care a transformat în profesie în adevăratul sens al cuvântului strădaniile de a vindeca probleme psihice. Secolul XX a continuat să clădească pe această temelie. O profesie ca aceea de vindecător psihic cere centre de perfecţionare recunoscute (deseori, dar nu întotdeauna spitale didactice), o structură organizatorică (care se prezintă frecvent, dar nu întotdeauna prin caracteristici precum consiliile directoare şi alegerile, în care se poate concura pentru un post în conducere), măsuri şi reguli stabile, din care se poate trage concluzia că membrii acestei profesii sunt determinaţi să le respecte (în mod normal prin autocontrol). De altfel, membrii unei profesii comunică unii cu alții pentru a face schimb de idei și rezultate (ceea ce în profesiile medicale care se ocupă de problemele psihice se petrece în revistele ultraspecializate şi în conferinţe de acelaşi tip). Și, în fine, la toate profesiile există în mod firesc tentativa organizată de a-i ţine la distanţă pe vindecătorii din afară, calificaţi frecvent ca „șarlatani”.

În domeniul psihoterapiei, aceste caracteristici s-au imprimat din ce în ce mai clar. Se spune de multe ori că impunerea regulilor de autocontrol în cadrul unei profesii este însușită prea lax sau prea încet și aici este mult adevăr: numărul avocaţilor care sunt excluşi din avocatură și al medicilor cărora li se retrage permisiunea de a practica este cu mult mai mic decât numărul răufăcătorilor din orice meserie. Dar sub umbrela largă a psihoterapiei se află atât de multe profesii specifice, încât nici un enunţ global nu poate să reziste. Această pluralitate în sine este o problemă pentru societatea modernă. Psihoterapeuţii se deosebesc masiv unii de alţii; spectrul se întinde de la recomandări cum să-ţi rezolvi mai uşor problemele până la disciplina serioasă şi strictă a psihanalizei, care încearcă să înlocuiască acţiunea prin cuvinte. Ceea ce mulţi terapeuţi numesc „interpretarea rolului” (*Ausagieren*) de către pacienţi, de pildă în afacerile amoroase repetate și adesea cu un sfârşit catastrofal, este exact opusul idealului psihanalitic.

Tocmai pluralitatea este motivul pentru care psihanaliștii americani, spre deosebire de colegii lor europeni, au insistat ca membrii acestei profesii să aibă o diplomă în medicină. Aceasta nu era linia lui Freud: el i-a oprit pe mai mulţi dintre adepţii săi, și exemplul cel mai drastic este talentata sa fiică Ana, să studieze medicina. Era atât de

decis să-i scutească pe psihanaliști de necesitatea unei diplome în medicină, încât la sfârșitul anilor ’20 amenința institutele americane chiar că le va șterge din registrul Asoicației Internaționale de Psihanaliză. Totuși, lui Freud i-a rămas ascunsă situația precară în care se găseau psihanaliștii americani de la începutul anilor ’20: nu exista un regulament durabil, cu caracter de obligativitate, care să le fi interzis amatorilor și șarlatanilor să se numească „psihanaliști”. Aceasta ducea la situația în care erau oferite cure rapide, erau recomandate fără remușcări medicamente care nu fuseseră testate științific și alte practici cât se poate de dubioase erau recurente. Să-și plaseze în fața propriului lor nume înaltprețuitul titlu de „doctor în medicină” era în ochii psihanaliștilor americani o protecție necesară în fața șarlatanilor și o dovadă tot atât de necesară a propriei lor competențe. Dar de curând și „amatorii” – mai ales muncitorii sociali și psihologii – au voie să-și anexeze oficial titlul de „psihanalist” și probabil că aceasta nu va aduce nici un prejudiciu considerației profesionale de care se bucură analistul freudian.

Diagnosticienii culturii, care au descoperit omul terapeutic sau poate l-au și inventat, îl raportează la evoluții istorice înrudite, care se presupune că au început în secolul al XVIII-lea și au atins punctul culminant în secolul XX: la secularizarea cauzei și la medicalizarea eticii. În cele ce urmează mă voi concentra mai ales asupra Statelor Unite, în care cele două evoluții au fost mai rapide și au progresat mai mult, dar care vor fi probabil curând ajunse din urmă în această privință.

Timp de peste o mie de ani, în care gândirea creștină a marcat concepția despre lume, contexte cauzale istorice au fost înțelese ca împrejurări supranaturale. Împărățiile lumii înfloreau sau se prăbușeau după toanele divinității. Existau – după cum explicau teologii – și cauze „secundare” umane, dar forța capitală care punea în mișcare și agita totul, mai mult sau mai puțin vizibil, era Dumnezeu. Ceea ce era valabil pentru scena mare a istoriei se aplica și la scena mai mică a vieții private. În Evul Mediu părinții poate că se duceau la un medic, un tămăduitor prin credință (*Glaubensheiler*) sau la o bătrână înțeleaptă când unul dintre copiii lor se îmbolnăvea, dar de la rugăciuni așteptau mult mai mult. Dumnezeul lor auzea (fie direct, fie prin purtători de cuvânt ca Fecioara Maria sau sfântul responsabil pentru acea boală specială) rugăciunile stăruitoare de a-l cruța pe copil sau refuza să le audă. Să duci și să aprinzi lumânări într-o catedrală era în acest climat de opinie mai eficient decât tot ce ar fi putut realiza oamenii cu mijloacele lumești.

Totuși, mulți eruditi din acele secole și-au pus problema în ce măsură cauzalitățile erau într-adevăr ancorate în domeniul sacrului, așa cum credeau cei mai mulți dintre contemporani. Apoi, mai târziu, păgânii Renașterii, ca Machiavelli, care se depărtaseră destul de mult de înțelepciunea creștină, au plasat în centrul studiilor lor politice

calculele omeneşti şi acţiunea umană. Alţii, mai ales Spinoza şi bărbaţii iluminismului, au sesizat aceste idei şi au pus şi ei sub semnul întrebării acţiunea divină care penetrează tot şi domină tot.

Grijile terapeutice din secolul XX îşi au rădăcinile deci adânc în trecut, iar secularizarea cauzei s-a dovedit de o importanţă centrală pentru locul pe care îl ia terapia în viaţă. Cu mici excepţii – din care făcea parte, de pildă, nebunul sfânt, aflat sub protecţia divină –, problemele psihice de orice fel erau considerate în primele secole ca o formă de derivă religioasă. Cei pe care astăzi i-am defini ca bolnavi psihici sau ca isterici extremi erau consideraţi atunci posedaţi de diavoli, pe care numai un exorcist îi putea alunga din ei, sau erau priviţi ca vrăjitoare demonice care numai prin rugăciuni puteau fi izbăvite, iar dacă aceasta eşua, trebuiau trimise pe rug.

Multe din acestea s-au schimbat în cursul erei victoriene. Chiar dacă supoziţiile cu privire la cauzele problemelor psihice rămâneau frecvent aventuroase, cel puţin cauza principală era localizată în constituţia fizică sau psihică a individului sau în anturajul său personal. Indiferent de varietatea opiniilor, majoritatea cercetătorilor care se ocupau de nebunie sau de excentricitatea extremă erau convinşi că numai în fiziologie trebuiau căutate cauzele acestor suferinţe : în maladiile care mutilează, în evenimente traumatice şi mai ales în familia suferindului. Eredităţile proaste explicau, dacă nu totul, atunci aproape totul. De aceea, nu ne surprinde că istoriile de caz ale neurologilor de la sfârşitul secolului al XIX-lea explicau multe prin preistoria personală a pacienţilor. O mamă în casa de nebuni, un unchi alcoolic, o soră sau un frate cu obsesii suicide erau „grăunţele de aur” care se puteau descoperi în preistorie şi mulţi vindecători se arătau siguri că, ajutaţi de acestea, puteau pătrunde până la rădăcinile stării în care se găsea pacientul.

Nu cu mult înainte de începutul secolului XX această convingere dominantă, care făcea responsabile de majoritatea suferinţelor psihice cauze fiziologice, s-a extins până la o critică generală a culturii şi civilizaţiei. Medici care se specializau în boli psihice atrăgeau tot mai mult atenţia asupra faptului că „îmbulzeala şi hăituiala” societăţii industriale moderne, mai ales în spaţiul urban, îi fac pe oameni nervoşi. Le uzează sistemul nervos care nu se poate adapta la aceste excitaţii. Ele plasează respectivele relaţii umane, fie în familie, fie la locul de muncă, sub stres. Şi aici metropolele şi spaţiile aglomerate erau cele cărora li se atribuia vina. Dimenisunile lor şi dilatarea lor ameţitoare promovau anonimatul, iar masele lor umane uriaşe îşi transmiteau reciproc semnale contradictorii. La aceasta se adăugau tempoul şi volumul crescând al comunicaţiilor. Poşta internaţională, legătura atlantică prin cablu şi, spre sfârşitul secolului, telefonul au impus bărbaţilor şi femeilor victoriene imens de multe noi excitaţii. Ei au reacţionat la ele făcându-le să dispară, răstălmăcindu-le şi definindu-le sau, în cel mai rău caz, au căzut pradă unor crize psihice.

Această perspectivă a suferinţei psihice ne indică o a doua rădăcină a omului terapeutic: medicalizarea eticii. Evoluţia ei nu se încheiase nicidecum în epoca victoriană şi a trebuit să aştepte până în secolul XX ca să accepte excesele care sunt denunţate acum la un nivel atât de larg. Convingeri morale puternice, dintre care majoritatea – dacă nu toate – se bazau pe precepte religioase, se luptau să păstreze intact idealul responsabilităţii umane. Etica victoriană propovăduia că nu trebuie să-i facem pe alţii vinovaţi de faptele noastre rele sau să facem responsabilă de greşelile şi delictele noastre o boală incurabilă. Alibiuri de acest tip apăreau ca absolut inacceptabile pentru majoritatea victorienilor. Victorienii cu principii etice ar fi respins cu siguranţă ca pe ceva absurd dacă cineva ar fi pledat ca delincventul să fie achitat de comiterea unui delict tocmai prin delictul comis. Pe ei nu îi convingea logica argumentării: că o crimă este o faptă atât de nebunească, încât *per definitionem* îl disculpă pe criminal de orice vină.

Pe acest fundal, o apărare care miza pe boala psihică şi iresponsabilitate şi care în secolul al XIX-lea a fost tot mai perfecţionată şi cizelată de avocaţi şi judecători era o cutezanţă dificilă. Ea manevra între Scylla (a lăsa să scape nepedepsit un criminal monstruos numai pentru că nu putea deosebi suficient dreptatea de nedreptate) şi Charybda (a-l face răspunzător de delictul său pe un delincvent, deşi acesta era în mod evident prea tulburat mental ca să fi ştiut ce făcea). Tribunale şi apărători au experimentat cu un întreg catalog de criterii, menit a le da posibilitatea de a face în acelaşi timp dreptate şi de a fi îndurători. În această atmosferă în transformare, problemele morale s-au metamorfozat treptat în probleme medicale, fără ca metamorfoza să fie totuşi completă. Însă calea către omul terapeutic era acum deschisă.

Dar cele două evoluţii nu trebuiau nicidecum să producă în mod necesar acea iresponsabilitate umană de care făceau atâta caz. La urma urmei se putea, aşa cum a demonstrat-o aripa seculară a moraliştilor victorieni, ca eliberarea de obligaţia de a crede că toate cauzele au o origine ultimă divină şi posibilitatea de a cita motive medicale să ducă la formarea unui Supra-Eu sever. Această instanţă interioară spunea – conform lui Freud – „nu" tuturor dorinţelor. Dar ispita de a se sustrage răspunderii în loc de a şi-o asuma era mare şi de multe ori irezistibilă.

Secularizarea şi medicalizarea erau premise necesare, dar nu suficiente pentru apariţia omului terapeutic. A fost nevoie de evoluţii diverse, specific istorice, de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, care să îl aducă efectiv în scenă. E drept că este încă prea devreme să punem un diagnostic final, dar se pot urmări totuşi câteva direcţii. După Revoluţia Franceză şi războaiele napoleoniene, cei mai mulţi apartenenţi ai burgheziei au avut câştiguri economice spectaculoase; acest strat social a devenit totodată mai mare şi mai înstărit. Şi indiferent de prezicerile dramatice ale unui Karl Marx, conform

căruia proletariatul avea să devină tot mai sărac şi mizerabil, şi cei mai mulţi muncitori au avut parte de bunăstarea comună, chiar dacă abia peste câteva decenii şi într-o formă mult mai modestă. O dată cu aceasta, milioane de oameni au început să aibă pretenţii mai mari de la lume decât ar fi socotit odinioară că este posibil. Dacă se putea dovedi că propria acţiune iresponsabilă putea fi pusă pe seama greşelii altuia, a vreunei instanţe exterioare, fie că era vorba despre o persoană, fie de o instituţie, atunci se puteau ridica pretenţii, cu atât mai categorice, la un loc confortabil sub soare şi binecuvântat de bunăstare.

Strâns legată de acestea era ceea ce eu numesc democratizarea derutei, de care au fost afectate, la trecerea de la secolul al XIX-lea la secolul XX, politica, economia, religia şi societatea. De la iluminism încoace, formele gândirii etice tradiţionale s-au văzut expuse la o presiune considerabilă. Lumea seculară cerea tot mai asiduu individului să mediteze la propria sa poziţie. Această transformare a luat proporţii ameţitor de mari la sfârşitul secolului al XIX-lea. Să ne gândim doar la apariţia modernismului în artă şi literatură, atacurile îndreptate împotriva ierarhiilor tradiţionale în pictură, devierea îndrăzneaţă de la înţelegerea clasică a muzicii, atacarea standardelor de inteligibilitate ale literaturii şi poeziei. Aceasta însemna că vechea pasivitate, care dominase atâta vreme atitudinile umane, era înlocuită acum de activitate şi de un gust din ce în ce mai mare pentru posibilităţile de acţiune disponibile şi pentru putere. Dar pentru această putere trebuia plătit, şi preţul era ridicat. Dacă părea incert cui trebuia să i se atribuie greşeala şi vina pentru propria noastră mizerie şi „nervozitate", şi dacă efectul şi forţa de atracţie a autorităţilor religioase scădeau, refugiul în stările de boală era cât se poate de seducător. În plus, omul modern se confrunta cu situaţii foarte stresante, care nu erau neapărat comparabile cu împrejurările din secolele trecute.

Ambivalenţa individualismului modern a contribuit şi ea la această evoluţie. Pe de o parte el predica libertatea acţiunii şi sublinia posibilitatea fiecăruia de a-şi alege propria apartenenţă la un grup, morala şi gustul său. Dar această libertate a fost frecvent înţeleasă exact ca opusul ei: pentru unii sărmani aceasta a însemnat mai degrabă lipsa oricărui sprijin. Prescripţiile tradiţionale religioase şi sociale vor fi fost considerate sufocante pentru spiritele rebele, dar ele ofereau un port sigur celor care aveau nevoie la necaz de o ancoră solidă. Această nevoie se putea observa şi la individualişti, care scuturau cu mândrie jugul tuturor comandamentelor şi interdicţiilor, cât şi pe acela al convingerilor religioase, dar recurgeau la formele doliului respectabil şi tradiţional, la ceremonialuri cunoscute, care îi puteau ajuta să-şi depăşească durerea şi izolarea.

În special medicina a avut o contribuţie considerabilă în a-i da botezul omului terapeutic al secolului XX. Cam pe la începutul secolului a început, o dată cu diagnoza modernă şi noile medicamente, o

evoluţie care a modificat clar situaţia bolnavilor. Secolul al XIX-lea – cu Semmelweis, Pasteur, Koch – împlinise aici o operă de pionierat, dar majoritatea acestor descoperiri a dus abia după 1900 la proceduri terapeutice şi tratamente salvatoare de vieţi omeneşti. În acest context s-a acordat o atenţie tot mai mare şi unor boli „mai mărunte", ca stresul psihic. E drept că şi înainte lumea îşi făcea griji pentru modurile de comportament nevrotic, sau cum o fi fost calificat pe atunci. Dar când bolile cele mai rele au fost mai mult sau mai puţin sub control, iar (mai ales după 1945) progresul medical a adoptat un tempo uimitor, imaginea medicinii a crescut şi o dată cu ea şi speranţa de a sesiza şi de a putea probabil chiar rezolva probleme de sănătate care odinioară nu fuseseră nici măcar diagnosticabile. Dacă bolile fizice erau curabile, de ce să nu fie şi cele psihice?

În urmă cu câteva decenii, poetul englez W.H. Auden a definit secolul XX ca secolul fricii. De ce le era frică oamenilor? Indubitabil, multe temeri erau absolut raţionale: în epocile lui Hitler şi Stalin milioane de oameni aveau toate motivele să se teamă pentru libertatea şi viaţa lor. Şi nesiguranţe economice sau pericole externe care provoacă teamă nu pot fi calificate drept nevrotice câtă vreme sunt măsurabile. Dar în fazele dintre războaie şi mai ales de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, tot mai puţine temeri importante au câştigat o proeminentă valoare de referinţă. La ce se refereau ele? Am schiţat deja pe scurt câteva simptome: sentimentul de a nu avea rădăcini într-o lume în care rosturile sfinte şi familiare şi-au pierdut orice siguranţă şi putere de convingere. În planul convingerilor politice, al comportamentului sexual, al corectitudinii în afaceri, al posibilităţilor de alegere estetică s-au deschis posibilităţi şi şanse care nu mai existaseră niciodată, şi fiecare dintre aceste domenii era deschis pentru schimbări, practic fără nici un avertisment prealabil. Temeri de acest fel au apărut în repetate rânduri în istoria omenirii, dar ceea ce face spaimele secolului XX atât de insolite şi poate unice este faptul că acum părea pentru prima oară că ar exista în medicină un leac împotriva lor.

În acest context este interesant să cercetăm poziţiile suferinzilor care erau chinuiţi de probleme ce nu-i împiedicau să funcţioneze în lume: nesiguranţa faţă de cariera începută, o căsătorie nefericită sau poate pur şi simplu sentimentul vag de a nu fi atât de fericiţi cum ar trebui să fie. În urmă cu o sută de ani, cei mai mulţi dintre aceşti suferinzi ar fi tăcut şi ar fi încredinţat problemele lor cel mult celui mai bun prieten sau celei mai bune prietene sau unei rude mai dragi. Mulţi oameni melancolici sau depresivi îşi spuneau că pur şi simplu ei sunt aşa, că au o „constituţie melancolică" sau un „caracter melancolic". Cei mai mulţi îndrăgostiţi nefericiţi s-au jelit cât s-au jelit, şi-au învins jalea şi s-au lansat apoi din nou, cu noi speranţe, pe piaţa matrimonială. Cineva care nu era sigur dacă trebuie să ia calea bisericii sau să îmbrăţişeze o altă profesie n-ar fi privit această nehotărâre

ca pe o formă de boală. În epoca noastră terapeutică este însă cu mult mai probabil că indivizii vor insista asupra dreptului lor de a fi fericiţi. Vor lua medicamente sau se vor supune unor şedinţe de dialog terapeutic pentru a scăpa de starea de disconfort care îi chinuieşte mai mult sau mai puţin neclar. Această formă de disconfort şi neplăcere pare să fi crescut enorm după Al Doilea Război Mondial, iar strădaniile de a scăpa de nefericire sunt astăzi, de cele mai multe ori, echivalente cu primii paşi în terapie. O dată cu apariţia unor medicamente speciale pentru anumite tulburări de dispoziţie, ca depresiunile, a devenit foarte mare tentaţia indivizilor de a-şi apropria o perspectivă terapeutică asupra propriilor sentimente şi de a căuta o soluţie terapeutică. Oricine a studiat chiar o scurtă perioadă într-o universitate poate adăuga aici experienţe similare: în anii '40 şi chiar în anii '50 un student ar fi fost fie prea timid, fie prea mândru ca să se scuze că nu a putut să predea o lucrare din cauza unei tulburări psihice. Astăzi, dimpotrivă, este un fapt curent asaltarea profesorilor de către studenţi care nu au scrupule să le spună că nu şi-au putut termina lucrările fiindcă relaţia lor amoroasă tocmai a eşuat.

Pentru a-l înţelege pe omul terapeutic în practica sa de zi cu zi, nu trebuie să ne îndreptăm privirea doar asupra unor probleme de specialitate sau teoretice. În cele din urmă ideologiile s-au impus şi pe un plan mai larg al culturii populare şi probabil nicăieri mai de-a dreptul decât în Statele Unite, deşi alte state le-au urmat strâns. Manifestările lor nu sunt întotdeauna directe şi deschise, dar multe aspecte ale culturii populare americane (şi în mai mică măsură şi ale celei europene) îl arată pe omul terapeutic în acţiune. El iese la lumină în autoreprezentarea forţată care se face remarcată pretutindeni şi care a pătruns după Al Doilea Război Mondial în radio, în televiziune, în biografii şi mai mult în autobiografii. Cu o îndrăzneală tot mai mare sunt tratate astăzi deschis şi franc în *talk-show*-urile televizate relaţii domestice încâlcite şi particularităţi fizice care, doar cu câteva decenii în urmă, ar fi rămas ascunse şi secrete. La aceste emisiuni se discută probleme picante: „M-am culcat cu tatăl prietenului meu"; „Iubitul meu crede că stă, cu cele 150 kg ale lui, «numa' bine» culcat"; „Am ţinut secret până azi, faţă de iubitul meu, copilul pe care l-am adus pe lume" – şi toate celelalte istorii triste pe care le auzim şi le aplaudăm din public. Prin implicarea publicului care poate să dea sfaturi, întreaga emisiune devine o şedinţă terapeutică colectivă. După ce a fost expusă şi ultima fărâmă de sferă intimă, îi auzim pe participanţii la un atare act de autoprezentare spunând că n-au vorbit niciodată cu nimeni despre viaţa lor sexuală, iar acum o împart literal cu milioane de oameni.

Este derutant faptul că tocmai dezvăluirea unor aventuri ruşinoase sau care se pretind a fi absolut intime, sau întâlnirea publică a unor parteneri care sunt de fapt duşmani de moarte ar trebui să aibă un efect terapeutic. Cel puţin acesta este alibiul producătorilor: că ar fi

prezentări „educative”, care ar duce la concilierea unor perechi ce şi-au declarat război sau că i-ar aduce înapoi la mamele lor pe fiii care au apucat-o alăturea cu drumul. Mărturisirea, spovedania este astfel primul pas în această formă ciudată de baie terapeutică. Dar şi de la public se aşteaptă să tragă foloase terapeutice. Spectatorii care ascultă asemenea relatări şi împărtăşesc experienţa felului în care se găsesc prin ele soluţii absolut satisfăcătoare nu ar trebui să se simtă ca *voyeuri*, ci ca actori ai unui proces de vindecare. Ei află ceva despre propria lor vulnerabilitate şi sunt stimulaţi să-şi spună: dar ăsta sunt chiar eu, Doamne iartă-mă! Sau, ca să adaptăm dictonul umanist roman la scopurile secolului XX: nimic omenesc (sau inuman) nu mi-e străin.

E drept că nu există cercetări sistematice despre participanţii şi publicul acestor şedinţe de mărturisiri – să le spunem oare teleterapie? –, dar, după toate aparenţele, interesul pentru aceste evenimente înscenate este cel mai puternic în stratul micii burghezii, al muncitorilor sau şomerilor. Pe scenă sau în public se pot vedea doar puţini oameni cu chipuri „burgheze” sau cu vestimentaţie „burgheză”. Abia la un alt exemplu de atitudine terapeutică, autobiografia modernă, nivelul publicului urcă sensibil. Acest gen se adresează unor persoane care cumpără cărţi şi le mai şi citesc.

Însă genul autobiografiei s-a modificat clar în secolul XX faţă de secolul al XIX-lea. În era victoriană autobiografii îşi scriau ei înşişi textele; astăzi acest lucru nu este nicidecum sigur. Cartea pe care cititorul o are în faţa sa poate să fi fost compusă de fapt de un întreg colectiv: de „autobiograf” şi de partenerul său mai mult sau mai puţin tăcut, ca şi de unul sau doi redactori şi lectori. Termenul american de *ghostwriter* (scriitori fantomă) pentru colaboratorii de acest fel este deosebit de pertinent, căci deasupra acestui tip de opere pluteşte spiritul artificialităţii şi al tentativei impertinente de a cârpăci un *best-seller*. Am vrea să spunem că această cale de a „scrie” o autobiografie, în care „autorul” este excesiv dependent de partenerii săi profesionişti şi este chiar controlat de ei în mare măsură, aduce cu sine în mod necesar o anumită autoîngrădire, când este vorba despre o bârfă răutăcioasă sau dezvăluiri indiscrete. Dar lucrurile se întâmplă de fapt aproape invers, căci multe dintre autobiografiile proeminente actuale, care au fost scrise de (sau „cu”) un *ghostwriter*, nu se opresc de la nimic.

La aceasta se adaugă faptul că scrierea istoriei propriei vieţi fusese multă vreme privilegiul celor mari şi puternici. Dar astăzi aproape fiecare sportiv sau vedetă din *showbusiness*, împreună cu exhibiţioniştii cunoscuţi pentru celebritatea lor au îngroşat rândurile clubului în creştere al scriitorilor despre sine. În timp ce volumul acestei producţii a crescut tot mai mult, nivelul gustului a scăzut şi uneori chiar înspăimântător de mult. Fineţea, tactul şi alte virtuţi asemănătoare nu mai sunt la modă. Până cu puţin timp în urmă existau doar câteva biografii

deosebit de deschise şi îndrăzneţe; faimoasele *Confesiuni* ale lui Rousseau aveau să devină un etalon, chiar la un secol şi jumătate după ce fuseseră scrise. Autobiograful victorian pornea de la ideea – încuviinţată de cititori – că publicului larg trebuie să i se refuze accesul la multe dintre sectoarele vieţii. Când Anthony Froude, intimul lui Carlyle şi primul său biograf, a dezvăluit, spre sfârşitul epocii victoriene, particularităţi despre căsnicia dificilă a lui Carlyle, cea mai mare parte a cititorilor a protestat împotriva indiscreţiilor sale. Treptat, aceasta s-a schimbat, până după 1945, când dezvăluirea a devenit mai degrabă regulă decât excepţie. Impotenţa, infidelitatea conjugală, beţiile sălbatice, molestarea propriilor copii, trişarea la jocul de cărţi, totul se prezintă privirii scrutătoare a publicului. Căci cititorii, exact cum s-a aşteptat editorul, ar fi de fapt crunt dezamăgiţi dacă li s-ar ascunde aceste fragmente obscene. Simţămintele, oricât ar fi de pervertite, au devenit treaba şi afacerea tuturor, iar pentru editor ele sunt în cel mai adevărat sens al cuvântului o afacere.

Exact ca şi *show*-urile TV, autobiografiile de acest tip se apropie nu doar într-o privinţă de stilul terapeutic. În primul rând se presupune că trebuie să fie catarctice pentru autor; recunoscând şi mărturisind totul, el este transformat într-un om pentru multă vreme mai bun. Prin aceasta şi dincolo de aceasta, cititorul este invitat să considere dezvăluirea unor secrete vinovate sau ruşinoase ca o amintire salutară, de vreme ce starurile celebre de film sau jucătorii de baschet celebri, în ale căror vieţi intră citindu-le, sunt şi ei doar oameni: şi ei au avut – la fel ca cititorul – dezamăgirile lor, eşecurile lor, catastrofele lor matrimoniale, momentele lor de descurajare. Şi, în fine, aceste autobiografii explică tipul – sau tipurile – de terapie la care s-a dedat autorul. Ideea de a căuta ajutor terapeutic capătă prin aceasta cu atât mai bun gust. Până nu de mult era o ruşine să mărturiseşti că te supui psihanalizei sau vreunui alt tratament psihic şi, dacă s-ar fi vorbit despre asta, te-ai fi temut să nu-ţi pierzi respectul şi consideraţia prietenilor sau chiar propria slujbă. Azi, dimpotrivă, întregul spectru de tratamente, de la psihanaliză la scientologie, este acceptabil. Şi aceasta se datorează nu puţin acelor dezvăluiri făcute de autobiografii pacienţi, care i-au vindecat şi i-au făcut să le meargă mai bine. Dacă ei pot să facă aşa ceva – îşi spune cititorul –, pot şi eu. Şi asta ţine tot de democraţia modernă.

Când deplâng fuga de responsabilitatea morală semnalată în secolul XX, criticii culturii pot să indice incontestabil o mulţime de simptome inconfundabile. Ele apar chiar acolo unde nu te-ai aştepta. În ultimii ani s-au declanşat în Statele Unite numeroase scandaluri în jurul unor predicatori carismatici. Jim Bakker s-a dovedit vinovat de a-şi fi înşelat turma credulă cu planuri de finanţări curioase, de care profita din plin; Jimmy Swaggart a fost exclus din comunitatea sa, pentru că frecventase o prostituată. Totuşi, ambii au putut constata cum enoriaşii

lor se rugau pentru ei şi îi vedeau ca victime ale unor impulsuri demonice care se eliberaseră din strânsoarea de fier în care trebuie să le ţină prizoniere oamenii religioşi. Reabilitarea parţială a acestor lideri spirituali – căci ei predică din nou – este un rezultat al atitudinii terapeutice: aceşti sărmani suferinzi erau bolnavi şi, în măsura în care greşelile trebuie pedepsite, ei au fost pedepsiţi şi astfel purificaţi. Unii dintre aceşti teleevanghelişti au afirmat chiar că ruşinea pe care au trăit-o a fost o experienţă salutară pentru ei, căci dacă nu ar fi păcătuit, nu ar fi cunoscut acea formă de umilinţă pe care un adevărat creştin ar trebui s-o aibă întreaga lui viaţă. Şi păcatul sau consecinţele păcatului pot fi o formă de terapie.

Logica atitudinii terapeutice exercită o anumită fascinaţie, mai cu seamă dacă ne gândim la disponibilitatea unei diversităţi atât de mari de terapie. Nu e mai bine să considerăm o persoană cu anumite simptome psihice ca pe cineva care este bolnav, decât ca pe cineva care este stăpânit de un spirit rău, sau ca pe un criminal egocentric? E drept că tratamentele cele mai spectaculoase, pe care presa de senzaţie le dezgroapă pretutindeni cu predilecţie şi despre care scrie cu cea mai mare plăcere, au împins (în cel mai bun caz) la extrem anumite perspective psihologice sau (mult mai frecvent) au dat drept literă de evanghelie teorii total neştiinţifice asupra modului de funcţionare a psihicului. Dar oricât de diferite ar fi aceste tratamente (şi exceptăm aici de la judecată psihoterapia serioasă, după cum vom mai vedea), ele au totuşi o convingere comună, care se manifestă în exclamaţia: „N-a fost vina mea!" Dacă este adevărat că suntem expuşi la toate influenţele posibile, corupătoare şi irezistibile, din mediul nostru înconjurător, că acestea ne-au pervertit caracterul şi că au trecut, din nefericire, o dată cu noi din copilărie în viaţa adultă, atunci pare naiv să facem răspunzător pe cineva de orice. Un atare determinism psiho-social, oricât ar fi de inconsistent, face ca problema responsabilităţii să devină literalmente irelevantă, şi serveşte drept alibi universal.

Desigur, atitudinea „Nu e vina mea" nu este singura consecinţă posibilă care rezultă dintr-un comportament terapeutic. Mai mult, există un efect secundar al acestei perspective terapeutice în faptul că şi suferindului i se atribuie o anumită vină. Această atribuire este probabil la fel de neliniştitoare ca şi alibiul despre care a fost vorba până acum. Un exemplu extrem îl reprezintă atitudinea marcată de dispreţ a societăţii faţă de bolnavul de cancer, căruia i se dă senzaţia că boala ar fi rezultatul propriului său eşec, al propriilor lui greşeli. Dacă ar fi trăit corect, nu ar fi acum victima unei boli înspăimântătoare. Uneori, această învinuire poate fi absolut întemeiată, ca în cazul unui fumător care nu vrea să se lase de fumat şi se expune prin aceasta posibilităţii de a dobândi un cancer la plămâni. Există fără îndoială unii extremişti care folosesc această formă de acuzare ca şantaj moral faţă de suferind; dar, în ansamblu, aceasta este doar opinia unei

minorităţi. Mult mai răspândită este, dimpotrivă, disponibilitatea de a-i declara pe suferinzi victime inocente, şi ea este aceea care poartă responsabilitatea pentru bizara amoralitate a convingerii terapeutice.

Atitudinea terapeutică are mulţi copii. Unor indivizi chinuiţi li se oferă o varietate ameţitoare de cure psihice, pentru care se face reclamă în reviste, care sunt descrise exaltat în articole, lăudate energic la televizor, recomandate cu cea mai mare căldură de prieteni şi discutate franc în autobiografii. Ele se bazează pe un mănunchi pestriţ de teorii despre legătura dintre *soma* şi *psyche*, pe teorii care se contrazic reciproc şi sunt produse în cea mai mare parte de o ignoranţă lamentabilă a psihologiei moderne. Oricât de diferite ar fi, ele au totuşi o proprietate comună, care contrazice pe şleau acel determinism despre care a fost vorba mai sus: toate sunt lăudate pentru faptul că se aplică simplu şi necesită puţin timp (chiar dacă frecvent mulţi bani). După 20 de lecţii, un weekend lung în care să strige după pofta inimii, şase şedinţe cu mişcări fizice ritmice sau încremenire într-o poziţie yoga, totul o să fie gata, iar viaţa pacientului se va fi modificat. Or, dereglările sexuale, disperatele sentimente de infirmitate, dorinţele ostile necontrolabile, toate acestea sunt „boli" de care cel în cauză a suferit de obicei mulţi ani de-a rândul. Sunt, pe scurt, probleme care nu pot fi înlăturate atât de uşor şi de care nu se poate scăpa cu una cu două. Dar terapeuţii susţin că metoda lor specială eliberează fiinţa interioară a pacientului, că metoda îl va ajuta să-şi descopere resurse neutilizate până acum şi să devină „bărbatul" sau „femeia" care i-ar plăcea să fie. Acele terapii sunt nu numai uşoare, ci îi tratează pe aproape toţi suferinzii ca victime ale unor forţe care sunt dincolo de controlul lor personal. Dacă individul nu este răspunzător de faptul că se îmbolnăveşte de inimă, atunci nu este responsabil nici pentru comportamentul său agresiv la locul de muncă, pentru molestarea nevestei sau pentru furtul din magazine.

O veche observaţie de umor negru reproduce foarte exact această atitudine terapeutică: ea istoriseşte despre un tânăr care îşi ucisese părinţii şi apela apoi la mila judecătorilor, pentru că era acum orfan. Au existat în acest secol într-adevăr momente în care realitatea a întrecut chiar asemenea încercări de umor ieftin. Cu mai mulţi ani în urmă (şi de data aceasta este o poveste adevărată), un absolvent al Universităţii Columbia, care în cei patru ani de studiu fusese sprijinit din plin cu împrumuturi, iar acum câştiga bine, a refuzat să restituie banii. Universitatea Columbia l-a dat în cele din urmă în judecată. La tribunal, tânărul a argumentat că ştia foarte bine că ceea ce făcea era imoral; dar Universitatea nu a reuşit să-i insufle corectitudinea etică ce i-ar fi dat posibilitatea să-şi recunoască îndatoririle. Aşa încât eşecul său nu este vina sa. Trebuie să adaug că tânărul absolvent a pierdut cazul, un semn bun al rezistenţei pe care o întâmpina atitudinea terapeutică.

Fără îndoială, criticii omului terapeutic pot cita argumente convingătoare. Şi adevărat este şi că poziţia nediferenţiată, pe care am

schiţat-o aici pe scurt, posedă o anumită cantitate de umor involuntar. Prin platitudinea şi lipsa ei de fineţe, ea animă atât la observaţii condescendente, cât şi la reprezentări contrare fanatice. De aceea nu ne miră că ţară de ţară conservatorii şi-au trăit ziua lor cea mare şi au arătat cu o bucurie sălbatică spre „cei cu durerea în suflet", aşa cum numesc ei această atitudine. Ei îi considerau astfel pe sentimentaliştii care n-aveau nici o milă de victima unei infracţiuni, banalizau delictul şi vărsau lacrimi pentru destinul făptaşului care, având în vedere faptul că tatăl său părăsise familia, iar el fusese pervertit sexual de unchiul său, nu putea cu nici un chip să acţioneze altfel. Dar amuzamentul pe care îl provoacă atari istorii autojustificative nu este nici el cu totul justificat. Perspectiva sociologică umană conform căreia răufăcătorii sunt şi suferinzi (o atitudine pe care conservatorii au luat-o în derâdere) ţine de ceea ce am putea numi aripa sensibilă a atitudinii terapeutice.

Eu afirm, deci, că în realitate există două atitudini separate pe care le-am putea numi terapeutice: pe de o parte asalturile forţate, nejustificate şi jalnice, în psihologia populară, iar pe de altă parte psihoterapia serioasă, fundamentată ştiinţific, în frunte cu psihanaliza. Dincolo de aceasta există o mulţime de dovezi că nu orice om al civilizaţiei moderne a renunţat la idealul responsabilităţii. Să luăm următoarea situaţie: un medic constată la consultarea unui pacient că deşi acesta este încă sănătos de fapt, este mult supraponderal şi prin urmare expus la pericolul unui atac de cord; în plus, pacientul fumează, devenind astfel un posibil client pentru cancerul pulmonar. Uzând de suficientă empatie, medicul îi indică pacientului ce paşi să facă pentru a reduce considerabil riscul: să renunţe la fumat şi să slăbească. Pacientul protestează, căci nici unul dintre aceşti paşi corectivi nu-i va fi uşor şi nici măcar nu-i va sta în putere; este dependent de nicotină şi împătimit de dulciuri. La aceasta, medicul nu poate decât să ridice din umeri şi să răspundă că ştie ce greu e să scapi de dependenţe: „Dar depinde de dumneavoastră". Aici medicul a rostit un important enunţ etic, chiar dacă implicit, şi i-a aruncat totodată mingea pacientului; cu avertismentele medicului său în minte, el trebuie să scrie singur de acum încolo scenariul pentru viitorul său. Dacă va urma sfatul imperios pe care tocmai l-a primit, sau dacă va trece peste el, este irelevant pentru argumentaţia mea. Importantă în această situaţie era afirmaţia medicului, conform căreia pacientul poartă răspunderea pentru consecinţele comportamentului său. Omul terapeutic – ne arată acest exemplu – poate fi azi oricât de tare şi puternic, dar nu e nicidecum omnipotent.

Şi el nu stăpâneşte nici cea mai valabilă şi totodată cea mai contestată teorie a terapiei care a existat în secolul XX: psihanaliza lui Freud. Aceasta poate părea la prima vedere o judecată uimitoare. Freud era la urma urmei un determinist al cărui argument celebru suna astfel: nu există nimic întâmplător în viaţa psihică, toate ideile,

sentimentele, evenimentele psihice se supun celor mai stricte legi naturale de cauză şi efect. Dar el nu era un fatalist: afirma doar că nimic nu este întâmplător, în sensul că nu există nimic care să nu aibă o cauză. Există nenumărate cauze în universul lui Freud şi, prin modul şi chipul în care ele se combină, rezultă întâmplări imprevizibile. În spatele acestei perspective a psihicului stă îndemnul de a înţelege ordinea naturii, din care face parte şi psihicul, în pofida unor fenomene ciudate, aşa-zise fără nici o cauză, ca visele, lapsusurile şi alte fenomene „întâmplătoare". Freud pornea de fapt de la ideea că, într-un tratament psihanalitic reuşit, analizatul este pus în situaţia de a lua o decizie nu pe baza unei constrângeri nevrotice, ci bazându-se pe o apreciere raţională a situaţiei.

Deşi ideile freudiene circulau la începutul anilor '20 ca nişte zicale, gândirea sa era în mare măsură prost înţeleasă. Freud trecea drept „Dr. Sex", drept un om care legitima cele mai aberante moduri de comportament erotic şi admitea perversiunile fără nici o limită. Nici unul dintre cei care îl priveau ca pe un eliberator al boemilor nu pare să fi acordat nici cea mai mică atenţie structurii psihicului, pe care Freud o schiţase pe la 1920. Totuşi, schiţa sa repartiza Supraeului, interdicţiei etice internalizate, un rol solid şi puternic, cu adevărat necesar în viaţă. Pare de asemenea că nimeni nu a fost frapat de faptul că, deşi Freud se pronunţa în favoarea unor mari (nu nelimitate) libertăţi în comportamentul sexual, lecţiile lui morale erau totuşi în cea mai mare parte cât se poate de convenţionale. În felul său, el a rămas un burghez al secolului al XIX-lea. Celebra scrisoare pe care i-a scris-o în timpul Primului Război Mondial psihiatrului James J. Putnam şi în care îi explicase că diferenţele dintre bine şi rău sunt absolut clare şi că se înţeleg de la sine, era ce-i drept un document privat, dar acelaşi punct de vedere moral se putea citi şi din publicaţiile sale.

De ce această interpretare greşită, grosolană şi colectivă, a lui Freud? O parte din ea trebuie pusă indubitabil pe seama lenii jurnaliştilor, care au început să relateze despre el fără să-l fi citit. O parte era pur şi simplu producere intenţionată de senzaţie, căci tema părea să ofere material bun pentru ziare şi reviste. La acestea se adăuga respingerea temătoare a ideilor lui neconvenţionale despre sexualitatea infantilă sau a refuzului său de a stigmatiza homosexualitatea ca nebunie sau ca un delict sau o boală. Dar în acelaşi timp terapeuţii cei mai scrupuloşi din lume erau încadraţi de-a valma între ceilalţi care nu voiau decât să-l ajute pe omul terapeutic să-şi atingă scopul. Freud părea să ofere un panaceu universal: promiscuitatea sexuală ca o cură pentru toate tarele psihice posibile şi pentru toate tensiunile. Ceea ce omiteau – sau refuzau – să recunoască aceşti „adepţi" ai lui Freud, era că Freud însuşi dispreţuia vindecările facile de acest fel. Într-un studiu scurt, dar important, *Über „wilde" Psychoanalyse* (*Despre psihanaliza „sălbatică")*, îl ţintuia furios la stâlpul infamiei pe un medic care o

sfătuise pe o nefericită femeie divorţată fie să se întoarcă la bărbatul ei, fie să se masturbeze sau să-şi ia un amant. Această traducere directă a unor idei complexe într-un soi de terapie de week-end îi repugna.

Rezultă din aceasta că terapeuţii responsabili şi omul terapeutic lucrează în sens contrar. Posibilitatea de a aborda suferinţa psihică cu mijloace psihoterapeutice nu consfinţeşte moduri de comportament iresponsabile. Dimpotrivă, psihanaliza vizează reconstituirea echilibrului moral al pacienţilor. Ei trebuie să fie eliberaţi de inhibiţiile care îi paralizează, totodată trebuie consolidate acele inhibiţii de care au nevoie ca să funcţioneze în lume. De aceea constatăm, nu ca o Casandră a zilelor noastre, că, în pofida marii sale influenţe, omul terapeutic trebuie să se aştepte la o opoziţie puternică, chiar din tabăra pe care o considera în mod fals a sa. Spre sfârşitul operei sale publicate în 1930, *Das Unbehagen in der Kultur* (*Disconfortul în civilizaţie*), apogeul atât de mult citit al lungii sale cariere, Freud scria: „Astfel îmi scade curajul de a mă ridica în faţa semenilor mei ca profet şi mă plec în faţa reproşului lor că nu ştiu să le aduc mângâierea, căci asta pretind de fapt cu toţii, cei mai sălbatici revoluţionari nu mai puţin pătimaş decât cei mai bravi credincioşi evlavioşi." Freud, care nu era nici revoluţionar nici credincios, se distanţa de omul terapeutic încă înainte ca acesta să fi atins larga popularitate de care se bucură astăzi. În mod ciudat, cea mai puternică opoziţie faţă de acel alibi superficial „nu e vina mea" provine deci dintr-o terapie care nu recunoaşte fuga de răspundere.

Referinţe bibliografice

Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur*, Frankfurt a. M., 1930.

Gay, Peter, *Freud. Ein Leben für unsere Zeit*, Frankfurt a. M., 1989.

Gould, Stephen J., *Der falsch vermessene Mensch*, Basel, 1983.

Hughes, H. Stuart, *Consciousness and Society. The Reorientation of European Social Thought, 1890-1930,* New York, 1958.

Köhler, Wolfgang, *Gestalt Psychology. An Introduction to New Concepts in Modern Psychology*, New York, 1947.

König, René, *Die Familie der Gegenwart. Ein interkultureller Vergleich*, München, 1974.

LaBarre, Weston, *The Ghost Dance. The Origins of Religion*, New York, 1976.

Lockot, Regine, *Erinnern und Durcharbeiten. Zur Geschichte der Psychoanalyse und Psychotherapie im Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M., 1985.

Luhmann, Niklas, *Liebe als Passion. Zur Kodierung von Intimität*, Frankfurt a. M., 1982.

Nagel, Thomas, *Der Blick von nirgendwo*, Frankfurt a. M., 1992.

Radkau, Joachim, *Das Zeitalter der Nervosität*, München, 1998.

Capitolul 14

SOLDATUL

Thomas Kühne

Soldatul ca om al secolului XX? Asociaţiile pe această temă pot fi mai contradictorii şi mai pline de valoare decât în cazul celor mai multe dintre celelalte figuri sociale. Soldaţii au fost şi sunt văzuţi ca prototipuri, ca modele şi caricaturi ale omului. Ei au fost şi sunt privilegiaţi şi înjosiţi, divinizaţi şi blestemaţi. Mai ales în Germania imaginea soldatului a fost expusă la schimbări bruşte şi crase de opinie, ca într-un duş scoţian. La începutul secolului soldatul trecea drept esenţă a bărbatului pur şi simplu. După 1918 luptătorul de pe front a fost stilizat, devenind chiar prototipul unui „om nou". Înfrângerea totală de la sfârşitul războiului total dintre 1939 şi 1945 nu a mai lăsat din acesta decât imaginea unui războinic schilodit şi înfrânt, care păstra o distanţă în societate, stând „afară în faţa uşii" (Wolfgang Borchert). În întregime stigmatizat a fost soldatul la sfârşitul acestui secol: „soldaţii sunt criminali" scrie pe nasturi şi autocolante.

În Germania, pierderea statutului secular al militarului a fost mai marcantă decât în majoritatea celorlaltor state europene. În afara Germaniei, soldaţii nu avuseseră la începutul acestui secol un prestigiu social atât de exagerat, armata nu avea nici pe departe acelaşi efect „formator de stil". Ea nu penetra nici pe de parte atât de multe sectoare sociale ca acolo. În orice caz, soldaţii din afara Germaniei nu s-au confruntat de două ori cu stigmatul unor războaie vinovate şi catastrofal pierdute. În nici o altă ţară europeană nu există nici pe departe atâta evaziune de la serviciul militar. Dar tendinţa merge pretutindeni în aceeaşi direcţie, cel puţin în naţiunile industriale occidentale: tot mai puţini oameni pot recunoaşte un sens pozitiv în profesia de soldat şi în armată. Idealul unei legături cât mai strânse între soldaţi şi societatea civilă, aşa cum l-a instituţionalizat serviciul militar general de la Revoluţia Franceză încoace, stă la dispoziţie. Prăpastia care se cască între armată şi societate pare mai adâncă decât oricând. La sfârşitul epocii războiului total, războinicul este o figură perimată.

Însă el nu este simţit ca un corp străin abia în societatea de consum şi a timpului liber, marcată de tendinţe de individualizare şi pluralizare, de la sfârşitul secolului XX. Imaginea caracterului inuman al soldatului, căreia Kurt Tucholsky i-a dat o culoare deosebit de stridentă cu verdictul „soldaţii sunt criminali", stă într-o galerie bogată în tradiţii: Victor Hugo, de exemplu, îi acorda în 1878 eroului-soldat titlul de „doar un altfel de criminal". Christoph Martin Wieland vorbea încă din 1794 despre „ucigătorii de oameni", baronul von Knigge în 1795 despre „criminali cu soldă" şi chiar Friedrich cel Mare se ambala în 1773 în privinţa „criminalilor privilegiaţi, care pustiesc pământul".

Nu întâmplător aprecierile de acest fel provin de la *out-sideri* critici la adresa societăţii sau din epoca dinaintea formării statelor naţionale. Belicismul structural al acestora a dus în secolul XX la o extindere mai amplă a participării active şi pasive la forţa armată. Spre deosebire de secolul al XIX-lea, în care războaiele nu au fost o experienţă de masă în Europa, iar soldaţii au mers doar rareori la război, secolul XX a stat sub impresia dominantă a potenţialului destructiv al existenţei soldatului. La jumătate de secol după 1914 oamenii se confruntau nemijlocit în Europa cu consecinţele celor două războaie mondiale, cu exterminările, distrugerile şi schilodirile în masă, pagubele războiului, mutilaţii; văduvele şi orfanii de război marcau viaţa de zi cu zi încă multă vreme după încetarea ostilităţilor şi capitulări. Iar când victimele de război au dispărut treptat din viaţa de zi cu zi, mijloacele de comunicare în masă au avut grijă ca experienţele de război să fie transportate zi de zi în fiecare locuinţă.

Războaiele secolului XX au fost înscenate în Europa ca evenimente de masă. Germania a mobilizat în Primul Război Mondial aproximativ 13, iar în Al Doilea chiar 20 de milioane de soldaţi, adică cea mai mare parte a bărbaţilor de vârsta serviciului militar. În total, la Primul Război Mondial au luat parte 65, iar la Al Doilea peste 100 de milioane de soldaţi. Cam tot al treilea soldat (nu există cifre exacte) şi-a găsit moartea sau a supravieţuit doar cu leziuni permanente. Numai într-o singură bătălie, la Verdun, în 1916, au murit un milion de soldaţi. În Al Doilea Război Mondial au murit aproape tot atât de mulţi civili ca şi soldaţi, cu totul aproximativ 50 de milioane. Ce spun aceste cifre? Ele ne fac doar să intuim imensitatea cruzimii acestor războaie. Dincolo de ele se ascunde o suferinţă inimaginabilă. Dar în spatele lor se ascunde şi un suport al forţei războinice de către populaţie, greu de imaginat înainte de secolul XX, constituit din arme şi cuvinte.

El nu ar fi fost posibil fără o solidă ancorare socială şi culturală a credinţei în sensul războiului şi în justificarea existenţei războiului. Imaginile naţional-socialiste, şoviniste şi imperialiste despre duşman şi despre sine au fixat coordonatele ideologice ale războaielor moderne. Aceste ideologii au fost ceva fundamental nou, dar eficienţa lor a rezultat din aura de atemporalitate care li s-a conferit. Războaiele au

fost înţelese, ca şi catastrofele naturale sau epidemiile, ca fatalităţi naturale sau revărsări ale voinţei divine. O atare construcţie anistorică a conflictelor interstatale corespundea unei explicaţii mitice a poziţiei privilegiate a soldatului. Dacă războaiele sunt inevitabile şi de „natură" atemporală, existenţa războinicului trebuie să fie respectabilă mai presus de schimbările vremii. Catalogul virtuţilor militare – conştiinţa datoriei, hotărârea în luptă şi dăruirea soldatului ca fundament al eficienţei sale – erau încununate de nimbul valabilităţii eterne.

În centrul fundamentării biologiste a sensului serviciului militar stătea exclusivitatea sa masculină. Bărbatului statul, femeii familia – pe fundalul acestei ordini sexual polarizate, armata s-a constituit ca şcoală a naţiunii şi şcoală a bărbăţiei. Bărbaţii deveneau cu adevărat bărbaţi abia în război. Teama tradiţională de imoralitatea războiului a fost transformată în ceva pozitiv: era bărbat şi cetăţean al statului său numai cel care trecuse deja prin ţara nimănui din punct de vedere moral care este războiul, dacă se putea *de facto*, dacă nu măcar simbolic, prin îndeplinirea serviciului militar în vreme de pace.

De alte instituţii ale societăţii moderne armata se deosebeşte prin raportarea ei la moarte. Soldatul trebuie să fie pregătit în orice clipă să ucidă sau să moară şi aceasta – spre deosebire de persoanele civile sau chiar de poliţişti – fără să se afle într-o situaţie de legitimă apărare personală. Concepţia conform căreia disponibilitatea permanentă a soldatului de a ucide şi de a fi ucis nu îl discriminează, ci, dimpotrivă, chiar îl înnobilează şi înalţă meseria sa deasupra tuturor celorlate profesii, a fost fundamentul cultural al războaielor europene din secolul al XIX-lea şi mai mult încă din secolul XX. Apropierea soldatului de moarte se încadra într-un sistem de interpretare şi într-un sistem social complex şi exclusiv. Din elementele sale centrale făceau parte: principiul rigid al supunerii la ordin, ca o premisă a succesului militar, apoi o formă specială de asociere, „camaraderească" subculturală, în special disponibilitatea de a-şi sacrifica în orice clipă propria viaţă pentru raţiunea superioară de a fi a naţiunii şi, nu în ultimul rând, răsplata sexual-politică a tuturor acestor altruisme: garanţia de a fi angajat ca soldat în cercul bărbaţilor „veritabili".

Pretenţia de valabilitate atemporală a stilizărilor, construcţiilor şi ideologiilor soldatului şi-a pierdut de-a lungul secolului tot mai mult credibilitatea. E drept că s-a încercat în permanenţă cu mare cheltuială să se creeze un raport reciproc între armată şi societate, „soldaţi" şi „oameni", în aşa fel încât, pe cât posibil, să se acopere reciproc. În Germania aceste strădanii au ajuns de la militarizarea societăţii în Imperiu până la „civilizarea" armatei în Republica Federală; în primul caz, soldatul era idealul cetăţeanului. Dar chiar „cetăţeanul în uniformă" nu a rămas în cele din urmă cruţat de pierderea prestigiului. Două evoluţii au lucrat aici în aceeaşi direcţie: pe de o parte experienţa războaielor în masă ale secolului, care au demascat contradicţia din

interiorul acelor mituri despre soldăţia eternă, şi pe de altă parte extinderea unor forme de viaţă şi a unor orizonturi valorice, care intrau tot mai puternic în contradicţie cu cele militare. Soldatul a devenit o figură istorică. Ne îndreptăm privirea asupra vieţii sale interioare, asupra corelativelor practice ale soldăţiei eterne, asupra experienţelor pe care le-a trăit masa soldaţilor în perioadele ei militare şi mai ales în războaiele acestui secol, ca să înţelegem de ce soldatul şi-a pierdut, la sfârşitul secolului XX, prestigiul.

Soldatul şi hingherii săi

La câţiva ani după ce Republica Federală încheiase reînarmarea într-o distanţare programatică de tradiţia anterioară a militarismului german, un scandal a zguduit imaginea democratică despre sine a noii puteri militare. În cazarma orăşelului Nagold din Pădurea Neagră – aşa s-a aflat – erau pe ordinea de zi şicane şi frecuşuri dintre cele mai rele. În centrul acestui scandal se afla un caporal pe nume Raub, căruia în dezbaterea publică i s-a dat repede porecla dubioasă „Şlefuitorul* din Nagold". Pe unul dintre recruţii săi, pe bacalaureatul Weidemann, îl citase de exemplu regulat la „cântec", deşi Weidemann nu putea cânta deloc. Dar recrutul cânta totuşi, după cum relata ziarul *Spiegel* în noiembrie 1963:

> „de câte ori avea chef caporalul Raub, cânta în faţa trupei şi singur, cânta în câmp şi în sala de curs şi în faţa clădirii companiei, curăţindu-şi arma şi când îşi primea solda. Recrutul Weideman nu cânta doar. El se târa şi de-a buşilea pe sub 20 de scaune, se târa pe sub o grămadă de gunoi menajer, mărşăluia în cerc prin cameră în «pas de răţoi» şi ţopăia ca iepuraşul în ziua Înălţării Domnului. – Şi după ce Weidemann, fără să-şi poată folosi mâinile, se strecurase printr-o băltoacă de noroi adâncă de 1,80 m, comandantul de grupă în vârstă de 22 de ani Raub îi poruncea s-o mai facă o dată de-a-ndoaselea. Raub îl ţinea pe recrut şi seara în formă. Când Weidemann fusese repartizat la serviciul de interior şi Raub era în funcţia de «subofiţer de serviciu», la un ceas şi jumătate după miezul nopţii Raub mai golea încă, la mici intervale de timp, dulapul lui Weidemann",

pentru ca acesta să-l aranjeze apoi din nou. Weidemann nu era un caz izolat. Din viaţa de zi cu zi de la Nagold făceau parte flotările sub duşul deschis sau chiar deasupra unui briceag cu lama deschisă în sus. Pentru acest exerciţiu deveniseră celebre şi de pomină unităţi de elită ca trupa de paraşutişti a lui Hermann Göring. Recruţii de la Nagold

---

* Joc de cuvinte în lb. germană: *Schleiferei* înseamnă în limbaj militar „frecuş", dar înseamnă şi „atelier de şlefuit"; *Schleifer* – „tocilar", „şlefuitor", „ascuţitor", deci „cel care şlefuieşte prin frecare" (n.t.).

au fost răpuşi în repetate rânduri în marşuri forţate, un «marş de deprindere» pe o caniculă arzătoare la 25 iulie 1963 ceruse chiar o victimă omenească. Justiţia şi conducerea federală au dezaprobat hotărât practicile de la Nagold. Însă aceasta nu a putut păcăli lumea, făcând-o să creadă că o «cocină» ca aceea de la Nagold (cum a numit-o atunci inspectorul general al armatei) ar fi fost numai problema unei singure companii eşuate sau a unui singur instructor sadic.

Plângeri împotriva umilinţelor, şicanelor simţite ca disciplinări inumane, împotriva durităţii instrucţiei cazone, împotriva stupidităţii măsurilor de ocupare permanentă a timpului, a pedepselor şi înjosirilor arbitrare, a sentimentului de a fi lăsaţi la voia unor superiori nedrepţi străbat ca un fir roşu amintirile recruţilor din acea vreme. Forme mai subtile, mai puţin brutale de regulamente de curăţenie şicanatoare, adică imposibil de îndeplinit şi prin urmare automat legate de pedepse, sau celebrul „bal mascat" – schimbarea rapidă de uniforme diferite şi garnituri de vestimentaţie soldăţească – se numără în repertoriul standard al instrucţiei militare şi în prezent. Acelaşi lucru este valabil pentru tonul jignitor de adresare faţă de inferiori. „Găoază, puţă, lingău, tăntălău, trenţăros, căcănar" – acest extras de titulaturi militare din albumul lui Leporello nu datează din Imperiu sau din epoca nazistă, ci dintr-o relatare a comisarului militar al armatei federale din 1985.

Stilistica deprinderii supunerii militare şi-a pierdut fără îndoială în cursul secolului din brutalitate. Dar gramatica a rămas aceeaşi. Şicanele au fost şi sunt o componentă a unei proceduri complexe de înjosire, la care sunt supuşi soldaţii la intrarea în „instituţia totală" militară (Goffman). Scopul ei este o transformare sau, de fapt, o reformare a constituţiei psihice şi fizice a recrutului. Identitatea sa civilă trebuie să fie distrusă, coloana sa vertebrală psihică să fie frântă, pentru a face loc noii identităţi ca obiect supus al superiorilor militari şi ca rotiţă care să funcţioneze perfect în angrenajul aparatului militar. Recrutului trebuie să-i fie clar că pentru el începe o viaţă nouă şi că trebuie să o părăsească pe cea veche. Schimbarea vestimentară simbolizează acest şoc al realităţii, trecerea de la un plan al realităţii la altul. Recrutul îşi leapădă straiele proprii individuale, „burgheze", şi primeşte o uniformă. El este „dezgolit" de îndatoririle sale de până acum, conform rolului său civil. Mesajul este: „Nu-ţi mai aparţii ţie însuţi, ci nouă: cazarmei, armatei, superiorilor tăi."

Ca şi alte instituţii totale (închisori, mănăstiri, clinici psihiatrice), cazarma este izolată de mediul înconjurător. Recruţii sunt separaţi pentru o vreme – chiar săptămâni sau chiar luni – de relaţiile lor sociale de până acum. În acelaşi timp, li se iau orice posibilităţi de retragere privată: se doarme în adăposturi comune, se mănâncă împreună, şi totul la ore fixe, precis stabilite. Lumea din interiorul cazarmei devine realitatea exclusivă a recrutului. Toate ocupaţiile sunt comandate „de sus", de către superiori sau regulamente de serviciu,

respectarea lor este strict supravegheată. În plus, recrutul se vede confruntat cu cerinţa de a şti totul încă de la început. Dar aceasta este imposibil. De aceea el bâjbâie, căzând în mod curent în „capcana normelor" (Treiber). Nu i se spune, sau măcar nu i se spune exact cum trebuie să-şi curețe arma. Ba mai mult, este dojenit dacă rezultatul strădaniilor sale este insuficient, mai ales dacă superiorul său „l-a luat la ochi". Căci atunci face, ca recrutul Weidemann din Nagold, întotdeauna ceva greşit: „De câte ori era acolo Raub, trebuia să fac aproape zilnic flotări, sărituri alternative şi altele ca astea. Caporalul Raub îmi găsea întotdeauna nod în papură."

Prin umilinţe de acest fel, recrutul este pus sub interdicţie. Instructorii de la Nagold celebrau simbolic această regresiune forţată sub forma unor jocuri de copii ordonate forţat („săritura iepurelui", „mersul de răţoi") şi prin tehnici de deplasare de bebeluş (mers de-a buşilea la strângerea gunoiului). Recrutul „învaţă" la armată în primul rând că nu ştie să facă nimic: nici să fugă, nici să se oprească, nici măcar să meargă la toaletă. Totul i se dictează prin regulamente detaliate: cum trebuie să-şi facă patul, cum trebuie să-şi împăturească sau să-şi ordoneze lenjeria şi că trebuie să se anunţe atunci când vrea să meargă la toaletă. Recrutul nu mai este considerat un om, care se caracterizează prin autodeterminare şi libertate de acţiune. *Soldaţi sau oameni?* suna titlul unei scrieri polemice cu care social-democraţii biciuiau în 1893 tratamentul şicanator al recruţilor în Imperiu.

Esenţa determinării externe şi a subordonării recrutului este instrucţia cazonă, stăpânirea corpului, stând smirnă şi în marş, îndeplinirea curentă a tuturor sarcinilor militare dorite. Necesitatea instrucţiei cazone este argumentată oficial prin faptul că numai împlinirea acţiunilor şi tehnicilor de mişcare însuşite ca o rutină mai „funcţionează" şi în situaţiile de pericol extrem. Dar nu numai funcţii corporale şi tehnicile de manevrare sunt antrenate şi „automatizate", ci omul în totalitatea lui: „Prin repetiţia şi deprinderea exerciţiilor de supunere" – spuneau publiciştii militari în perioada interbelică –, „supunerea îi intră treptat în sânge soldatului, încât devine o parte a Eului său". Şi, în fine, apare „dintr-o masă de indivizi un organism care, indiferent de ce spun instinctele şi impulsurile lui, acţionează totuşi unitar, şi anume numai încotro îl mână impulsurile voinţei conducătorului său".

Fascinaţiei pe care o exercita asupra militarilor şi militariştilor maşina automatizată şi funcţionând uniform, constituită din multe rotiţe-soldaţi, i se opune experienţa dezumanizării şi a degradării majorităţii recruţilor din acest secol. Însă tocmai stăpânirea de sine şi corporală a putut fi transfigurată în amintire într-un certificat de bărbăţie, o premisă a supravieţuirii în război sau chiar şi numai a unui succes într-o profesie viitoare. Dar interpretările de acest fel şi-au pierdut din 1945 treptat din raza de acţiune. Faptul că tocmai metodele „frecuşurilor" din Nagold au provocat la începutul anilor '60 furtuna indignării

publice nu s-a datorat numai caracterului lor inuman. Hotărâtor a fost faptul că societatea a reacţionat mai sensibil la contradicţia dintre propria ei dinamică şi forţa de inerţie a legilor „de fier" ale soldăţiei. Pe multe planuri politice şi sociale au devenit valabile de la începutul anilor '60 în Germania de Vest procese de democratizare profunde, care au pus sub semnul întrebării vechea civilizaţie robită autorităţii. Dar aceasta era deosebit de solid ancorată în armată.

Soldatul şi camarazii săi

Sigur că cei mai mulţi dintre soldaţi nu aveau de-a face exclusiv cu superiori răi. Pe mâna cui cădea, a unui superior cu simţul răspunderii sau a unui majur sadic, ţinea doar de hazard şi se putea schimba de la o zi la alta, fără ca soldatul să fi influenţat în vreun fel situaţia. Subordonarea şi nesiguranţa constituiau acel sentiment de neputinţă pe care recrutul îl interioriza pe măsură ce se contopea cu trupa. Tot hazardul decidea şi cu ce camarazi avea de-a face soldatul. Etimologic, „camaradul" derivă de la „tovarăşul de cameră" (lat. *camera*). Comunitatea camerei – sau mai general unitatea care i se repartiza – era pentru soldat comunitatea de muncă în care trebuia să-şi îndeplinească sarcinile militare şi să facă față pericolelor. Totodată, ea era comunitatea vieţii în care mânca şi dormea şi, dacă avea noroc, îşi putea discuta problemele şi grijile. Importantă era şi aici experienţa fundamentală că binele individual în mic depindea de „destin", deci de acea instanţă localizată suprateRestru, care în mare decidea soarta războiului şi a păcii.

Camaraderia şi alte forme de coeziune militară de grup, ca aşa-numitul spirit de corp (*Korpsgeist**), au fost, începând din Al Doilea Război Mondial, obiectul unor intense strădanii ştiinţifice ale sociologiei şi psihologiei militare. Rezultatul unor astfel de cercetări a confirmat ceea ce presimţeau desigur intuitiv militarii de odinioară sau ştiau din proprie experienţă:

> „Cu cât trupa este mai aproape de duşman, cu atât mai mică este influenţa sistemului de control formal şi cu atât mai decisiv devine sistemul normativ şi de control al grupei primare pentru comportamentul soldaţilor. Aici domină două reprezentări: în primul rând, norma care spune că trebuie să-ţi dovedeşti bărbăţia, adică să nu cedezi în faţa pericolului, ci să te «aduni» şi să-ţi înfrunţi potrivnicul; în al doilea rând, norma conform căreia orice s-ar întâmpla, grupa este de nedespărţit, iar «camarazii» nu se lasă niciodată la greu."

De vreme ce coeziunea grupei era factorul cel mai important al forţei de luptă a unei trupe – mai important chiar decât ideologiile,

---

* Spirit de corp constituit, ca armata sau o altă corporaţie (n.t.).

decât identificarea cu patria sau ambiţia faimei individuale sau a eroismului –, instituţia totală trebuia să pregătească sistematic producerea ei. Ca motor al coeziunii grupei acţionau încă din perioada recrutării experienţa comună a instrucţiei cazone, şicanele din partea superiorilor şi principiul aprecierii în grup. Pentru greşeli individuale era pedepsită frecvent întreaga grupă. Pentru a scăpa de pedeapsa colectivă, soldaţii mai slabi erau susţinuţi de ceilalţi. Dar pentru aceasta grupa pretindea un drept de educaţie şi umilinţă faţă de *out-sideri*. Ca întrupare a terorii grupului de camarazi semna în armata germană „Sfântul Duh". El repartiza proxima ciomăgeală, îl băga cu de-a sila pe delincvent sub duş, îi trăgea o săpuneală cu benzină sau catran. În caz extrem, nu se dădea înapoi nici de la uciderea unui camarad care încălcase norma grupului.

Nici un jurnal personal soldăţesc nu lasă vreun dubiu asupra faptului că această comunitate camaraderească, glorificată post-festum cu atâta plăcere, era de fapt un sistem social extrem de contradictoriu şi în nici un caz producător numai de sentimente „calde". Şi acest lucru nu se aplică doar la Germania, ci şi la alte naţiuni, şi la Al Doilea Război Mondial la fel ca la Primul, *mutatis mutandis* şi pe timp de pace. Intrarea în armată distrugea deseori iluziile în privinţa idilei vieţii soldăţeşti. Pentru Primul Război Mondial, Eric Leed a descris pătrunzător cum au fost spulberate pe front speranţele pe care voluntarii şi le puseseră în război. Acolo eşua de cele mai multe ori nu numai speranţa de a scăpa din modernitatea, marcată economic şi tehnic, în aventura arhaică. Chiar visul burghez despre marea armonie socială şi depăşirea contradicţiilor de clasă în comunitatea de soartă războinică nu s-a realizat. Voluntarii burghezi au suferit mai degrabă din pricina formelor brutale de tratament şi a şicanelor soldaţilor proveniţi în marea majoritate din stratul muncitoresc. Soldaţii muncitori nu plecaseră nicidecum ca soldaţii burghezi cu gândul la glorie şi onoare şi nu visau în nici un caz la o moarte eroică, ci se străduiau doar să scape cu viaţă din război.

În Primul Război Mondial şi chiar şi după el, acest conflict de interese s-a rezolvat prin promovarea voluntarilor burghezi în corpul ofiţerilor de elită, în vreme ce soldaţii muncitori rămâneau la nivelul trupei. Apartenenţa la corpul ofiţerilor oferea premise mult mai favorabile pentru interpretări pozitive ale propriei existenţe de soldat decât statutul de „cur de pifan". Spiritul de corp al ofiţerilor se baza în prima jumătate a secolului nu în ultimul rând pe comunităţile premilitare. În această rubrică se încadrau în Germania recrutările social exclusive din aşa-numitele cercuri dorite social, sau frecventarea anumitor instituţii de educaţie, cum era Corpul Cadeţilor. În secolul XX au câştigat importanţă unităţile de elită, ca trupele SS sau Legiunea Străină, care ofereau, ca un creuzet social, considerabile şanse de ascensiune tocmai apartenenţilor la straturile inferioare. Coeziunea unităţilor militare de

elită se baza pe devotamentul colectiv, amplificat până la marţial, faţă de nucleul catalogului de virtuţi militare (cutezanţă, curaj şi spirit de sacrificiu) şi pe dorinţa de aventură războinică exclusivă. Chiar după 1945 Legiunea Străină „se ruga": „Dă-mi, Doamne, ce nu-ţi cere nimeni. Eu vreau nesiguranţa, neliniştea. Eu vreau furtuna şi discordia." În fine, amintirea ritualizată a unor fapte eroice de mult trecute ale unei unităţi dezvolta o forţă de integrare considerabilă, mai ales atunci când eroii propriu-zişi erau morţi de mult. Legiunea Străină punea imaginea eroică despre sine şi dârzenia sa curajoasă în faţa morţii pe seama zilei de 30 aprilie 1863 de la Camerone: 65 de legionari – spune legenda – luptaseră împotriva unei supraputeri de 2.000 de mexicani, până rămăseseră doar patru bărbaţi care au pornit atunci la baionetă: „o înfrângere, o nimicire până la ultimul om, o moarte pentru un lucru fără sens, cu alte cuvinte, demn de Legiune în fiecare trăsătură" (Sieburg).

Trebuie să distingem ca tip ideal două forme contrare de coeziune militară de grup: pe de o parte comunitatea defensivă de suferinţă şi solidară, care era orientată spre simpla supravieţuire şi al cărei model era solidaritatea de clasă a muncitorilor industriali exersată în societatea civilă, iar pe de altă parte comunitatea de luptă ofensivă, care proclama moartea sacrificială ca ideal suprem şi se delimita hotărât de societatea civilă printr-un habitus şi canon valoric elitar. Pentru masa soldaţilor din ambele războaie mondiale voinţa de supravieţuire şi dorul de casă şi familie au fost preponderente faţă de orice preferinţe îndoielnice de asociere bărbătească războinică. Coeziunea camaraderească era aici doar un substitut pentru familie, însă pentru mulţi soldaţi unul important. Grija reciprocă, împărţirea firească a pachetelor cu prăjituri de acasă, decorarea mic-burgheză a camerei sau bunkerului, organizarea sentimentală a sărbătorii de Crăciun, repartizarea rolurilor ca o analogie familială, cu sergentul-major ca mamă a companiei şi comandantul ca tată sau *papa* – aceste rezonanţe cu protecţia unei comunităţi familiale canalizau dorul de relaţii ordonate în haosul dezrădăcinării, cu care soldaţii erau confruntaţi în permanenţă, de la recrutare până la luptă.

Asupra soldaţilor a căror valoare supremă în război era propria supravieţuire şi pe cât posibil să scape chiar teferi, dincolo de acestea, coeziunea soldăţească de grup exercita o fascinaţie aproape subversivă. Camaraderia era, ce-i drept, un factor al forţei militare de luptă, dar ea crea în „instituţia totală" şi o mulţime de breşe. Mici „conspiraţii" ofereau soldaţilor ocazia de a se mai răcori verbal pe seama superiorilor şicanatori sau a non-sensului războiului. În Primul Război Mondial această înţelegere subversivă a camaraderiei a luat forme deosebit de radicale. Pentru armata franceză rebeliunile soldaţilor au devenit o mare problemă în a doua jumătate a războiului, pentru armata germană abia când înfrângerea era deja evidentă, dar atunci cu un efect traumatic.

Revolta marinarilor din Kiel din noiembrie 1918 venea la capătul multor anomalii sociale din armata germană. Ținând cont de experiențele egalizatoare ale cruzimii și morții în masă din tranșee, soldații simpli trebuiau să simtă granițele rigide de rang dintre ei și ofițeri ca pe o batjocură. Privilegii încărcate de simbol, ca hrana mai bună pe care o primeau ofițerii în comparație cu trupa, repugnau în mod deosebit.

După trauma de la Kiel, conducerea militară din Germania s-a străduit să strângă legăturile camaraderești „verticale" dintre nivelurile ierarhice. În Al Doilea Război Mondial i-a pus pe ofițerii unei unități să mănânce de la aceeași bucătărie cu soldații simpli și să se avânte în luptă în fruntea unității lor, în loc să le indice un loc sigur în spatele frontului. De altfel, corpul ofițerilor s-a deschis și pentru aparteneneții unor straturi sociale inferioare ale populației. Ideologia comunității naționale făcea să bată în retragere vechiul spirit de corp exclusivist. Cu mare ușurare înregistra de pildă un soldat simplu, într-o scrisoare către părinți în timpul campaniei din Franța din 1940, că generalii și ofițerii „își dau jos chiloții rulându-i exact ca un pifan". Sigur că existau și observații reciproce. Totuși, ideologia național-socialistă a comunității naționale și a desființării barierelor de rang dintre ofițeri și trupă amplifica motivația de luptă a straturilor soldățești inferioare și întărea considerabil legăturile lor cu conducerea militară și politică.

Coeziunea camaraderească a soldaților mai avea și o altă latură: mușamalizarea greșelilor de serviciu sau din afara serviciului de către camarazi sau de către gradul imediat superior. Chiar dacă nomenclatura oficială delimita o atare camaraderie corupătoare de camaraderia exemplară, aceasta nu micșora cu nimic solida ei ancorare în sistemul social militar. Descoperirea afacerii cu „șlefuitorul" din Nagold a eșuat și ea mai întâi din cauza aceleiași „camaraderii a tăcerii" (după cum spunea un jurist militar). În primul său studiu despre SS, Hans Buchheim a definit această înclinație spre mascarea „camaraderească" a greșelilor ca „tendință spre o practică mai blândă, cu care erau neutralizate apoteoza durității și a rigorismului din uzanța oficială. Față de ceilalți, orice duritate era corectă, dar înăuntrul grupului slăbiciunile se treceau cu vederea."

„Tendința spre o practică mai blândă" în SS era doar o formă deosebit de semnificativă de manifestare a principiului culturii militare de grup, conform căruia adaptarea în ansamblu este răsplătită cu libertăți în cadru restrâns. Coeziunea camaraderească a dezvoltat o dinamică proprie, care a dus în unele cazuri la dezertare colectivă, revoltă sau conspirație, iar în altele la anularea granițelor etice extreme ale războiului. Multe dintre crimele împotriva populației civile, așa cum s-au dovedit pentru armată, au rezultat din faptul că soldații se înțelegeau pe ei înșiși ca pe o comunitate răzbunătoare. La datoria de a răzbuna moartea camarazilor din solidaritate bărbătească a apelat

generalul *Wehrmacht*-ului Franz Böhme, atunci când și-a chemat soldații la acțiuni criminale împotriva populației civile a Serbiei în 1941, ca răsplată pentru nemții căzuți acolo în 1914. „Voi sunteți răzbunătorii acestor morți. Oricine lasă blândețea să guverneze, se face părtaș la crima făptuită atunci împotriva vieții camarazilor săi."

În ideologia de guvernare național-socialistă idealul camaraderiei militare ocupa, nu întâmplător, o poziție centrală. Solidaritatea populară național-socialistă se prezenta ca o „mare camaraderie" (Hitler): camaraderia de front a Primului Război Mondial, stilizată prin amintirea războiului, semna ca nucleu al unei noi ordini sociale antipluraliste. Ea pretindea că va depăși atomizarea socială și fragmentarea politică a Republicii de la Weimar. Perspectiva unei mari ocrotiri transfigura impetusul tendențios totalitar și în orice caz conformist al camaraderiei soldățești, care era prezentată ca utopie socială. Dacă „Duhul Sfânt" asigura conformitatea micilor comunități soldățești prin ciomăgeli nocturne și dușuri reci, organizațiile teroriste ale statului național-socialist se îngrijeau de disciplinarea conaționalilor și de eliminarea „celor străini comunității", în serviciul unei alcătuiri uniforme a comunității naționale.

În amintirile de război de după 1945 este eliminată nu numai această similitudine dintre coeziunea militară de grup și ideologia național-socialistă, ci și potența agresivă a comunității soldățești orientată în afară și chiar certurile și rivalitățile permanente din interior. Tendința de armonizare și-a pus pur și simplu amprenta pe toate amintirile bărbătești din război. Ea a oferit bărbaților posibilitatea de a atribui experienței lor de război și militare un loc rezonabil în propria lor biografie. Fără conștiința de a fi îndeplinit un rit bărbătesc de inițiere, o asemenea biografie nu putea să apară. Chiar Jochen Klepper, care a trebuit să părăsească în 1941 armata din pricina unei „mezalianțe" cu o evreică, nota în jurnalul său, făcând bilanțul perioadei sale militare, doar partea „pozitivă", și anume: „că sunt cu adevărat un bărbat". În locul contingenței trăite, a ambivalenței și brutalității, în amintire apăreau doar mistificări și stilizări care primeau uneori conotații de-a dreptul duioase. Într-o lume care nu lăsa loc unor dubii fundamentale cu privire la sensul milităriei și al cruzimii războinice, ele erau calea pe care soldații se întorceau în ordinea lumii civile, din țara nimănui din punct de vedere social și moral a războiului sau chiar și numai din umilințele perioadei de recrut. Abia după Al Doilea Război Mondial a intervenit aici o schimbare fundamentală, chiar dacă la început destul de ezitantă. În anii '60 experiența camaraderiei se situa încă, pentru cei aflați la vârsta obligativității serviciului militar în Germania de Vest, după cum rezulta din anchetele făcute, în topul impresiilor pozitive ale perioadei militare. Dar din anii '70 se înmulțesc în armata federală plângerile cu privire la decăderea ideii de camaraderie. Raza ei de acțiune scade tot mai mult, mai ales într-o societate

civilă care se defineşte prin individualizarea progresivă a formelor de viaţă şi prin pluralizarea universurilor de viaţă. În Germania, „vechii camarazi" ai *Wehrmacht*-ului au fost de altfel suspectaţi de generaţiile mai tinere că nu voiau în realitate decât să-şi camufleze implicarea într-un război criminal. Camaraderia vechilor soldaţi s-a discreditat astfel total pentru o mare parte a tinerelor generaţii, ca „solidaritate a unei conştiinţe încărcate".

Soldatul şi meseria sa ucigaşă

Dacă tragem cu urechea la poveştile de război ale foştilor soldaţi, aşa cum se aud cel mai bine în cârciumă la masa lor obişnuită, suntem de multe ori uimiţi de inocenţa şi voioşia trăirilor din război. E vorba despre aventuri mai mici sau mai mari, despre ţări şi culturi străine sau mai puţin străine, mâncare mai bogată sau mai săracă, experienţe bune sau rele avute cu oameni şi animale, femei şi bărbaţi, cai şi păduchi. Amintirile de război, jurnalele de război şi scrisorile din război se citesc astfel ca relatările de călătorie sau ca nişte descrieri de natură, ca şi cum soldaţii în război s-ar fi îndeletnicit în special cu observarea răsăriturilor de soare şi cu studiul obiceiurilor din ţările străine.

Impresiile de acest fel nu erau desigur simplă imaginaţie. Căci şi în război serviciul militar însemna uneori pentru mulţi soldaţi lungi perioade de timp a nu face nimic. Aşa încât existau destule ocazii de contemplare a peisajului şi a naturii. Pentru o parte considerabilă a populaţiei masculine a acestui secol, războaiele au fost prima şi singura ocazie de a ieşi din graniţele înguste ale spaţiului de acasă. În război, şi bărbaţii din straturile sociale inferioare strângeu impresii turistice şi participau astfel la un privilegiu social extrem de exclusiv în timp de pace până în anii '60. În amintirea care făcea bilanţul şi stabilea sensurile experienţelor trăite, acest fenomen secundar al războaielor de masă a fost înregistrat frecvent foarte pozitiv.

Când foştii soldaţi ajung să vorbească totuşi despre lupte şi bătălii, se naşte impresia că nimeni n-a ajuns să moară. Povestitorii nu ascund faptul că ar fi participat la bătălii. Dar ei subliniază sau sugerează cel puţin că n-au participat ei înşişi în mod direct la „măcel". Nu le place să atingă problema cum de s-a ajuns la multele milioane de morţi din războaie. Moartea în război e adusă în discuţie numai indirect, estetizată în monumentele de război sau în creaţiile literare despre război, ritualizată în cultul celor căzuţi şi formalizată în cereri de recunoaştere ca victimă de război. Experienţa bătăliei, se spune frecvent, este în esenţă absolut incomunicabilă, o poate înţelege doar cel care a trăit-o nemijlocit.

Cu câteva zile înainte de a cădea în 1942, un soldat german încerca să-i explice într-o scrisoare unui vechi prieten ce însemna războiul şi

lupta: cu greu poţi să-ţi mai reprezinţi această lume ciudată, scria el, când nu mai eşti direct în ea şi în nici un caz n-o poţi comunica deloc cuiva din afara ei. „Este ca şi cum în jurul tău s-ar forma o coajă aproape impermeabilă. Devii crud şi insensibil. Nu mai eşti tu însuţi." Luând exemplul soldaţilor americani din Vietnam, psihiatrul Chaim F. Shatan a vorbit despre o membrană a realităţii pe care soldatul o străpunge cel târziu în faza de luptă: acest proces continuă regresiunea psihică a recrutului, care a renunţat la identitatea sa individuală, civilă, în favoarea celei colective, a unităţii sale militare. Prin substituţia treptată a realităţii, brutalizarea încurajată prin înjosire şi şicanare şi „insensibilitatea emoţională care este consecinţa acesteia" sunt perfecţionate. Noua realitate a luptei nu mai este determinată acum decât de moarte. Omniprezenţa acesteia este acceptată de soldat pentru a rămâne în viaţă – nu numai fizic.

Disponibilitatea şi capacitatea de a trece din planul civil al realităţii în cel militar nu au fost însă în toate epocile şi în toate societăţile la fel de mari. Sigur că au existat în toate războaiele soldaţi care au simţit privilegiul lor de a ucide nu doar ca pe o constrângere împovărată de sentimentul vinovăţiei, ci ca pe o ocazie binevenită pentru declanşarea unei orgii de forţă excesivă. Dar marcante pentru secolul XX au fost brutalizarea războaielor la imboldul naţionalismului şi exercitarea fără limite a forţei militare. Primul Război Mondial a fost simţit încă de soldaţii de pe front ca o dezorientare fundamentală. Ei nu fuseseră pregătiţi pentru câmpurile cu sârmă ghimpată şi rafalele de mitralieră, pentru gropile cu noroi şi norii de gaz toxic. Ei percepeau războiul ca pe o dezordine morală, psihică şi fizică, în care graniţele cunoscute dintre om şi maşină, dintre oameni şi animale, dintre viaţă şi moarte erau abolite. Scrisorile sau jurnalele de pe front atestă reacţiile puternice emoţionale şi fizice pe care le provoca spectacolul măcelului în masă, al morţilor şi schilozilor.

Pentru cel de-al Doilea Război Mondial însă, soldaţii fuseseră incomparabil mai intens pregătiţi ideologic şi psihologic decât pentru Primul. Lucrul acesta este valabil mai ales pentru soldaţii germani, care trecuseră prin baia de acizi a militarismului marţial din perioada interbelică. Ei descriau acum distrugerea oamenilor „cu obiectivitatea unui fenomen tehnic" (Knoch). În vreme ce în Primul Război Mondial imaginea duşmanului răspândită de propagandă a avut tendinţa să dispară, în Al Doilea Război Mondial efectul ei s-a conservat incomparabil mai puternic. Idealul nazist de duritate stiliza depăşirea idealului creştin de umanitate şi de compasiune într-un atestat de bărbăţie deosebită şi elibera potenţialul de agresivitate al multor soldaţi, care-şi făceau din uciderea pretinşilor „suboameni" un divertisment pentru umplerea timpului liber. La ce dimensiuni a ajuns cruzimea unor soldaţi ne lasă să intuim joviala întrebare cu care a fost primit de camarazii săi un soldat întors din concediu: „Vii cu noi la împuşcat evrei?"

Dar şi în tabăra opusă cruzimea a devenit o rutină. Furia distrugătoare pe care o dezlănţuise războiul exterminator naţional-socialist îşi vărsa focul în simpla apăsare pe un buton, cu care un pilot de bombardier putea distruge o întreagă metropolă şi care îl cruţa de gândul la oamenii pe care îi nimerea. Alături de perfecţiunea tehnicii distrugătoare stătea forţa de inerţie a unor ritualuri masculine războinice arhaic-fermecătoare, ca violarea colectivă a femeilor duşmanilor. Aceste violări nu s-au limitat la Al Doilea Război Mondial şi nici la suferinţa pe care soldaţii Armatei Roşii au produs-o femeilor germane la sfârşitul războiului. Doar că aceste fapte sunt mai degrabă tabuizate decât alte orori ale războiului. Abia prelucrarea mediatizată, prin toate mijloacele de comunicare în masă, a războiului civil iugoslav a confruntat publicul mondial cu ubicuitatea acestei celebrări cumplite a totalei comuniuni masculine în război. Conform explicaţiilor pe care o dau cele mai noi interpretări în plan simbolic ale unor atare orgii de violenţă sexuală, ele se îndreptau şi se îndreaptă mai puţin împotriva femeilor în cauză, cât a bărbaţilor acestora. Violatorii nu celebrează doar excluderea femeilor din monopolul forţei militare. Ei demonstrează în primul rând bărbaţilor adversari că nu sunt în stare să-şi ocrotească femeile, că nu sunt bărbaţi „adevăraţi".

Sigur că excesele de forţă nu caracterizau viaţa emoţională de zi cu zi a tuturor soldaţilor şi nici măcar pe a celor mai mulţi. Formula referitoare la rutinizarea violenţei de la Primul la Al Doilea Război Mondial parafrazează transformarea nebuniei celor puţini în nebunia celor mulţi. Remarcabil rămâne cât de des dispăreau graniţele dintre plăcere şi oroare, dintre plictiseala care tâmpeşte şi activitatea frenetică. Jurnalul unui subofiţer din *Wehrmacht* de exemplu notează într-o zi din octombrie 1943 compania plăcută a camarazilor în bunker la un „joc de noroc interzis: 17 şi 4", în ziua următoare un atac greu al ruşilor, în a treia zi „trabucul uriaş" primit de la „şef" ca răsplată pentru apărarea reuşită şi şcoala de seară la baterie. Într-o zi, în martie 1944, trăia avansarea la sergent-major în aburii băuturii şi în acelaşi timp înregistra moartea unora „dintre cei mai buni camarazi ai mei" şi a multor altor camarazi. La scurt timp după aceasta s-a „sărbătorit o seară de încheiere. Plăcut. Procuraserăm gulaş". Veselia la jocul de cărţi, experienţa succesului prin laude, experienţa activă şi pasivă a morţii se întrepătrund.

Membrana realităţii, pe care soldaţii au străpuns-o în războaiele secolului XX, a dus la o situaţie liminală, marcată de un tranzitoriu nici-nici, de experienţe extrem de contradictorii, de situaţii de excepţie sau limită, învecinarea sau întrepătrunderea vieţii şi a morţii, a morţilor sau a pericolului morţii, de abolirea oricăror valori morale fixe şi a oricăror convenţii sociale care structurează viaţa civilă. A se obişnui cu armata şi războiul însemna a se familiariza cu o lume care consta doar din contradicţii: din contradicţiile dintre putere şi neputinţă,

activitate şi pasivitate, viaţă şi moarte. Neputinţa în faţa morţii era în război omniprezentă. Dar şi experienţa acestei neputinţe avea reversul ei. Elias Canetti a redat-o prin formula cu efect iritant a triumfului supravieţuitorilor:

> „Groaza la vederea morţii se destinde în satisfacţia că nu eşti tu însuţi cel mort. Supravieţuitorul stă ca un norocos şi preferat în faţa mormanului celor căzuţi. Acest sentiment de superioritate faţă de cei morţi e cunoscut de oricine a fost la război. Poate că e ascuns de doliul după camarazi; dar aceştia sunt puţini, morţii sunt întotdeauna mulţi. Sentimentul de forţă pe care ţi-l dă faptul că stai viu în faţa lor e de fapt mai puternic decât orice doliu. Cel căruia supravieţuirea îi reuşeşte de multe ori, acela e un erou. El e mai tare. Puterile de sus îi sunt favorabile."

Triumful supravieţuitorului nu era vesel, ci grav, rău, încărcat de vină: o experienţă a puterii *sui generis*. În surse apropiate de epocă ea se exprimă ca un sentiment întâi uimitor, apoi tot mai puternic conştientizat, al propriei invulnerabilităţi, al favorizării de către soartă.

Nu numai moartea „pasivă", teama de propria moarte şi de spectacolul morţii celorlalţi, ci şi conlucrarea activă a soldaţilor la moarte era scindată în experienţa puterii şi a neputinţei. Într-o societate care, în afara războiului, interzice din principiu individului să dispună de viaţa omenească şi aplică pentru încălcarea interdicţiei cele mai grave sancţiuni de pe lumea aceasta şi de pe cealaltă, ancorate atât în dreptul penal cât şi în religie, privilegiul de a ucide nu putea fi simţit decât ca rău. Relatările unor evenimente în care cineva a scăpat încă o dată de la a-şi ucide duşmanul fac parte din repertoriul standard al povestirilor de război. Imensa risipă de raţiuni care să legitimeze uciderea în război arată cât de mult cântăreşte de fapt norma morală civilă. Se pot distinge două modele de justificare: primul este apelul la principiul vertical al ordinului şi supunerii sau etosul soldatului în serviciu, care a fost doar o mică rotiţă angrenată într-o maşinărie a cărei amploare nu putea s-o prevadă: „Ne făceam datoria." Datoria te dezleagă de răspunderea individuală şi de meditaţia asupra propriului loc în „marea politică". Tot atât de frecvent este apelul la situaţia, cum s-ar spune orizontală, el sau eu. Ea este considerată caz de forţă majoră sau îmbrăcată în veşmântul luptei cavalereşti a unor potrivnici egali (cu aceleaşi şanse şi riscuri) atât de soldaţii individuali cât şi de formaţiuni statale întregi. Cel care comite omorul se disculpă întotdeauna ca victimă a unei situaţii limită, a unui caz de forţă majoră.

Pentru a justifica moral existenţa soldatului, este desfiinţată opoziţia dintre a ucide şi a fi ucis. Puterea apare ca neputinţă, activitatea ca pasivitate, agresiunea ca apărare. Într-o anumită privinţă chiar modelul mizantrop de legitimare a uciderii soldăţeşti opera cu această transfigurare a atacului în apărare: rasismul. În războiul exterminator naţional-socialist oponenţii au fost declaraţi de fapt pur şi simplu

suboameni, asupra cărora nu se poate aplica tradiţia luptei cavalereşti care păstrează anumite reguli de umanitate. Dar apoteoza social-darwinistă a acestui război ca „luptă fatală" inevitabilă şi Holocaustul ca răspuns la pretinsa conspiraţie a unui „iudaism mondial" sugera o poziţie defensivă: a trupelor regulate ale *Wehrmacht*-ului și ale trupelor SS, dar la urma urmei şi a uciderii în masă în convoaiele morţii şi lagărele de exterminare.

Soldatul şi sacrificiul vieţii sale

Sarcina de a anula contradicţiile dintre a ucide şi a fi ucis, dintre putere şi neputinţă şi de a le umple de sens a reziliat în armata modernă catalogul virtuţilor soldăţeşti, cu altruismele lui ancorate în tradiţiile creştine: îndeplinirea datoriei, servirea patriei şi – ca schemă de interpretare atotcuprinzătoare – spiritul de sacrificiu. Unind planuri de sens divergente, mitul sacrificiului era în stare să aducă la acelaşi numitor experienţe total contrarii, într-o experienţă de transcendere simultană a destrămării destinelor individuale ca şi a celor colective, cauzată de război. „Sacrificiul" are două sensuri: o dăruire pasivă spre sacrificiu (lat. *victima*) şi atitudinea sacrificială activă (lat. *sacrificium*), autosacrificarea voluntară. Ambele au în comun reprezentarea sacralizată despre rostul suferinţei, care în primul caz este de natură pasivă şi legată de neputinţă, în al doilea caz de natură activă şi, ca urmare, manifestare a autodeterminării şi puterii.

O dată cu despărţirea de vechile oştiri soldăţeşti, inaugurarea noilor armate naţionale cu serviciu militar obligatoriu, propaganda de război a atribuit un nou sens morţii în luptă. Soldatului cetăţean care îşi dăruia viaţa pe „altarul patriei sale" i se promitea nemurirea în dublu sens. Moartea sa era stilizată ca un sacrificiu ce urma modelul lui Hristos. Perspectiva celui căzut era eterna mântuire a sufletului. Pentru mitul morţii în luptă din secolul XX mai importantă decât această funcţie consolatoare a fost secularizarea – numai aparent contradictorie – a cultului celor căzuţi în război. Soldatul îşi sacrifica viaţa în război nu numai şi nu în primul rând pentru Tatăl ceresc şi în speranţa mântuirii pe lumea cealaltă, ci pentru patria sa mundană. Cei căzuţi dădeau naţiunii mandatul de a acţiona mai departe în sensul lor, adică de a le păstra memoria şi de a le continua calea războinică. De aceea, monumentele comemorative germane ale războiului îi avertizau după 1918 pe vizitatori că cei căzuţi se vor înălţa din mormintele lor şi îi vor vizita noaptea pe germani ca să le amintească de datoriile lor pentru renaşterea patriei. Cei căzuţi vegheau în forma monumentelor de război asupra disponibilităţii războinice a generaţiilor următoare. Totodată, ei apelau la coeziunea acestora. Semnalul morţii sacrificiale se numea unitate „pentru a garanta sau a fonda continuitatea, pentru

a evita dezbinarea. Egalitatea din moarte este pretinsă şi de la cei vii: să fie pregătiţi să moară şi să apere aceeaşi cauză pentru care au fost jertfite vieţi şi până acum" (Koselleck). Cultul modern al celor căzuţi construia un destin colectiv belicos, de la care nu exista scăpare.

Dacă mitul morţii sacrificiale cu amprenta sa agresivă reprezenta o pârghie culturală cu mare putere de tracţiune pentru războiul rasist german, în varianta sa defensivă moartea sacrificială a dat cadrul atribuirii, mai ales după 1945, unui sens retrospectiv războiului. Pretutindeni în Europa monumentele de război au renunţat la sensul lor de imbold belicos, caracteristic precedentelor monumente comemorative ale celor căzuţi în luptă. Din jertfele cerute de războiul total până în 1945 nu mai reieşea nici o necesitate de repetiţie. A fost aici o ruptură de o importanţă eminentă. Mai ales în Germania ea a decurs radical, pentru că aici intensitatea suferinţei legate de război şi consecinţele sale s-a contopit cu profunzimea vinei declanşării lui. Chiar şi numai din cauza stigmatizării politice şi morale legate de această vină, în Germania se interzicea o conexiune cu tradiţiile eroice ale cultului sacrificiului militar. Umilinţele şi lipsurile pe care le înduraseră soldaţii în război, în prizonierat şi la întoarcerea din acest război într-o patrie în ruină şi fragmentată, deci crimele „celorlalţi" împingeau vina proprie în fundal. Astfel, mitul jertfei după 1945 a fost reîntemeiat sub semnul *victimei* pasive, „inocente". Aşa a fost cu putinţă să se descarce povara propriei vinovăţii pe un munte de vinovăţie vrăjmaşă şi de suferinţă proprie. Soldatul german s-a stilizat în victimă lipsită de apărare a unui dictator criminal seducător în interior (Hitler) şi a unui dictator criminal agresiv în afară (Stalin).

Efectele armelor de distrugere în masă din Al Doilea Război Mondial desfiinţează şi monopolul soldatului asupra morţii sacrificiale pentru ceilalţi. Războiul total îi decimase şi schilodise pe civili ca şi pe soldaţi. De aceea mitul morţii sacrificiale a fost „feminizat" într-un dublu sens: nu mai erau deplânse, ca după Primul Război Mondial, doar suferinţele războinicilor, ci suferinţele întregii naţiuni, deci şi ale femeilor de pe „frontul de acasă". Totodată, modul deplângerii înseşi şi-a pierdut orice direcţie agresivă de atac, care trecea odinioară drept certificat de bărbăţie şi la care nu se putea renunţa.

Soldatul şi bărbăţia sa

Lutz Niethammer a atras atenţia, în cadrul cercetărilor sale de istorie orală, asupra diferenţei dintre amintirile masculine şi cele feminine din război. Războiul a răsturnat de-a dreptul conceperea tradiţională a rolurilor. Pentru bărbaţi, Al Doilea Război Mondial a reprezentat retrospectiv mai ales o scenă a pasivităţii şi neputinţei faţă de deciziile politice şi ierarhia militară. Femeile intervievate

subliniau, dimpotrivă, multiplele probe de afirmare la care le-au obligat consecinţele materiale şi psihice ale „războiului total" şi propria lor activitate, care fusese atât de necesară pentru a dovedi problemele de zi cu zi de pe „frontul de acasă". Această observaţie ne atrage atenţia asupra caracterului suspect al oricărei construcţii a unei afinităţi substanţiale „naturale" între război, armată şi bărbaţi.

Natura pretins agresivă şi capacitatea de rezistenţă fizică mai mare a bărbatului, şi imaginea femeii pacifiste, care dăruieşte (dar nu ia) viaţa au oferit fundalul pentru acea construcţie a războiului ca treabă a bărbatului, în jurul căreia s-a grupat o mare parte a regulamentului modern al sexelor. Războaiele secolului XX au pus sub semnul întrebării însă tocmai şi acest regulament. Războaiele nu au mai fost purtate doar de bărbaţi, în măsura în care tactica lor a fost totalizarea, adică o participare socială cât mai mare cu putinţă (masculină şi feminină) a fost privită ca baza succesului lor, iar pretinsa ocrotire a căminului a devenit o himeră o dată cu atacul aerian şi teroarea ocupaţiei. Încă din Primul Război Mondial munca salariată a femeilor în industrie şi în special în economia de război a contribuit la asigurarea bazelor economice şi tehnice ale desfăşurării războiului. Din Al Doilea Război Mondial (şi parţial chiar mai dinainte, de exemplu în războiul civil spaniol) femeile au preluat funcţii militare în trupele regulate, dar mai ales în mişcările de rezistenţă şi de partizani. În ambele războaie mondiale nenumărate mame, soţii şi iubite au urmat indicaţiile propagandei statale: să privească dincolo de orizontul domestic considerat familiar lor, să lase să primeze „marele ansamblu", „patria" şi „comunitatea naţională" în faţa dreptului la viaţă al familiei, al soţilor şi fiilor lor, să sprijine spiritul războinic şi de sacrificiu al bărbaţilor lor. Această atitudine cuprindea de la angajarea ca surori medicale până la scrisorile trimise pe front. Belicismul feminin se articula nu numai în glorificarea omniprezentă a bărbatului în uniformă, ci şi în propagarea unor dorinţe de răzbunare însetate de sânge. O femeie în vârstă de peste 80 de ani îşi îndemna în 1942 nepotul la luptă, biciuindu-l în cuvinte de pe „frontul german de acasă", îl avertiza să nu cumva să bată în retragere din faţa „partizanilor răi" sau să se gândească măcar la retragere: „Aşa ceva nu se poate şi nu trebuie să se întâmple, n-o să permiteţi una ca asta voi, băieţi curajoşi! Gândiţi-vă la cât de mult sânge s-a vărsat până acum: e strigător la cer!"

Ce efect a avut mobilizarea şi automobilizarea femeilor în războaiele secolului XX asupra regulamentului, şi aşa fragil, al sexelor şi în ce măsură aceste războaie au acţionat ca un catalizator al emancipării femeilor nu se poate răspunde foarte clar. Este evident că războaiele au declanşat forţe propulsoare ale emancipării, de pildă introducerea dreptului electoral al femeilor. Nu se poate alunga prea uşor din minte nici experienţa multor femei care au activat în ambele războaie în „profesii masculine" şi au ţinut singure cârma dreaptă a familiei. Dar

tocmai această debusolare a sistemului tradiţional al sexelor a provocat masive mişcări ideologice contrare. Ele defineau câştigul participativ social, economic şi militar al femeilor ca un fenomen de excepţie şi îl amarau energic strict în coordonatele sistemului sexelor. Asigurării simbolice a subordonării feminine îi servea chiar perechea asimetrică a conceptelor: frontul din război şi „frontul de acasă", dar mai ales construcţia unui mit special al sacrificiului feminin. Acesta se referea la durerile naşterii sau la jertfa de sine a femeii exersată în sânul familiei, propaga un „eroism tăcut", pasiv, al femeii şi procura astfel pandantul morţii eroice, al sacrificiului agresiv al bărbaţilor.

Construcţii de acest tip ale unei participări specific feminine la război au uşurat după sfârşitul războiului revenirea la *status quo ante* în politica sexelor. Războaiele secolului XX au pus însă sub semnul întrebării nu numai construcţiile despre feminitate, ci şi cele despre virilitate. E drept că şi o socialistă ca Lily Braun se entuziasma la începutul Primului Război Mondial de faptul că acum erau depăşite, în fine, „fenomenele de efeminare" din rândul bărbaţilor societăţii antebelice, căci plecau la „luptă" acum „din nou bărbaţii, doar ca bărbaţi, înflăcăraţi numai de o simţire originară, primitivă, generică". Dar practica războiului de poziţii s-a prezentat curând cu totul altfel pentru bărbaţi. În tranşee doar puţini soldaţi au putut să-şi cultive eroismul masculin. Războiul cu gaze toxice, invizibilitatea duşmanului, nemişcarea în gropile cu noroi şi mai ales experienţa ubicuă a morţii anonime au distrus acele iluzii eroic-masculine cu care mulţi soldaţi porniseră la război. Sentimentele de teamă şi depravările emoţionale au devenit un fenomen de masă. Nou inventata psihologie militară a încercat să le limiteze, medicalizând „nevrozele de război" şi separându-le, ca destin privat, de condiţiile lor sociale. Dar în special propaganda de război a pus la dispoziţie o nouă imagine a soldatului viril. Acest construct canaliza nu numai experienţele suferinţei, ci stăvilea şi debusolarea sistemului sexelor provocată de ele. La începutul războiului propaganda făcuse să plece la luptă bărbaţii maturi şi aproape veseli, de cele mai multe ori capi de familie, care demonstrau atacul năvalnic cu eroism arhaic, activist. În a doua jumătate a războiului imaginea bărbatului soldat s-a pietrificat. Tânăr şi totodată de nezdruncinat, asemeni unei statui în mărime naturală, nesupărat de nici o înfrângere, el privea acum grav şi gata să-şi împlinească destinul spre duşman.

Această construcţie a bărbăţiei marţiale a dominat amintirea germană a războiului după 1918. Mitul luptătorilor de pe front a primit în Germania o direcţie de atac decis războinică şi a compensat astfel înfrângerea umilitoare şi „pacea ruşinoasă" de la Versailles. În Franţa domina dimpotrivă o mişcare a veteranilor de orientare mai curând pacifistă. Amintirea comunităţii infanteriste din tranşee a primit acolo – cu totul altfel decât în Germania, unde a fost răstălmăcită în ierarhie

şi echivalată cu supunerea – o notă „moale” şi egalitară care a legat-o strâns de idealul solidarităţii socialiste. Morala diferită pe care au dezvoltat-o respectivele amintiri colective ale războiului a depins nu numai de experienţa războiului, ci şi de amprentele precedente ale societăţilor civile, deci de ceea ce aşteptau ele de la experienţa războiului, şi totodată de condiţiile cadru politice, sociale şi culturale de după război. Acest lucru este valabil şi pentru cultul eroilor, care prezintă considerabile diferenţe naţionale. În Anglia, *out-sider*-ul militar Lawrence al Arabiei, cu virilitatea străbătută de trăsături înşelător „feminine”, a pus după 1918 bazele unui cult soldăţesc nonconformist al eroilor, care ar fi fost inimaginabil atât în Germania cât şi în Franţa.

În Germania, Al Doilea Război Mondial a introdus mai mult decât în alte ţări o cotitură în istoria cultului eroilor militari. El a putut supravieţui doar într-o formă fragmentară. Doar o minoritate a soldaţilor de odinioară îl mai cultiva şi se mai crampona de un rest de mândrie militară. Veteranii, care nu voiau să renunţe pur şi simplu la acea parte a biografiei lor concepută ca o garanţie a bărbăţiei, nu s-au refugiat în acea construcţie a unui soldat neputincios şi pasiv, pe care le-o oferea mitul victimei. Eroi mai erau socotiţi doar soldaţii care erau încununaţi de nimbul unei anumite independenţe faţă de regimul nazist şi care utilizaseră această autonomie în favoarea subalternilor lor, în sensul unei griji camaradereşti pentru ei. Legenda despre Erwin Rommel, „vulpea deşertului”, se întemeiază pe această imagine. De altfel, se ofereau ca eroi asemenea soldaţi care ştiuseră să se împace cu „destinul” lor, chiar ucigaş. Dar împăcarea cu destinul nu a fost o invenţie a amintirii de după 1945 a războiului, ci marchează o linie continuă a constructelor soldăţeşti de eroism şi bărbăţie din secolul XX. În funcţie de necesităţile istorice contingente, ea a fost mai mult sau mai puţin accentuată. Idealul fermităţii masculine se poate asocia atât cu proprietăţi active şi agresive, cât şi cu cele pasive şi defensive. După 1945 s-a consolidat sentimentul de neputinţă cu care mitul victimei îi absolvea pe „foştii războinici” de implicarea în maşinăria de război militară.

Soldatul şi pierderea prestigiului său

Pe multe planuri se poate urmări ruptura profundă în imaginea despre sine şi în felul de a fi privit de ceilalţi după Al Doilea Război Mondial. Spre deosebire de perioada precedentă, supraponderea o formau acum, cel puţin în Germania, foştii soldaţi care simţeau că războiul îi privase de cei mai buni ani din viaţă, de şansele decisive pentru succesul profesional sau pentru fericirea privată. Dacă amintirea războiului purtase după 1918 în Germania amprenta unor constructe de bărbăţie marţială, după 1945 domina o fobie a uniformei. Demilitarizarea

societății în general și a imaginilor masculinității în special și-a pus amprenta și pe generațiile următoare. Pierderea legitimității și a considerației soldatului a cuprins în măsuri diferențiate segmentele disparate ale societății și nu s-a produs abrupt, ci în impulsuri succesive, în Germania ca și în alte țări. Deși tradițiile cultului celor căzuți și a reuniunilor veteranilor au continuat, morala propovăduită acolo se modificase, iar baza ei socială era cu mult mai mică decât înainte. „Relațiile" dintre vechii soldați au mai jucat însă în viața profesională, până în anii '60, un rol nu tocmai neînsemnat. Au existat cercuri organizate conform unităților militare, care puneau în legătură soldați ai *Wehrmacht*-ului de odinioară și soldați activi ai armatei federale cu patroni, facilitând soldaților trecerea în viața civilă. Dar pe măsură ce în economie și în administrația civilă forme de organizare cooperativă înlocuiau toate structurile patriarhale, iar „generația războiului" părăsea viața profesională activă, ofițerul și-a pierdut imaginea sa privilegiată ca personalitate conducătoare. Concomitent, a început să slăbească din ce în ce mai mult atractivitatea serviciului militar asupra tineretului. Conceptele de „conducere interioară" și de „cetățean în uniformă" nu au reușit să înlăture deficitul de sens al recruților. O parte tot mai mare a tineretului, mai ales cea provenită din învățământul superior, prefera serviciului militar serviciul civil în domeniul social.

Dacă ne îndreptăm privirea dincolo de Republica Federală a Germaniei, devine și mai clar faptul că imaginea soldatului nu s-a modificat pretutindeni în același timp. Evoluția a fost diferită în funcție de concepțiile, tradițiile și experiențele militare diferite. Cel mai tare a contrastat cu Germania de Vest RDG-ul. Ruptura mult mai consecventă cu trecutul militar a *Wehrmacht*-ului a împiedicat nu numai ca elita militară să se comporte multă vreme în sistemul politic ca un corp străin – aproape toți ofițerii NVA erau membri SED –, ci a fost și una dintre premisele pentru ca meseria de ofițer să devină mediul de ascensiune *par excellence*. Considerația socială a soldatului depindea însă și în RDG nu numai de șansele de ascensiune și de directivele politice de legitimare. Această considerație a decăzut pe măsură ce sistemul politic își pierdea din acceptarea socială. În Elveția – ca să luăm un alt exemplu –, sistemul miliției pe de o parte și lipsa experienței unei „situații grave" pe de altă parte le-au asigurat soldaților o considerație mult mai neștirbită. E drept că aceasta nu s-a revărsat într-un belicism de amprentă germană. Dar cu atât mai caracteristică era și este pentru Elveția militarizarea universului muncii, descifrabilă în modelele de conducere a întreprinderilor și de eficacitate a raporturilor care apăruseră în serviciul militar. Scepticismul cu rădăcini istorice și condiționat strategic al britanicilor față de armatele regulate a favorizat, dimpotrivă, armatele de carieră, ale căror membri constituiau în societate o profesie ca oricare alta. În unele țări sud-europene cu sistem de serviciu militar obligatoriu, ca Spania sau Grecia, armata

s-a discreditat prin amestecul ei cu dictaturile. Pe baza lungilor tradiţii comune de serviciu militar obligatoriu, Franţa este comparabilă mai degrabă cu Germania. Dar cum soldaţii francezi, spre deosebire de cei germani, nu au purtat nici în 1918 nici în 1945 povara unei imagini agresive, ei şi-au putut conserva statutul mai bine decât „camarazii" lor din Germania. Totuşi, şi în Franţa a crescut saturaţia populaţiei faţă de serviciul militar obligatoriu. Faptul că el a fost desfiinţat în Franţa la mijlocul anilor '90, dar conservat în Germania, este, nu în ultimul rând, o consecinţă târzie a experienţei celui de-al Doilea Război Mondial: în atmosfera de la sfârşitul anilor '40, când lumea nu mai voia să audă niciodată de vreun alt război (*„nie-wieder-Krieg"*), Republica Federală şi-a ancorat, spre deosebire de Franţa, un drept liberal de refuzare a serviciului militar, a cărui aplicare generoasă a acţionat ca un ventil pentru nemulţumirea crescândă a generaţiilor ajunse la vârsta armatei faţă de obligativitatea îndeplinirii serviciului militar.

Faptul că obligativitatea generală a serviciului militar este tot mai mult pe cale de desfiinţare are însă nu numai cauze sociale, ci şi politice, ca sfârşitul războiului rece, şi nu în ultimul rând cauze militare. Tehnicizarea armatei a împins pe un plan secund importanţa armatelor de masă. Nu numai armele nucleare, ci şi aşa-numitele arme convenţionale necesită specialişti versaţi în tehnică. Totodată, tendinţele de birocratizare în armată îl promovează pe soldatul manager. Tehnocratul şi birocratul în uniformă au înlocuit tendenţial luptătorul marţial, ca prototip soldăţesc. Dar prin aceasta s-a diminuat şi pretenţia soldatului, alimentată de apropierea specială de moarte, la un prestigiu social exclusiv. Soldaţii şi-au înţeles tot mai mult meseria ca pe un *job*. Cantitatea de timp liber şi volumul ridicat al retribuţiei le-au definit propria concepţie despre sine mai mult decât intensitatea spiritului de corp şi dispoziţia pentru un sacrificiu eroic. Iar armata s-a adaptat la evoluţiile din societatea civilă chiar şi în altă privinţă: femeile în armată nu mai sunt un tabu.

Funcţiile care li se încredinţează soldaţilor feminini indică însă limitele posibilităţii de adaptare a armatei la evoluţiile seculare din societatea sfârşitului de secol XX. E drept că forţa de iradiere a constructului soldăţesc masculin şi-a pierdut mult din raza ei de acţiune, dar nu s-a stins nicidecum cu totul. Pătrunderea femeilor în armată a dus la flexibilizarea şi nu la dispariţia unor atare constructe; soldaţii feminini aveau şi au atribuţii subordonate şi speciale şi consolidează astfel într-o anumită privinţă ierarhia sexelor. Cine caută „adevărata" bărbăţie mai găseşte încă un loc de refugiu în armată, ca o „contracultură" (Vogt). Aceasta o atestă nu doar conflictele din Sud-Estul Europei. Putea fi sigur de aprobarea camarazilor săi acel paraşutist britanic care, în 1982, în războiul din insulele Falkland (Maldive), repeta crezul cultului bărbăţiei militare: „Bărbatul este pus cu adevărat la încercare abia atunci când începe să lupte" (Keegan/Holmes).

În general, de la Al Doilea Război Mondial încoace, soldatul a învăţat mult de la civil. Dar, una peste alta, armata şchioapătă în urma dinamicii societăţii civile. De aceea, sociologii au dreptate să vorbească astăzi despre o incompatibilitate între armată şi societate. Societăţile industriale de la sfârşitul secolului XX sunt, din cauza infrastructurii lor complexe, extrem de expuse dereglărilor şi, din cauza potenţialului lor exploziv de risc civil, tot atât de uşor vulnerabile. De aceea, ele nu mai pot fi apărate militar. Forţa distructivă a potenţialului armamentului modern, nu numai atomic, este atât de perfectă, încât orice război global ar duce, cu o mare probabilitate, la autodistrugerea omenirii. Războaiele limitate regional de după 1945 (Algeria, Vietnam, Afganistan) abia dacă au mai dus însă la victoria politică a naţiunilor industriale beligerante. Din perspectiva economiei naţionale, înarmarea lor masivă a devenit o problemă tot mai spinoasă. Aceste evoluţii structurale au transformat deja consideraţia arătată soldatului, la sfârşitul secolului XX, în milă: existenţa sa în forma tradiţională este tot mai dificil de justificat economic, politic şi – în mod paradoxal – chiar militar.

Dar mai ales transformarea fundamentală a mentalităţii şi valorilor din naţiunile industriale a dus, de la Al Doilea Război Mondial încoace, la acea înstrăinare între armată şi societate, care a constituit punctul de plecare al retrospectivei noastre empiric-istorice asupra figurii sociale a soldatului în secolul XX. Nu numai că s-a pierdut credibilitatea tuturor legitimărilor tradiţionale ale războiului, dar nimeni nu mai vrea să creadă în ţările industriale în motivaţia biologică a războiului ca un eveniment fatal al destinului sau în doctrina despre războiul drept. Şi mai important este că formele de viaţă şi gândire pe care le întrupează soldatul nu mai sunt acceptabile, pentru o parte tot mai mare din populaţie: însuşirea principiului supunerii pretinsă recrutului se află într-un imaginabil contrast acut cu procesele profunde de democratizare şi mentale. Forma de generalizare tendenţial totalitară a camaraderiei soldăţeşti se află într-o contradicţie nu mai puţin acută cu individualizarea şi pluralizarea formelor de viaţă, muncă şi petrecere a timpului liber, care ridică la rang de principiu responsabilitatea personală şi autorealizarea. În fine, mai rezultă o forţă de atracţie subculturală din transfigurarea mitică a experienţelor suferinţei, renunţării, umilinţei şi neputinţei soldatului în societatea de consum şi timp liber a sfârşitului de secol XX. Fundamentul cultural al participării în masă la violenţa militară din secolul XX viza lumea de dincolo. El se alimenta din dorinţa acordării unor sensuri eterne şi nu în ultimul rând din credinţa că nici salvarea individuală, nici cea naţională nu sunt posibile fără o suferinţă precedentă. Ritul de iniţiere militară, umilitor şi dezrădăcinător, făgăduia prin urmare soldatului ascensiunea în cercul bărbaţilor şi al cetăţenilor adevăraţi, iar războiul se prezenta ca un rit de trecere social, ca o mare *purgatio* ce ducea într-un

viitor mai bun. Acest univers de reprezentări îşi avea rădăcinile în premodernismul cu amprentă religioasă. Descendenţii lui pătrund până târziu în secolul XX. Dar pe măsură ce credinţa în valori eterne şi în fericirea de Dincolo s-a pierdut, iar „dezvrăjirea lumii" (Max Weber) a progresat, s-a dizolvat şi sistemul de coordonate simbolice al armatei. Istoria soldatului în secolul XX arată clar marea forţă de inerţie a acelei lumi magice. Surparea ei nu poate fi totuşi trecută cu vederea. De aceea, soldatul nu mai are valoarea unui prototip sau model al omului. Utilizat mai este totuşi, dar nu mai poate supravieţui decât ca tehnocrat, ca birocrat, ca apartenent al unei profesii ca oricare alta.

Referinţe bibliografice

Bald, Detlef, *Militär und Gesellschaft 1945-1990. Die Bundeswehr in der Bonner Republik,* Baden-Baden, 1994.

Fervert, Ute (ed.), *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert,* Stuttgart, 1997.

Heer, Hannes / Naumann, Klaus (ed.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*, Hamburg, 1995.

Higonnet, Margaret R. ş. a. (ed.), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars,* New Haven, 1987.

Hirschfeld, Gerhard ş. a. (ed.), *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*, Essen, 1997.

Knoch, Peter (ed.), *Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*, Stuttgart, 1989.

Kühne, Thomas, „Kameradschaft – «das Beste im Leben des Mannes». Die deutschen Soldaten des Zweiten Weltkrieges in erfahrungs- und geschlechtergeschichtlicher Perspektive", în : *Geschichte und Gesellschaft* 22 (1996), pp. 504-529.

Mersmann, Birke, *„Was bleibt vom Heldentum ?" Weiterleben nach dem Krieg,* Berlin, 1995.

Mosse, George L., *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben,* Stuttgart, 1993.

Niedhart, Gottfried / Riesenberger, Dieter (ed.), *Lernen aus dem Krieg ? Deutsche Nachkriegszeiten 1918 und 1945. Beiträge zur historischen Friedensforschung*, München, 1992.

Schneider, Wolf, *Das Buch vom Soldaten. Geschichte und Porträt einer umstrittenen Gestalt*, Düsseldorf, 1968^2.

Seifert, Ruth, *Militär, Kultur, Identität, Individualisierung, Geschlechterverhältnisse und die soziale Konstruktion des Soldaten*, Bremen, 1996.

Stietencron, Heinrich von/ Rüpke, Jörg (ed.), *Töten im Krieg*, Freiburg/ München, 1995.

Stiglmayer, Alexandra (ed.), *Massenvergewaltigungen. Krieg gegen die Frauen*, Freiburg, 1993.

Theweleit, Klaus, *Männerphantasien*, 2 vol., Frankfurt a. M., 1977-1978.

Ulrich, Bernd / Ziemann, Benjamin (ed.), *Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a. M., 1997.

Vogt, Wolfgang R. (ed.), *Militär als Gegenkultur. Streitkräfte im Wandel der Gesellschaft* (I), Opladen, 1986.
– (ed.), *Militär als Lebenswelt. Streitkräfte im Wandel der Gesellschaft* (II), Opladen, 1988.
Wette, Wolfram (ed.), *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, München, 1992.

Cuprins

POLIROM

Existenţa oamenilor din secolul XX este marcată de inovaţii, reguli noi şi fracturi majore. Ca în nici un alt veac, viaţa privată şi înţelegerea societăţii au fost revoluţionate de o întreagă serie de evenimente majore: războaiele mondiale, fascismul, comunismul, democratizarea, războiul rece, ameninţarea nucleară, şomajul, inflaţia, crizele economice etc. Din cele 14 capitole-portret ale acestui volum rezultă o imagine plurală a epocii, cu toate contradicţiile, incertitudinile, firescul şi nefirescul ei.

- **Muncitorul**
- **Gospodina**
- **Starul**
- **Sportivul**
- **Turistul**
- **Jurnalistul**
- **Omul de ştiinţă**
- **Intelectualul**
- **Tineretul**
- **Pensionarele şi pensionarii**
- **Funcţionarul**
- **Consumatorul**
- **Oamenii în plasa terapeuticii**
- **Soldatul**

În aceeaşi colecţie au apărut:

Guglielmo Cavallo – *Omul bizantin*
Jean-Pierre Vernant – *Omul grec*
Sergio Donadoni – *Omul egiptean*
Andrea Giardina – *Omul roman*

Pe copertă: Peter Ilig, *Prietenia lui Ghilgameş* (detaliu)

ISBN 973-683-902-8
9 789736 839023

Plural
EDITURA POLIROM
www.polirom.ro